बडोदें येथील

महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलन

संपूर्ण हकीकत.

निबंधांच्या परिशिष्टांसह.

ग्रंथसंपादक व प्रसारक मंडळीनें प्रसिद्ध केली.

मुंबई,

'इंदुप्रकाश स्टीम प्रेस' मध्यें छापिली.

सन १९१० इसवी.

किंमत १ रुपया.

प्रस्तावना.

सन १९०९ च्या विजयादशमीच्या मुहूर्तावर बडोदें येथें महाराष्ट्रसाहित्य-संमेलन भरलें, त्याची ही हकीकत सर्व महाराष्ट्र लोकांच्या माहितीसाठीं प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे. अनेक कारणांमुळें ही हकीकत लवकर प्रसिद्ध होऊं शकली नाहीं, याजबद्दल फार खेद वाटतो.

ह्या पुस्तकांत निरनिराळ्या वक्त्यांनीं केलेल्या भाषणांचा संग्रह केला आहे, तीं भाषणें कित्येकांनीं स्वतः मागाहून लिहून दिलीं आहेत; पण कित्येकांच्या भाषणांचा गोषवारा जितका उपलब्ध झाला, तितकाच येथें घेतला आहे.

पृ० ५९।६० वर दाखविलेले ठराव १।२।३ ह्यांस अनुसरून परिषदेचे नियम तयार करण्यांत आले असून, ते शेवटीं परिशिष्टांत दाखल केले आहेत. ह्या नियमांत अनेक बाबतींची अपूर्तता दिसून येईल, ती एकदम पूर्ण होणें शक्य नाहीं. ही संस्था जसजशी वृद्धिंगत होत जाईल, तसतशी ती अपूर्तता भरून येणारी आहे. ही परिषद् प्रत्येक महराष्ट्रीयाची आहे अशी बुद्धि प्रत्येकानें कायम ठेवून तिला सर्वांनीं साह्य केलें पाहिजे.

नियमांत दाखविल्याप्रमाणें परिषदेचे सभासद होण्याची महाराष्ट्र-भाषाभिमान्यांनीं त्वरा करावी अशी त्यांस विनंती आहे. तसेंच ह्या बाबतींत पत्र-व्यवहार करणें तो रा. रा. वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए. सदाशिव पेठ, पुणें ह्यांचे नांवें करावा.

सरतेशेवटीं संमेलनाच्या छपाईचें वगैरे हरएक काम मुंबईच्या ग्रंथ-संपादक व प्रसारक मंडळीनें मोठ्या खुषीनें फुकट करून दिलें, ही त्या मंडळीची परिषदेस मोठीच मदत झाली आहे. परमेश्वर ह्या संस्थेस चिरायु करो.

अनुक्रमणिका.

दिवस पहिला.

दिवस दुसरा.

परिशिष्टें.

(नामांकित लेखकांनीं लिहिलेले निबंध.)

बडोदें येथील

महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलन.

मराठी भाषेची सेवा करणारे व तिचा उत्कर्ष चिंतणारे यांचें हें संमेलन बडोद्याच्या **सहविचारणी** सभेच्या विद्यमानें शनिवार (विजयादशमी) व रविवार (ता० २३ व २४ आक्टोबर १९०९) रोजीं बडोदें येथें न्यायमंदिराच्या पटांगणांत संमेलनासाठीं मुद्दाम उभारलेल्या व उत्तम रीतीनें शृंगारलेल्या मंडपांत भरविण्यांत आलें होतें. या संमेलनासाठीं मुंबई, पुणें, सातारा, कोल्हापूर, वऱ्हाड व मध्यप्रांत, इंदूर, कलकत्ता, काशी, मद्रास इलाखा, म्हैसूर, राजपुताना, गुजराथ वगैरे शहरांतून व प्रांतांतून आलेले सन्मान्य विद्वान् व विदुषी यांचा बराच मोठा समाज जमला होता. याशिवाय प्रेक्षकांचा जमाव येवढा होता कीं, तिकिटें देऊन निवडक गृहस्थांस आंत सोडण्याची व्यवस्था केली होती, तरी संमेलनाचा भव्य मंडप गच्च भरून गेला होता. स्त्रियांना बसण्यासाठीं पडदपोशीची व खुली अशी दोन्ही प्रकारची व्यवस्था होती. या ठिकाणीं सुमारें दीडशें स्त्रिया होत्या. सर्वांना त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें बसविण्यांत आल्यानंतर श्री० सरकार सयाजीराव महाराज, व राजकुमार श्री० शिवाजीराव यांच्या स्वाऱ्या येऊन दाखल झाल्या. स्वागत कमिटीचे सभासद व साहित्यपरिषदेचे चिटणीस यांनीं न्यायमंदिराच्या दरवाजापाशीं त्यांचें बहुमानपुरःसर स्वागत केल्यावर व मंडपांत जमलेल्या समाजानें खडी ताजीम देऊन त्यांचा सत्कार केल्यावर स्वाऱ्या स्वस्थानीं विराजमान झाल्या व लागलीच संमेलनाच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या कार्याला सुरुवात झाली. प्रथम ईश्वराच्या स्तुतिपर व मंडळींच्या स्वागतपर सुस्वर पद्यें ह्मणण्यांत आलीं. तीं येणेंप्रमाणें:—

परमेशवंदनपर गीतें.

श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

पावो हा प्रणिपात त्या प्रभुवरा जो हेतु विश्वोदया ॥
ज्यापाशीं चिरकाल वास करिती ऐश्वर्य मायादया ॥
ज्ञानी नित्यसुखी अनादिलय तो स्वामी हरो हृत्तमा ॥
अज्ञाना निवटो अम्हां सकळिकां देवो सुखा उत्तमा ॥ १ ॥
प्रारंभीं करुनी प्रणाम शिरसा देवाधिदेवा अजी ॥
वाग्यज्ञीं शुभदात्रि देई सदया वागीश्वरी साह्य जी ॥

वंदोनी तिज शारदे विनवुं या जावोत विघ्नें लया ॥
जें योजूं इथ आज कार्य करण्या त्यावें तडीला तया ॥ २ ॥

शारदा देवीची प्रार्थना.

पद—राग.

शारदे मयूरवाहने सरस्वती ॥
तुज भक्तियुक्त नमित असों देवि भारती ॥ शारदे० ॥
आराध्या तूं असशी वाङ्मय—कार्यारंभीं या समया ॥
बुधजनसंमत शास्त्रोक्तचि हा सुविधि म्हणोनी या ठायां ॥
सकल येथ हा आज सुजन समाज ॥
सहितकविराज शुद्ध मनिं काज ॥
धरुनि यथोचित मातृसरस्वतीसेवन अंतिम हेतु खरा ॥
जमत; सफल करुनि विमल सुयश देईं त्या प्रति ॥
आर्ये माते! पावें वेगें हे विनती ॥
त्या हो प्रसन्न ती, दे सन्मति धृति, वाक्सेवनीं रती ॥
शारदे मयूर० ॥ १ ॥

प्रतिनिधींचें स्वागत.

पद—राग.

भाग्यवंत हें नगर वटोदर ॥
सुदिन उगवला आजि खरोखर ॥ भाग्य० ॥
जरि या अवसरा प्रतिग्रहिं दसरा ॥
यापुढती दुसरा सण थोर विसरा ॥
दूर देशिंहुनि येती । बुध किती कविततीं सन्मती नच मिती ॥
मुंबाई पुरवासी । विद्वान मदरासी ॥
सुपुण्य पुर हौशी । आणीक परदेशी ॥
सज्ञान गुणराशी । श्रमवोनि देहासी ॥
महान् सायासीं । आले या नगरासी ॥
आभारी अह्मी त्यांसी ॥
हा विरळ योग जमला । पाहोनि इथें सकलां ॥
आनंद किती झाला! ॥ भाग्यवंत० ॥ १ ॥

याप्रमाणें पद्यें म्हटल्यानंतर श्री. रावबहादुर संपतराव गायकवाड (स्वागत कमिटीचे अध्यक्ष) यांनीं स्वागतपर भाषण केलें. तें साग्र भाषण परिशिष्टांत दिलें आहे.

रावबहादुर शारंगपाणी यांचें भाषण.

श्रीमंत संपतराव यांचें भाषण झाल्यानंतर अध्यक्षांच्या निवडणुकीची सूचना सभेपुढें मांडण्यांत आली. रा. ब. शारंगपाणी ह्मणाले:-कोणतेंही संघाचें कार्य असलें ह्मणजे त्यास अग्रणीची जरुर असते. संघाचा हेतु पार पाडण्याची पात्रता अंगीं असणारा गृहस्थच अग्रणीच्या स्थानास योग्य असतो. कार्यामध्यें उद्भवणाऱ्या अडचणी दूर करण्यास कोणते उपाय योजावे, अंगीकृत कार्यास अल्पावधींत फलद्रूपता येण्यास कार्याची दिशा कोणती ठेवावी, वगैरे गोष्टींचा निर्णय करण्याचें सामर्थ्य ज्याच्या अंगीं आहे अशाच गृहस्थावर अग्रेसरत्वाचा भार सोपविणें आवश्यक असतें. महाराष्ट्रसाहित्यसंमेलनची आजची ही पांचवी बैठक आहे. या संमेलनाचे हेतु त्याच्या नांवावरून व्यक्त होणार असल्यामुळें त्याबद्दलचें सविस्तर विवेचन करण्याची आवश्यकता दिसत नाहीं. आपण समवायानें जें कार्य करण्याकरितां येथें जमलों आहोंत, तें व्यवस्थित रीतीनें शेवटास नेण्याची पात्रता असलेले आजच्या जनसमूहांत डॉ. कर्नल कीर्तिकर हेच गृहस्थ आहेत याबद्दल कोणी संशय घेईल असें मला वाटत नाहीं. डॉ. कीर्तिकर यांची मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीबद्दलची कळकळ व मराठी वाङ्मयावरील त्यांचें निःसीम प्रेम हीं त्यांच्या मराठी ग्रंथांवरून कोणाच्याही दृष्टोत्पत्तीस येण्यासारखीं आहेत. कर्नल कीर्तिकर हे डॉक्टर असल्यामुळें निदान, चिकित्सा व योजना या साधनांचा योग्य उपयोग करण्याचें कामीं ते निष्णात आहेत. केवळ डॉक्टरीच्या धंद्यांतच काय, पण कोणत्याही कार्यांत हें साधनत्रय उपयोगांत आणण्याची अवश्यकता असतेच. आजच्या संमेलनाचें अध्यक्षस्थान डॉ. कीर्तिकर यांनाच देण्यांत येण्याबद्दल मी आग्रहाची सूचना कां करीत आहें याचें कारण याहून अधिक सांगण्याची कांहीं आवश्यकता आहे असें मला वाटत नाहीं. वयोवृद्धत्व, ज्ञानवृद्धत्व, व तपोवृद्धत्व या गुणांत डॉ. कीर्तिकर यांच्यासारखे अन्य गृहस्थ इतर क्वचित्‌च सांपडतील. ह्मणून माझी सूचना तुह्मां सर्वांस संमत होईल अशी मला बळकट उमेद आहे.

रा. खाडिलकर यांचें भाषण.

या सूचनेस अनुमोदन देतांना रा. खाडिलकर ह्मणाले:—श्री. रा.ब. संपतराव यांनीं आपल्या भाषणांत सांगितल्याप्रमाणें पूर्वीसारखा हा शस्त्रास्त्रकाल नसून वाङ्मयाचा काल आहे. इतर भाषांतील सौंदर्याचीं स्थळें मातृभाषेंत आणावयाचीं हें आपल्या संमेलनाचें एक प्रमुख कार्य आहे. डॉ. कीर्तिकर यांनीं इंग्लंडामध्यें जाऊन टेनिसनची प्रिन्सेस अथवा राजकन्या काबीज करून आणून तिला महाराष्ट्र वाङ्मयांत आणून सोडलें आहे. टेनिसन कवीचे ग्रंथ पाहण्याचा मलाही एकदां प्रसंग पडला होता. त्या वेळेस डॉ. कीर्तिकर यांच्या इंदिरानामक काव्याचें मला परिशीलन करावें लागलें होतें. डॉ. कीर्तिकर यांनीं वनस्पतिशास्त्रासंबंधानें

आजपर्यंत अनेक निबंध लिहिले असून त्यांनीं कित्येक शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दही ठरविले आहेत. रसभरित काव्य किंवा रसवर्ज्य शास्त्र यांपैकीं कोणत्याही दृष्टीनें विचार केला तरी डॉ. कीर्तिकर हे आजच्या अध्यक्षस्थानास सर्वस्वीं पात्र आहेत हें कबूल करावें लागेल. त्यांच्या अध्यक्षत्वाखालीं आपला कार्यक्रम जसा यशस्कर होईल, तसा तो कीर्तिकरही होईल अशी माझी खात्री आहे आणि ह्मणूनच मी त्यांच्या निवडणुकीच्या सूचनेस आनंदानें अनुमति देतों.

या सूचनेस रा. कृष्णराव अर्जुन केळुसकर एम्. ए. यांनीं थोडक्यांत योग्य शब्दांनीं पुष्टीकरण दिल्यानंतर ले० कर्नल डॉ. कीर्तिकर हे टाळ्यांच्या गजरांत अध्यक्षाच्या स्थानीं विराजमान झाले व त्यांनीं पुढीलप्रमाणें भाषण केलें.

अध्यक्ष ले० क० कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर (इंडियन मेडिकल सर्विस) यांचें भाषण.

श्रीमंत सयाजीराव महाराज साहेब, श्रीमंत रावबहादुर संपतराव साहेब, भगिनीहो ! कार्यकारी मंडळी आणि इतर सभाजनहो !

मला आजच्या संमेलनाचें अध्यक्षस्थान आपण देत आहां, त्याचा मी अत्यंत आदरानें स्वीकार करितों व अध्यक्षस्थानीं माझी योजना केली ह्मणून कार्यकारी मंडळींचे प्रेमपुरस्सर फार फार आभार मानितों.

अध्यक्षस्थान आधीं स्वीकारून, मग भाषणाला आरंभ करण्याच्या वेळीं जो शिष्टसांप्रदाय ह्मणून मानला आहे, त्या शिष्टसांप्रदायानुसार मी असें ह्मणत नाहीं कीं, आजच्या अध्यक्षस्थानीं दुसऱ्या कोणाची निवडणूक झाली असती तर बरें होतें. असें न ह्मणण्याचें कारण हें कीं, कार्यकारी मंडळीनें जो माझा बहुमान केला आहे त्याचा मी अनादर केल्यासारखें होईल. कार्यकारी मंडळी विद्वानच आहे. तेव्हां अत्यंत विनयानें त्यांच्या निवडणूकीचा मी स्वीकार करितों. ही निवडणूक एका सत्कार्यीं साह्य करण्याची, पांचांमुखीं वसणाऱ्या देवाची-परमेश्वराची-मला आज्ञा आहे असें मी समजतों. ह्मणून ती आज्ञा मला शिरसा मान्य आहे, असें ह्मणून, मी अत्यंत विनयानें या महाराष्ट्रसाहित्य-संमेलनाच्या कार्यास माझी पूर्ण सहानुभूति येथें माझ्या अल्पवाणीनें प्रदर्शित करून, कायावाचामनसा प्रारंभ करितों. यश देणारा परमेश्वर आहे.

श्रीमंत सेनाखासखेल समशेर बहादूर सयाजीराव महाराज गायकवाड यांच्या राजधानींत आजचा हा अपूर्व समारंभ होत आहे. अपूर्व ह्मणण्याचें कारण ह्याच्यापूर्वीं ह्या समारंभाला न झालेला असा एक लाभ आज झाला आहे. ज्यांच्या ठायीं उदात्त विचार, सत्य आणि गंभीर उच्चार, व राजर्षींला योग्य असे आचार, असा त्रिवेणी संगम झाला आहे; ज्यांच्या हातून जसें

अन्न प्राणिमात्राला पाहिजे तशीच विद्या सर्व जातींच्या, सर्व स्थितींच्या स्त्री-पुरुषांला पाहिजे ह्या तत्त्वावर विद्यादान होत आहे; ज्यांनीं केलेली समाज-सुधारणेच्या महादुर्गाची रचना पाहून मन तल्लीन होतें; ज्यांच्या पौरजनांच्या आनंदवृत्तीकडे पाहून मनाला परम संतोष होतो; अशा राजनीतिकुशल, प्रजा-वत्सल, विद्वन्मान्य महापुरुषाच्या कृपाछत्राखालीं हें साहित्यसंमेलन भरत आहे. ह्मणून ही बैठक निःसंशय अपूर्व होय. आपण ज्या ह्या रमणीय राजधानींत जमलों आहों, तिचें नांव बडोदें-वटोदर-हें अगदीं अन्वर्थक आहे. हिचें उदर ह्मणजे हिचा आशय वटासारखाच व्यापक, विस्तीर्ण व सर्वसंग्राहक आहे. ह्मणूनच आजच्या समारंभार्थ हिनें अशेष भरतखंडांतल्या विद्वानांस आपल्या आश्रयाखालीं आणिलें आहे. सारांश, आपल्या परिषदेला श्रीमंतांचा आश्रय मिळणें हा लाभ चिरस्मरणीय व चिरअभिनंदनीय होय. आजच्या सभेंत श्रीमन्महाराज उपस्थित नसते तरीसुद्धां मीं असेंच ह्मटलें असतें. मी स्तुति-पाठक नाहीं. ‘ कैसराचें तें कैसराला द्यावें ’ ह्या न्यायानें मला जें योग्य वाटतें तेंच मी बोलून दाखवीत आहें. असें असूनही कोणास मी स्तुति करीत आहें असें वाटलें तर त्यांना माझें ह्मणणें इतकेंच आहे कीं, महाराज राजपदारूढ झाल्यापासून आजपर्यंत ज्ञानी पुरुषांनीं त्यांच्या संबंधानें अनेक वेळां जे शब्द उच्चारिले आहेत त्यांतल्या फार थोड्या शब्दांचें मी पुनरुच्चारण करीत आहें.

मराठी भाषा ह्मणजे आमची मराठ्यांची मायभाषा. “ न मातुः पर दैवतं ” ज्याला आई हेंच दैवत आहे तो तिची स्तुति करणारच. त्यांत कांहीं नवल नाहीं. परंतु हें एका परकीय मराठी कवीचे उद्गार पाहा! “ जुनें पुराण ” व “ नवें पुराण ” ह्या दोन सुंदर काव्यांचे कर्ते फादर स्टीफन हे मराठा भाषेचे पुत्र नव्हते; हे अस्सल युरोपियन गृहस्थ ह्या भाषेचे परिचारक-शिष्य-होते. यांनीं गोमांतकांत राहून हिचा अभ्यास केला. तथापि हे मराठी भाषेचे उपासक तिच्या वैभवापुढें लीन होऊन ह्मणत आहेतः--

‘ जैशी हरळामाजी रत्नकिळा, । कीं रत्नामाजी हिरा निळा, ॥
तैशी भाषामाजी चोखळा । भाषा मराठी ॥ १ ॥
जैसी पुष्पांमाजी पुष्प मोगरी । कीं परिमळांमाजी कस्तुरी ।
तैशी भाषांमाजी साजिरी । मराठिया ! ॥ २ ॥
पक्ष्यांमध्यें मयूरू, । वृक्षांमध्यें कल्पतरू, ॥
भाषांमध्यें मानूं थोरू । मराठियेशीं ! ॥ ३ ॥
तारांमध्यें बारा राशी, । सप्त वारांमाजी रविशशी, ॥
ह्या द्वीपींच्या भाषांमध्यें तैशी । बोली मराठी ! ॥ ४ ॥

इ. स. १६१४ मध्यें फादर स्टीफन यांनीं हे उद्गार काढिले आहेत. हे ह्या भाषेच्या उपासकाचे-परदेशीय उपासकाचे-हिच्या विषयींचे प्रेमालाप

आहेत. सतराव्या शतकाच्या आरंभीं जें कांहीं वाङ्मय उपलब्ध असेल, आणि त्यांतलें जें थोडें ह्या परदेशीय कवीच्या वाचण्यांत आलें असेल, तेवढ्यावरूनच त्याला मराठी भाषेचें स्वरूप इतकें सुंदर व इतकें भव्य दिसलें; ह्याच वाङ्मयाला १९०९ सालीं आमच्यांतले एक विद्वान् गृहस्थ "उष्टें" ह्मणत आहेत; ह्मणजे पर्यायानें मराठी भाषेला-आपल्या मायभाषेला-दरिद्री ठरवीत आहेत! (निबंध-रत्नमाला-"काव्य आणि काव्योदय" पृष्ठ २१६-२८६ पाहा). ह्याच्या उलट पुन्हा एक आधुनिक मराठी कवि ह्याच उष्टें ठरविलेल्या सारस्वताविषयीं आपल्या जन्मभूमीला ह्मणत आहे:—"तुझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरींचा जरी मीन मी। झालों तरी ही तृषा मन्मनाची कधींही कधींही न होणें कमी!" हा प्रसंग "काव्य आणि काव्योदय" ह्या निबंधांवर टीका करण्याचा नाहीं. कोणावरच टीका करण्याचा नाहीं. माझें ह्मणणें इतकेंच आहे कीं, मराठी भाषेविषयीं योग्य अभिमान तिची सेवा करणारांमध्यें असला पाहिजे, आणि ह्या अभिमानाची जननी तिच्यांतल्या वाङ्मयाविषयींची पूज्यबुद्धि आहे, मग तें वाङ्मय प्राचीन असो अथवा अर्वाचीन असो. ही पूज्यबुद्धि उत्पन्न होण्यासारखें आमचें प्राचीन वाङ्मय नाहीं असें ज्यांना वाटतें असे कांहीं विद्वान् लोक आहेत; त्यांच्याकरितां थोडा वेळ थांबून थोडेंसें या प्राचीन वाङ्मयाचें उद्घाटन करून त्यांत अभिमान वाटण्यासारखें कांहीं आहे किंवा नाहीं हें पाहून, मग मी इष्ट विषयाकडे वळतों. कारण, भूतभविष्यवर्तमान मिळून जसा काल, बाल्यतारुण्यवार्धक्य मिळून जसें चरित्र, तसेंच प्राचीन, अर्वाचीन व भावी मिळून वाङ्मय, ही माझी समजूत आहे. जगांतील प्राचीन वाङ्मयें बहुधा काव्यात्मक नव्हत, पण पद्यात्मक आहेत. ह्या नियमास अनुसरून आमचें ह्मणजे मराठी बोलणारांचें प्राचीन वाङ्मय पद्यात्मक आहे. पद्यात्मकता आणि काव्यात्मकता भिन्न आहेत. "काव्य आणि काव्योदय" हा निबंध लिहिणारे हा भेद लक्षांत न आणतां आमच्या प्राचीन वाङ्मयांत येथून तेथून सारें काव्य पाहण्याची अपेक्षा करीत आहेत, त्यामुळें त्यांस वारंवार निराश व्हावें लागत आहे. अमरकोशांत काव्यसौंदर्य कसें सांपडेल? त्यांतल्या पद्यसौंदर्यानेंच आह्मांस तल्लीन झालें पाहिजे. तसेंच आपल्या प्राचीन मराठी वाङ्मयाविषयीं समजावें. त्यांत कोठें काव्यसौंदर्य आहे, कोठें पद्यसौंदर्य आहे, कोठें दोन्ही आहेत. उपवन ह्मणजे सारीं सुवासिक फुलझाडें नव्हत. कांहीं सुवासिक फुलांमुळें, कांहीं नुसत्या सुंदर फुलांमुळें, कांहीं केवळ पानांच्याच मोहकपणामुळें आदरास पात्र होतात. झाडें व वेली मिळून उपवन बनतें; तसेंच कोणतेंही वाङ्मय बनत असतें; ही साधी गोष्ट विसरून जर कोणी आमच्या प्राचीन वाङ्मयांत अथपासून इतिपर्यंत एकविध काव्यच पाहूं लागला, तर तें त्याला कदापि मिळायाचें नाहीं.

दुसरी एक अशीच साधी गोष्ट आमचे कित्येक आधुनिक पंडित विसरत असतात. कवि ह्मटला ह्मणजे तो बाह्य सृष्टि, अंतःसृष्टि आणि ह्यांच्याही पलीकडची दिव्य किंवा अध्यात्मसत्ता ह्या त्रयींमध्यें वावरत असतो. ह्या त्रयीमध्यें कोणाला किती महत्व द्यावयाचें हें ठरविणें कवीपेक्षां त्याच्या परिस्थितीकडे अधिक असतें. तेव्हां आमचे प्राचीन कवि जर बाह्यसृष्टि जितक्यास तितकीच, अन्तःसृष्टि तीपेक्षां पुष्कळ अधिक आणि ह्यांच्या पलीकडची अध्यात्मसत्ता सर्वस्वींच घेऊन बसले असले, तर त्यांत कोणाला नवल किंवा निराशा वाटायाला नको. त्यांची परिस्थिति लक्षांत आणून, घटकाभर त्यांच्याच मनोवृत्ति उसन्या घेऊन, आपण त्यांच्या कृति पाहूं या; ह्मणजे त्याच आपणांला परम रमणीय दिसतील.

कोलरिज एके ठिकाणीं ह्मणतो कीं, आंग्लकवि हा प्रथमतः तत्वसमीक्षक असतो. खरोखर तसेंच आहे; आंग्लकवींमध्यें वर्डस्वर्थ हा बाह्यसृष्टीचा उपासक (Worshiper of Nature) ह्मणून ठरलेला, तरीपण त्याचें Excursion किंवा 'संचरण' नांवाचें काव्य वाचणाराला जागोजाग त्याच्या बुद्धीनें अध्यात्मसत्तेकडे—ईश्वराकडे-संचार केलेला आहे असें आढळून येईल. किंबहुना हा कवि बाह्यसृष्टीचा विशाळ ग्रंथ हातांत घेऊन ईश्वराची विभूती अधिकाधिक व्यक्त करण्याचें एक महत्कार्य करीत आहे असेंच वाटेल. मी काव्यविषयाचें विवेचन करायाला उभा राहिलों नाहीं; तेणेंकरून आपला वेळ घ्यावा अशी माझी इच्छा नाहीं, ह्यामुळें हीं माझीं विधानें उदाहरणें देऊन सिद्ध करणें या प्रसंगीं मला शक्य नाहीं. तात्पर्य सांगावयाचें इतकेंच कीं, आधिभौतिक सृष्टींत अधिक वावरणारे पाश्चात्य कवि अध्यात्म सृष्टीला जसे अगदींच विसरत नाहींत, तसेंच अध्यात्मसृष्टींत वावरणारे आमचेही कवि आधिभौतिक सृष्टीला अगदींच विसरून बसलेले नाहींत. मुक्तेश्वराचें पुढील वनवर्णन ह्याची साक्ष उत्तम प्रकारें देत आहेः—

"राजा लागला मृगापाठीं । धांवतां झाला परम कष्टी ॥
पळत पातला आश्रमा निकटीं । विश्वामित्र ऋषीच्या ॥ १ ॥
अंतरें राहुनियां उभा । पहात ठेला वनश्रीशोभा ॥
वन-सरोजीं नेत्रारंभा । स्वादाऽऽमोदा लोभले ॥ २ ॥
वनश्री वर्णावी कवणें । उपमे नंदनवन उणें ॥
नाना वृक्षीं फळें सुमनें । रससुवासें दाटलीं ॥ ३ ॥
येक सरळ शाखाविहीन । येक ते शाखा—मंडित पूर्ण ॥
तया ग्रीवा लतिका वेष्टन । करुनी जाती सुरवाडें ॥ ४ ॥
कर्पूर कर्दळी नारीकेळी । चूत वृक्ष लवले फळीं ॥
कंटकी फळांचा नव्हाळी । लागली मुळीं असंख्य ॥ ५ ॥

द्राक्षीमंडपातळीं दाट । वाहती अमृतरसाचे पाट ॥
फणस फळें त्यागुनी देंठ । दाविती वाट सिंधूची ॥ ६ ॥
जाई जुई चंपक मालती । बकुल मोगरे कांचन शेवंती ॥
केतकीबनें बनें मघमघिती । पराग क्षिती सुगंध ॥ ७ ॥
अगरु चंदन देवदारू । न्यग्रोध पालाश पिंपळतरू ॥
जे देवत्रयांचे अवतारू । बिल्व तुळशी हरिहरू ॥ ८ ॥
अनेक वृक्षांचिया जाती । माजी पशु पक्षी क्रीडती ॥
कनक कण्हेर शोभती । पूर्ण जीवनीं तडाग ॥ ९ ॥
ऐसी सिद्धाश्रमाची वाटिका । देखोनि रायें वारिलें कटका ॥
आपण प्रधान पट्टनायका । वांचुनि आणिकां येऊं नेदी ॥ १० ॥

वर्डस्वर्थ वगैरे पाश्चात्य कवींची सृष्टिवर्णनाची शैली आणि आमच्या कवींची सृष्टिवर्णनाची शैली ह्या भिन्न भिन्न असतील; पाश्चात्य कवि सृष्टीलाच आपल्या काव्यांचा विषय करून बसले असतील; आणि आमचे कवि प्रसंगापुरते सृष्टीकडे पाहत असतील; पण तेवढ्यावरून आमचे कवि ह्मणजे कविच नाहींत असें म्हणणें धाडसाचें आहे.

मराठी भाषेच्या प्राचीन वाङ्मयावर दुसरा एक विलक्षण आरोप करण्यांत येत असतो; तो हा कीं, हें सारें वाङ्मय उष्टें आहे. "काव्य आणि काव्योदय" ह्या निबंधाचे कर्ते बेधडक म्हणत आहेत कीं, सगळीं मराठी काव्यें उष्टीं आहेत. ह्यांच्या उष्टें या शब्दाचा अर्थ "बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वं" ह्या लोकप्रसिद्ध अतिशयोक्तींतल्या उच्छिष्ट पदासारखाच असता, तर त्याविषयीं मीं कांहीं ह्मटलें नसतें. पण तो तसा नाहीं, ह्मणून वाईट वाटतें. प्रथमतः जगांत उष्टें काय नाहीं? सारेंच ज्ञान उष्टें आहे. मनुष्य जसा स्वयंभू नाहीं, तसेंच त्याला प्राप्त होणारें ज्ञानही स्वयंभू नाहीं. म्हणजे All knowledge is experience ज्ञान हें अनुभवजन्य आहे. मातेच्या उदरीं जन्म पावल्यानंतर मूल जसजसें वाढत जातें व त्याबरोबर त्यांची ग्रहणशक्ति वाढत जाते, तसतसें त्याला ज्ञान प्राप्त होतें. तें अ आ इ ई असे साधे स्वरोच्चार करितें तो असाच. एकाक्षरी शब्दावरच आपले सगळे विचार व्यक्त करतां करतां पुढें 'आ' 'बा' 'का' ह्यांच्या ऐवजीं 'आई' 'बाबा' 'काका' ह्मणूं लागतें. तें अनुभवानेंच. तुम्ही आह्मी जगांत आलों आणि आपल्या ज्ञानार्जनाला आरंभ झाला, तेव्हांपासून आपल्या कपाळीं उष्टें आलेलें आहे! आपल्या सर्वांच्या ज्ञानाचा "ओनामा' स्वयंभू नसून आपल्या मातापितरांचा व बंधुभगिनींचा उष्टा आहे! मराठी भाषेची जननी संस्कृत भाषा आहे. मराठी वाङ्मयाचें जनकत्व संस्कृत वाङ्मयाकडे आहे. जननीच्या मुखांत मुख घालणें, तिच्या तोंडचा घांस घेणें,

तिनें तो काढून देणें, हें मुलाचें महद्भाग्य होय. परम सुख होय! 'हें सुख नाहीं, विडंबन आहे' असें ह्मणणारे पक्के अरसिक असले पाहिजेत. त्यांस मी अत्यंत अभागी* मानितों.

हें जननीचें उच्छिष्ट पाश्चात्य कवींनीं खाल्लें नाहीं असें जर कोणी म्हणेल, तर तें म्हणणें खरें नाहीं. आंग्ल महाकवि **मिल्टन** ह्याचें महाकाव्य Paradise Lost (नंदन–निष्कासन) म्हणजे उष्ट्यावर रचिलेला विभु आहे! बैबलचे दोन भाग; जुना करार आणि नवा करार बहुतेक सारा काव्यात्मक किंवा पद्यात्मक आहे. हेंच रूपक घेऊन त्यावर मिल्टननें आपलें काव्य लिहिलें आहे. **सेटन** हा देवदूतांपैकीं एक मुख्य दूत होता. ह्याचें आणि देवाचें भांडण झालें व देवानें ह्याला स्वर्गांतून नरकांत ढकलून दिलें. तरी त्याला त्याचें कांहीं वाटलें नाहीं. उलट नरकांत जाऊन पडतांना तो म्हणत आहे:—Better to rule in hell, than serve in heaven" म्हणजे:–" स्वर्गांत राहून दास्य करण्यापेक्षां नरकांत जाऊन राज्य करणें पुरवलें." **सेटन** हा बायबलांतला दुरात्मा होय. हा दुरात्मा पृथ्वीवर येऊन Eden म्हणजे **आदन** बागांत किंवा पृथ्वीवरच्या नंदनवनांत शिरतो व तेथें सर्पाचें रूप धारण करून **ईव्ह्**चा बुद्धिभेद करितो. ईश्वरानें अगदीं पहिलें जें मानवमिथुन निर्मिलें, त्याचें नांव आदाम व ईव्ह. ह्या ईव्हला फसवून तिच्याकडून सेटन ईश्वरानें निषिद्ध ठरविलेल्या झाडाचें फळ तोडवितो. पुढें ती तें फळ आपल्या पतीलाही देते व दोघें ईश्वराच्या आज्ञेचा भंग केल्यामुळें पतन पावतात; ईश्वर त्यांना त्या नंदनवनांतून हाकलून देतो. तीं **पॅराडाइसला** मुकतात. Paradise Lost ह्या काव्याचें हें संविधानक बायबलमधलें आहे. कोणा तरी अज्ञात (Hebrew) हिब्रू कवीचें उष्टें आहे.

दुसरा एक दुरात्मा **गेटी** नामक शार्मण्यदेशीय कवीनें आपल्या **फॉस्ट** नांवाच्या नाटकांत उभा केला आहे. हा दुरात्मा मिल्टनच्या सेटनचा दुसरा अवतार; हेंही काव्य उष्टेंच.

शेक्सपियरचीं अवघीं संविधानकें उसनीं किंवा उष्टीं आहेत. टेनिसन, ब्राउनिंग इत्यादि अलीकडच्या नांवाजलेल्या उत्तमोत्तम आंग्ल कवींचें तसेंच उष्ट्यावांचून चाललें नाहीं. प्रिन्सेस, आयडिल्स ऑफ द किंग, Ring and the Book ("रिंग अँड द बुक") ह्या सगळ्या काव्यांची रचना उष्ट्या संविधानकांवर झालेली आहे.

सारांश, ज्या आंग्लकवींकडे पाहून 'काव्य आणि काव्योदय' लिहिणारांना आमच्या मराठी प्राचीन कवींना उष्ट्याचें मालक ठरवावेंसें वाटलें, ते सुद्धां उष्ट्याचेच भोक्ते दिसतात! देशोदेशीं माणसांचें सारें ज्ञानच उष्टें आहे, त्याला कोण काय करणार!

आमच्या आधुनिक कवींपुढें संस्कृत आणि इंग्रजी हीं दोन्हीं वाङ्मयें उभीं आहेत, आणि ते दोहींतून आपणांस सुंदर दिसेल तें उचलून घेत आहेत. आमच्या प्राचीन कवींपुढें संस्कृत वाङ्मय मात्र उभें होतें, अर्थात् त्यांनीं त्याचा उपयोग केला ह्यांत नवल नाहीं. मुक्तेश्वर, श्रीधर, मोरोपंत व शेवटीं कै० सोकर बापूजी ह्यांनीं हरिश्चंद्राच्या कथानकावर काव्यें लिहिलीं आहेत. सर्वांनीं एकच संविधानक घेतलें आहे, हें उष्टेंच आहे ! पण त्याला त्यांनीं जीं स्वरूपें दिलीं आहेत, तीं नुसतीं भिन्न नव्हत, तर त्यांच्या त्यांच्या काव्यस्फूर्तीचीं स्वतंत्रपणें द्योतक आहेत. “ अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः । मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ (कालिदास, रघुवंश.) प्राचीन कवींनीं ज्याला आपल्या वाणीचें दार उघडें करून ठेविलें आहे, त्या ह्या रघु-वंशामध्यें, शस्त्रानें भोंक पाडून ठेविलेल्या रत्नांत जशी सुताची गति होते, तशी माझी गति होत आहे असें म्हणून माझें संविधानक उष्टें आहे असें कबूल करणारा कालिदास रघुवंशासारखें सर्वोत्कृष्ट काव्य जगाला देत आहे !

पण आपल्या आईच्या तोंडांतला खडीसाखरेचा खडा लेंकरानें खाल्ला, तर त्यांत पाप कोणतें झालें हेंच मला समजत नाहीं. संस्कृत भाषा म्हणजे मराठी भाषेची जननी. ह्या जननीची शब्दसृष्टीची सत्ता, हिचें पदलालित्य, उच्चार-सामर्थ्य, हिची विषयानुरूप व रसानुरूप वृत्ति धारण करण्याची अगाध शक्ति, इत्यादि गुण जर हिच्या कन्येला–मराठीला–हवे असतील, तर तिनें म्हणजे **मराठी** भाषेनें हिचेंच म्हणजे संस्कृत मायभाषेचेंच स्तनपान केलें पाहिजे; हिचेंच उष्टें खाल्लें पाहिजे. संस्कृत भाषेशीं हा असा संबंध मोरोपंताच्या वाणीचा आहे. ह्यामुळें त्या वाणीची योग्यता किती वाढली हें मी एका सत्यवादी, निष्कपट, निस्पृह, मार्मिक अशा विद्वानाच्या शब्दांनीं सांगतों. १९–९–९२च्या ‘ इंदु-प्रकाशांत ’ परलोकवासी अनेकभाषाकोविद मित्रवर्य राजाराम रामकृष्ण शास्त्री भागवत म्हणत आहेतः–“ कालिदासाची कविता प्रसन्न समजतात, व भारवीची कविता भारदस्त म्हणतात. प्रसन्न कवितेचा रस द्राक्षांच्या रसासारखा असून भारदस्त कवितेचा रस नारळाच्या रसासारखा असतो. जो पाक कालिदासांत आहे तो मराठींत नाहीं. पण पंतांच्या काव्याचा खमंगपणा हे दोन्ही पाक वाढवीत आहेत. मोरोपंती कांहीं आख्यानें नीट समजलीं म्हणजे सगळा कालिदास व सगळा भारवी वाचण्याचें श्रेय मिळून आणखीही अधिक लाभ होतो. तो लाभ भक्तिरसाचा व देवाविषयींच्या आस्तिक बुद्धीचा होय. भक्तिरसाचा लाभ कालिदासाच्या काव्यांपासून होण्याचा संभव नाहीं. भारवीनें आपल्या काव्यांत भक्तिरसाचा छाटा निःसंशय उडविलेला आहे. पण कोठें मोरोपंती रसाचा अलोट पूर व कोठें भारवीची भक्तिरसानें मंदमंद वहात जाणारी छोटी सरस्वती !!! पदलालित्य दंडीचें समजलें जातें व उपमालंकार कालिदासाचा

सुरेख समजतात. पंतांच्या काव्यांतील पदलालित्य दंडीसारखें लोकोत्तर असून पंतांनीं स्थळोस्थळीं बांधलेले उपमालंकार अति सुरेख आहेत. सारांश, कालिदासाची, भारवीची, व दंडीची मिळून त्रिवेणी एकट्या मोरोपंतामध्यें एकत्र संगम झालेली उघड आढळते." असल्या कवींचा हे उष्टे म्हणून धिक्कार कोणाच्यानें करवेल ?

"काव्य आणि काव्योदय" लिहिणाराला आंग्ल कवींवांचून कोठें काव्योदय झाला आहे असें वाटत नाहीं. **भगवद्गीता** हें नांवच काव्याचें निदर्शक आहे, पण ह्या काव्यज्ञाच्या मतें हें किंवा ह्याचीं मराठी रूपांतरें काव्येंच नाहींत. भगवद्गीता उघडल्याबरोबर तिच्या पहिल्या श्लोकापासून दुसऱ्या अध्यायाच्या नवव्या श्लोकापावेतों जो ओघ वहात आहे, तो वीरकरुणरसात्मक काव्यगंगेचा ओघ आहे. नुसता पूर आहे! हिच्या दहाव्या अध्यायांत अद्भुत रसाचा उगम होऊन अकराव्यांत त्याचा महासागर बनत आहे. बारा, पंधरा, सतरा, व अठरा ह्या अध्यायांतल्या भक्तिरसाच्या पाकाला उपमा नाहीं ! तरी भगवद्गीता काव्य नाहींच !

आपलें प्राचीन वाङ्मय बहुधा सारें पद्यात्मक. त्याचें समर्थन करणें म्हणजे पर्यायानें काव्यविषयाचें समर्थन करणें ठरतें; त्याला इलाज नाहीं. प्राचीनाविषयीं अर्वाचीनांच्या ठायीं योग्य गुणग्राहकता व योग्य अभिमान नसेल, तर त्यांच्या हातून स्वभाषेची खरी कळकळीची सेवा होणार नाहीं, हें माझें ठाम मत आहे. म्हणून मीं हा इतका वेळ घेऊन आपल्या प्राचीन वाङ्मयाचें रम्य, व दिव्य स्वरूप आपणांपुढें थोडेंसें मांडिलें आहे. आतां आपण आपल्या भाषेच्या व ग्रंथाच्या सद्यःस्थितीकडे वळूं.

ज्या अर्थीं मीं आरंभच कवींपासून केला आहे, त्या अर्थीं प्रथमतः आधुनिक मराठीं कवींच्या ऋणांतून मुक्त व्हावें हें बरें. हें काम फार नाजूक आहे. हें करीत असतां मला ("Vex not thou the poet's mind with thy shallow wit") "आपली तुटपुंजी अक्कल घेऊन कवीचें अंतःकरण दुखवूं नकोस" हा टेनिसनचा उपदेश ध्यानांत धरला पाहिजे. प्रथमतः मला हें सांगितलें पाहिजे कीं, आपल्या देशाची प्रकृतिच अशी आहे कीं, ह्याचीं कितीही स्थित्यंतरें झालीं तरी ह्याच्यांतलें काव्य नष्ट व्हावयाचें नाहीं. आजसुद्धां आमच्या देशांत कवि आहेत; चांगले प्रतिभावान् कवि आहेत. दिवसानुदिवस ते अधिकाधिक उदयास येत आहेत. त्यांना असावा तसा लोकाश्रय किंवा राजाश्रय नाहीं, तरी त्यांचें धैर्य खचलेलें नाहीं. काव्यदोहन, काव्यमाधुर्य, पद्यरत्नसमुच्चय, अर्वाचीन कविता वगैरे ग्रंथ ह्याची उत्तम प्रकारें साक्ष देत आहेत. नुसत्या काव्यरत्नावलीनेंच आजपर्यंत सुमारें चार हजार पृष्ठें भरून आधुनिक मराठी कविता प्रसिद्ध केली आहे. पुण्यास शारदा-प्रसादनमंडळ नांवाची संस्था स्थापित होऊन तिनें "अभिनवकाव्यमाला" नांवानें दरसाल आधुनिक कवींच्या कृतींचे

एक मोठें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचें योजिलें आहे. ह्या मालेच्या पहिल्या पुस्तकाचे संपादक रा. रा. लक्ष्मणशास्त्री लेले असून हें पुस्तक एक दोन महिन्यांनीं लोकांपुढें येईल. दुसऱ्या पुस्तकाचें संपादकत्व माझे जिवाकाळजाचे अत्यंत प्रिय आणि सन्माननीय मित्र रा. नारायण वामन टिळक यांच्याकडे दिलें असून, तेंही योग्य वेळेवर बाहेर पडेल. येथपर्यंत सर्व ठीक आहे; पण हे सारे प्रयत्न स्वतः कवींचेच आहेत. खरें पाहिलें असतां कवींच्या मागें ही दगदग नसावी. कवींच्या मागें लागलेली ही दगदग पाहून मला एका आधुनिक कवीच्या उद्गारांची आठवण होते.

“ जातीच्या भ्रमरास ‘ सोडुन फुलें ये, फोड हीं लांकडें ।
ऐसें कोण ह्मणेल ? कोण भलतें घालील हें सांकडें ? ॥ १ ॥
देवानेंच जयास पुष्पहृदयीं खेळावया निर्मिलें, ।
त्याला अन्य कृती रुचेल कुठुनी प्राणा जरी घेतलें ” ? ॥ २ ॥

खरें आहे; पण-हें “ पण ” दूर होईपर्यंत आमच्या आधुनिक कवींना हीं व्यवहाराचीं लांकडें फोडल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. मोरोपंताला संसारचिंतेपासून दूर ठेवण्यास आश्रय होता. रामदास साधु विरक्त होता; तसाच संत तुकारामही विरक्त होता; त्याप्रमाणें आमच्या आधुनिक कवींना जर पूर्ण आश्रय किंवा पूर्ण विरक्ति प्राप्त होईल, तर त्यांच्यांत आधुनिक काव्यवाङ्मयाच्या लहानशा सरोवराला हळूं हळूं सागराचें रूप देणारे कवि निघतील. आज आमच्या महाराष्ट्रांत असे कवि आहेत अशी माझी समजूत आहे. साहित्यसंमेलनापुढें मी हा एक महत्वाचा प्रश्न ठेवीत आहें. कवि ही एक ईश्वरी देणगी आहे; आज ह्या देणगीचा उपयोग किती आहे हें जरी आपल्या लक्षांत न आलें, तरी ही देणारानें उगीच दिली नाहीं हें पकें समजून हिचा आपण पूर्णपणें आदर केला पाहिजे. कवीला काव्येंच करूं द्या, त्याला इतर व्यवसायांतून काढा, त्याकरितां कांहीं तरी नीट योजना करा.

कवि म्हणजे सद्यःस्थितीचे चित्रकार, भावी स्थितीचे प्रवक्ते, व प्रेम, आशा, धैर्य इत्यादि मानस-संपत्तीचे उदार दाते होत. मला वाटतें, आमचे पुष्कळ आधुनिक कवि हा आपला अधिकार विसरून नुसतें रसिकांचें मनोरंजन करण्यांत गुंतले आहेत. मनोरंजन हें काव्याचें अंतिम कार्य नसावें. रुचि हें अन्नाचें अंतिम कार्य नाहीं, शरीरपोषण हें अंतिम कार्य आहे. तसेंच उत्तम मनोधर्मांचें पोषण हें काव्याचें अंतिम कार्य होय. हें ज्यांमध्यें पूर्णपणें साधलें आहे, अशीं आधुनिक काव्यें फारशीं नाहींत. मी ही टीका करीत नाहीं; नुसत्या मनोरंजनानें मोहित झालेल्या कवींना जागे करीत आहें. आधुनिक कवींना माझी दुसरी सूचना ही आहे कीं, एकाद्या माकडाला नटविणें हा जसा संपत्तीचा दुरुपयोग आहे, तसाच भलत्यासलत्या विषयावर कविता करणें हा

बुद्धीचा दुरुपयोग आहे. " Poets die for beauty, as martyrs for truth " हे एलिझाबेथ ब्राउनिंगचें म्हणणें खरें आहे. जें सुंदर नाहीं त्यावर गाणीं रचणारा कविच नाहीं. मेळ्यांतलीं गलिच्छ पदें, व कित्येक संगीत नाटकांतले पशुवृत्तीला भडकावून देणारे आलाप म्हणजे कविता नाहीं, शुद्ध कपिता आहे. ही कपिता आपल्या देशाचा नीतीच्या दृष्टीनें केवढा नाश करीत आहे हें जे विचार करतील, त्यांच्या लक्षांत सहज येण्यासारखें आहे.

ग्रिफिथनें सारें वाल्मीकी रामायण स्वभाषेंत नेऊन ठेविलें आहे. दिवाण-साहेब **रमेशचंद्र दत्त, तोरु दत्त** ह्या कविकवयित्रींनीं रामायण महाभारतांतल्या निवडक कथानकांचीं इंग्रजी काव्यें बनविलीं आहेत. जगांत कोठेंही कांहीं सुंदर, कांहीं उपयुक्त, आढळो, त्याचा संग्रह इंग्रजींत होत आहे. हें इंग्रजांचें शील आमच्या कवींत नाहीं. **होमर, व्हर्जिल, मिल्टन, गेटि, डान्टे, तास्सो, ॲरिओस्टो** इत्यादि युरोपियन कवींचीं महाकाव्यें मराठींत जर आलीं, तर त्यांच्या योगानें ही भाषा आणि हें वाङ्मय किती तरी संपन्न होईल ! नाहीं म्हणायला शेक्सपियरचीं थोडींशीं नाटकें, टेनिसनचें प्रिन्सेस, स्कॉटचें, लेडि आव्ह दि लेक, गोल्डस्मिथचें डिझर्टेड व्हिलेज, इतकें इंग्रजी काव्यवाङ्मय मराठींत आलें आहे. आमच्या आधुनिक कवींपुढें हें एक महत्कार्य आहे. ह्याचा त्यांनीं अवश्य विचार करावा, व त्यांनीं विचार केला असतां तो सिद्धीस नेण्याकरितां समर्थांनीं सिद्ध असावें.

आतां आपण गद्यग्रंथाकडे वळूं. आपण ह्या ग्रंथांचे पांच वर्ग करूं. (१) मनोरंजक ग्रंथ, (२) चरित्रात्मक व ऐतिहासिक ग्रंथ, (३) सामाजिक व राजकीय ग्रंथ, (४) धर्म नीति, व आध्यत्मिक विषय यावरचे ग्रंथ व (५) शास्त्रीय आणि कलाविषयक ग्रंथ.

(१) ह्यांत पहिल्या वर्गांत येणारे ग्रंथ सामान्य जनांचे आवडते असल्यामुळें सुकाळाचे होत आहेत. ह्यांत नाहीं काय तेवढें सांगून मी दुसऱ्या वर्गांकडे वळतों. ह्यांत Originality म्हणजे लेखकाचें स्वताचें कल्पकत्व कमी आहे. अलीकडच्या कादंबऱ्यांत जें विशेष आहे तें इंग्रजी संविधानकांना, व इंग्रजी कल्पनांना बेमालूम रीतीनें मराठी रूप देणें हें होय. दुसरें वैगुण्य म्हणजे ह्यांतले पुष्कळ कादंबरीकार आपली जुनी, कसदार मराठी विसरून, नवीन संस्कृत शब्दांनीं नटविलेली इंग्रजी पद्धतीची मराठी बनवीत आहेत. तिसरें वैगुण्य हें कीं, ह्या ग्रंथांत गोष्टी, कादंबऱ्या, प्रहसनें, नाटकें पुष्कळ आहेत, पण ज्यांत लेखकाच्या उच्च मनोवृत्तीचें निदर्शन होतें व जी वाचकांना आपल्या नेहमींच्या वातावरणाच्या वर घेऊन जाते ती अद्भुतता (Romance) नाहीं. चौथें वैगुण्य हें कीं, ह्यांत ऐतिहासिक कादंबऱ्या फारच थोड्या आहेत. पांचवें हें कीं, ह्यांतल्या पुष्कळ कादंबऱ्यांचा मनोरंजनापलीकडे अंतिम हेतु

कांहींच नाहीं. हे दोष वजा करून बाकी राहतील ते गुण आमच्या मनोरंजक ग्रंथांत आहेत व त्यांबद्दल मी त्यांच्या कर्त्यांचें अभिनंदन करितों.

(२) चरित्रलेखनाकडे आमच्या ग्रंथकारांचें फारसें लक्ष नाहीं. आज उपलब्ध असलेल्या पांच लहानमोठ्या चरित्रांवरून जर कोणी तर्क करूं लागला, तर त्याला सहज म्हणतां येईल कीं, महाराष्ट्रांत फारसे थोर पुरुष झाले नाहींत, किंवा झाले असले तरी महाराष्ट्रांतल्या लोकांस त्यांची दाद नाहीं. बरें, जीं थोडीं चरित्रें आहेत तीं आरतीसारखीं मृतव्यक्तीला नुसतें "जयदेव जयदेव" करणारीं आहेत. "Paint me as I am. If you leave cut the scars and wrinkles, I will not pay you a shilling." "मी आहें तसेंच माझें चित्र काढ, माझ्या आंगावरचे व्रण आणि सुरकुत्या जर वगळल्यास तर मी तुला एक अधेलीसुद्धां देणार नाहीं" हे ऑलिव्हर क्रॉमवेलचे करारीपणाचे शब्द या चरित्रलेखकांना ठाऊक नाहींत. चरित्र म्हणजे थोर व्यक्तीचे बरेवाईट अनुभव; स्तुति अगर निंदा नाहीं. आपणांस ईश्वरानें दिलेल्या विशेष व्यक्तीविषयीं उपकारबुद्धि, गुण कोठेंही असो, कोणत्याही जातींत असो, स्थितींत असो, त्याचें ग्रहण करण्याची उत्कंठा इत्यादि गुणांची जों जों वाढ होत जाईल तों तों आमच्या ग्रंथकारांची चरित्रलेखनाकडे अधिकाधिक प्रवृत्ति होईल. तोंपर्यंत आपल्याला वाटच पाहिली पाहिजे. इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारानें इंग्लिश महात्म्यांचीं चरित्रें झालीं आहेत. तरी तीं सुद्धां फारशीं नाहींत.

इतिहासाकडे वळलें तरी निराशाच होते. महाराष्ट्राच्या इतिहासाकडे लोकांचें लक्ष बरेंच लागलें आहे. विशेषतः कै. न्यायमूर्ति रानडे, तेलंग, मिरजकर परमसन्माननीय वासुदेव वामन शास्त्री खरे, राजवाडे आणि पारसनीस ह्यांनीं महाराष्ट्रेतिहासाची जी उपासना केली आहे ती निःसंशय स्तुतीला पात्र आहे. हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांत डॉ. भांडारकरांनीं पुष्कळच उत्तमोत्तम विचारांची व शोधांची भर घातली आहे. हें सर्व अभिनंदनीय आहे. पण आजचें हिंदुस्थान एकलकोंडें नाहीं; तें जगांतील सर्व प्रमुख राष्ट्रांशीं संबद्ध झालें आहे. ह्या राष्ट्राचे इतिहास आह्मांला अवगत असलेच पाहिजेत. ह्यांच्या ज्ञानावांचून वर्तमानपत्रें चालवितां येतात, व वक्तृत्व करतां येतें. पण हे सारे धंदे लंगडे आहेत. हें झालें परराष्ट्रांविषयीं. पण बंगाल, मद्रास, गुजराथ, सिंध ह्या प्रांतांचे इतिहास तरी आपल्याला ठाऊक आहेत काय ? महाराष्ट्रीय इतिहासकार जर आपलें घर बरें आणि आपण बरे ह्मणत बसतील, तर कसें चालेल ? श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड महाराजांनीं इराण, ईजिप्त, कार्थेज, तुर्कस्तान, फ्रान्स, स्पेन, जर्मनी, आसीरिया, रोम, रशिया ह्या देशाचे इतिहास मराठींत लिहवून प्रसिद्ध केले आहेत. त्यांच्यावांचून परराष्ट्रांकडे कोणी पाहिल्याचें मला स्मरत नाहीं

(३) सामाजिक व राजकीय विषयांवर ज्यांना ग्रंथ ह्मणतां येईल, असे लेख फार थोडे आहेत. ह्या विषयाचें शास्त्रीय पद्धतीनें विवेचन करणें निराळें आणि 'तुरुत दान महापुण्य' ह्या ह्मणीप्रमाणें दोन चार बऱ्यावाईट गोष्टी घेऊन त्यांचा काथ्याकूट करीत बसणें निराळें. ह्यापेक्षां ह्या वर्गांत येणाऱ्या ग्रंथांविषयीं मी आज अधिक बोलत नाहीं.

(४) चौथा वर्ग धर्म, नीति, अध्यात्म यांवरच्या ग्रंथांचा. ह्या विषयावर फारशीं नवीं उपयुक्त पुस्तकें होत आहेत असें मला ह्मणवत नाहीं. दोन तीन लोकप्रिय ग्रंथांच्या निरनिराळ्या आवृत्ति निघत आहेत इतकेंच. कै० महर्षि विद्वच्छिरोमणि माधवराव रानडे, विद्वद्वर्य मुकुटमणि व धर्माचार्य डॉ० रामकृष्णपंत गोपाळ भांडारकर यांचीं धर्मपर व्याख्यानें, प्रार्थनासमाजांतील व्याख्यानें व गीतें यांनीं या अध्यात्मपर ग्रंथांत बरीच भर घातली आहे. कै० रानडे यांच्या साध्वी भार्या श्रीमती रमाबाई यांनीं सदरहू ग्रंथांतील एकाला लिहिलेली प्रस्तावना फार वाचनीय आणि अत्यंत हृदयंगम असून आपल्या मृत पतीसंबंधानें पूज्यभाव कोणत्या रीतीनें, व किती हृदयद्रावक शब्दांनीं व्यक्त करतां येतो याचें तें एक अत्युत्कृष्ट उदाहरण आहे. धर्माच्या बाबतींत आपल्याला फार मोठें कार्य करावयाचें आहे. गौतमबुद्धाच्या काळापासून आजपर्यंत आपलें राष्ट्र ह्या कार्यार्थ आव्हान करीत आहे. हें कार्य ह्मणजे आमचे प्रमुख धर्मग्रंथ संस्कृताच्या मोहरबंद गंगाजळीतून काढून प्राकृत भाषांच्या द्वारें साऱ्या राष्ट्राला हातासरसें करून देणें हें होय. " अबळांस न कळे संस्कृत वाणी । जैसें आडांतील गोड पाणी । परी तें दोरपात्रावांचुनी । हाता नये " ॥ असें ह्मणणाऱ्या आमच्या सदय कवींनीं पुराणें जशी साऱ्या राष्ट्राला दिलीं, तशींच सदय होऊन आपल्या श्रुतिस्मृति, व आपलीं तत्वज्ञानें साऱ्या राष्ट्राला सुगम करून दिलीं पाहिजेत. कै० कुंटे बंधुद्वय, कै० शंकर पांडुरंग पंडित यांनीं श्रुतिस्मृतीवर मराठी ग्रंथ लिहिले आहेत. ह्या कार्यावर आपल्या राष्ट्राचें केवढें हित अवलंबून आहे, हें इतिहासज्ञांना सांगायाला नको. त्यांच्या योगानें ह्या राष्ट्राचे अंगी जें नवें तेज येईल तें दुसरें कशानें येणार नाहीं.

नीतिविषयक ग्रंथ निदान माझ्या पाहण्यांत चार पांचच आले आहेत. त्यांतला कै० हरि केशवजी यांचा शालोपयोगी नीतिग्रंथ उपलब्ध नाहीं. कै० सत्पुरुष मित्रवर्य विश्वनाथ नारायण मंडलिकांचा संवयी आणि अभ्यास हा ग्रंथ आणि कै० शंकर शास्त्री बापट यांची नीतिमंजुषा, सद्वर्तन, ह्या पुस्तकांनीं अजून दुसरी तरी आवृत्ति पाहिली आहे कीं नाहीं सांगवत नाहीं. राहिलें अध्यात्म. ह्यावर जे थोडेसे ग्रंथ झाले आहेत व होत आहेत त्यांतले दोन तृतीयांशापेक्षां थोडेसे अधिक नुसत्या भगवद्गीतेवर असून त्यांची विचारसरणी एकसारखी आहे. शेंकडों अध्यात्म ग्रंथ अद्यापि आहेत तसेच निगूढ स्थितींत

आहेत. धर्मग्रंथांवर आह्मांला हेही ग्रंथ साध्या, सोप्या, खऱ्या मराठींत आणावयाचे आहेत. माझी या बाबतींत एक मोठी इच्छा आहे, कळकळीची विनंति आहे. ती हीच कीं, आपले, प्राचीन ग्रीक लोकांचे, अलेक्झांड्रिया येथील एसीन लोकांचे, व अलीकडील युरोपियन तत्वज्ञानांचे अध्यात्म विचार ह्यांची योग्य तुलना करून ग्रंथ निर्माण व्हावे. हे ग्रंथ आपल्या राष्ट्राच्या बुद्धीचें चांगलेंच परिपोषण करतील.

(५) आतां आपण शेवटच्या वर्गांत येणाऱ्या ग्रंथांचा ह्मणजे शास्त्रीय आणि कलाविषयक ग्रंथांचा विचार करूं. ह्या विषयासंबंधानें प्रथमतः मी श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड ह्यांचें नम्रतापूर्वक अभिनंदन करतों. शास्त्रीय ह्मणजे सृष्टपदार्थशास्त्रसंबंधीं अशा अर्थानें मी हा शब्द वापरीत आहें. या शास्त्रीय विषयांवर ग्रंथ तयार करण्याकरितां ज्यांनीं मनापासून प्रयत्न केले आहेत असे आमच्या देशाचे हितकर्ते महाराजांसारखे दुसरे कोणी मला ठाऊक नाहींत. जे कांहीं थोडे शास्त्रीय ग्रंथ आज मिळत आहेत, त्यांतले बहुतेक महाराजांच्या कृपेचें फळ आहे. कोणत्याही देशाचा ऊर्जित काळ त्या देशाच्या शास्त्रीय ज्ञानावर व कलानिपुणतेवर अवलंबून असतो. जोंपर्यंत आह्मांला आमच्या मागें, पुढें, वर, खालीं असलेल्या सचेतन व अचेतन सृष्टीचें ज्ञान नाहीं, तिचा उपयोग करून घेण्याची शक्ति आमच्या अंगीं नाहीं, तोंपर्यंत आमची कधीं भरभराट होईल हें स्वप्न देखील आम्हांला पडावयाला नको. आमचे शेतकरी मरायाला लागले, आमची जमीन निकस व्हायाला लागली, ह्मणून रडत बसण्यांत अर्थ काय ? आह्मांला सुगम, सुबोध, अल्पमोल असें शेतकीचें वाङ्मय तयार केलें पाहिजे. पुण्याच्या ॲग्रिकल्चर कॉलेजचे प्रोफेसर मि. जी. वी. नाइट हे मधून मधून शेतकीसंबंधाच्या उपयुक्त सूचना वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध करीत असतात. अशा धर्तीच्या सूचना ज्यांत आल्या आहेत अशा लहान लहान पुस्तकांचा खेड्यापाड्यांतून प्रसार झाला पाहिजे. कृषिकर्मविद्येबरोबरच आम्हांला सृष्टपदार्थशास्त्राच्या इतर अंगांचाही विचार केला पाहिजे. त्या प्रत्येकाचें महत्व व उपयुक्तता सांगून मी आपला वेळ घेत नाहीं. आपले शेतकरी, आपले कारागीर, आपले साधारण मजूर सुद्धां आपल्या धंद्यासंबंधाच्या शास्त्रीय ज्ञानावांचून लंगडे थोटे झालेले आहेत, हें लक्षांत ठेवून आपण ग्रंथकारांनीं ह्या प्रकारच्या ज्ञानाकडे वळलें पाहिजे. सृष्टपदार्थशास्त्र म्हणजे नुसत्या कल्पना, किंवा नुसतें अनुमान नाहीं हें प्रत्यक्ष आहे ! अनुभव आहे ! यामुळें पांच पंचवीस वर्षांपर्वी झालेली या विषयांवरचीं पुस्तकें आज अपूर्ण ठरणारीं आहेत. नवीन ज्ञान संपादन करून व नवीन नवीन शोध कोणते होत आहेत किंवा झाले आहेत हें पाहून हे ग्रंथ तयार झाले पाहिजेत. असे ग्रंथ तयार होणें हें त्या त्या विषयाला जितके विद्वान् स्वतांला वाहून घेतील, तितक्याच प्रमाणानें तयार होणार आहेत.

ह्याप्रमाणें एकच विषय घेऊन बसणें हें द्रव्यसाध्य आहे, हें मला कबूल आहे. तथापि माझा असाही विश्वास आहे कीं, असे ग्रंथकार पुढें येऊं लागले म्हणजे द्रव्यही पुढें येईल.

हे शास्त्रविषयक व कलाविषयक ग्रंथ देशी भाषांतूनच झाले पाहिजेत. स्वभाषेच्याद्वारा ज्ञानप्राप्तीच्या संबंधानें प्रो. एस्. एस्. लॅरी ह्मणतातः—

"Mind grows only in so far as it finds expression for itself; it cannot find it through a foreign language. It is round the language learned at the mother's knee that the whole life of feeling, emotion, thought gathers. If it were possible for a child to live in two languages at once equally well, so much the worse. Intellectual and spiritual growth would not thereby be doubled but halved.........Words accordingly must be steeped in life to be living, and as we have not two lives but only one, so we can have but one language. To this mother-tongue, then, all other languages we acquire are merely subsidiary."

हा उतारा श्रीसयाजीज्ञानमंजुषेंतून घेतला आहे. तसेंच याचें भाषांतरही तेथूनच आपणांस सादर करतों.–"मनास जितक्या अंशानें (एतद्देशीय भाषाद्वारें) शाब्दिक बोध प्राप्त होतो, तितक्याच अंशानें त्याचा विकास होत जातो. परकीय भाषाद्वारें हें प्राप्त होऊं शकत नाहीं. आईच्या मांडीवर लोळतांना व खेळतांना जी भाषा आपण शिकतों, तिच्यांतच आपली सर्व भावी वृत्ति, भावना व विचारमय जीवन गोविलें जातें. जर एकादें मूल एकाच वेळीं सारख्या रीतीनें दोन भाषा शिकवून वाढवितां येईल, तर त्यांत त्याची तितकीच हानि आहे. ह्यामुळें त्याची मानसिक व आध्यात्मिक वाढ दुप्पट न होतां उलट अर्धी मात्र होत जाईल. ह्याप्रमाणें शब्दाचें पुनरुज्जीवन करण्यास त्यांस आपल्या जीविताबरोबर तन्मय करून सोडिलें पाहिजे, आणि ज्या अर्थी आपलीं दोन जीवितें नाहींत, पण एकच आहे, त्या अर्थी आपली भाषा पण एकच असूं शकेल. ह्यास्तव ज्या ज्या इतर भाषा आपण शिकूं त्या सर्व आपल्या स्वभाषेच्या संबंधानें गौणच असतील."

देशी भाषेंतच हे ग्रंथ व्हावे असें ह्मणण्याचें दुसरें कारण, ह्या ज्ञानाचा प्रसार आपल्याला याचा प्रत्यक्ष उपयोग करणाऱ्या सामान्य लोकांत करावयाचा आहे. ह्या शास्त्रीय विषयांची गणना सामान्यजनशिक्षणांत करून ह्यांचा प्रसार करावयाचा आहे.

ह्या कार्यार्थ किंवा दुसऱ्या कोणत्याही कार्यार्थ आपली मायभाषा असमर्थ आहे असें कोणीं समजूं नये. कवि मुक्तेश्वरांनीं नलराजाविषयीं ह्मटलें आहे कीं, "सुरमंडळीं सहस्रनयन । ग्रहमंडळीं सहस्रकिरण । पाताळभुवनीं सहस्रवदन । तेवीं तो मान्य भूतळीं" ॥ मी त्याच उपमा मराठी भाषेला देऊन ह्मणतों कीं, आमच्या परिस्थितीची येवढी व्यापकता, व आमच्यापुढें असलेल्या सहस्रावधि भिन्न विषयांचें आकलन करणारी जिची दृष्टी आहे, ती ही आमची मराठी भाषा खरोखर सहस्रनयन आहे. ग्रहमंडळांचा सहस्रकिरण जसा सहस्रावधि सचेतन पदार्थांवर आपले किरण पाडून त्यांना इष्ट स्वरूप देत आहे, त्यांकडून इष्ट कार्य घडवून आणीत आहे, तसेच आमच्या ह्या भाषेचे सहस्रावधि किरण ज्या ज्या व्यक्त किंवा अव्यक्त विचारांवर पडतील, त्या त्या विचारांना योग्य स्वरूप येऊन त्यांचा जगास उपयोग झालाच पाहिजे! ज्यानें अखिल भूलोक आपल्या मस्तकीं धारण केला आहे, तो सहस्रवदन शेष; जिची अखिल शब्दसृष्टि आपल्या मस्तकावर धारण करण्याची योग्यता आहे ती सहस्रवदन मराठी भाषा! अशा भाषेचा योग्य उपयोग करणें हें ग्रंथकारांचें कर्तव्य आहे.

हें सर्व झालें; पण आमच्या ग्रंथकारांची सद्यःस्थिति हीं महत्कार्यें करण्यासारखी आहे काय ह्याचा विचार न करतां मीं जर आटपतें घेतलें, तर तें न्याय्य नाहीं; योग्य नाहीं. एकंदरीनें आमचे ग्रंथकार गरीब आहेत. ज्यांना संसाराची चिंता न करतां केवळ विद्याव्यासंग व विद्यादान करतां येईल असा ग्रंथकार विरळा. तशांत प्रत्येक देशी भाषा कांहीं विवक्षित प्रांतापुरतीच असून, ग्रंथवाचनाची व ग्रंथसंग्रहाची ज्यांना संवय आहे, असे लोक ह्मणजे अपूर्व मूर्ति! अशी परिस्थिति असल्यावर आमच्या देशांतलीं पुष्कळ बुद्धिमान् माणसें फुकट जात असलीं, तर नवल काय? आजच्या आपल्या संमेलनाला जर खरोखर कांहीं विशेष कार्य करून ठेवावयाचें असेल, जर आपल्या मायभाषेला आनंदित करावयाचें असेल, जर आपल्या प्रांतांतल्या आपल्या देशबांधवांना योग्य ज्ञानामृत पाजावयाचें असेल, तर त्यानें गरीब परंतु योग्य ग्रंथकारांस जेणेंकरून आपलें ग्रंथकर्तृत्वाचें कर्तव्य अबाधितपणें करतां येईल अशी कांहीं तरी तरतूद करून ठेवावी. आमच्या कित्येक जुन्या चाली फारच चांगल्या होत्या; निरनिराळ्या शास्त्रांत परीक्षा घेऊन दक्षिणा देण्याच्या, कित्येक शास्त्रीवैदिकांना नेमकीं वर्षासनें देण्याच्या आमच्या पूर्वापर चालत आलेल्या चालींना थोडें निराळें स्वरूप दिलें, तर थोडेबहुत तरी ग्रंथकार संसारयातनेंतून सुटून केवळ ग्रंथलेखनानेंच काम घेऊन बसतील, व तें उत्तम प्रकारें बजावतील. गरीब ग्रंथकारांचे ग्रंथ छापणाऱ्या एक दोन संस्था आहेत, पण त्यांचें काम रेंगाळत चाललेलें असून, त्यांकडून ग्रंथकारांना पूर्णपणें साह्य मिळण्याची फारशी आशा दिसत

नाहीं. हें काम साहित्यपरिषदेनेंच आपल्या शिरावर घेतलें पाहिजे. ह्या गोष्टीचा विचार केल्यावांचून आह्मांला आजच्या संमेलनाचें काम पुरें झालें असें समजतां येत नाहीं.

श्रोतेहो, माझें भाषण आतां पुरें करण्याचा समय आला आहे. तें संपवितांना मला सांगावयाचें तें हें:—आपल्या देशांतील हिमालय, सह्याद्रि, विंध्याद्रि, इत्याद्यनेक गगनभेदक पर्वतांच्या अति उच्च शिखरांपासून थेट कन्याकुमारी आणि सिंहलद्वीपापर्यंत जें भूपृष्ठ आहे; जेथें अनेक गुहा, दऱ्या, खोरीं आहेत; जेथून सिंधुनद, ब्रह्मपुत्रा, गंगा, यमुना, सरस्वती, तापी, नर्मदा, गोदावरी, कावेरी, कृष्णा, तुंगभद्रा इत्याद्यनेक नद्या उगम पावून हिंदीमहासागराप्रत जात आहेत; त्यांमध्यें जे जे सृष्टपदार्थ आहेत, त्यांचें ज्ञान शास्त्रीयरीत्या संपादून घ्या. तद्विषयक ज्ञान प्रचंड आहे. सृष्टीमध्यें जे नानाविध जिवंत प्राण्यांच्या वास्तव्यानें चमत्कार घडून येतात ते प्रत्यक्ष जिकडे तिकडे दृष्टोत्पत्तीस येतात. हिंदीमहासागरांतर्गत जी अतर्क्य सृष्टि आहे, मोत्यें, पोंवळीं हीं आजकाल आह्मी अलंकार ह्मणून आमचे अत्यंत प्रिय पदार्थ मानितों, त्यांची उत्पत्ति समुद्रांतर्गत शिंपले आणि प्रवालकीटक यांजपासूनच होय. पण त्यांची "द्रव्य" या नांवानें किती महती आहे, याचा विचार करा.

हिमालयपर्वतावरील गगनभेदक देवदार वृक्षांच्या शिखरांपासून तों हिंदीमहासागराच्या अत्यंत खोल तळाशीं जिवंत सृष्टपदार्थांची बहुविस्तीर्ण जी मालिका आहे; नद्या, ओढे, नाले यांमध्यें राहाणाऱ्या क्षुद्र शेवाळी जिकडे आहेत; वनांतरीं व्याघ्रादि हिंसक पशु आहेत; अंतरीक्षांत जिकडे गरुडादि हिंसक पक्षी आहेत; तसेंच जिकडे मधुर गायन करणारा कोकिळ वास्तव्य करितो; त्या त्या स्थितींत ते सर्व प्रकारचे प्राणी आपला कोणत्या रीतीनें सांभाळ करितात याचा विचार करा.

सकल प्राणिमात्रांचें देवापायीं एकच गीत आहे. देवा, आह्मी आपल्या जीवनाचे नियम पाळूं; कालानुसार व सद्यःस्थित्यनुसार आह्मी वागूं. परिस्थिति देणारा तूंच देवा होस. हीच प्रार्थना आपण करूं या.

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं । तं दैवतानां परमंच दैवतं ॥
पतिं पतीनां परमं परस्तात् । विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ (टाळ्यांचा गजर.)

याप्रमाणें अध्यक्षांचें भाषण आटोपल्यानंतर ज्या संस्थेच्या मार्फतीनें गेलीं तीन संमेलनें झालीं ती महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद् व तिनें आजपर्यंत केलेलीं कामें याविषयींची माहिती जमलेल्या समाजास करून देण्याविषयीं अध्यक्षांची आज्ञा झाल्यावरून सदर परिषदेचे एक चिटणीस रा. वासुदेव गोविंद आपटे बी. ए. यांनीं पुढील माहिती सांगितली.

रा. वासुदेव गोविंद आपटे बी. ए. यांचें भाषण.

रा. आपटे ह्मणाले:-साहित्यपरिषदेनें आतांपर्यंत केलेलीं कामें व मराठी साहित्याच्या उन्नत्यर्थ निरनिराळ्या संस्थांकडून होत असलेले यत्न यां-विषयींची थोडीशी माहिती सांगण्याविषयीं मला अध्यक्षांकडून आज्ञा झाली आहे. त्याप्रमाणें ती माहिती सांगण्यांत मी आपला थोडासा वेळ घेणार आहें. पण त्यापूर्वी आपल्या ह्या साहित्यसंमेलनाविषयीं अनेक सद्गृहस्थांकडून सहानु-भूतीचे संदेश पत्रद्वारें व तारांच्या द्वारें आले आहेत, त्यांचा नामनिर्देश करणें हें परिषदेचा एक चिटणीस या नात्यानें माझें कर्तव्य आहे.

(या ठिकाणीं पुढील यादी वाचून दाखविण्यांत आली.)

श्रीमंत राजेसाहेब कृष्णशहा पतंगशहा-जव्हार
,, ,, चीफ ऑफ जत
डॉ॰ मोरेश्वर गोपाळ देशमुख-मुंबई
रा. सा. विनायक कोंडदेव ओक-,,
नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले-पुणें
रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनि-अकोला
डॉ॰ सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर-मुंबई
रा. टी. सांबमूर्तिराव-तंजावर
रे॰ पंडिता रमाबाई-केडगांव
मे॰ एस. एम. जॅक्सन कलेक्टर-नासिक
डॉ॰ कृष्णाबाई केळवकर-कोल्हापूर
श्रीमती रमाबाई रानडे-पुणें
रा. रा. श्रीकृष्ण नीलकंठ चापेकर-मुंबई
,, ,, दामोदर मोरेश्वर केळकर-फैजाबाद
,, ,, विनायक मंगेश-पेडणें
,, ,, एन. बी. नंदरगीकर
,, ,, भास्कर ना. कोतक-पुणें
,, ,, सीताराम गणेश देवधर-सातारा
,, ,, दत्तात्रय बळवंत पारसनीस-,,
,, ,, के. पी. लिमये-दापोली
,, ,, शि. ह. भारदे-नगर

रा. रा. म. रा. गोसावी-अलिबाग
,, ,, द. के. दामले-उमरावती
रा. ब. वामनराव कोल्हटकर-नागपूर
रा. रा. माधवराव पाटणकर-पाटणकर संगीत ना. मंडळी
रा. रा. जी. बी. रानडे-बैतुल
रा. ब. भास्करराव जाधव-कोल्हापूर
रा. सा. गोविंदराव काळे-हैद्राबाद (दक्षिण)
रा. सा. रावजी भवानराव पावगी-मिरज
,, ,, नारायण भगवानराव पावगी-पुणें
रा. रा. एम. बी. मानकर-मुंबई
,, ,, एस. के. बिवलकर-पुणें
,, ,, गोविंद बल्लाळ देवल-सांगली
डॉ. बा. शि. मुंजे-नागपूर
प्रो. धोंडोपंत कर्वे-पुणें
रा. रा. वि. ना. हाटे-मुंबई
,, ,, ब. तु. माने-बेळगांव
प्रो. चिंतामण गंगाधर भानु-पुणें
रा. रा. माधवराव व्यंकटेश लेले-हैद्राबाद
,, ,, मोरो विश्वनाथ जोशी उमरावती
रा. सा. पी. बी. जोशी-मुंबई
रा. रा. गोविंदराव काणे-उमरावती
,, ,, तात्या नेमीनाथ पांगळ-बार्शी

याशिवाय कोल्हापूर, इचलकरंजी व धार या तीन मराठी संस्थानांनीं आपापले मुखत्यार मुद्दाम या संमेलनासाठीं पाठविले आहेत.

[इतकें सांगून व या सर्व गृहस्थांचे परिषदेच्या वतीनें आभार मानून रा. आपटे हे साहित्यपरिषदेचे उद्देश व कामाचें धोरण या विषयाकडे वळले.] ते ह्मणाले:—

सध्यां आपल्या देशांत निरनिराळ्या दिशांनीं जागृति होत आहे. राष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक वगैरे निरनिराळ्या अंगांना पुष्टी देऊन त्याच्यांत नवजीवनाचा संचार करण्याचे प्रयत्नांत आपल्या देशांतले पुढारी गुंतले आहेत. अशा वेळीं राष्ट्रीय देहाची वाढ कांहीं अंगांत मात्र

होईल, आणि कांहीं अंगांत मुळींच होणार नाहीं अशी स्थिति जर संभवनीय असेल, तर ती अर्थातच त्या देहाच्या पूर्ण वाढीला कमीपणा आणणारी झटली पाहिजे. कोणत्याही देशाचें वाङ्मय ह्मणजे तेथील लोकांच्या विचारांचा झरा असतो. तोच जर गढूळ होऊं दिला आणि त्याला स्वच्छ, शुद्ध आणि वाहता ठेवण्याची दक्षता ठेविली नाहीं, तर आपले बाकीचे प्रयत्न निष्फळ ठरण्याची भीति आहे. ह्या नवजीवनाच्या झऱ्याच्या रक्षणाचें काम संहत प्रयत्नांनींच होणें शक्य आहे. हें एकट्यादुकट्याचें काम नाहीं. सुदैवानें आंग्ल वाङ्मयाशीं आपला परिचय झाला असल्यामुळें वाङ्मयाच्या उन्नतीचें थोर कार्य पाश्चात्य लोक संहत प्रयत्नानें कसें पार पाडतात तें आपणास पाहण्यास मिळतें, आणि त्या धोरणानें आपणालाही आपलें कार्य पार पाडतां येईल अशी उमेद वाढूं लागली आहे. यंदांच्या या संमेलनाला जो हा प्रचंड समुदाय जमला आहे, तो या सदिच्छेच्या प्रेरणेचाच परिणाम आहे असें मी समजतों. पाश्चात्यांच्या कोणत्याही संस्थांत व चळवळींत जें सामर्थ्य दिसतें तें त्यांची कळकळ व जुटीनें काम करण्याची पद्धत यांत आहे. त्याच मार्गानें आपण जाऊन मराठी भाषेविषयीं कळकळ बाळगणारे लेखक व वाचक यांना एकत्र करून साहित्याच्या उन्नतीच्या यत्नाविषयींचा प्रश्न त्यांचे पुढें मांडावा अशी कल्पना पांच वर्षांपूर्वी साताऱ्च्या माझ्या मित्रांपैकीं कित्येकांना प्रथम सुचली व त्यांनीं लागलेंच कांहीं थोड्याशा लोकांना निमंत्रण केलें. हें पहिलें संमेलन १९०५ सालीं झालें. साताऱ्ची मंडळी व बाहेरगांवचे गृहस्थ मिळून २५।३० गृहस्थ येवढेच काय ते यांत मन घालणारे गृहस्थ होते. त्यांच्या खाजगी भेटी व संभाषणें आणि दोन तीन जाहीरसभा व व्याख्यानें वगैरे होऊन अशीं संमेलनें वरचेवर व्हावीं, त्याचप्रमाणें मराठी भाषा बोलणाऱ्या निरनिराळ्या प्रांतांतल्या लोकांचें एकीकरण व्हावें, हें इष्ट असून त्यासाठीं जुटीनें यत्न करावे असें ठरलें. या धोरणावर लक्ष ठेवूनच पुढील तीन संमेलनें पुण्यास झालीं, आणि यंदांचे हें पांचवें संमेलन येथील सद्विचारिणी सभेच्या विद्यमानें आणि विशेषतः गुणी व गुणग्राही, विद्वान् व विद्वानांचा परिपाल करणारे असे श्री. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या महनीय आश्रयाखालीं भरण्याचा योग सुदैवानें प्राप्त झाला आहे. आमचें हें संमेलन अद्याप अगदीं बाल्यावस्थेंत आहे. तें आपणास चार दोन पावलें पुढें टाकतां यावीं ह्मणून सारखी धडपड करीत आहे, आणि देशांतली थोर व विद्वान् मंडळी त्याच्याकडे कौतुकानें पाहत आहे. अशा वेळीं आपण पडलोंच तर आपणास हात देऊन सांवरून धरणारीं वडील माणसें जवळ आहेत अशी खात्री या बालकाला वाटत असल्यावर निश्चयानें पुढें पाऊल टाकण्याला त्याच्याही मनाला अधिक हुरूप येणें साहजिक आहे.

या साहित्यसंमेलनाचे ठरलेले उद्देश व धोरण लक्षांत ठेवून त्याप्रमाणें साहित्योपयोगी कामें करण्यासाठीं जी कार्यकारी मंडळी नेमण्यांत आली आहे तिचें नांव साहित्यपरिषद. या परिषदेचे सभासद गेल्यासालीं ९० होते; यंदां ९५ झाले आहेत. संमेलनाचे वर जे मुख्य दोन उद्देश सांगितले, त्यां पैकीं एकीकरणाचा उद्देश साहित्यपरिषदेनें मुख्यत: आपल्यापुढें ठेविला आहे, आणि ह्मणूनच राजकीय, सामाजिक, वगैरे इतर बाबतींत आपआपसांत कितीही तीव्र मतभेद असले तरी साहित्य-संमेलनांत किंवा परिषदेच्या कार्यात आतांपर्यंत त्यांचा रिघाव झालेला नाहीं व पुढेंही तो होऊं नये अशी माझी अत्यंत उत्कट इच्छा आहे (टाळ्या) व आपलीही सर्वांची आहे असें मी धरून चालतों (टाळ्या). आपण सगळे साहित्यदेवतेचे उपासक आहों. सर्वांचें साहित्यविषयक ध्येय एकच आहे, आणि तें ध्येय साध्य करून घेण्याच्या मार्गाविषयींही मतभेद नाहीं, मग परस्पराविषयींच्या नैसर्गिक बंधुप्रेमाला दूर सारून आपसांत कृत्रिम भेद उत्पन्न करण्याचें आणि साहित्यसेवेसारख्या पवित्र कार्यांत अंतराय उत्पन्न करण्याचें पाप जोडण्याची बुद्धि आपणास कशाला होईल !

असो; मराठी भाषेविषयीं आस्था बाळगणारांचें एकीकरण करणें हा आपला पहिला उद्देश आहे, आणि तो साहित्यपरिषदेनें पूर्णपणें पाळला आहे. दुसरा उद्देश, मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीसाठीं जुटीनें यत्न करणें. हाही उद्देश परिषदेनें थोड्या फार अंशानें पार पाडला आहे हें मी दाखविणार आहें. सध्यां जुन्या ऐतिहासिक कागदपत्रांचें संशोधन हें एक महत्वाचें कार्य आपल्यापुढें आहे, आणि हें अविलंबेंकरून न केल्यास राष्ट्राची मोठी हानि व्हावयाची आहे. हें जाणून रा. राजवाडे यांनीं श्रीमंत थोरले माधवराव पेशव्यांचे कारकीर्दीपासून तों थेट दुसरे बाजीराव पेशव्यांचे वेळेपर्यंतचे बरेच महत्त्वाचे कागद जमविले होते, ते प्रकाशित करण्याचें काम गेल्यासालीं परिषदेनें हातीं घेऊन तडीला नेलें व सुमारें ६०० पृष्ठांचा एक खंड प्रसिद्ध केला आहे. इतिहाससंशोधनाइतकेंच महत्त्वाचें दुसरें काम ह्मणजे जुन्या काव्यांचा व कवींचा शोध हें होय. या दिशेनेंही परिषदेचे यत्न सुरू आहेत. शके १७४० पर्यंत झालेल्या कवींची व त्यांच्या काव्यांची एक बरीच विस्तृत यादी १९०८ सालीं परिषदेनें छापून प्रसिद्ध केली होती. त्यानंतर परिषदेचे एक साह्यकर्ते रा. जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर यांनीं गेल्या सालीं सुमारें वीस बावीस जुन्या कवींविषयींची माहिती मोठ्या परिश्रमानें मिळविली आहे व तिजवरून त्या कवींचीं चरित्रें लिहिण्याचा उद्योग चालला आहे. याशिवाय सध्यांच्या काळीं विशेष उपयोगाचें आणि मराठी वाङ्मयाला पोषक असें एक काम आज दोन तीन वर्षें ही परिषद करीत आहे. मराठी भाषेंत शास्त्रीय ग्रंथांची मोठी उणीव आहे. शास्त्रीय ग्रंथ देशी भाषेंत लिहिण्याचे कामांत एक मोठी अडचण परिभाषेची असते. ही अडचण

दूर करण्यासाठीं निरनिराळ्या शास्त्रांच्या परिभाषा मराठींत ठरवून टाकाव्या असा आमचा प्रयत्न चालला आहे. निरनिराळ्या शास्त्रांत पारंगत अशा विद्वानांकडे त्या त्या शास्त्रांच्या परिभाषा तयार करण्याचें व त्या तपासण्याचें काम देण्यांत आलें आहे, आणि अशा रीतीनें ज्योतिष, गणित, भूगोल, रसायनशास्त्र, या चार परिभाषा तयार झाल्या आहेत. तत्त्वज्ञान, वनस्पतिशास्त्र, व अर्थशास्त्र यांच्या तयार होत आहेत, व कृषिकर्म नुकतेंच हातीं घेतलें आहे. या कामीं जे जे विद्वान् गृहस्थ आपला अमोल वेळ खर्चून साह्य देत आहेत त्यांचे महदुपकार आहेत.

याप्रमाणें सगळे मतभेद बाजूला सारून आणि केवळ साहित्याची उन्नति करण्याचें ध्येय डोळ्यांपुढें ठेवून परिषद आपलें काम करीत आली आहे. या कामीं परिषदेनें लोकांवर वर्गणीचा बोजा मुळींच टाकला नाहीं. ज्या थोड्या सद्गृहस्थांनीं आपण होऊन वर्गणी दिली त्यांच्या साह्यानें हें एवढें काम केलें. थोडेंसें तरी काम करून दाखविल्याशिवाय साह्य मागण्याचा अधिकार कोणास पोंचत नाहीं, या तत्त्वावर चालल्यामुळें रा. राजवाडे यांच्या १० व्या खंडाच्या प्रकाशनासाठीं लागलेला बहुतेक खर्च चिटणिसांनीं तूर्त स्वत:च्या जोखमीवर केला आहे, व विद्याव्यासंगी धनिक पुढें येऊन चिटणिसांना या जोखमींतून लवकरच मुक्त करतील अशी त्यांना आशा आहे.

मराठी साहित्याच्या अभिवृद्धीच्या कामीं आमचे हातून आतांपर्यंत झालेला हा यत्न अति अल्प आहे. याशिवाय दुसऱ्या अनेक संस्था आपल्या परीनें साहित्याची सेवा करीत आहेत. आजच्या साहित्यसंमेलनासारख्या प्रसंगीं त्यांचाही नामनिर्देश करणें वाजवी आहे, म्हणून त्यांच्याबद्दल दोन शब्द बोलून मी आपलें भाषण पुरें करीन. साहित्यसेवा करणाऱ्या सगळ्या स्त्रिया व पुरुष यांचा व्यक्तिश: निर्देश मला येथें करतां येणार नाहींत, म्हणून फक्त ठळक संस्थांचा व व्यक्तींचा मी येथें उल्लेख करतों. अशा संस्थांत पुण्याच्या डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटीस अग्रस्थान दिलें पाहिजे. ही संस्था ग्रंथकारांना द्रव्यद्वारें उत्तेजन देऊन आणि पेशव्यांच्या रोजनिशा वगैरे ऐतिहासिक ग्रंथ प्रकाशित करून चांगली साहित्यसेवा करीत आहे. शेट पुरुषोत्तम विश्राम मावजी व रा. पारसनीस यांनीं गेल्या सालांत ऐतिहासिक लेखभांडारांत बरीच भर घातली आहे. रा. पारसनीस यांचे ‘ इतिहास संग्रह ’ मासिक पुस्तकांत सर्व संमत नसणारा असा मजकूर क्वचित्काळीं आला असेल; तथापि ते देत असलेली माहिती पुष्कळ, नवीन, सप्रमाण, आणि चटकदार असते यांत शंका नाहीं. रा. खरे यांच्या ऐतिहासिक लेखसंग्रहाचे खंड बहुमोल आहेत. रा. दाभोळकर यांचा गहन विषयांवरील निबंधग्रंथांच्या प्रकाशनाचा यत्न अव्याहत चालू आहे. धुळ्याची सत्कार्योत्तेजक सभा समर्थ व त्यांचा संप्रदाय यांच्यासंबंधाचे ग्रंथ

प्रकाशित करून आपल्या नांवाला साजेलशी कृति करीत आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. मुंबईच्या मराठी ग्रंथसंपादक मंडळीच्यामार्फत आतांपर्यंत बरेच चांगले उपयुक्त ग्रंथ बाहेर पडले आहेत, व तिनें 'ब्रिटिश रियासती'चा इतिहास नुकताच बाहेर काढला आहे. बडोद्याच्या सहविचारणी सभेनें पूर्वीच्या काळांत पुष्कळ चांगली कामगिरी करून दाखविली, परंतु अलीकडे तिला शैथिल्य आलेलें दिसत होतें. तथापि आजचें हें साहित्यसंमेलन भरविण्याचें जें श्रेय तिनें घेतलें आहे, त्यावरून ती आतां जागृत होऊन पुनः कामासाठीं कंबर बांधूं लागली आहे असें सुचिन्ह दिसत आहे. मुंबईच्या मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळीनें साहित्याच्या एका लोकप्रिय अंगाला सर्वथा वाहून घेतलें आहे, आणि त्या दिशेनें त्या मंडळीचे यत्न प्रशंसेला पात्र आहेत. रा. हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबऱ्या वाचण्याविषयीं वाचकवृंद फार उत्सुक असतो, पण त्यांना वाचण्यास भरपूर असा पुरवठाच दुर्दैवानें होत नाहीं. स्वतंत्र नाटकें, शास्त्रीय विषय, कला, इ० विषयांवर पुस्तकें लिहिण्याकडे फार थोड्या विद्वानांचें लक्ष लागलेलें दिसतें. बालोपयोगी साहित्य तयार करण्याची आवश्यकता व त्या साहित्याचें महत्त्व अझून लोकांना फारसें कळूं लागलेलें दिसत नाहीं. तथापि त्याही दिशेनें पुण्याची 'चित्रशाळा', मुंबईचा 'बालबोध', व महाडचा 'खेळगडी' यत्न करीत आहेत. (श्रोत्यांतून एकजण-पुण्याचा 'आनंद' सांगायचा राहिला) याप्रमाणें साहित्य-क्षेत्रांत निरनिराळ्या दिशांनीं काम चाललें आहे तरी अझून पुष्कळच काम करावयाचें राहिलें आहे. साहित्यक्षेत्र अत्यंत विस्तीर्ण आहे. हौसेनें काम करणारे व त्यांना प्रोत्साहन देणारे मात्र हवे आहेत. पाश्चात्य देशांत अशा प्रकारच्या साहित्यसंस्थांना लक्षावधि रुपयांच्या देणग्या धनिक लोक देतात. कामाची खरी कळकळ असल्यावर व प्रत्यक्ष काम करून दाखविल्यावर येथेंही श्री. महाराज-साहेबांसारख्या गुणज्ञांकडून प्रोत्साहन मिळेल असा भरंवसा आहे.

शेवटीं एकच विनंति मला करावयाची आहे. ती ही कीं साहित्यपरिषदेजवळ मराठी साहित्याचा-मराठी भाषेंत आजपर्यंत झालेल्या ग्रंथांचा-संग्रह असणें फार जरूर आहे. आपण ग्रंथलेखक व प्रकाशक येथें जमलों आहों. आपण केलेल्या व छापलेल्या ग्रंथांची एकेक प्रत देणगी म्हणून आपण साहित्यपरिषदेला अर्पण केली, तर सहजासहजीं बराच ग्रंथसंग्रह परिषदेजवळ होईल. ही विनंति लक्षांत घेऊन आपण परिषदेला साह्य कराल अशी मी उमेद बाळगतों.

यानंतर श्रीमती सौ० काशीबाई हेरलेकर यांनीं 'वाङ्मय व स्त्रिया' या विषयावर संमेलनासाठीं मुद्दाम लिहिलेला आपला निबंध वाचला. तो वाचण्या-पूर्वी त्यांनीं पुढील प्रस्ताविक भाषण केलें. श्री. सौ० काशीबाई म्हणाल्या:—

श्री. सौ. काशीबाई हेरलेकर यांचें भाषण.

अध्यक्ष महाराज व बंधुभगिनींनो, परमेश्वराच्या कृपेनें व श्रीमंत महाराजसाहेबांच्या औदार्यानें आजचा मंगल योग आम्हां वटोदरवासी जनांना लाभला आहे. लक्ष्मीच्या सदनीं आज हें सरस्वतीचें आदरातिथ्य आहे. अशा सुसमयीं आपणांसारख्या विद्वान् सरस्वतीपुत्रांना उपाहारायोग्य एखादें बहुमोल भाषण देण्याचें सामर्थ्य माझ्या अंगीं नाहीं याचें मला वाईट वाटतें. परंतु मी सरस्वतीमंदिरांतील एक क्षुद्र व नम्र सेविका आहें. आमच्या वटोदरपुरींत आपण आज पाहुणे आहांत, तेव्हां रीतीप्रमाणें आतिथ्य करण्याच्या हेतूनें मी जे दोन शब्द बोलणार आहें त्यांत कांहीं जीव नाहीं हें मी जाणून आहें, तरी घरचा आहेर क्षुल्लक व गरीबीचा असला, तरी मानानें स्वीकारतात त्याप्रमाणें आपल्या आदरयुक्त श्रवणानें माझ्या शब्दास मोठेपणा द्यावा अशी विनंति करून मी ' वाङ्मय आणि स्त्रिया ' हा माझा निबंध वाचण्यास प्रारंभ करतें. (सदर निबंध या रिपोर्टाचे अखेरीस परिशिष्टांत छापला आहे तो पहावा.)

यानंतर रा० ब० चिंतामणराव विनायक वैद्य एम. ए. एल. एल बी. यांनीं युनिव्हर्सिटी व मराठी भाषा यांच्यासंबंधाचा पुढील ठराव संमेलना पुढें मांडला.

ठराव.

" मुंबई विश्वविद्यालयांतल्या एम. ए. व म्याट्रिक या परीक्षांत मराठी भाषेचा समावेश झाला आहेच; इतर आर्ट्स् परीक्षांतही मराठी भाषेचा समावेश व्हावा असें या सभेचें मत आहे. शिवाय मराठी भाषेंतून इतर विषयांचें शिक्षण देण्याचा व परीक्षा घेण्याचा उपक्रम विश्वविद्यालयानें करण्याची वेळ आली आहे असेंही या सभेचें मत आहे."

हा ठराव मांडतांना रा० ब० वैद्य म्हणाले:—

रा. ब. वैद्य यांचें भाषण.

आजचें संमेलन हें विजयादशमीच्या सुमुहूर्तावर भरलें आहे. महाकाली आणि सरस्वती या दोन्ही शक्तींचा संमेलनदिन तरी हाच आहे. त्यांत श्री. सयाजीराव महाराज ह्यांच्या आश्रयाखालीं हें संमेलन भरलें आहे. अनुकूल साधनांचा हा समुच्चय मराठी भाषेच्या उत्कर्षाचें प्रसादचिन्हच होय असें समजण्यास कांहीं हरकत वाटत नाहीं. राजा भोज, सिद्धराज, जयसिंग, वगैरेसारख्या महाराजांकडून पूर्वी वाङ्मयास आश्रय मिळत असे. हल्लीं श्री. सयाजीराव महाराजांनींही हाच प्रशंसनीय उपक्रम हातीं घेतला आहे. हा ठराव संमेलनाच्या कार्यक्रमांत घेण्याची आजपर्यंत उमेद वाटत नव्हती, परंतु यंदांच वर सांगितल्याप्रमाणें हा अपूर्व संयोग झाल्यामुळें हा ठराव आज सभेपुढें मांडण्यास विशेष

हुषारी वाटत आहे. मराठी भाषा प्रौढ नाहीं, असा कित्येकांकडून आक्षेप घेण्यांत येतो. परंतु याखालीं दिलेला बीम्स साहेबांचा उतारा वाचला असतां या आक्षेपाचें अयथार्थत्व कोणाच्याही ध्यानांत येणार आहे.

"It (Marathi) is a copious and beautiful language second only to Hindi. In fact if we were to institute a parallel in this respect, we might appropriately describe Hindi as the English and Marathi as the German of the Indian group, Hindi having set aside whatever could be dispensed with, Marathi having retained whatever has been spared by the action of time. To an Englishman Hindi commends itself by the absence of form and the positional structure of sentences, resulting therefrom; to our High German cousins, the Marathi with its fuller array of genders, termination and inflexious would probably seem the completer and finer language."

मराठी वाङ्मय किती सुंदर व तेजस्वी आहे हें इंग्रजी जुनें वाङ्मय व मराठी जुनें वाङ्मय यांची तुलना केली असतां ध्यानांत येणार आहे. इंग्रजी वाङ्मयाचा तेराव्या शतकांत उगम झाला. त्या शतकांतील तिकडील 'स्पेन्सर्स फेअरी क्वीन' व इकडील ज्ञानेश्वरी यांची तुलना केली असतां त्या वेळचें मराठी वाङ्मय कोणत्याही प्रकारें कमी नव्हतें हें कोणासही कबूल करावें लागेल. तुकाराम व रामदास यांनीं आपल्या प्रासादिक वाणीनें मनुष्याचे दोष दाखवून मनुष्यचरित्राचें आपल्या काव्यांतून चित्र उठविलें आहे तें शेक्सपीयरच्या तोडीचें नाहीं असें कोण म्हणेल ? "वडिलांची कीर्ति सांगे तो एक मूर्ख" असें मला कोणी म्हणेल, परंतु मला वडिलांची कीर्ति सांगण्याचा प्रसंग येण्यास जें कारण झालें त्याचें निर्मूलन व्हावें यासाठींच या ठरावाची योजना आहे. ज्या देशांत ज्ञानदेव उत्पन्न झाले तेथें यापुढेंही ज्ञानदेव उत्पन्न होतील. ज्या वाङ्मयांत एकनाथा सारख्यांनीं भक्तिपूर्ण काव्याचा प्रवाह पसरविला, मोरोपंतांसारख्यांनीं ज्याला अलंकारयुक्त केलें, विष्णुशास्त्र्यासारख्यांनीं ज्याच्या गळ्यांत हार घातला, व विद्याप्रिय श्री सयाजीराव महाराजांनीं ज्या मराठीस प्रौढ भाषांच्या सिंहासनावर बसविलें, ती भाषा प्रौढ नाहीं असें कोणास तरी म्हणतां येईल काय ? ह्मणूनच आतां मी जो ठराव तुमच्यापुढें ठेवीत आहें तो तुम्हां सर्वांस पसंत होईल याबद्दल मला संशय वाटत नाहीं.

या ठरावास रा. सा. गोपाळ मोरेश्वर साठे बी. ए. (माजी रिपोर्टर ऑन दि नेटिव्ह प्रेस) यांनीं अनुमोदन दिलें. ते म्हणाले:—

आतां ज्या जोरदार भाषणानें हा ठराव तुमच्यापुढें मांडण्यांत आला आहे तो मला संमत आहे; परंतु तो संमत असण्याचीं माझीं कारणें मात्र माझ्यापूर्वी बोलून गेलेल्या गृहस्थाहून भिन्न-नव्हे-उलट आहेत. ज्ञानेश्वरानें उत्तम ग्रंथ लिहिले, व रामदास, तुकाराम इत्यादिकांनीं मराठींत उत्कृष्ट काव्यरचना केली, म्हणून मराठी भाषा युनिव्हर्सिटींत नेमावी असें म्हणणारांपैकीं मी नाहीं. माझें म्हणणें उलट असें आहे कीं, मराठींत निपजावेत तसे ग्रंथ निपजत नाहींत याच कारणासाठीं त्या भाषेचा युनिव्हर्सिटींत प्रवेश झाला पाहिजे. ज्ञानेश्वरांनीं वेदांत सांगितला, भारतांत धर्म प्रतिपादन करण्यांत आला, इतर प्राचीन कवींनींही शहाणपणा शिकविला वगैरे गोष्टी मला कबूल आहेत; परंतु विविध-कला, भौतिकशास्त्रें वगैरे जे विषय पोटाच्या धंद्यास उपयोगी आहेत, त्यांच्या-कडे मात्र कोणीं लक्ष दिलें नाहीं हें मोठें दुर्भाग्य होय. प्राचीन कवींनीं धर्म व वेदांत यासंबंधांत जी कामगिरी केली आहे, तिजबद्दल आतांच रा. ब. वैद्यांनीं तर्पण केलें तसें मीही करतों. परंतु रोजच्या व्यवहारास उपयोगी पडणाऱ्या वर सांगितलेल्या शास्त्रांत आतां ग्रंथ झाले पाहिजेत असें मला वाटतें. आज येथें प्रत्येकाजवळ दोन नसलीं तरी एक एक घड्याळ असेल, परंतु घड्याळें कशीं करावींत यासंबंधाचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे काय ? असे ग्रंथ झाले पाहिजेत. आज आपला उत्तम सुधारलेल्या लोकांशीं सहवास घडत आहे, आज आपण येथें एके ठिकाणीं जमलों, हाही या सहवासाचा परिणाम होय. जीं सुखें आ-पल्या कधीं स्वप्नांतही आलीं नव्हतीं आणि जीं आपल्या वाडवडिलांनीं ऐकि-लींही नसतील त्यांचा उपयोग आज आपणास घ्यावयास सांपडत आहे. अशी परिस्थिति आली असतां कलांस व धंद्यांना उत्तेजन मिळेल तरच तिचें खरें चीज होणार आहे. एखाद्या गवयाचें गाणें ऐकत असतां नुसतें 'वाहवा' म्हणून काय उपयोग ? तो कोणत्या रागांत गातो तो राग शिकून घेतला तरच खरा उपयोग आहे. नाटकें करणें, देवाच्या स्तुतिपर ग्रंथ लिहिणें वगैरे कामें बाजूस ठेवून विविधकला व उद्योगधंदे यांकडे आपण लक्ष पुरविल्यास फार फायदा होणार आहे. मराठी भाषेचा युनिव्हर्सिटीमध्यें प्रवेश करण्याबद्दल न्या. मू. रानडे यांनीं फार वर्षांपासून प्रयत्न चालविले होते. माझें हें मत मी आज आपल्यास सांगत आहें असें नसून १८९२ सालापासून तें मी आपल्या रिपोर्टांत नमूद करीत आलों आहें. लॉर्ड किंबर्ले यांचें माझ्या सूचनेकडे लक्ष जाऊन त्यांनाही ती मान्य झाल्यानंतर मराठी भाषेचा युनिव्हर्सिटींत प्रवेश कर-ण्यास पूर्वीपेक्षां बरीच अधिक अनुकूलता मिळूं लागली. युनिव्हर्सिटींत एम्. ए. च्या परीक्षेस मराठी भाषा ठेवण्यांत आली आहे, परंतु ती भाषा शिकविण्या-करितां अध्यापकांची तरतूद झाल्याशिवाय मराठी भाषेची व्हावी तशी अभिवृद्धि होणें शक्य नाहीं.

या ठरावास रा. रा. रघुनाथ पांडुरंग ऊर्फ दादासाहेब करंदीकर (सातारा) यांनीं पुष्टि दिली. त्यावेळीं ते म्हणाले:—

आजच्या प्रसंगीं आपल्या सन्मान्य अध्यक्षांनीं मला बोलण्याविषयीं सूचना केली व आपणां सर्वांस माझें बोलणें ऐकावेसें वाटतें, यांतील हेतु एकच माझे मनांत येत आहे. तो हा कीं, मी साताऱ्याहून आलों आहें. साताऱ्यास या परिषदेचा जन्म झाला, व त्या साताऱ्याचे वट-वृक्षाची एक पारंबी या बडोदरांत रुजून इतक्या प्रगल्भदशेस आली आहे. त्या साताऱ्याच्या आपल्या मनांतील आदराचें हें दर्शक आहे असें समजून मला चार शब्द या गडबडीच्या वेळीं सांगण्यास उमेद येत आहे.

एकच ध्येय असूनही विचाराचे प्रकार मात्र निरनिराळे कसे संभवतात, हें आतांच झालेल्या दोन विद्वानांच्या भाषणांवरून आपल्या लक्षांत आलेंच असेल. रा. ब. वैद्य यांणीं महाभारत-रामायण इत्यादि ग्रंथांचें परिशीलन करून झालेलीं आपलीं मतें कळविलीं आहेत, तर रा. ब. साठे यांणीं अनेक वर्षांचे अनुभवावरून पुस्तकांची परीक्षा केल्यानंतर झालेली खात्री आपल्यापुढें मांडली आहे. शरीराचें वर्णन एकानें कवीच्या दृष्टीनें केलें आहे, तर दुसऱ्यांनीं शस्त्रवैद्या प्रमाणें चित्र बठविलें आहे. तथापि उभयतांनींही मराठी भाषेचा शिरकाव विश्वविद्यालयाचे क्रमांत सरसहा व्हावा अशीच इच्छा प्रगट केली आहे. एकपक्षीं मला वाटतें, ज्या गोष्टीस आदि आहे व अंत आहे, त्या आद्यंताचे गोष्टीचा मध्य समजूं नये अगर असूं नये, असें संभवणें कठीण आहे. व्याकरणशास्त्रास प्रत्याहार संज्ञेत येणाऱ्या विशिष्ट समुच्चयास नियमन एकच लागतें हें विश्रुत आहेच. असें असून विश्वविद्यालयाच्या आरंभींच्या परीक्षेंत मराठी आहे व अखेर एम. ए. च्या परीक्षेंत आहे; दरम्यान ती गुप्त कां व्हावी हा प्रश्न आहे. सरस्वती नदीप्रमाणें दरम्यानचें पात्र परिश्रमानें खणून काढून नदीचें पात्र व्यक्त केल्याखेरीज ही सरस्वती दरम्यान गुप्त राहणार. तसें न होण्याची जबाबदारी आपणा सर्वांवर आहे. माझ्या मतें, साधारण रीतीचें मातृभाषेचें ज्ञान प्रवेश परीक्षेपावेतोंच नेणारें असावयाचें यांत नवल नाहीं; असें असून अतिशय मोठ्या दर्जाच्या परीक्षेंत मराठीला स्थान मिळालें आहे. हें श्रेय आपलें स्वकष्टार्जित नसून ज्या धर्मतत्वाकरितां हिंदुस्थानची भूमी अनादिकालापासून सुप्रसिद्ध आहे, व ज्या धर्मतत्वांचा प्रसार करण्याचें काम या भूमीच्या बालकांकडेच पुढेंही अनेक शतकें राहणारें आहे, त्या धर्मतत्वाचा विचार हाच मुख्य आयुष्याचे कर्तव्याचा भाग येथें मानला गेला असल्यामुळें ज्या ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास इत्यादि संतांनीं महाराष्ट्र भाषेमध्यें धर्मविचार प्रसृत करून महाराष्ट्रावर अत्यंत उपकार केले आहेत, त्यांचे ग्रंथास-म्हणजे आपले पित्रार्जित संग्रहास-या मानाचें श्रेय आहे हें उघड आहे. अशा प्रसंगीं आपण आपली

जबाबदारी ओळखिली पाहिजे. दरम्यानचे परीक्षेस उपयुक्त अशा अनेक ग्रंथांची पैदास आपण करविली पाहिजे. कांहीं थोड्या वेळापूर्वी भाषांतर होणें म्हणजे उच्छिष्टच समजलें जातें, असें आपणांस एका वक्तयाकडून व आपले सन्मान्य अध्यक्ष याचे भाषणांतही समजून आलें आहे. मधाशीं सांगितलेले कविवर्य व महान् भगवद्भक्त यांसही तोच दोष देण्यास प्रत्यवाय नाहीं. कारण 'व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम्,' हें विश्रुत आहेच. तथापि तींच धर्मतत्वें व रहस्यें महाराष्ट्रभाषेंत आणून सर्व जनांस सुलभ करून दिल्यानें तें व्यासोच्छिष्ट असल्याचें प्रतिपादन फिकें पडतें. ज्या ज्या वेळीं भाषा बनत जावी असें लोकांस व राज्यकर्ते यांस वाटत आलें, त्या त्या वेळीं भाषांतर हा प्रथमचा मार्ग दिसून आला आहे व त्याचाच अवलंब सर्वत्र झालेला दिसेल. इसवी सनाच्या ८ व्या शतकाच्या सुमारास जेव्हां अशी भाषा प्रौढ दशेस आणण्याचा प्रयत्न झाला, तेव्हां बगदादीखालिफ यांनीं भाषांतराचा मार्ग झुगारून दिला नव्हता. आपल्या संस्कृत भाषेंतले 'चरका' सारखे अप्रतिम ग्रंथ अरबी भाषेंत भाषांतराचे रूपानें प्रसिद्ध झाले व कांहीं ग्रंथांचीं भाषांतरें खपण्याकरितां व त्यायोगें विद्याप्रसार व भाषा सुदृढ होण्याकरितां भाषांतराची प्रत घेणारास प्रतीचे पाठीमागें पारितोषिकही ठेविलें जाऊन लोकांचे मनांत प्रवेश केल्याचीं उदाहरणें सांपडतात. जे जे शास्त्रीय ग्रंथ भाषांतराचे रूपानें तरी उपलब्ध झाले पाहिजेत, त्याकडे सर्वांनीं सारखा प्रयत्न केला पाहिजे, म्हणजे दरम्यानचे परीक्षेंतील विषयासंबंधीं वाङ्मय सहजीं तयार होईल. जसें एकनाथांनीं श्रीमद्भागवताचें मराठी भाषांतर प्रत्यक्ष त्या वेळीं आपलें मुख्य विद्यापीठ जें काशीक्षेत्र त्या काशीक्षेत्राच्या पण्डितांच्या आदरास पात्र करून शिबिकेमधून काशींत नेलें, तसें श्रेय, आपण मराठी भाषेंतील वाङ्मयास उज्वलित करून त्या भाषेस विश्वविद्यालयाचे मंदिरांत प्रतिष्ठित करण्याचें आपण सर्वांनीं मनांत आणल्यास, अवघड नाहीं. हा विचार मनांत येऊन मी या ठरावास पाठिंबा देऊन आपल्या समोर तो ठराव मांडीत आहें.

याप्रमाणें भाषणें होतात तों चार वाजून गेले. यामुळें संमेलनाचें राहिलेलें काम दुसरे दिवसावर तहकूब ठेवण्यांत आलें.

दिवस दुसरा.

सरस्वती-स्तुति.

पद.

वाग्देवी ! जयजयजननी ब्रह्मतनये ॥ करुं तुजला प्रणती ॥ वाग्देवी० ॥
प्रेमभरें मुदितमनें भक्तिरसें निर्मल सद्भावें ॥
भजनपरा सुजनकुला चरणरता मतिविभवे ॥
करिं या समया निजदासजनिं दया मदनारिसुत जाये ॥
अंबे पावें त्वरित सकृप तूं दुरितहरती ॥ वाग्देवी० ॥ १ ॥
हे जनता परम हिता अति मुदिता या ठायीं जमली ॥
साह्य करीं तिजसि हरीं तम सगळें नेईं दुरी ॥
आले प्रतिनिधि भाषापरिषदीं कृतश्रमसुफल कारें ये ॥
प्रार्थू ऐसें चरणरज तुला स्तवुनी सततीं ॥ वाग्देवी० ॥ २ ॥

याप्रमाणें आरंभीं सुस्वर पद्य झटल्या नंतर सकाळीं ८ वाजतां संमेलनाच्या कामाला पुनः सुरुवात झाली. युनिव्हर्सिटी व मराठी भाषा यासंबंधाच्या आदले दिवसाच्या ठरावावर रा. व्ही. जी. प्रधान एम. ए. यांचें भाषण झालें. ते म्हणाले:—

राष्ट्रास आपलेपणाची ओळख करून देण्यास मातृभाषेसारखें अन्य साधन नाहीं. परकीय भाषा कितीही प्रसृत झाली तरी तिला मातृभाषेची कधींही सर येणार नाहीं. यदाकदाचित् तिला मातृभाषेची बरोबरी करतां येणें शक्य झालें, तरी तें अनिष्टच आहे. समाजाची सांगोपांग उन्नति करण्याचीं ग्रंथप्रसार व व्याख्यान हीं दोन मुख्य साधनें आहेत. राष्ट्रांत चैतन्य उत्पन्न करणारे व राष्ट्रास ज्ञान करून देणारे वाङ्मयाचे दोन प्रकार आहेत. वर सांगितलेल्या साधनांच्या योगानें—या दोन्ही प्रकाराच्या वाङ्मयानें—उच्च दर्जाच्या लोकांनीं खालच्या वर्गास शिक्षण दिलें पाहिजे. महाराष्ट्र वाङ्मयास पाश्चात्य शास्त्रीय शोध व शिस्त यांची संगति घडवून दिल्याशिवाय केवळ वाङ्मयाची अभिवृद्धि करणें एकदेशीय होणार आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. हें शास्त्रीय ज्ञान देशभाषांत आणून त्याचा समाजांत प्रसार करण्याचें काम केवळ मातृभाषाच जाणणाऱ्यांकडून होणें दुर्घट आहे. युनिव्हर्सिटींतील पदवीधरांनींच तें आपल्या हातीं घेतलें पाहिजे. या पदवीधरांना जशी इंग्रजी भाषा येते तशी मराठीही यावी यासाठींच तिचा युनिव्हर्सिटींत प्रवेश करण्यांत येण्यासंबंधानें जो ठराव तुमच्यापुढें मांडलेला आहे त्यास मी अनुमोदन देतों.

रा. प्रधान यांच्यानंतर रे. नारायण वामन टिळक हे बोलावयास उठले. वरील ठरावाचें पुष्टीकरण करतांना ते म्हणाले:—

युनिव्हर्सिटीला 'अल्मामेटर' ह्मणण्याचा अधिकार मला नाहीं. माझ्या जन्मभूमीला, माझ्या जन्मभाषेला ज्या अर्थानें मी आई ह्मणतों, त्या अर्थानें मात्र आपली युनिव्हर्सिटी माझीहि आई आहे. सख्खे भाऊ आणि कोणत्याहिं जातींतले, धर्मांतले, स्थितींतले, आपले देशबंधु तेहि भाऊच; ह्या दोघांत किमपि अंतर नसावें हीच ज्याची रात्रंदिवस इच्छा आहे, अशा मनुष्याला त्या विषयावर बोलण्याचा जितका अधिकार आहे, त्याचा थोडा तरी अंश मला आहे. आणि तितक्यापुरताच मी आपला वेळ घेणार आहें.

युनिव्हर्सिटीमध्यें मराठी भाषेचा जितका प्रवेश झाला आहे तितका पुरे झाला, असें माझ्या अल्पमतीला वाटत नाहीं. इतर अनेक विषयांप्रमाणें मराठी भाषेचीहि अभिवृद्धि होण्याला युनिव्हर्सिटीचेंच साह्य पाहिजे. आधीं विद्वान् आणि मग शाळा, आधीं पहिलवान् आणि मग कसरतखातें, आधीं योद्धे मग समरांगणें, आधीं पोहणारे मग सागर हें जसें वस्तुस्थितीच्या उलट आहे, तसेंच आधीं मराठी भाषेची पूर्णावस्था आणि मग तिचा युनिव्हर्सिटींत प्रवेश असें ह्मणणें वस्तुस्थितीच्या उलट आहे. युनिव्हर्सिटीनें मराठीचा पूर्णपणें अंगीकार केला, तरच तिला खरे कळकळीचे उपासक मिळून कालान्तरानें तिची पूर्णावस्था होईल. शेक्सपीअरच्या भारतीनें जसें मानवी स्वभावाचें सांगोपांग चित्र जगापुढें मांडलें आहे, तसेंच तुकारामाच्या अभंगवाणीनें मांडिलें आहे, असें ज्यांना नुसतें वाटत आहे, तेच मग हातांत लेखण्या घेऊन पुढें सरसावतील, आणि तुकारामाच्या कवितेचें तुलनाशास्त्राच्या दृष्टीनें विवेचन करून ती कविता जगन्मान्य करून सोडतील!! युनिव्हर्सिटीनें हातीं धरल्याबरोबर ज्ञानेश्वरीचें स्वरूप पाहायाला आमचे विद्वान् लोक निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या प्राचीन अर्वाचीन तत्वज्ञांना बोलावून आणितील, व मराठीमध्यें एक नवेंच तत्वज्ञान तयार होईल. भाषा, इतिहास, तत्वज्ञान इत्यादि विषयांवर आपल्याला उत्कृष्ट ग्रंथ पाहिजे असतील तर युनिव्हर्सिटीनें आधीं त्यांची गरज लोकांना भासवून दिली पाहिजे. इतकें झालें ह्मणजे कोणी कांहीं ह्मणो, मला खचित वाटतें कीं, आमच्या महाराष्ट्रांत मराठी बेकन, मराठी मिल्टन, मराठी मिल, उभे राहतील. ही उगीच अतिशयोक्ति नाहीं; अशी माझी खात्री आहे ह्मणून मी ह्या ठरावाला मनापासून आपलें अनुमोदन देतों.

याप्रमाणें या विषयावर बरीच भाषणें झालीं तेव्हां अध्यक्षांनीं सदर ठरावावर कोणाचें प्रतिकूळ मत असल्यास कळवावें असें सांगितलें. पण कोणीच प्रतिकूलता दाखविली नाहीं व सदर ठराव टाळ्यांच्या गजरांत सर्वानुमतें पसार झाला.

त्यानंतर **महाराष्ट्र समाजाचा वाङ्मयावर परिणाम**" या विषयावर अनेक विद्वान् गृहस्थांचीं भाषणें झालीं. पहिलें भाषण रा. सा. गोविंद वासुदेव कानिटकर बी. ए. एल. बी. यांचें झालें.

अध्यक्ष साहेब, सभ्य स्त्रियांनो व सभ्य गृहस्थहो, ' मराठी वाङ्मयाचा समाजावर परिणाम ' या विषयावर दोन शब्द बोलावे अशी मला आज्ञा झाली आहे. येथें आज दोन दिवस जीं भाषणें आपण ऐकलीं, त्यावरून वाङ्मय ह्मणजे काय व त्यापासून कसकसे किंवा कोणकोणते परिणाम घडतात याची कल्पना सहज होण्यासारखी आहे. वाणी हें विचाराचें बाह्य चिन्ह आहे. शब्द किंवा वाणीचा अंतरात्मा विचार होय. वाङ्मयापासून समाजावर पूर्वी जे चांगले परिणाम घडून आले असतील तसे ते पुढेंही घडवून आणिले पाहिजेत. ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या प्रासादिक वाणीनें समाजामध्यें भक्तीची भावना उत्पन्न केली. त्याचप्रमाणें मोरोपंत व इतर महाराष्ट्र कवींनीं हरिदासांवर व त्यांच्या द्वारें समाजावर अनंत उपकार करून ठेविले आहेत. आपल्या काव्यात्मक वाङ्मयाच्या मागील इतिहासाचें जें महत्व आहे तें याच दृष्टीनें आहे. पूर्वीच्या ग्रंथकारांनीं व कवींनीं आपल्या वाङ्मयानें श्रोत्यांच्या वृत्ति कशा तरलित केल्या त्यां पाहून व तो त्यांचा धडा घेऊन आपल्या काळच्या समाजावर जे जे परिणाम घडवून आणणें इष्ट असेल ते ते परिणाम आपणांस त्याच दिशेनें व त्याच साधनानें घडवून अणिले पाहिजेत. संतमालिकेपैकीं विशेषतः ज्ञानेश्वरांनीं, तुकाराम महाराजांनीं व रामदासांनीं आपल्या वाङ्मयानें भक्तिरस उत्पन्न केला; एवढेंच नव्हे तर आत्मज्ञान व नीतिज्ञान सामान्य जनास सुलभ करून ठेविलें. आमच्या महाराष्ट्र कवींनीं जीं वाङ्मयें उत्पन्न केलीं त्यांचा प्रसार आमच्या हरदासांनीं श्रोत्यांच्या बहुजन समाजांत केला. ज्या प्रमाणें हिमालयापासून गंगेचा उगम होतो त्याचप्रमाणें आमच्या महाराष्ट्र–सारस्वत–गंगेचा उगम ज्ञानेश्वरांपासून झाला ह्मटलें तरी चालेल. कारण त्यांच्या पूर्वीचा इतिहास उपलब्ध नाहीं. ज्ञानेश्वरापासून उगम आल्यानंतर ३०० वर्षांच्या काल–प्रदेशांत ही गंगा गुप्तरूपानें होती. परंतु एकनाथ महाराजांनीं पुनः तिचा उद्गम केला व तिचा शोध लावून तिला पुनः प्रकाशांत आणिली. असें सांगतात कीं तुकाराम जेव्हां कीर्तन करीत, तेव्हां त्यांनीं स्वतां रचलेले अभंग श्रोतृसमाजापुढें ह्मणून दाखवीत. तें भाग्य यद्यपि आपल्या वाट्यास आलें नाहीं, तथापि त्यावेळीं त्यांच्या कीर्तनास किती रंग येत असेल, व भाविक श्रोत्यांच्या वृत्ति कशा रंगून जात असतील, याची आपणास केवळ कल्पनाच केली पाहिजे. तुकाराम महाराजांसारखा अलौकिक प्रतिभेचा कवि व ज्याच्या वाणींत अपूर्व प्रसाद भरला होता अशा कवीचें वाङ्मय ज्या समाजास प्रत्यक्ष त्यांच्या मुखांतून ऐकण्यास सांपडलें असेल त्या समाजावर त्या वाङ्मयाचे कांहीं अद्भुत परिणाम घडून आले असतील यात शंकाच नाहीं आणि हें अगदीं स्वाभाविक आहे. उत्तम वाङ्मय उत्पन्न करण्याचा ज्यांचा थोर अधिकार आहे त्यांच्या मुखांतून निघणारे वाङ्मय श्रवण करून श्रोत्यांच्या मनावर जो ठसा

घेंठती, जे संस्कार घडतात, किंवा जे परिणाम होतात तसे इतरांस कसे साधणार? प्रसिद्ध इंग्लिश कवि ब्रौनिंग याची एक गोष्ट आहे. त्यांच्या वार्षिक तिथीच्या प्रसंगीं त्या कवीचे भक्त एकत्र जमले असतां त्यांस अशी तीव्र इच्छा झाली कीं, कवीचें एखादें तरी काव्य प्रत्यक्ष त्याच्या मुखांतून निघालेलें या प्रसंगीं ऐकावें. ही त्यांची जिज्ञासा कर्मधर्मसंयोगानें त्या कवीचा अंत होण्यापूर्वी कांहीं दिवस फोनोग्राफ नांवाचें जें यंत्र निघालें होतें त्यांत ब्रौनिंग कवीनें गाइलेलें एक गाणें एका गृहस्थानें धरून ठेविलें होतें त्यामुळें त्या कवीच्या भक्तांची लालसा अनायासें तृप्त झाली. तेव्हां त्यांस किती तरी आनंद वाटला असेल! ब्रौनिंग कवि जरी गत झाले होते तथापि आपणांस प्रिय असलेल्या शाइराची प्रत्यक्ष वाणी आपणांस श्रवण करण्यास सांपडली म्हणून त्यांच्या भक्तांस किती धन्यता वाटली असेल तें आपणास कल्पनेनेंच ताडिलें पाहिजे.

वाङ्मयाचे संबंधानें आमच्या कवीवर उष्टेपणाचा जो एक आक्षेप करण्यांत येतो तो योग्य नाहीं असें आपल्या अध्यक्षांनीं सांगितलें तें यथार्थ आहे. इंग्लिश मध्यें एक म्हण आहे कीं, There is nothing new on the face of the earth. म्हणजे पृथ्वीच्या पाठीवर नवीन असें कांहींच नाहीं! त्याचप्रमाणें एका दृष्टीनें असें म्हणतां येईल कीं, काव्य सृष्टीत किंवा वाङ्मयांत वस्तुत: नवीन असें कांहींच होणें शक्य नाहीं. फक्त वर्णनाची किंवा प्रतिपादनाची पद्धति तेवढी नवीन असूं शकते. उष्टेपणा म्हणजे पुनरावृत्ति. ह्या पुनरावृत्तींत दोन प्रकार दिसतात. एका प्रकारची पुनरावृत्ति, समजून देण्याचा विषय श्रोत्यांच्या किंवा शिष्यांच्या मनावर चांगला ठसावा म्हणून करावी लागते. उदाहरणार्थ, उपनिषदें घेऊं. उपनिषदांत पुष्कळ ठिकाणीं पुनरावृत्ति-पद्धति आढळते. तथापि ही विवेचनपद्धीत उपनिषद्कारांनीं बुद्धिपूर्वक स्वीकारलेली दिसते. ज्या विषयाचें उद्घाटन त्यांस करावयाचें असतें त्या विषयाचें ग्रहण उत्तम प्रकारें व्हावें, किंबहुना तो विषय लहान मुलांस समजण्या इतका सुलभ करावा अशी उपनिषद्कारांची प्राचीन पद्धति असल्यामुळें ह्या पुनरावृत्तीचा प्रकार दोषार्ह म्हणतां येणार नाहीं. आपले सर्वांचे परमपज्य गुरु कै. न्यायमूर्ति रानडे हे एका काळीं कालेजांत अध्यापक असल्यामुळें विषय सुगम करण्याकरितां त्यांचीं जीं व्याख्यानें किंवा प्रवचनें होत त्यांत हीच पद्धति आढळून येई. कारण, या पद्धतीनें श्रोत्यांच्या मनावर उज्वल कल्पनांचा चांगला ठसा उमटविणें शक्य होतें. आपल्यांतील ज्ञानेश्वर, मुक्तेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, मोरोपंत इत्यादि कवींनी तींच तींच आख्यानें त्याच त्याच कथा व त्याच त्याच गोष्टी घेऊन काव्यें रचिलीं असलीं, तरी प्रत्येकाच्या प्रतिमेचें रमणीयत्व वेगवेगळ्या प्रकारचें असल्यामुळें ही पुनरावृत्ति नीरस किंवा उष्टी ठरत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्या योगानें एकच कल्पना निरनिराळ्या स्वरूपांत समाजाचे मना-

वर प्रतिबिंबित होण्यास उत्कृष्ट साहाय्य होतें. शकुंतला नांवाची एक ऋषिकन्या दुष्यंत नांवाच्या राजानें वरिली ही महाभारतांतील एक लहानशी साधी गोष्ट घेऊन कालिदासानें आपल्या शाकुंतल नाटकाची रचना केली. मुख्य गोष्ट उसनी घेतली असली तरी कवीच्या अलौकिक प्रतिभासंपन्नतेमुळें त्यांत अनेक प्रकारें नवीनपणा आला नाहीं असें कोण ह्मणेल बरें ? शेक्सपियर व इतर प्रसिद्ध इंग्लिश कवि यांचीही गोष्ट तीच आहे. असो. मला दिलेला कालावधि संपल्यामुळें या विषयाचें संबंधानें ज्या कांहीं गोष्टी मला सांगावयाच्या होत्या त्या मीं थोडक्यांत आपणापुढें मांडल्या. मुख्य गोष्ट एवढीच कीं महाराष्ट्र वाङ्मयानें पूर्वी आपलें समाजावर जे परिणाम घडविले, त्यांचें इतिहासदृष्ट्या सूक्ष्म अवलोकन करून व पूर्ण मनन करून हल्लींच्या काळांत भौतिक शास्त्रासारखीं नवीन शास्त्रें, अथवा नवीन विचार हे आपल्या वाङ्मयांत समाविष्ट होणें अवश्य आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे, आणि या महत् कार्यास अशा परिषदांचा पुष्कळ उपयोग होईल असी मला आशा आहे, इतकें सांगून मी आपली रजा घेतों."

रा. सा. कानिटकर यांचें मागून रा. गोपाळ कृष्ण देवधर बी. ए. हे बोलावयास उठले. ते ह्मणाले:—

राष्ट्राच्या हिताच्या भावी उत्कर्षाच्या दृष्टीनें वाङ्मय कसें असलें पाहिजे, आजपर्यंतच्या वाङ्मयांत गुणदोष कोणते आहेत, त्यांत समाजामध्यें तेज व जीव उत्पन्न करण्यासारखें सामर्थ्य आहे किंवा नाहीं याच दृष्टीनें वाङ्मयाच्या समाजावर होणाऱ्या परिणामांचा विचार केला पाहिजे. उदात्त मनोवृत्तींचें कर्तव्य व ज्ञानप्रसारक असे वाङ्मयाचे दोन प्रकार आहेत. वाङ्मय हा राष्ट्राच्या तेजस्वीपणाचा व नीतिमत्तेचा पायाच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. समाजाच्या हृदयांत उदात्त विचार व उत्कृष्ट कल्पना यांचा प्रादुर्भाव वाङ्मयाच्या प्रभावानेंच होतो. मृत्युलोकास स्वर्गास पोहोचविण्याचें कार्य जसें वाङ्मयाच्या हातून होतें, तसेंच स्वर्गाचीहि अवनति करून त्यास मृत्युलोकाचें स्वरूप देण्याचें कार्यहि वाङ्मयानेंच होतें. अर्थात् वाङ्मय या साधनाचा किंवा सामर्थ्याचा फारच धोरणानें उपयोग केला पाहिजे. उदात्त विचार व उज्ज्वल कल्पना, यांचा मक्ता केवळ शास्त्रीपंडितांचाच नाहीं. ज्ञान हें परमेश्वरस्वरूपी आहे, आणि परमेश्वर सर्वांचा आहे; हें तत्त्व ज्ञानदेव, तुकाराम, एकनाथ यांनीं आपल्या ग्रंथांच्या द्वारें जगाच्या निदर्शनास आणिलें. सामान्य जनतेच्या हिताकरितां सद्वर्तनास प्रवृत्त करणारीं अशीं तत्त्वें त्यांनीं महाराष्ट्र वाङ्मयांत प्रेमळ भाषेंत ग्रथित केलीं. ह्या वेळच्या समाजाच्या व्यवस्थेप्रमाणें व गरजांप्रमाणें त्यांनीं जनतेस शिक्षण देऊन ज्ञान हें जनतेची सर्वसामान्य मालमत्ता करून सोडली. वाङ्मयासंबंधांत केवळ महाराष्ट्रसंबंधानें

किंवा हिंदुस्थानासंबंधानें विचार करून चालणार नाहीं. हिंदुस्थान हें कांहीं जग नव्हे. हिंदुस्थान हें जगाचें एक मोठें घटक होणार आहे अशा महत्त्वाकांक्षेचें समाजहृदयांत वाङ्मयच्या योगानें अधिष्ठान झालें पाहिजे. आजची स्थिति काय आहे हें नीट लक्षांत ठेवून त्याप्रमाणें वाङ्मयास त्याच्या पूर्व लौकिकास अनुरूप असें वळण देणें हें आपलें कर्तव्य आहे. वाङ्मयाच्या योगानें राष्ट्रीय तेजाची ज्योत निरनिराळ्या दिशेनें सर्व राष्ट्रांत फांकली पाहिजे. राष्ट्रीय हा शब्द मी सर्वसामान्य रीतीनें वापरीत आहें. तो शब्द वापरण्याच्या कोणत्या एका विशिष्ट पक्षाचा मक्ता आहे असें कोणी समजूं नये. कवि असोत, गद्य ग्रंथकर्ते असोत, किंवा माझ्यासारखे बडबड करणारे असोत, वाङ्मयास योग्य वळण देणें हें सर्वांचें पवित्र कर्तव्य आहे. आर्य या नांवास साजेल अशी आपल्या वाङ्मयाची घटना केली पाहिजे. ग्रंथकर्त्यांनीं आपली जबाबदारी ओळखून शास्त्रीय ज्ञान व तात्विक ज्ञान यांचा एक समन्वयावच्छेदेंकरून प्रसार केला पाहिजे. डोकें मोठें व बाकीचे अवयव लुले अशी स्थिति असतां कामा नये. राष्ट्रीयत्वाच्या संबंधांत बाबू रवींद्रनाथ टागोर यांच्यासारख्या कवींनीं जें काम केलें तेंच महाराष्ट्र वाङ्मयाच्या ग्रंथकारांनीहि केलें पाहिजे. डॉ० भांडारकर यांच्या-सारखे सन्मान्य गृहस्थ जोंपर्यंत आपल्यांत आहेत, तोंपर्यंत पाश्चात्य राष्ट्रांतील विद्वज्जनांशीं आपल्यानें बरोबरी करवेल किंवा नाहीं याबद्दल संशय बाळगण्याचें यत्किंचितूही कारण नाहीं. ज्ञानाचा प्रसार करून जनतेस आपल्या अधिकाराची जाणीव देणें हें सुशिक्षितांचें कर्तव्य आहे. सर्वज्ञतेची घमेंड बाळगून हवें तें भरकटत सुटणें ह्मणजे कांहीं वाङ्मय नव्हे. वाङ्मयासंबंधाची आपल्या अंगावर असलेली जबाबदारी सर्व बंधुभगिनींनीं ओळखून वाङ्मयास उज्ज्वल स्वरूप देण्याचें कार्य हातीं घेतलें पाहिजे. या आपल्या कार्यांत आपल्याला श्री. सयाजीराव महाराजांसारखे विद्यासंपन्न व विद्येचे चहाते असे धुरीण लाभले आहेत, ही वाङ्मयाच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीनें अत्यंत शुभसूचक गोष्ट आहे. तिचा फायदा घेऊन सर्वजण आपलें कर्तव्य योग्य रीतीनें बजावतील अशी आशा आहे.

याप्रमाणें भाषण झाल्यावर रा. भावे हे बोलण्यास उठले. ते म्हणाले:—

अध्यक्ष महाराज व बंधुभगिनीहो,

घरीं आलेल्या पाहुण्यांस घेऊन जेव्हां मी आज मंडपांत आलों, तेव्हां मजवर भाषण करण्याचा प्रसंग येईल अशी माझी कल्पना देखील नव्हती, व जेव्हां चिटणि-सांनीं " महाराष्ट्र वाङ्मयाचा समाजावर परिणाम " या विषयावर तुह्मांस आतां बोलावयाचें आहे असें सांगितलें, तेव्हां पांचावर धारण बसण्याची वेळ आली. मराठींत सभांतून भाषण करण्याचा सराव नाहीं व तशांत माझ्या आधीं रा. सा. कानिटकर व माझे मित्र रा. देवधर या कसलेल्या वक्त्यांच्या नंतर बोलण्याचा

प्रसंग या दोन कारणांमुळें भाषण करणेंच टाळावेंसें वाटूं लागलें. परंतु जेव्हां रा. सा. कानिटकर व रा. देवधर यांचीं भाषणें ऐकलीं, तेव्हां थोडासा धीर येऊं लागला. पहिल्या वक्त्याची दृष्टि संतमंडळावरच जडली होती. रा. देवधर हे प्राप्तातिकांच्या ब्रीदाला स्मरून सोळावें व सतरावें शतक व पुढें येणारें बावीसावें शतक यांत भराऱ्या मारीत होते. एकुणिसावें शतक व चालू शतक यांचा दोघांनाही विसर पडला असें दिसलें. तेव्हां एकुणिसाव्या शतकांत जे गद्यवाङ्मयांचे नवे प्रकार जन्मास आले, गद्याची जी विलक्षण वाढ झाली, त्याचा परिणाम समाजावर झाला कीं नाहीं, झाला असल्यास काय झाला, या मुद्यांवर बोलतां येईल असें वाटलें. अडचण राहिली तेवढी भाषेची. पण ज्या अर्थी काल आपल्या भाषणांत रा. सा. साठे यांनीं कै. रा. रा. तेलंग, डा. भांडारकर, आपले अध्यक्ष डा. कीर्तिकर व सरसकट इंग्रजी शिकलेले पदवीधर यांना मराठी उत्तम लिहितां येत नाहीं ह्मणून सांगितलें, त्या अर्थी मराठी बोलतांनां कांहीं प्रमाद घडल्यास कांहीं विशेष वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं. कारण बऱ्याच मोठमोठ्यांच्या बरोबर माझीही संभावना होईल असा विचार करून या संमेलनांत बोलण्याचें धाडस मी करीत आहें. विवेचनाचा विषय महाराष्ट्र वाङ्मयाचा समाजावर परिणाम हा आहे. याचा अर्थ काय हें पहिल्यानें पाहणें जरूरीचें आहे. शद्ब उच्चारिल्यानें हवेंत जे तरंग उत्पन्न होतात त्याचा शरीरावर आघात हा अर्थ खचित नव्हे. वाङ्मयाचा परिणाम ह्मणजे कल्पनांचा परिणाम असाच अर्थ घेतला पाहिजे. तेव्हां एकुणिसाव्या शतकांत महाराष्ट्र वाङ्मयाचा समाजावर परिणाम जर झाला असेल तर तो नव्या कल्पनांमुळेंच झाला असला पाहिजे. मागील शतकांतील वाङ्मय ह्मणजे पाश्चात्याच्या प्रेरणेनें वाढलेलें वाङ्मय हें स्वागत कमिटीचे अध्यक्ष श्री० संपतराव यांच्या भाषणांत सप्रमाण दाखविलेलें आहे. स्वातंत्र्य नष्ट झाल्यामुळें, ज्ञानप्रसारास छापखान्यांची जोड मिळाल्यामुळें व मिशनऱ्यांच्या सणसणीत टीकेमुळें आत्मसंशोधन करणें आह्मांस कसें भाग पडलें हेंही त्यांनीं स्पष्ट करून दाखविलें आहे. आतां वाङ्मयाचा समाजावर परिणाम झाला किंवा नाहीं हें ठरविणें असल्यास कुटुंबव्यवस्था, पितापुत्र, पतिपत्नी, सासूसून, स्त्रीपुरुषांचें दळणवळण, जातीजातीचे संबंध, धर्मसमजुती इत्यादि बाबतींत बदल झाला आहे किंवा नाहीं हें पाहिलें ह्मणजे पुरें आहे.

रा. आपटे यांच्या व इतर सामाजिक कादंबऱ्यांतून यासंबंधीचीं वर्णनें आलीं आहेत. अजून शंकरमामंजी किती तरी असतील, पण त्यांच्या सारख्या लोकांचा मान राहिला नाहीं हें खास. ह्याचें कारण असले लोक किती नीच असतात हें कादंबरीकारानें हुबेहुब दाखविलें व तें वाचकांना बरोबर पटलें. हीच स्थिति दुसऱ्या पात्रांची. अविभक्त कुटुंबांत वास्तविक काय सुख असतें व त्यांत शिक्षणाच्या अभावामुळें स्त्रियांची स्थिति किती हीन होते हें मधली

स्थिति, जग हें असें आहे, गोदावरी अथवा दुदकी सून, इत्यादि कादंबऱ्यांवरून चांगलें समजतें. हे ग्रंथ लोकप्रिय झाले आहेत. शिवाय मासिक मनोरंजनांतून प्रसिद्ध होणाऱ्या कादंबऱ्या व गोष्टी बहुतेक सामाजिकच असतात. देवलांचें शारदा नाटक किती लोकप्रिय झालें आहे हें सांगावयास नको. मनोरंजक ग्रंथांतून होणारी सामाजिक विषयांची चर्चा वाचकवर्गास आवडते हें उघड आहे व चर्चेचा परिणाम चालीरीतीवर झाला आहे व तो झपाट्यानें वाढत आहे हें स्त्रीशिक्षणाची वाढ, लग्नाच्या वयाची वाढलेली यत्ता वगैरेवरून स्पष्ट होतें. संमति वयाच्या कायद्याचे वेळेस जी खळबळ झाली व आगरकरासारख्यांचे जे लेख प्रसिद्ध झाले, त्यांच्याकडे याचें बरेंच श्रेय आहे. मुलांनीं वडिलांच्या पुढें निर्विकार मूर्तीप्रमाणें असावें, ऊठ म्हटलें कीं उठावें, बस म्हटलें कीं बसावें, कांहीं झालें तरी निमूटपणें सहन करावें, वगैरे आपल्या समजुती पालटत चालल्या आहेत हें उघड आहे. हा बदल होण्याचें कारण आमच्या शिक्षण विषयक कल्पना पाश्चात्यांच्या सहवासामुळें बदलल्या आहेत. शिक्षण म्हणजे निवळ कोंबाकोंबी नसून चित्तवृत्ति उत्तेजित करणें व त्यांचा परिपोष करणें हें होय असें वाटूं लागल्यामुळें मुलांच्या पाठीमागचा ससेमिरा बराच कमी झाला आहे.

आतां जातीजातींच्या संबंधाविषयीं विचार केल्यावर बराच फरक झालेला दृष्टीस पडतो. आमचे राज्यकर्ते भिन्न धर्माचे आहेत व सतत उद्योगी, साहसी व करारी स्वभावाचे आहेत. त्यांच्यामध्यें आमच्या सारखा जातीभेद नाहीं. सोवळें ओंवळें नाहीं, स्पर्शास्पर्श नाहीं हें प्रत्यहीं डोळ्यापुढें दिसूं लागलें. आमच्या शास्त्रांनीं जे अनेक निर्बंध घातले ते समाजरक्षणाकरितां. पण इकडें पहावें तों ज्यांत असे निर्बंध मुळींच नाहींत असा युरोपियन समाज मोडकळीस न येतां भरभराटींत आहे. तेव्हां या निर्बंधांची जरूर आहे किंवा काय या प्रश्नाचा खल सुरू झाला. राज्यकर्ते प्राटेस्टंट मताचे असल्यामुळें अनुकरणानें व सहवासानें विचारस्वातंत्र्याचें व व्यक्तिस्वातंत्र्याचें बाळकडू आम्हांस मिळालें. शिक्षणाचा मक्ता ब्राम्हणांचे हातीं न राहिल्यामुळें इतर जाती वर येऊं लागल्या व ब्राम्हणांच्या वर्चस्वाबद्दल त्यांच्या मनांत वैषम्य उत्पन्न झालें. त्यांतच पाश्चात्यांच्या प्रेरणेनें जन्मास आलेल्या प्रार्थना समाजाची व आर्यसमाजाची भर पडली. आनुवंशिक संस्कार इतके जुलमी असतात की काय त्यांच्या योगानें ब्राम्हणाचा मुलगा प्रवृत्तीनें ब्राम्हणच असला पाहिजे ? अशी जबरदस्त शंका सुशिक्षितांच्या मनांत येऊं लागली. आतां पहावें तों रा. टिळक यांचें देखील मत असें झालें आहे कीं जातीभेदांत उच्चनीच याचें खूळ माजल्यामुळें सर्व घोंधळ झाला आहे. धंदेवार जाती आहेत, व त्या सर्व सारख्याच आहेत, उच्चनीच असें त्यांत कांहीं नाहीं. तेव्हां हल्लीं माजलेला विषमभाव काढून टाकला

पाहिजे. अंत्यजोद्धाराबद्दल हल्लीं जे भारीचे प्रयत्न चालले आहेत, त्यां सारखा प्रस्तुत विवेचनास दुसरा सबळ पुरावा कोणताच नाहीं. हजारों वर्षांच्या अन्यायाचें, व पापाचें क्षालन करण्यास उच्च ह्मणविणाऱ्या जातींतले कांहीं महात्मे आतां तयार झाले आहेत व एक " वारकरी " भेटीव्यवहाराला तयार झाले आहेत ही कांहीं लहान सहान गोष्ट नव्हे. पाश्चात्यांच्या संसर्गानें आमच्या संतमंडळानें निरूपण केलेल्या धर्माचें पुनरुज्जीवन झालें; भूतदया, समता न्यायबुद्धि यांचा पगडा सुशिक्षितांवर बसूं लागला. याचें प्रतिबिंब वृत्तपत्रें, मासिकें, व्याख्यानें, कादंबऱ्या, नाटकें, यांत दिसूं लागलें व बहुजन समाजास परिचयाचें होऊं लागलें. आज आपण जी परिस्थिति बदलत चाललेली पाहातों ती बहुतांशीं याचाच परिणाम होय. वाङ्मय हें कल्पनांचें भांडार आहे, निवळ शब्दचमत्कारांचा संग्रह नव्हे, त्याचा समाजाशीं निकट संबंध आहे हें ओळखून आजचा विषय चर्चेस ठेविल्याबद्दल संमेलनाचे व्यवस्थापकांचे आभार मानून मी आपली रजा घेतों.

रा. भाटे यांचे मागून पुण्याचे रा. लक्ष्मणशास्त्री लेले यांचें भाषण झालें. ते म्हणाले:—

मराठी वाङ्मयाचे दोन भाग होतात. एक भाग जुन्या वाङ्मयाचा व दुसरा नवीन वाङ्मयाचा. मुकुंदरायापासून तों तहत पेशवाईच्या अखेरच्या शाहिरांपर्यंत जें वाङ्मय झालें, त्याला जुनें मराठी वाङ्मय मानण्याचा परिपाठ आहे. इंग्रेजी राज्य झाल्यापासून आजपर्यंत जो ग्रंथसमूह तयार झाला आहे, त्याला नवीन मराठी वाङ्मय ह्मणतात. नवीन वाङ्मय आपणांस मिळत असलेल्या इंग्रेजी शिक्षणाचें फळ आहे. नवीन वाङ्मय जुन्याहून अनेक प्रकारांनीं भिन्न व विचित्र आहे. तथापि त्याचा आरंभ मात्र झालेला आहे. तें परिणतावस्थेला पोंचलेलें नाहीं. त्याला प्रगल्भ दशा येऊन त्याचे निश्चित संस्कार समाजावर होण्याला अद्यापि अवकाश आहे. ह्मणून नव्या वाङ्मयासंबंधानें मी येथें कांहीं बोलत नाहीं. जुन्या वाङ्मयाची गोष्ट वेगळी आहे. तें आहे तेवढें पूर्ण व स्वतंत्र आहे. त्याचे परिणाम समाजावर स्पष्टपणे झालेले आहेत व त्याविषयीं आपलीं मतेंहि तयार झालेलीं आहेत. या वाङ्मयासंबंधानें एक ठळक मुद्दा मला सांगावयाचा आहे व तो सांगण्याकरितां मी येथें आपणापुढें उभा आहें. आपलें जुनें मराठी वाङ्मय बाराव्या शतकापासून तों अठराव्या शतकापर्यंतचें ह्मणजे सुमारें सातशें वर्षांत तयार झालेलें आहे. तें प्रायः पद्यात्मक आहे. तें विशेषतः ओवी व अभंग या वृत्तांत आहे. श्रीमच्छंकराचार्यांनीं बौद्धमताचें खंडन करून अद्वैतमत इसवी सनाच्या सातव्या शतकांत स्थापन केलें. या मताची छाप मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर यांच्या ग्रंथांवर पूर्णपणे पडलेली आहे. ज्ञानेश्वर व तदनुयायी संतमंडळ यांच्या ग्रंथांचें परिशीलन केलें तर असें दिसून येतें कीं, त्यांनीं रामायण, महाभारत, भागवत

आणि इतर पुराणग्रंथ यांतील पुरातन कथांचा आधार घेऊन तद्वारों धर्मजागृति लोकांत केली. या ग्रंथांतून जरी अद्वैतमताची भावना मधून मधून प्रत्ययाला आली, तरी सर्व लोकांचा संग्रह करण्याकरितां ग्रंथकारांनीं भक्तिमार्गावरचं विशेष कटाक्ष ठेविलेला स्पष्टपणें नजरेस येतो. या भक्तिमार्गाच्या द्वारानें जुन्या कवींनीं सर्वांना एका भूमिकेवर आणून ठेविलें आहे. वर्णभेद, लिंगभेद, वयोवस्था हे सर्व प्रकार बाजूला सारून भक्तिमार्गानें सर्वांमध्यें धर्मसंबंधीं ऐक्य उत्पन्न केलें आहे. सगळें विश्व एक कुटुंब आहे. त्यांतील सर्व माणसें परस्पर बंधु होत हीं अत्यंत उदात्त व समाजाचें ऐक्य घडवून आणणारी भावना जुन्या वाङ्मयानें उत्पन्न केली आहे. हें अतिशय मोठें काम जुन्या वाङ्मयानें केलें आहे. उगमापासून तों मुखापर्यंत एखाद्या नदीचें पात्र पाहिलें तर ज्या प्रदेशांतून ती वाहात जाते त्याचे गुणधर्म तिच्या प्रवाहांत आलेले दिसतात. तसेच काल व परिस्थिति यांचें प्रतिबिंब जुन्या वाङ्मयामध्यें पडून त्यास वैचित्र्य आलेलें आहे. तुकाराम, रामदास, मुक्तेश्वर, निरंजनमाधव इत्यादिकांच्या ग्रंथांतून या गोष्टीचा प्रत्यय येतो. त्यांतूनही रामदास व कांहीं अंशीं निरंजनमाधव यांचे ग्रंथ अत्यंत सूचक व व्यापक आहेत. शिवाय कवींच्या प्रकृतिभेदानुरोधानें जुन्या वाङ्मयांत रचनावैचित्र्यही आहे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, तुकाराम व रामदास यांच्यांत प्रतिभेचा अंश इतर जुन्या कवींच्यापेक्षां अधिक आढळतो. हे सर्व प्रकार जुन्या मराठी वाङ्मयांत आहेत. तथापि या वाङ्मयाचा सर्वांत मोठा आणि महत्वाचा जो महाराष्ट्रांतील लोकांवर परिणाम झाला तो हा कीं, त्यानें सगळ्या समाजाला धर्माच्या दृष्टीनें एक करून त्याची कार्यक्षमता वाढविली.

या विषयावर आणखी कांहीं भाषणें व्हावयाचीं होतीं. म्हणून तो तसाच दुपारपर्यंत तहकूब ठेवून " **ऐतिहासिक सामुग्री जतन करून ठेवण्याची अवश्यकता** " हा विषय हातीं घेतला. या विषयावरचें पहिलें व अत्यंत महत्वाचें भाषण नामदार डा० रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर एम. ए., पी. एच. डी., एल. एल. डी. सी. आय. ई. यांचें झालें.

डॉ. भांडारकर यांचें भाषण.

पूर्व कालाचें निःपक्षपातित्वानें समालोचन करणें हें काम इतिहासकारांचें आहे. इतिहासकारांनीं कोणताही विशिष्ट पक्ष प्रतिपादन करतां कामा नये. त्यांचा अधिकार न्यायाधिशाचा आहे. जुने ऐतिहासिक कागदपत्र हे पुराव्याचे कागद होत. या कागदांचा एकाद्यानें आधार घेतला म्हणजे त्याचा कार्यभाग संपला असें कोणीही समजूं नये. कारण परीक्षणाच्या अनेक रीति आहेत. एकास जें सुचलें नाहीं तें कदाचित् दुसऱ्यास सुचेल. याकरितां इतिहासाचीं साधनें जतन करून ठेविलीं पाहिजेत. शिलालेखांचें अनेक वेळां भाषांतर झालेलें असलें तरी त्यांत दुरुस्त्या झाल्याचीं उदाहरणें पुष्कळ वेळां घडलेलीं आहेत. मी एका शिलालेखाचें

भाषांतर केलें होतें. माझ्यानंतर लिघांनीं त्याच शिलालेखाचीं भाषांतरें केलीं. प्रत्येकांत कांहीं दुरुस्ती झाली. याकरितां इतिवृत्त ज्यावरून काढावयाचें हे लेख जतन करून ठेवणें अत्यंत अवश्यक आहे. अर्वाचीन इतिहासाचीं महत्त्वाचीं साधनें अनेक आहेत. निःपक्षपाती इतिहासकारांस तीं साधनें सुलभ रीतीनें पाहावयास सांपडतील अशी तजवीज केली पाहिजे. पेशव्यांच्या दफ्तरांतील कांहीं रोजनिश्यांचीं भाषांतरें रा. ब. वाड यांनीं करून ठेविलीं होतीं. तीं मुळासह डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीनें प्रसिद्ध केलीं. तें प्रकाशनाचें काम अजून ही आह्मी करीत आहों. त्यांस श्री. गायकवाड सरकाराकडून प्रत्येक पुस्तकास ३०० रुपये याप्रमाणें मदत मिळते हें सांगण्यास मला अत्यंत आनंद वाटतो. पेशव्यांच्याप्रमाणें गायकवाड सरकारांचेंही दफ्तर असलें पाहिजे. त्याची व्यवस्था कशी आहे हें मला माहीत नाहीं. परंतु शकवारीनें व विषयवारीनें तें दफ्तर व्यवस्थित रीतीनें ठेवण्याची तजवीज झाली नसेल तर ती अवश्य व्हावी अशी माझी सूचना आहे. इतर दरबारांनींही अशी व्यवस्था ठेवल्यास त्यापासून फार फायदा होणार आहे. इतिहास लिहिणारांस मला दुसरी एक महत्त्वाची सूचना करावयाची आहे. ज्या कागदांच्या आधारावर त्यानीं इतिहास लिहिला असेल, त्याबद्दलच्या त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत जागोजाग टीपा देऊन हे आधार कोठें सांपडतील हें लिहिलें पाहिजे. यामुळें एकाद्या वाचकास शंका आल्यास त्यास सुलभ रीतीनें शोध करतां येणार आहे. सबळ आधाराशिवाय कोणतेंही विधान करावयाचें नाहीं असा इतिहासकारांनीं निश्चय ठेविला पाहिजे. लहानसहान सरदारांजवळ किंवा इतर खासगी माणसांजवळ इतिहासदृष्टया महत्त्वाचे असे कागदपत्र असतात, त्यांनींही ते इतिहासकाराच्या उपयोगी पडतील अशी तजवीज केली पाहिजे. आनंदाश्रमासारख्या जागेंत अशा कागदपत्रांचा व इतर कागदपत्रांचा संग्रह करून ठेवल्यास त्यापासून चांगला फायदा होईल. इतिहास हा ग्रंथ लगबगीनें लिहावयाचा नाहीं. पुराव्याची योग्य छाननी होऊन इतिहास बिनचूक करण्याचा प्रयत्न झाल्याशिवाय त्यास इतिहास हें नांव देतां येणार नाहीं हें सर्वांनीं लक्षांत ठेवावें.

याच ठरावास अलवारचे मुनशी जगमोहनलाल यांनीं हिंदींत अनुमोदन दिलें. ते ह्मणाले इतिहासाचीं साधनें हें भरतखंडाचें धन होय. विद्याधनांत ऐतिहासिक विद्येची फार मोठी थोरवी आहे. पूर्वीचा इतिहास असल्याशिवाय प्रगतीस योग्य वळण लागणें शक्य नसतें. तिथींचा हिशेब हिंदुसमाजाशिवाय जगांत अन्यत्र कोठेंही सांपडत नाहीं, तेव्हां इतिहासाच्या साधनासंबंधांतही रोजकीर्द ठेवण्यास त्यांनीं उपेक्षा करतां कामा नये.

यानंतर इंदूरचे श्री. सरदार किबेसाहेब व कलकत्त्याचे महामहोपाध्याय हरप्रसादशास्त्री यांनीही या ठरावास पाठिंबा दिला. इतिहासाचीं साधनें योग्य रीतीनें

जतन करून न ठेवण्यांत आल्यास कोणते दुष्परिणाम होतात याचा अनुभव परवां इंदूरच्या राजवाड्यास आग लागली तेव्हां आलाच आहे असें श्री. सरदार किबे साहेब यांनीं सांगितलें.

महामहोपाध्याय श्री हरिप्रसाद शास्त्री एम. ए. (कलकत्ता) यांना मराठींत बोलतां येत नसल्यामुळें त्यांनीं इंग्रेजींत भाषण केलें. तें येणें प्रमाणें:—

Your Highness, Mr. President, Ladies, and gentlemen— I was not prepared to speak and I was given no time. But as the command of the President cannot be disobeyed, I am here. I am a closet-student and am not accustomed to speak in public. If therefore I speak inadvertently I should crave your pardon I should also crave your pardon for speaking in English; for I know no vernacular by which I can make myself understood.

You are now starting a movement for the conservation of Marathi Mss in this part of the country. It may interest you therefore to hear what the Government of India has done for the preservation of Sanskrit Mss. In 1868 the Government of Sir John Lawrence started the movement for the conservation of Sanskrit Mss and made a grant of Rs. 24,000 a year for the purpose. Dr. Rajendralal Mitra in Bengal and Dr. Bhandarkar in Bombay carried on the work for years to the great profit of scholars and the public and gained unique distinction for themselves. Their work is taken up by others now. Bengal has collected 12,000 Mss, Bombay 8000 and Madras 15,000 Many scores of volumes of Descriptive Catalogues have been issued affording facilities to scholars for the publication of good editions of important and rare works.

But a Government, however wealthy and powerful, cannot do such work without the assistance of the people and the Bengal literate early started a movement for the preservation of Bengali Mss. The Bangiya Sahitya Parishad which counts its members by hundreds, nay by thousands, who have raised a building of their own, has collected a large number of mss of

Beng-lee books, some of which are a thousand years old. They hava got a museum of their own for the preservation of objects of interest in Bengali literature. The Nagari Pracharini Sabha is doing good work in the same direction in the United Provinces. It is therefore in every way desirable that you, who have a history of your own, should start a movement for the conservation of your Mss and all right-thinking men would support your endeavours.

You will be glad to hear that the Government of India is desirous of collecting, preserving and publishing, where necessary, the Bardic chronicles of Western India and have asked the Asiatic Society of Bengal to make a preliminary report on the subject and I am touring in these parts to collect information for that Report.

नंतर धार संस्थानाच्या तर्फे संमेलनासाठीं मुद्दाम आलेले प्रतिनिधि रा. सा. काशिनाथ कृष्ण लेले यांचं भाषण झालें. रा. सा. लेले ह्मणाले:—

ऐतिहासिक पुराव्यांचें शोधन व रक्षण याविषयींचे या महत्वाचे ठरावास पुष्टि देण्याची मला आज्ञा झाली आहे, ती मला वाटतें, मी ज्या इतिहासप्रसिद्ध धारा नगरीहून आलों आहें तिचे आदरार्थ व धारचे राजेसाहेब व माझे मालक श्रीमंत महाराज उदाजीराव पवार यांचे आदरार्थ झाली असावी. वस्तुतः या सर्वमान्य गोष्टीस पुष्टीची अपेक्षाच नाहीं, आणि असती तरी देण्याबद्दल माझासारख्याची योजना झाली नसती.

धारानगरी माळव्यांत असून, तिचें नांव माळव्याबरोबर आपले राष्ट्रीय वाङ्मयाचे प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासांत संस्मरणीय मानलें जाईल यांत संशय नाहीं. कालीदासादि नवरत्नांचा आश्रयदाता शककर्ता श्रीविक्रमादित्य हा मालव राजधानी उज्जनी येथें राज्य करीत होता. त्यानंतर विक्रमीय ११ वे शतकांत "गते मुञ्जे यशःपुंजे निरालंबा सरस्वती" असे कवीकडून ह्मणवून घेणारा परमारवंशीय मुंजराजा याचीही राजधानी उज्जयिनीच होती. त्याचे मागून त्याचा पुतण्या, आपले पदरीं १४०० पंडित बाळगणारा, विद्वान् व दानशूर मालवचक्रवर्ती भोजदेव यानें धारानगरी आपली प्रिय राजधानी बनविली. यावरून प्राचीन वाङ्मयाचे भांडारांत माळव्याकडून किती भर पडली असेल हें लक्षांत येईल.

अलीकडील काळांत आपल्या महाराष्ट्रीय भाषामहोदधीचे फाटे उत्तरेकडेस काशीपावेतों व दक्षिणेंत रामेश्वरापावेतों गेले आहेत. उत्तरेकडचा फाटा

माळव्यांतून गेला आहे. त्याचे कांठांवर कांहीं नांवाजण्यासारखे ग्रंथकार व कवि झाले आहेत. पैकीं एक महत्वाचा ग्रंथ वैदिक स्वरशास्त्रावर तयार होऊन धार येथें पडला आहे.

आतां ऐतिहासिक पुराव्याचे रक्षणाविषयीं एक दोन मनोरंजक गोष्टी आपणापुढें मांडण्याची मी परवानगी घेतों.

महत्वाचे लेख पाषाण व ताम्रपट यांवर खोदून ठेवण्याचा मुख्य हेतु ते चिरस्थायी व्हावे याशिवाय काय असावा बरें ? चार पांच वर्षांमागें श्रीओंकार मांधाता येथें एक परमार ताम्रपत्र सांपडलें. तें दगडाचे पेटींत घालून खोल पुरून ठेविलें होतें. तो लेख इतक्या काळजीनें ठेविला होता, ह्मणून सुमारें ७०० वर्षांनीं जसाचा तसा हातीं लागला.

दुसरी गोष्ट, धारेस एक कमाल मैला नांवाची मशीद आहे. भोजराजानें बांधलेल्या सरस्वती मंदिराचे जागीं ती बांधली गेली असल्यानें तिला अद्यापि भोजशाला असें ह्मणण्याचा प्रचार चालू आहे. सरस्वतीमंदिराच्या भिंती चोहोंकडे सुवाच्य व सुंदर प्राचीन बालबोध लिपींत कोरलेल्या अनेक संस्कृत व प्राकृत लेखांनीं मण्डित केल्या होत्या. मुसलमानी अमदानींत भोजशालेची मशीद झाली. तेव्हां ते बहुतेक सर्व लेख खरडून त्यांचा फरशबंदीकडे उपयोग करण्यांत आला; तथापि कारागिराचे लहरीनें अथवा कृपेनें ह्मणा, कांहीं लेख उलट लागले होते ते सन १९०३ इ० सालीं प्राचीन लेखांचा शोध चालला असतां निदर्शनास आले. ते नामदार कर्झन साहेबाचे अनुज्ञेनें काढून धार येथे सुरक्षित ठेवण्यांत आले आहेत. त्यांपैकीं एकावर भोजदेवाचे वेळचीं प्राकृत काव्यें असून दुसऱ्यावर भोजवंशीय अर्जुनवर्मदेव यानें एका गुजराथी राजावर जय मिळविला, त्याबद्दलची प्रशस्ति कोरली आहे. त्या प्रशस्तीचे प्रस्तावनेंत भोजराजाचे स्तुतीचा एक श्लोक आहे. तो मिळाल्यानें इतिहासांतील एका चमत्कारिक कोड्याचा उलगडा झाला आहे. तो प्रकार अत्यंत मनोरंजक आहे. " कहां राजा भोज और कहां गंगा तेलण " ही ह्मण आपण सर्वांनीं ऐकलीच असेल. ती सर्वत्र प्रसिद्ध असून आबालवृद्धांचे तोंडीं आहे. क्षुद्र गंगा तेलणीशीं पराक्रमी व विद्वान् भोजराजाची तुलना करण्याचें स्वारस्य कोणाचेच लक्षात येण्याजोगें नाहीं. खुद्द धारेस तर तेलणीची गोष्ट बद्धमूल होऊन बसली आहे. तेथें ती तेलीण बाई फारच मोठी जगड्व्याळ असल्याबद्दल पुरावाही दाखविण्यांत येत असतो. तो असा कीं, तेथें एक दुसरी मोठी मशीद आहे. तिचे बाहेरचे अंगास एक दगडी चउत्र्याला टेकलेली एक भली मोठी चोवीस फूट लांब व सुमारें चार फूट घेरांची लोखंडाची लाट पडली आहे. त्या लाटेवरून मशीदीसही लाट मशीद नांव मिळालेलें आहे. ती लाट त्या तेलणीच्या तराजूची दांडी व तिच्या जवळ पडलेल्या मोठाल्या

ओबड धोबड तीन शिला आहेत त्या तिचीं वजनें आहेत असें सांगतात. त्या लाटेच्या दक्षिणेस ७ कोसांवर नालछा ह्मणून गांव आहे तेथें ती राहत असे. तेथून तेल विकण्यास ती दररोज धारेस येत असे; त्या गांवाजवळ एक टेकडी आहे तिला तेलण टेकडी ह्मणतात. ती या तेलीणबाईच्या लहंग्याचे धुळीनें बनल्याबद्दलची आख्यायिकाही प्रसिद्ध आहे.

मी धार येथें असतां या कोड्याचे उलगड्याबद्दल मला वारंवार विशेषेंकरून युरोपियन लोकांकडून प्रश्न होत व त्यांचें समर्पक उत्तर देतां येत नसे. परंतु पूर्वी निर्दिष्ट केलेल्या नवीन सांपडलेल्या अर्जुनवर्मप्रशस्तींत एक श्लोक सांपडला त्यानें एकंदर सर्व उलगडा झाला. तो असाः- त्या श्लोकांत महाभारतीय वीर अर्जुन व श्रीकृष्ण यांशीं भोजदेवाची तुलना केली असून शेवटचे चरणांत—

" तूर्णं पूर्णमनोरथश्चिरमभूद्गांगेयभंगोत्सवे " (ह्मणजे गांगेयाचा पराभवकरून त्वरित पूर्ण मनोरथ होता झाला) असा उल्लेख आहे. आतां गांगेय भंगानें श्रीकृष्ण व अर्जुन पूर्णमनोरथ झाले ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे; परंतु अन्यपक्षीं गांगेयभंगाचा अर्थ काय ? असा प्रश्न पुढें उभा राहिला. शोधाअंतीं लक्षांत आलें कीं, हा गांगेय जबलपुराजवळील त्रिपुरीचा विक्रमादित्य बिरुद धारण करणारा चेदी राजा असावा. धारचे परमार व त्रिपुरीचे चेदी यांजमध्यें फार दिवसांपासून विरोध सुरू होता. भोजदेवाचा चुलता मुंजदेव यानें चेदी राजा युवराजदेव याजवर स्वारी करून त्याचा पराभव केला होता. पुढें भोजराजानें तर तद्देशीय गांगेय देवाचा पूर्ण मोड केला. या चेदी वंशाचे व दक्षिणेतील हैदराबादेजवळील कल्याणपुराचे चालुक्य राजे यांचें जवळचे नातें होतें. चालुक्यांशींही परमाराचें मुंजदेवापासून वाकडें होतें. मुंज देवानें अनेक वेळां दक्षिणेवर यशस्वी स्वाऱ्या केल्या व शेवटचे स्वारींत तो स्वतः त्यांचे हस्तगत होऊन शेवटीं प्राणास मुकला. भोजदेवानें लवकरच या चालुक्य राजाचा पराभव करून मुंजदेवाचे वधाबद्दल सूड उगविला. हे चालुक्य राजे तेलंगणांतील असल्यामुळें त्यांस तेलंगण राजे ह्मणणें स्वाभाविक आहे.

तात्पर्य, भोजदेवानें चेदी गांगेयदेव व तेलंगण राजा या उभयतां पराक्रमी शत्रूंचें पारिपत्य करून यश मिळविलें, त्यांचें स्मरण चिरकाल राहावें याकरितां त्यानें आपले नगरींत लोहमय जयस्तंभ अथवा कीर्तिस्तंभ उभारला त्याचें नांव गांगेयतेलंगणचा स्तंभ असें पडणें अगदीं साहजिक आहे. दक्षिणेकडे सात कोसांवर तेलण टेकडी आहे तिचे जवळ तेलंगण राजाचे फौजेचा तळ असेल अथवा तिचेजवळ त्याशीं भोजदेवाचें युद्ध झालें असावें. या पुनरुज्जीवित इतिहासावरून " कहां राजा भोज और कहां गांगेय तेलंगण " असा ह्मणीचा मूळपाठ ठरून त्याच्या समर्पकतेविषयीं संशय राहत नाहीं.

पुढें दैवदुर्विपाकानें माळव्यांत मुसलमानी अंमल झाला तेव्हां देवळांच्या मशिदी झाल्या व जुने लोक देशोधडीस लागले. इतिहासाचें विस्मरण होऊन गेलें. जयस्तंभ आपले कुंभींतून खालीं पडून भग्न झाला. पण स्तंभ व त्याचे कुंभीचे दगड अवजड असल्यामुळें गुजराथचा बहादुरशहा व दिल्लीचा जहांगीरशहा यांसही ते नेतां आले नाहींत. पण नांवांत फरक पडला. गांगेय तेलंगणस्तंभ हें नांव बदलून गांगी तेलणची लाट हें नांव प्रचारांत आलें व त्याचा अर्थ समजेना म्हणून ही अद्भुत गोष्ट रचली गेली असावी हें उघड आहे.

या गोष्टीवरून ऐतिहासिक पुराव्याचा लोप झाला असतां कशा दंतकथा उद्भवतात व पुरावा सांपडला असतां कसा उलगडा होतो, हें लक्षांत येऊन पुराव्याचे रक्षणाचें माहात्म्य ध्यानांत येईल.

अशा विद्वत्परिषदा प्राचीन काळींही होत असल्याबद्दल विपुल पुरावा सांपडतो. भोजराजाचे वेळीं तरी गुजराथ व माळवा येथें अशा सभा होत असत.

आज सभास्थानीं विराजमान असलेले आपले विद्वान् व विद्याप्रिय महाराज श्री भोजासारखे आहेत व भोजदेवाविषयीं पुढील साधा श्लोक कोणी कवीनें केला आहे तो श्रीमंत महाराज साहेबांस पूर्णपणें लागू पडतो हें आपल्या लक्षांत येईल. तो श्लोक असा:—

> साधितं विहितं दत्तं ज्ञानं तद्यन्न केनचित्
> किमन्यत्कविराजस्य श्रीभोजस्य प्रशस्यते ॥

इतकीं भाषणें होतात तों अकरा वाजून गेले, म्हणून या दुसऱ्या बैठकीचें काम आटोपून तिसरी बैठक त्याच दिवशीं दुपारीं ३ वाजतां सुरू होईल असें सांगण्यांत आलें.

ठरल्याप्रमाणें दुपारीं ३ वाजतां मंडळी जमून कार्याला प्रारंभ झाला. 'मराठी वाङ्मयाचा समाजावर परिणाम' ह्या विषयावरची चर्चा सकाळीं अपुरी राहिली होती, ती प्रथम हातांत घेण्यांत आली. या विषयावर आणखी दोन भाषणें झालीं. पहिलें भाषण 'मुमुक्षु'कर्ते रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी. ए. यांचें झालें. रा. पांगारकर यांनीं सांगितलें कीं, वर्तुलाचा मध्यबिंदु सोडून जसें चालावयाचें नाहीं, तसें विश्वाच्या प्रगतीचें धोरण ठेवतांना मराठी ग्रंथकारानें आपल्या विशेषपणाचें धोरणही सोडतां कामा नये. अर्वाचीन वाङ्मयास प्राचीन परंपरेचा टेका मिळाला पाहिजे. परंतु तो हल्लीं सुटत चालला आहे. धर्म हें हिंदु राष्ट्राचें जीवन आहे. तेव्हां सामान्यपणाचें धोरण ठेवून पण विशिष्टपणा न सोडतां आमच्या ग्रंथकारांनीं ग्रंथ लिहिले पाहिजेत, असा रा. पांगारकर यांच्या भाषणाचा आशय होता. नंतर ह्याच विषयावर रा. रा. जगन्नाथ रघुनाथ अजगांवकर यांचें भाषण झालें व या विषयाची चर्चा पुरी झाली. रा. आजगांवकर म्हणाले:—

"आतांपर्यंत निरनिराळ्या चार वक्त्यांनीं प्रस्तुत विषयासंबंधानें बरीच माहिती सांगितली. माझ्या मतें सदर विषयासंबंधानें बोलतांना सामाजिक, धार्मिक व राजकीय या तिन्ही बाबतींत महाराष्ट्र वाङ्मयाचा आमच्या समाजावर जो परिणाम झाला आहे त्याचा उल्लेख होणें अवश्य आहे. परंतु मी फक्त सामाजिक व धार्मिक या दोनच बाबींसंबंधानें बोलणार आहें. प्रथमतः मी धर्मासंबंधानें दोन शब्द सांगतों. आमच्या वांङ्मयाचा बराच मोठा भाग केवळ निवृत्तिपर असल्यामुळें, आमच्या समाजाची प्रवृत्तिही धर्म व परमार्थ यांजकडेच विशेष आहे. तीर्थयात्रा, यज्ञयागादि क्रिया यांसंबंधानें आमच्या ठिकाणीं पूज्यबुद्धि आहे; वेदप्रतिपादित धर्ममतांस आह्मी मोठा मान देतों; तथापि हिंसेसारख्या आमच्यांतील वाईट चालीरीतींवर आमच्या साधुसंतांनीं कोरडे ओढण्यास कमी केलें नाहीं. 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः' या श्लोकावर टीका करतांना ज्ञानदेवांनीं ह्मटलें आहे, 'या याज्ञिकांचा धिंवसा मोठा विलक्षण आहे. हिंसेमुळें स्वर्ग मिळेल ही कल्पनाच मुळीं चुकीची आहे. कारण, यज्ञयागादिकांत केलेली हिंसा हें पापात्मक पुण्य होय, त्याचें पर्यवसान शेवटीं अधःपातांतच व्हावयाचें.' 'मुख बांधुनि मेढा मारा । ह्मणती सोमयाग करा ॥ कोण जाणे खरें खोटें । भजन चालिले उफराटें ॥' अशा प्रकारचे आश्चर्याचे उद्गार तुकाराम महाराजांनीं हिंसेसंबंधानें काढले आहेत. 'दर्भमुष्टिच्या गर्भि धरुनियां निर्भर पशुंच्या वपा । जाळिसी तिळा तांदळा तुपा' असें रामजोशीबुवांनीं ह्मटलें आहे. वेदप्रतिपादित यज्ञयागादिकांत होणाऱ्या पशुहिंसेचा आमच्या साधुसंतांनीं असा निषेध केल्यामुळें, त्यांच्या उपदेशाचा परिणाम आमच्या समाजावर इतका झाला आहे की, हल्लींसुद्धां अगदीं जुन्या पद्धतीनें वागणारे गृहस्थ पशुवधाचा निषेध करण्यास धीटपणानें पुढें येऊं लागले आहेत. हल्लीं कलकत्ता, मुंबई, मद्रास इत्यादि मोठ्या शहरांत 'सहभोजनाच्या संस्था' (Cosmopolitan clubs) स्थापन झाल्या आहेत; पण ६०० वर्षांपूर्वी, पंढरपूरच्या वारकरी विश्वविद्यालयांतून बाहेर पडलेल्या पदवीधरांनीं अशा संस्था स्थापून त्या उत्तम प्रकारें चालविल्या होत्या. ज्ञानदेव, निवृत्ति, सोपानदेव हे ब्राह्मण, नामदेव शिंपी, गोरा कुंभार, सांवता माळी, रोहिदास चांभार आणि चोखामेळा महार, ह्या निरनिराळ्या जातींच्या संतांनीं व मुक्ताबाई, जनाबाई इत्यादि संतिणीनीं, स्त्रियांना शिक्षण द्यावें कीं नाहीं, मागासलेल्या वर्गांत ज्ञानप्रसार करावा कीं नाहीं, अंत्यजांस स्पर्श करणे योग्य आहे कीं नाहीं, यासंबंधानें कांहीं ठराव पास केले नव्हते; 'बोले तैसा चाले' या कोटींतलीं तीं माणसें होतीं. यामुळें आज शेंकडों वर्षें झालीं तरी त्यांच्या वचनास लोक मान देत आहेत. आमच्याकडून बोलण्याप्रमाणें कृति होत नसल्यामुळें साधुसंतांच्या वचनांप्रमाणें आमच्या बोलण्याचा किंवा लिहिण्याचा समाजावर परिणाम होत

नाहीं. आमच्या वाङ्मयांत सत्वगुणाचें प्राधान्य असल्यामुळें आमचा समाजही सात्विक बनला आहे. दुसऱ्या धर्मासंबंधानें अत्यंत सहिष्णुता दाखविण्याचा गुण हिंदु धर्मातच आहे. 'परधर्माची साहाय्यता । करावी सामर्थ्य असतां । परंतु आपुल्या धर्मविहिता । चुकूं नये ॥ ' असें निरंजनमाधवांनीं ह्मटलें आहे.' सगळे धर्म ईश्वरानें केले आहेत, ते पाहून आनंद मानावा ' हे सदर कवीचे उद्गार किती तरी उदात्त आहेत. पूर्वकालीं आमच्या स्त्रियांस शिक्षण दिलें जात असे ही गोष्ट तर सिद्धच आहे, पण आमच्या जुन्या मराठी कवींनींही स्त्रीशिक्षणासंबंधानें फार सुंदर विचार प्रकट केले आहेत. मुक्ताबाई, प्रेमाबाई इत्यादि स्त्रियांची कविता पुष्कळांनीं वाचलीच असेल. पंतांनीं आपल्या सुनामुलींना चांगलें शिक्षण दिलें होतें. बाबूजी नाईक बारामतीकरांच्या घरच्या स्त्रिया पंतांच्या सान्निध्यामुळें सुविद्य बनल्या होत्या. निरंजनमाधवांनीं आपला 'सांप्रदाय परिमळ' हा ग्रंथ आपल्या स्त्रीसाठीं लिहिला. वामनांनीं 'प्रियसुधा' हें काव्य आपली स्त्री मिराबाई हीस परमार्थोपदेश करण्यासाठीं लिहिलें. 'प्रियसुधा उपदेश मिराप्रती । करुनि वामन तीस ह्मणे सती । परम आवडि आपुलि आपणा । वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा ॥' असा प्रियसुधाकाव्याचा शेवटचा श्लोक आहे. हिंदुमुसलमानांतला द्वेषभाव कमी करून त्यांचें सख्य करण्याच्या कामीं महाराष्ट्र वाङ्मयाचा फार उपयोग झाला आहे. शेख महंमद हा मुसलमान साधु जयरामस्वामीच्या समाधीच्या वेळीं हजर होता व त्यानें मराठी भाषेंत उत्तम कविता केली आहे. शेख सुलतान अल्ली हा गोपाळनाथांचा शिष्य; 'गोपाळनाथ हंबिर। ज्ञानाचा सागर। शेख सुलतान अल्ली किंकर । लोळे चरणावर' असें त्यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे. अन्य जातीचा गुरु किंवा शिष्य करूं नये हा समर्थांचा निर्बंध बाजूस ठेवून आमच्या साधूंनीं मुसलमान शिष्यास खुशाल गुरूपदेश केला; तुकारामबुवा जातीनें शूद्र असतां निळोबा व रामेश्वरभट्ट या ब्राह्मण इसमांस त्यांचें शिष्यत्व पतकरण्यास कांहीं हरकत वाटली नाहीं. 'सहज तुका बदे वाणी, तेथें वेद वाहे पाणी' असे उद्गार तुकारामबुवासंबंधानें काढलेले एका ठिकाणीं आढळले. यावरून शूद्र जातीच्या एका सत्पुरुषाच्या उदात्त विचारपूर्ण कवितेस वेदाची उपमा देण्यास आमचे पूर्वज तयार होते, ही गोष्ट उत्तम प्रकारें व्यक्त होत आहे. शैववैष्णवांचा बखेडा एका कालीं महाराष्ट्रांत फार माजला होता. 'काशीविश्वेश्वराचें लिंग । सुवर्णकमळीं पूजिलें सांग । जें पाहतां पावती भंग । कोटी पर्वत पापांचे ॥ तें नूतन पाखांडी वैष्णवां । पाहोनि संताप निपजे जीवा । जणूं कां पूर्वजांचा ठेवा । हिरोनि नेला तस्करीं ॥' असे उद्गार मुक्तेश्वरांनीं व 'कंटाळलों मी तुमच्या मतातें । देखोनि सर्वत्र असंमततातें । पाहेन मी माधव सर्व मूर्ति । अद्वैत विद्या हरिच्या विभूति ॥' असे उद्गार वामनांनीं काढले आहेत. पण हा बखेडा आमच्या साधुसंतांच्या

सहिष्णुतेमुळें नाहींसा झाल्यासारखा दिसतो. कारण, पुढील वाङ्मयांत त्याचा उल्लेखही आढळत नाहीं. राजसूय यज्ञप्रसंगीं धर्मानें श्रीकृष्णाची अग्रपूजा केली हें पाहून शिशुपाळ चैद्यादिकांसंबंधानें लिहितांना मुक्तेश्वरांनीं वरील उपमा दिली आहे. असो. १७४० च्या पूर्वी जे ग्रंथकार झाले त्यांच्यासंबंधानें मी आतांपर्यंत बोललों. त्यानंतर ह्मणजे इंग्रजी राज्याच्या अमदानींत जें वाङ्मय तयार झालें, त्यापैकीं रा. हरिभाऊ आपटे यांच्या सामाजिक कादंबऱ्या, कै. आगरकरांचें सुधारकांतील निबंध व देवल यांचें शारदा नाटक यांचा परिणाम समाजावर बराच झाला आहे ही गोष्ट नाकबूल करतां येणार नाहीं. शारदा नाटकांतील भुजंगनाथाची स्थिति पाहून कांहीं वृद्ध वर हल्लीं तृतीय विवाहाची कल्पना मनांत आणण्यास भिऊं लागले आहेत, यांत संशय नाहीं. असो. विषय फार व्यापक आहे, पण वेळ संपल्यामुळें मी येथेंच थांबतों.

यानंतर मोडी लिपी या विषयावर रा. लक्ष्मणराव घाणेकर यांचें भाषण झालें. या भाषणांत त्यांनीं आपल्या मोडी लिपीसंबंधाच्या निबंधाचा गोषवारा सांगितला. सदर निबंध स्वतंत्र पुस्तकरूपानें लवकरच छापला जाणार आहे. याच विषयावर दुसरें भाषण रा. गिरिराव माधवराव जहागिरदार यांचें झालें ते ह्मणाले:—

"कोणताही चालू असलेला प्रघात नाहींसा करून त्याच्या जागीं नवीन सुरू करण्यास कांहीं तरी योग्य कारणें लागतात. या दृष्टीनें पाहिलें असतां हल्लीं मोडी लिपींत चालत असलेलीं कामें बालबोध लिपींत चालू करण्याविषयीं खटपट चालली आहे त्या बाबतींत कोणतीं कारणें पुढें आलीं आहेत? आजपर्यंत जें कारण दाखविण्यांत येत आहे तें एकच आहे व तेंही अद्वितीय आहे. एक ह्मणून अद्वितीय नव्हे, तर त्याच्या योग्यतेच्या दृष्टीनेंही तें अद्वितीयच होय. तें कोणतें ? तर 'मोडी लिपी दुर्वाच्य आहे'. परंतु हें कारण कोणी पुढें आणलें आहे ? ज्यांना अहोरात्र त्या लिपींत व्यवहार करावा लागतो, त्यांना ती दुर्वाच्य वाटतही नाहीं व ते ही कागाळी करीतही नाहींत. बालबोध व मोडी दोन्ही लिपींशीं बहुधा जे अपरिचित असतात व ज्यांना या दोन्ही लिपींत लिहिण्याचा किंवा वाचण्याचा प्रसंग येत नाहीं, अशांकडूनच हें कारण पुढें आलें आहे. व्यवहार सुकर व सुगम रीतीनें घडावा या हेतूनें मोडी लिपी उत्पन्न झाली. ती कधीं सुरू झाली हें वादग्रस्त असलें, तरी बालबोध लिपीनंतरच तिची उत्पत्ति झाली हें निर्विवाद होय. बालबोध हें जसें त्या लिपीचें अन्वर्थक नांव आहे, तसेंच मोडीचेंही आहे. एक प्रकारची मोड-वळण जिला आहे ती मोडी. एक प्रकारची ह्मणजे व्यवहार सुकर व सुगम रीतीनें घडवून आणणारी. 'बालबोध' लिपी प्रचलित असतांना मोडी उत्पन्न होऊन इतक्या झपाट्यानें व विस्तृत प्रमाणावर प्रचारांत आली याचें कारण काय ? कारण उघड आहे. पहिलीपेक्षां दुसरींतील व्यवहार सौकर्यानें व कालावधि न लागतां तडीस

जातात. ही गोष्ट पूर्वीच्या विद्वान् वक्त्यांनीं उत्तम रीतीनें सिद्ध करून दाखविली व वेळ असता तर कानडी, तेलंगी, व मोडी यांची तुलना करून शेवटची लिहिण्यास किती सुगम आहे हें मीही दाखविलें असतें. मोडी लिपी इतक्या प्रमाणांत प्रचारांत आहे तरी ज्यांत शुद्धाशुद्धतेची विशेष अवश्यकता आहे, असें महाभारत, रुद्र, पवमान, इत्यादि ग्रंथ मोडींत मुळींच लिहीत नाहींत. पाटील कुळकर्ण्यांचीं व सरकारी आफीसचीं दप्तरें जीं असतात, त्यांतील एकंदर कामें–जीं वक्तशीर व जलद झालीं पाहिजेत तीं–मोडी लिपींत चालतात. स्वभावतःच ती लिपी दुर्बोध आहे हा समजच मुळीं चुकीचा आहे. एखाद्या लेखकाच्या फर्डेशाहीनें कधीं कधीं दुर्बोध होत असेल; परंतु तो दोष लिपीचा नसून लेखकाचा आहे. सुवाच्य लिहिणारांनाच नौकरी द्यावयाची एवढी अट ठेवली म्हणजे काम भागेल. ही गोष्ट पूर्वींच सांगितली आहे कीं, या लिपींत व्यवहार करणारास ती मुळींच दुर्बोध वाटत नाहीं. फक्त अशा कागदावर आपणास सही करावी लागते, एवढ्याच संबंधामुळें ती दुर्वाच्य आहे म्हणून ज्यास्त संकटावह वाटणाऱ्या लिपींतच कागदपत्र तयार झाले पाहिजेत असा आग्रह धरणें म्हणजे जेमतेम खर्डेघाशीवर निर्वाह करणाऱ्यास पर्यायानें निर्वाहसाधनास मुकण्याचा प्रसंग आणणें होय. सारांश, मोडी लिपीचा प्रचार बंद करण्याकरितां जें कारण पुडें आलें आहे, तें इतकें दुर्बल, क्षुल्लक, इतकें पोंचट, इतकें–आतां काय शब्द घालावा हें सुचत नाहीं–आहे कीं, कोणत्याही दृष्टीनें त्याचा सयुक्तिकपणा सिद्ध होत नाहीं."

म्हैसूरचे माजी दिवाण दि. ब. व्ही. पी. माधवराव यांस एखाद्या विषयावर बोलण्याविषयीं विनंति करण्यांत आली होती. 'पुराणवस्तुसंशोधन' या विषयावर बोलण्याचें पतकरून त्यांनीं पुढील भाषण केलें. सदर भाषण इंग्रजींत झाल्यामुळें तें जसेंचें तसें इंग्रजींतच येथें दिलें आहे.

दिवाण बहादुर म्हणाले:—

D. B., V. P. Madhavrao's speech.

"When the President asked me this morning to say a few words in support of the learned speaker, Dr. Bhandarkar, I with great regret had to excuse myself as I felt that it would strike you as singular that I should address you in English although my mother tongue and home language is Mahratti. But the Mahratti I am familiar with differs somewhat from the language spoken here. The indulgence, however with which you have allowed the use of languages other than Mahratti, encourages me to say the few words I have to say in English.

Now with regard to Archaeology and the weighty words that have fallen from Dr. Bhandarkar as to the spirit in which researches should be conducted, I may say that Mysore has done a great deal in the past in collecting and deciphering ancient inscriptions, and the result of the labours of Mr. Rice are embodied in a collection consisting of 10 volumes of inscriptions with transliterations and translations. An Indian officer has succeeded Mr. Rice and in what he has been able to do we find another illustration of what Dr. Bhandarkar said in regard to Archaeology, that there is no finality either as regards the number of inscriptions that can be collected or their interpretation. The present Archaeologist in Mysore has not only collected some inscriptions equally important with those that have found a place in the published volumes but has suggested readings different from those now adopted.

I have been much impressed by the earnestness and the patriotic spirit displayed in the discourses we have listened to these two days. We cannot be too thankful to the enlightened ruler of Baroda for including the advancement of Mahratti literature among his multifarious activities in the cause of Indian progress.

It is not Mahrastra proper alone which is interested in the cultivation of the Màhratti language. Many colonies of Maharatta—speaking people followed Shahaji and Venkaji in their conquests and settled in parts of Mysore and in Tanjore. It will not be an exaggeration to say that even in many villages in the South there will be found a few Mahratti—speaking people. Maharatti was of course the Court language in the small kingdom of Tanjore upto the middle of the last century. It was the language of the court and diplomacy in Mysore in the earlier years of the last century. His Highness the penultimate Maharaja of Mysore, who died in 1868, was an accomplished Mahratti scholar and many of his Nirups are in Mahratti. In some of the British Districts in the Madras

Presidency and even in the Board of Revenue, if I am not mistaken, there was a Mahratti duftar upto the middle of the last century.

In Travancore also, the Southernmost state in India, the Mahratti language was introduced in the court of one of the Maharajas and the late and penultimate Maharajas were good Mahratti scholars. A knowledge of Mahratti upto a very recent date was a mark of culture and refinement.

But with the Mahratti language as in the case of the Mahratta Empire, it is now a case of arrested development and the more powerful English language has taken its place. But the arrest in development, so far as the language is concerned, can only be in regard to its extention and has not affected its cultivation and improvement, as is evident from the lively interest shown by this Conference for one thing in the advancement of Mahratti Literature. As I said before anything done to improve the language cannot but be of supreme interest not only to Maharashtra proper but to its outlying colonies in the South as well."

यानंतर श्रीमती सौ० काशीताई कानिटकर यांचें **" वाङ्मयांत स्त्रियांचे हातून भर कां पडत नाहीं ? "** या विषयावर भाषण झालें. तें येणेंप्रमाणें:–

सर्व श्रेष्ठ व कनिष्ठ बंधूजनहो,

आज महिना दीड महिना झाला, मी या ठिकाणीं येऊन 'फुकट जाणारीं फुलें' या विषयावर दोन शब्द बोलेन ह्मणून कबूल केलें होतें, आणखी त्या-संबंधानें अर्धवटशी माझेकडून तयारीही होती. पण येथें आल्यावर माझ्या मनाचा जो गोंधळ झाला तो कांहीं सांगतां पुरवत नाहीं. तरी तो मी सांगण्याचा यत्न करतें. बाकी माझ्या मनांत किती प्रकारचे आणि किती विचार घोळत आहेत ते सांगणें फार कठीण आहे. असें ह्मणतात कीं, मन जितकें काम करतें त्यांच्या शतांश वाणी करीत नाहीं, आणि वाणीच्या शतांश हात करीत नाहींत. असें जरी आहे, तरी तो गोंधळ कांहीं अंशानें आपणापुढें मांडण्याचा मी यत्न करत्यें. प्रथम येथें आल्यावर मला वाटलें कीं, इतकी सर्व मंडळी जमून एखाद्या कार्याचें साहित्य करण्यांत गर्क झाली आहेत आणि त्या साहित्यांत कांहीं कमी आहे त्याची भर करण्यासच मी या ठिकाणीं आलें आहें.

एकदां मी डोंगराच्या खिंडीतून पायमार्गानें जात असतां त्या डोंगरावर सोनचाफा, कुसरी, कुंद आणि बकुल या फुलझाडांना अतिशय बहर आला होता. आणि त्यांचीं फुलें खालीं रस्त्यावर गळून पडत होतीं, त्यांचा अगदीं खच झाला होता. त्या कोमल नाजुक फुलांवरून बैलांचे व घोड्यांचे पाय, गाड्यांचीं चाकें, जोड्याचे पाय पडून बिचारीं तुडवून चिरडून जात होतीं. तें पाहून मला अतिशय वाईट वाटलें. मी त्या फुलांस ह्मणाल्यें, "बाबांनो, कोणत्या पातकाची फेड करण्याकरितां या निर्जन प्रदेशांत उगवून तुह्मी जीवित विफल करून टाकतां ! बाबांनो, तुह्मी देवाचीं निढळें शोभवावयाचीं, हौशी लोकांच्या हातांत नाचावयाचें किंवा स्त्रियांच्या केशकलापांत गुरफटून असावयाचें. अशीं तुमचीं ठिकाणें टाकून तुह्मी पायांखालीं तुडवून चिरडून जाऊन जन्मास येऊन आयुष्य फुकट जात आहे हें पाहून मला अतिशय वाईट वाटतें." बिचारी रानांत उगवल्यामुळेंच फुकट जातात असें वाटून क्षणभर मी त्यांच्याकडे पहात अमळ उभी राहिलें असतां त्या फुलांनीं मला उत्तर दिलें. "आह्मांबद्दल तुला येवढें वाईट वाटतें आहे; पण तुह्मां स्त्रियांच्या बुद्धिरूप कुसुमांचा याहीपेक्षां नाश होत आहे. आह्मी कांहींना कांहीं रीतीनें आमच्या वनस्पतीवर्गाच्या उपयोगीं पडूं. उद्यां पावसाळा आला ह्मणजे आह्मी सर्व पाण्याच्या लोटासरशीं नदींत मिसळूं. त्या नद्या अनेक भूमीभागांवरून वहात जातील आणि त्याबरोबर आह्मीं जाऊन किती तरी किनाऱ्याच्या जमिनी सुपीक करूं. खताच्या रूपानें तरी आह्मी उपयोगी पडूं. पण तुमचें असेंसुद्धां नाहीं. आज जगाच्या उत्पत्तीपासून तुह्मा स्त्रियांचीं बुद्धिरूपकुसुमें उगवून ठिकाणच्या ठिकाणीं कोमेजून जात आहेत. त्याची कींव कर, मग आमचा विचार !" हें त्या फुलांचें बोलणें खरें होतें.

माझें डोकें त्याच विचारानें भणभणलें होतें. पुढें मी मुंबईस गेल्यें. तेथें माझे बंधू रा. रा. हरि नारायण आपटे मला रॉयल एशियाटिक सोसायटीची लायब्ररी पाहण्यास घेऊन गेले. तेथील तो प्रचंड ग्रंथसंग्रह पाहून माझ्या जागीं दुसरी कोणी असती तर तिला फार आनंद झाला असता; पण मला त्यांच्या उलट वाटलें. मला आनंद होण्याच्या ऐवजीं वाईट वाटलें. एवढा मोठा संग्रह, इतकीं कपाटें, इतक्या खोल्या, सर्व पुरुषवर्गानें लिहिलेल्या पुस्तकांनीं भरलेल्या ! त्या कपाटांपैकीं एखाद्या कपाटाचा एखादा खणसुद्धां आमच्या वर्गापैकीं कोणीं भरून काढलेला नव्हता. तीं अर्ध्या अर्ध्या खणाच्या आकाराचीं पुस्तकें पाहून मत्सर उत्पन्न झाला. वास्तविक मत्सर होऊं नये, पण मला तो झाला खरा; कारण उघडच आहे कीं, आह्मांस विद्यादेवीच्या मंदिरांत पाऊलसुद्धां घालूं द्यावयाचें नाहीं असा प्रतिबंध केल्यामुळें आमचे हातून ग्रंथसंग्रहांत भर पडत नाहीं. आणि ह्मणूनच रॉयल एशियाटिक सोसायटीसारख्या मोठ्या पुस्तकसंग्रहांत आह्मां स्त्रीवर्गा-

कडून लिहिलीं गेलेलीं पुस्तकें नव्हतीं. अगोदर डोंगरांतल्या त्या फुलांचा झालेला तो नाश, नंतर लायब्ररींत आपल्या वर्गाची ठरलेली अपात्रता, यामुळें माझा जास्तच गोंधळ झाला. नंतर येथें आल्यें. आज दोन दिवस या न्यायमंदिरांत बसल्यें ह्मणून कीं काय कोणजाणे, पण आपले एक शंभर वेळां मनांत येतें कीं, आजपर्यंत आह्मां स्त्रीवर्गाच्या बुद्धिरूप फुलांची नुकसानी केल्याबद्दल सर्व पुरुषवर्गावर नुकसानीचा दावाच मांडावा. असें कां वाटतें कोणजाणे! कालपासून न्यायमंदिरांतील वातावरणाचा माझ्यावर परिणाम झाला ह्मणावा कीं काय कोणजाणे! कारण, या मंदिरांत रात्रंदिवस हाच ध्वनि निघत असावयाचा. ‘ वादी प्रतिवादी, न्याय अन्याय, दावा नुकसान ’ या शब्दांनीं वातावरण भरून गेलें असल्यामुळें माझ्या मनावरही त्याचा परिणाम झाला. शिवाय याच ठिकाणीं दावा लावण्यांत एक फायदा आहे. तो हा कीं या ठिकाणीं खालच्या कोर्टापासून तों अगदीं शेवटचा निकाल देण्याचा ज्यांचा अधिकार आहे, असे सर्व न्यायाधीश जमले आहेत. तेव्हां माझ्या दाव्याचा निकाल लागण्यास फार वेळ लागणार नाहीं. व्यास, वाल्मीकि, चारी मनु, इ० ऋषींच्यापासून एकंदर सर्व पुरुषवर्गाची प्रतिवादींच्या यादींत नांवें दाखल करावीं लागतील. प्रथम नुकसानीचा दावा मांडण्यास कारण झाले चारी मनु. त्यांनीं जर असे विलक्षण कायदे (स्मृत्या) केले नसते, तर आमचें नुकसान झालें नसतें. कदाचित् त्यावेळीं कांहीं कारणांनीं तसे कायदे करणें भाग पडलें असेल; पण त्याची अम्मलबजावणी आमच्यापुरतीच हल्लींचा पुरुषवर्ग करतो हें नवल! लहानपणचें अंगडें मोठेपणीं अंगांत घालूं पहाण्यासारखेंच हें आहे.

आमच्यांत किती पात्रता आहे, व आह्मी सर्वतोपरी पुरुषांच्या बरोबरीच्या आहों याची साक्ष देण्यास मी आपल्यातर्फे पुष्कळ स्त्रियांना आणून साक्षीच्या कठड्यांत उभ्या करीन. प्रत्येक महत्वाच्या बाबतींत आह्मी पुरुषाच्या बरोबरीच्या आहों. कांकणभर जास्तच आहों हें त्या स्त्रिया पुढें येऊन सांगतील. मला येवढेंच वाईट वाटतें कीं मी जीं नांवें घेईन तींच तींच पुन्हां पुन्हां पुढें येतात; पण त्याला नाइलाज आहे. कालमहिम्यांत तेवढींच शिल्लक राहिलीं आहेत.

आत्मानात्मविचारांत निमग्न असणारी गार्गी, वाचक्नवी, सुलभा, मैत्रेयी, पातिव्रत्यधर्मांत अनुसूया, सीता, अरुंधती वगैरे आहेत. अलीकडल्या काळांतलीं उदाहरणें ह्मटलीं ह्मणजे राजकारणपटु दानशूर अहिल्याबाई, रणशूर लक्ष्मीबाई, अशा ठळक ठळक घराण्यांतील स्त्रियांचींच नांवें वारंवार ऐकूं येतात असें आपण ह्मणाल, पण त्या थोर घराण्यांतील ह्मणून त्यांची तेवढीं नांवें राहिलीं, बाकीच्या अशा कितीतरी कर्तृत्ववान्, विद्वान्, स्त्रिया असतील, आणि शोध केला तर अझनही सांपडतील. उकिरड्यांत गडून गेलेल्या रत्नाप्रमाणें त्यांच्या बुद्धीचा नाश झाला आहे. अशा सर्व स्त्रीजातीच्या तर्फे सर्व पुरुषवर्गावर

मीं नुकसानीचा दावा करावा असा माझ्या मनाचा दृढनिश्चय झाला आहे. आपण ह्मणाल कीं, सर्व पुरुषवर्गावर दावा करणार, मग न्याय देण्यास व काम चालविण्यास कोण ? तर त्याला माझें असें उत्तर आहे कीं जी श्रेष्ठ विभूति न्यायासनावर बसेल, तिच्यांतल्या सरस्वतीदेवीच्या प्रेरणेनें ती आह्मासारखाच न्याय देईल.

आतां कांहीं उदार मनाच्या पुरुषवर्गांत स्त्रीशिक्षणाबद्दल विचार येऊं लागले आहेत. सूर्य उगवतो पूर्वेस, पण त्या उजेडांत आह्मांस दिसत नाहीं, तर तो मावळतीकडे (पश्चिमेस) गेला ह्मणजे त्याच्या किरणांनीं आह्मांस दिसावयास लागतें हें आश्चर्य !

तिकडच्या स्त्रियांची कर्तृत्वशक्ति पाहून आह्मांत आतांशी कोठें जागृति होत आहे ! तिकडे स्त्रिया लेखक ग्रंथकार पुष्कळ झाल्या आहेत; मोठमोठ्या तत्वज्ञानासारख्या विषयांवर स्त्रियांनीं ग्रंथ लिहिलेले मला माहित नाहींत; पण कादंबरीसारखीं मनोरंजक व बोधप्रद पुस्तकें तिकडे स्त्रीवर्गाकडून लिहिलेलीं सर्वांस ठाऊकच आहेत. जेन ऑस्टेन, जार्ज इलीयट, जार्ज सँन्ड, हंफ्रेवार्ड, मेरी कॅरेली, मिसेस हेनरी वुड, इत्यादि स्त्रियांनीं तिकडच्या वाङ्मयांत भर घातली आहे. जेन ऑस्टेनला तर शेकस्पियरच्या तोडीची समजतात. शेकस्पियरला जेनसारखी एक तरी बहीण निर्माण होते; पण आमच्या कालीदासाला आजपर्यंत एखादीही बहीण कां होऊं नये ! ! !

आज चार पांच वर्षें सरस्वतीच्या मंदिराची रचना चालली आहे; पण त्या इमारतीचे तीन कोपरे होतात आणि चौथा ढासळतो असें माझ्या सूक्ष्म दृष्टीला दिसतें आहे. याचें कारण उघड आहे. आमचे स्त्रीवर्गाचें सहाय्य नाहीं. हेंच उदाहरण बघा कीं, येवढा मोठा पुरुषसमाज जमला असून स्त्रीसमाज केवढासा आहे तो ! जर ही इमारत पुरी व्हावी अशी इच्छा असेल तर आपल्याबरोबर आह्मांलाही काम करूं द्या. आपण जर चुना कुटण्यास घागरीनें पाणी घालाल तर आम्ही तांब्यानें घालूं. आपण मोठे चिरे बसवाल तर आम्ही लहान लहान तोडी बसवूं. आपल्या हातांनीं जर मोठीं आढीं चढलीं तर आमच्या हातांनीं किलचा बसविल्या जातील आणि अशा रीतीनेंच ती इमारत पुरी होईल. नाहीं तर असाच तिचा कोपरा ढांसळत राहील असा माझा तर्क आहे. या वेळीं मी तर्क हा सौम्य शब्द घातला; पण माझ्या मनांत शापच द्यावयाचे आलें होतें ! !

सर्व कामांत आह्मांस आपण तुच्छ मानतां तें कां ? आह्मी माणसेंच नाहीं ? आपणास मात्र देवानें आत्मा दिला आहे आणि आम्हांस काय दिला नाहीं ? "उंच नीच भाव नेणें भगवंत" हें तुकोबारायांनीं परमेशभक्ती बद्दल म्हटलें आहे, तसेंच विद्येसंबंधानें आहे. विद्येलाही उंच नीच भाव नाहीं. सरस्वतीच्या

मंदिरांत सर्वांना सारखाच अधिकार असावा. पूर्वी कांहीं कारणांनीं आम्हांस गृहप्रपंचाशिवाय दुसरा अधिकार देणें योग्य नसेल; पण तो काल आतां राहिला नाहीं. आतांच्या परिस्थितीप्रमाणें मनुस्मृत्यादिकांत फेरफार केला पाहिजे. माझ्या दृष्टीनें तर मला असें वाटतें कीं हल्लींच्या कालीं आम्हां स्त्रियांवर जेवढी जोखीम आहे तेवढी पुरुषांच्यावर नाहीं. ते फक्त द्रव्यार्जन करून स्वस्थ रहातात; पण पुढच्या पिढीला वळण लावण्याचें बिकट काम आम्हावरच आहे. या गोष्टींचा सज्जनांनीं विचार करावा.

एखादा चुकून कोणास लागण्यासारखा किंवा एखादा उद्धटपणाचा शब्द जर माझ्या तोंडून निघाला असेल तर त्याची श्रीमंतानी आणि इतर बंधूवर्गानें मला क्षमा करावी असें सांगून मी आपली सर्वांची रजा घेत्यें.

यानंतर डॉ० रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचें " मराठी भाषेची मूळ पीठिका " या विषयावर पुढील भाषण झालें. डॉ० भांडारकर ह्मणालेः—

पाणिनीनें व्याकरण लिहिले; त्यानंतर वार्तिके झाली. त्यांत दोन प्रकारचे शब्द आहेत; शुद्ध आणि अपभ्रष्ट. आणपयति (आज्ञापयति) वट्टति (वर्तते) वड्डुति (वर्धते) इ. अपभ्रंश पंतजलीने दिले आहेत. त्यावेळीं पाली भाषा प्रचारांत होती. अशोकाचे शिलालेख गिरनार, कपूर्दगिरी वगैरे ठिकाणीं आहेत ते पाली भाषेत आहेत.

ठिकठिकाणच्या शिलालेखांच्या भाषेंत फरक आहेत. वररुचीनें महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी व पैशाची अशा भाषांचा उल्लेख केला आहे. पैकी शौर-सेनी, हिंदी व गुजराथी भाषांना जवळ आहे. गौडी-मागधी बंगालीसारखी आहे. पैशाची कोठें चालू होती हें माहीत नाहीं. बुद्ध भगवानांनी लोकांच्या चालू भाषेंत (पालींत) ग्रंथ लिहिले. पूर्वप्राकृत पाली होती. पालीची प्राकृत इ. स. पू. ५०० पासून झाली असावी. ' महाराष्ट्राश्रया भाषा ' असे मराठीचें वर्णन आहे. सागरःसूक्तिरत्नानां सेतुबंधादियनय ॥ या चरणावरून कालिदासाचें 'सेतुबंध' काव्य याच भाषेंत आहे. हें सिद्ध होतें लाटी भाषा ही प्रचारांत होती. दंडी ह्मणतोः—शौरसेनीच गौडीच लाटी चान्याच तादृशी । ' लाटी ' गुज-राथेंत चालत असावी. या सर्व प्राकृत भाषा होत. शातवाहनानंतर महाराष्ट्र भाषेंत ७०० गाथांचा प्राकृत ग्रंथ झाला. सुभाषिताचे कोश व हाला सप्तशती इ. ग्रंथही मराठींत आहेत. 'महाराष्ट्री ही जैनांची भाषा होती. कुदकुदाचार्यांचें प्रवचन महाराष्ट्रींत आहे. संस्कृत भाषा ही बोलण्याची भाषा कधीच नव्हती; ती फक्त कृत्रिम संकेत भाषा असावी असें कित्येक लोक ह्मणतात. पण मौजे-खातर कोणतीही भाषा उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. नाटकांतील पुरुषांची भाषा संस्कृत व स्त्रियांची प्राकृत असते. असा भेद कां झाला ? कारण त्यावेळचा सुशिक्षित समाज संस्कृतच बोलत असे; बायका व कुणबी ' प्राकृत ' बोलत.

त्यांना संस्कृत समजे; मात्र महाराष्ट्रांत—अजूनही कोंकणी बायका 'के शेलें सलो !' अशा प्रकारची कोंकणी भाषा बोलतात. म्हणून मराठी भाषा प्रचारांतच नव्हती असें कसें म्हणतां येईल ? प्राकृत भाषा पाठ करावयास विद्यार्थी कुरकुरतात. अभीरादिकांची भाषा ती प्राकृत असें लक्षण आहे. या अपभ्रष्ट प्राकृत भाषेंत स्वतंत्र ग्रंथरचना मुळीं आढळत नाहीं. नाटकांत ही भाषा आढळते. विक्रमोर्वशीयांत अपभ्रष्ट प्राकृत आहे:—

मोरा परहुअ हंसरहंग । अलिंग अपनअं उदित कुरंग तुझ्झ अकारण....
ममंतो कोणहु पुच्छ मयि रअन्ते ॥

या श्लोकांत प्रत्ययांचा लोप झालेला दिसतो व प्रत्ययांचा लोप म्हणजेच अपभ्रंश असावा. पुढें हे प्रत्यय संस्कृत प्रत्ययांपासून मराठींत आले आहेत. 'स्मिन्' या संस्कृत प्रत्ययापासून सप्तमीचा 'इ' झाला. 'पार्श्व' शब्दाचें मराठी रूप 'पासून' आहे; 'मध्यें' पासून 'माजी' झालें. पुढें पुढें विद्वान् लोक सगळीं काव्यें संस्कृतांतच रचूं लागले. त्यामुळें प्राकृताची उपेक्षा झाली. पण, महाराष्ट्र भाषा तेव्हांपासून प्रचारांत असूनही तिचें व्याकरण बाळशास्त्री जांभेकर होईंतोंपर्यंत कोणी केलें नाहीं ! कानडीचें व्याकरण पूर्वींच तयार झालें होतें. 'महानुभाव' ऊर्फ 'मानभाव' पंथाचे ग्रंथ 'महाराष्ट्र' भाषेंत आहेत. नामदेव व ज्ञानदेव हे समकालीन होते असें म्हणतात. पण, 'ज्ञानेश्वरी' व नामदेवाचे अभंग यांच्या भाषेमध्यें जमीन—अस्मानाचें अंतर आहे. ज्ञानेश्वरींत जुने प्राकृत शब्द पुष्कळ आहेत. तसे नामदेवाच्या किंवा खुद्द ज्ञानदेवाच्याही अंभगांत येत नाहींत, ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे ! शिवाय, तत्कालीन भक्तांचें उपास्य दैवत 'विठोबा' याचा उल्लेखही ज्ञानेश्वरींत नाहीं ! ज्ञानेश्वर व ज्ञानदेव हे एकच होते कीं दोन, असा वाद उपस्थित झाला आहे. मराठी भाषा युनिव्हर्सिटीनें घ्यावी, असें आपण म्हणतों, पण संस्कृत घालवून 'मराठी' ठेवणें, हें चांगलें नव्हे. संस्कृताच्या अभ्यासाशिवाय मराठीची उन्नति होणार नाहीं. हल्लीं अनेक संस्कृत शब्द चुकीच्या अर्थी मराठींत वापरतात. 'मत प्रस्थापित केलें' असें पुष्कळ वक्ते म्हणतात. पण 'प्रस्थापित केलें, याचा अर्थ 'पाठविलें' होतो. दाक्षिणात्य शब्दाप्रमाणें 'पाश्चिमात्य' व 'पौर्वात्य' असे चुकीचे शब्द वापरले जातात; तेथें 'उत्तरात्य' म्हणण्याची वहिवाट पडली नाहीं हें भाग्यच म्हणावयाचें ! Evolution म्हणजे 'उत्क्रांति' असें भाषांतर करतात, परंतु 'उत्क्रांती'चा अर्थ बाहेर निघून जाणें असा होतो. एव्होल्यूशनचें भाषांतर 'परिणामवाद' असें केलें पाहिजे. बंगाली भाषेंतील कित्येक शब्द मराठींत आणण्याचा उपक्रम झाला. आहे बंगाली वर्तमानपत्रें 'वृत्त पत्राचा कालम' या अर्थी 'स्तंभ' शब्द वापरतात असें भाषांतर करणें बरोबर नाहीं ! 'सहानुभूति' हा शब्द वावगा नाहीं. पण 'अनुकंपा' शब्द उत्तम होईल.

'एडिटर' अर्थी 'संपादक' हा बंगाली शब्द मराठींत आला आहे. तो चांगला आहे. डोळे झांकून संस्कृत शब्द मराठींत आणणें चांगलें नव्हे.

डॉ. भाण्डारकर यांचे मागून रा. रा. चिंतामण विनायक वैद्य एम्. ए. एल एल बी. यांचें भाषण झालें. ते म्हणाले:—

" विद्वद्वर्य. सन्मान्य अध्यक्ष यांच्याच लेखावरून व इतर अलीकडील विद्वान् लोकांच्या लेखांवरून, मी या विषयाचा थोडासा अभ्यास केला आहे व माझे विचार मी आपल्या निबंधांत ग्रथित केले आहेत. त्यांपैकी दोन चार गोष्टी प्रस्तुत वेळीं आपल्यास सांगण्यासारख्या आहेत. पैशाची भाषा कोठें प्रचलित होती याचा शोध अलीकडे बराच निश्चित रीतीनें लागला आहे. डॉक्टर ग्रीयर्सन यांनीं सेन्ससरिपोर्टाच्या भाषाविषयक निबंधांत हिंदी आर्य भाषांची पीठिका सांगताना, पैशाची ही भाषा काश्मीराच्या एका भागांत चालू होती असें लिहिलें आहे. व पैशाची भाषेचे जे विशेष वररुचीनें आपल्या व्याकरणांत सांगितले आहेत, ते हल्लींच्या काश्मीरी मुलतानी वगैरे भाषांतून दिसतात. सारांश पैशाची ही प्राकृत भाषा काश्मीर, पंजाब वगैरे प्रांतांत बोलत असत व तिचे हल्लींचे वारस वरील भाषा आहेत. बंगाल्यांत 'श'काराचें माहात्म्य आहे व स च्या ऐवजी बहुतेक श चा उच्चार करितात, असें डाक्तरसाहेब म्हणतात. बंगाली लोक 'श'काराचे अभिमानी आहेत तर महाराष्ट्रीय 'स'काराचे आहेत. मराठीचा कल श च्या ऐवजीं स उच्चारण्याकडे फार आहे. उदाहरणार्थ केश—संस्कृत, केस—मराठी. त्याच प्रमाणें मराठींत णकाराचें माहात्म्य आहे. संस्कृत—पानीय, मराठी—पाणी. अडाणी लोक पानी असाच उच्चार करितात व तो संस्कृताला जवळ आहे. पण आश्चर्य हें कीं, आम्हीं पानी म्हणणाऱ्यास अडाणी समजतो. तसेंच ळकाराचेंही माहात्म्य मराठींत अधिक आहे. नारिकेल—संस्कृत, नारळ—मराठी. येथें आणखी एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. 'क ग च ज त द प य वां प्रायोलोपः' असें एक वररुचीचें सूत्र आहे. शब्दांतरवर्ती वरील व्यंजनांचा प्राकृतांत बहुधा लोप होतो. या नियमाप्रमाणें नारिकेल याचें प्राकृत नारिएल असें रूप होतें. अडाणी लोक नारिएलच अजून म्हणतात. आणि जे आपणास शिष्ट मानतात ते लचा ळकरून व मधले स्वर खाऊन नारळ म्हणतात. खालच्या वर्गाविषयीं आपला अनादर आपण कसा केला पाहिजे. कारण वस्तविक पाहिलें तर संस्कृत व प्राकृताला जवळ असा उच्चार तेच करितात. असो. " प्रस्थापित " 'पौर्वात्य' इत्यादि शब्द संस्कृतव्याकरणदृष्ट्या हल्लींच्या मराठींत अशुद्ध आपण वापरतों असें डाक्तरसाहेब म्हणतात तें खरें आहे. पण यामुळें हल्लींच्या मराठींत दोष उत्पन्न होत नाहीं. हजारों लोक व सन्मान्य ग्रंथकार जर असे शब्द वापरतील तर तेच शुद्ध आहेत. अमुक शब्द शुद्ध आणि अमुक अशुद्ध हें ठरविणें लोकांच्या रूढीवर आहे.

भाषा ही व्याकरणाची मालकीण आहे. व्याकरण भाषेचा दास आहे. लोक जे शब्द वापरतात त्यासच शुद्ध समजून व्याकरणानें त्यांची गति लाविली पाहिजे. भाषेवर व्याकरणाचा ताबा मुळींच चालत नाहीं, याचें प्राचीन काळचें उदाहरण आपल्यास सांगतों. "जन्म" हा शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिंगी आहे. पण मराठींत तो पुल्लिंगी आहे. अलीकडील कित्येक लोक माझें जन्म असा प्रयोग करूं पाहतात, पण जनसमूह व आप्त ग्रंथकार माझा जन्म, रामाचा जन्म, असाच प्रयोग करितात. हा प्रघात मराठींत आला कोठून याचें एक मला गूढ होतें. पण वररुचीचें जन्म, प्रावृष इत्यादि शब्दांचें महाराष्ट्रींत पुल्लिंग होतें, असें स्वतंत्र सूत्र पाहून हा प्रकार प्राकृतापासून म्हणजे दोन हजार वर्षांपासून चालू आहे असें कळून आलें. सारांश जो शब्द किंवा जें रूप हजारों लोक वापरतील तेंच शुद्ध व्याकरणानें मानलें पाहिजे. अशा दृष्टीनें या शब्दाकडे पाहिलें पाहिजे. संस्कृत व्याकरणदृष्ट्या जरी कांहीं शब्द अशुद्ध वाटले तरी सामान्य जनसमूह व प्रतिभा संपन्न ग्रंथकार ते वापरतात तर ते अशुद्ध समजले जाऊं नये. असो. असे जरी कांहीं थोडे अशुद्ध शब्द मराठींत उपयोगांत येत असले तरी ते क्षम्य आहेत. आणि त्याजमुळें मराठी भाषा युनिव्हर्सिटींत जाण्यास नालायक समजली जाऊं शकत नाहीं. अशा कांहीं अशुद्ध प्रयोगामुळें मराठीस युनिव्हरसिटींत येऊं न देण्याइतके आमचे विद्वद्वर्य सन्मान्य अध्यक्ष कठोर होणार नाहींत अशी उमेद आहे व ते मराठीचा युनिव्हरसिटींत प्रवेश होण्यास मदतच करतील अशी मला आशा आहे.

याप्रमाणें भाषणें झाल्यावर साहित्य परिषदेचे एक चिटणीस रा. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर बी. ए. यांनीं परिषदेच्या सुव्यवस्थित रचनेच्या आवश्यकतेसंबंधानें व तिच्या हातून खरी मातृभाषेची सेवा होण्यास तिला लागणाऱ्या द्रव्यसाह्यसंबंधानें भाषण करून पुढील कंठाळी ठराव सभेपुढें मांडला. तो मांडतांना ते ह्मणाले:—

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेला ३।४ वर्षे झालीं. पण तिला व्यवस्थित स्वरूप नाही, कार्यक्रम नाहीं, नियम नाहींत, असा तिच्यावर आरोप आहे. हे दोष पुष्कळ अंशीं खरे आहेत हें मी कबूल करितों; परंतु यंदांचें हें संमेलन अत्यंत अनुकूल परिस्थितींत भरलें आहे. श्री. महाराज सरकार यांच्यासारख्या विद्वान् व विद्येच्या अभिमानी पुरुषांचें साह्य परिषदेला मिळालें आहे. तेव्हां, यंदा साहित्यपरिषद नियमबद्ध होईल. बंगालच्या साहित्य परिषदेच्या नियमांच्या आधारें नवीन नियम रा. वासुदेवराव आपटे यांनीं तयार केले आहेत; ते तपासण्याकरितां कमिटी नेमावयाची आहे. त्यासाठीं पुढील ठराव आपणापुढें मांडतों:—

(१) वगीय साहित्यपरिषदेचे नियम जरूर ते फेरफार करून महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेस लागू करावे.

(२) हे नियम परिषदेचे सेक्रेटरी, बडोद्याच्या स्वा. कमिटीचे व सहविचारिणी सभेचे सेक्रेटरी व आजपर्यंतच्या परिषदांचे अध्यक्ष यांच्या कमिटीनें तपासावे.

(३) नियम तयार होतांच ते प्रसिद्ध करावे; व पुढील मे महिन्यांत ते मंजुर करून घ्यावे. हें काम मे महिन्याच्या आंत झालेंच पाहिजे.

(४) ऐतिहासिक कागदपत्रें व जुन्या कवींचीं अप्रसिद्ध काव्यें यांचें प्रकाशन व संरक्षण, शास्त्रीय विषयांची परिभाषा, मराठी कोशाची सामुग्री इ. कामें परिषदेस करावयाचीं आहेत. त्यासाठीं पुष्कळ द्रव्य-साह्य लागेल. ह्मणून द्रव्यनिधि (फंड) जमा करण्याचें काम हातीं घ्यावें.

(५) साहित्य-परिषदेच्या कामाकरितां तूर्त २ हजार फंड उभारावा. हा फंड परिषदेच्या हवालीं करण्यांत यावा व परिषदेनें सुव्यवस्थित रीतीनें आपलें काम करावें.

हा ठराव आपण पास करावा. आपण नेटानें काम केल्यास आपली परिषद् बंगाली परिषदेच्या बरोबरीची होईल यांत शंका नाहीं.

या ठरावास बडोद्याचे रा. मंगेश कमलाकर नाडकर्णी यांनीं अनुमोदन दिलें. अनुमोदन देतांना ते ह्मणाले:—

श्रीमंत सरकार महाराजसाहेब, अध्यक्ष महाराज, बंधुजन व भगिनींनों:—

रा. खाडिलकर यांनीं आपल्यासमोर जी सूचना ठेविली आहे त्या सूचनेस मी अनुमोदन देतों. ही सूचना ह्मटली ह्मणजे आज दोन दिवस आपण सर्वांनीं जे कांहीं काम केलें त्याचा इत्यर्थ आहे. "वादे वादे जायते तत्वबोधः" या न्यायाप्रमाणें आज दोन दिवस निरनिराळ्या विषयांवर बरीच चर्चा झाली व त्यावरून अमक्या अमक्या गोष्टी होणें जरूर आहे असें आपल्या सर्वांच्या मतानें ठरलें. तर आतां त्या गोष्टी घडवून आणण्याचे उपाय आपण योजिले पाहिजेत. व याच हेतूनें हल्लींची सूचना आपल्यापुढें ठेविली आहे. उद्योग करून आपल्या प्रयत्नांस कांहीं चिरस्थायी रूप दिलें पाहिजे; नाहीं पेक्षां आपण एकत्र जमून नुसतें बोलण्यापलीकडे कांहीं एक काम केलें नाहीं असें होईल.

रा. खाडिलकर ह्यांनीं सांगितल्याप्रमाणें 'सर्वारंभास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः' हें वाक्य आपण नेहमीं लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. कांहीं काम करावयाचें झालें ह्मणजे त्यासाठीं इतर साहाय्याबरोबर द्रव्य-साहाय्यहि लागतें. तें आपण सर्वांनीं केलें पाहिजे. एका व्यक्तीच्या हातून हें काम होण्यासारखें नाहीं. शास्त्रीय शब्दांचा कोश, शास्त्रीय विषयांवर पुस्तकें, वगैरे तयार करविण्यासाठीं बऱ्याच द्रव्याची जरूर लागेल. यासाठीं एक फंड एक दोन लाख रुपयांचा उभारला पाहिजे.

मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या हिंदुस्थानांत जवळजवळ दोन कोटी आहे. त्या सर्वांनीं जर हातभार लावला, तर दोन लाख रुपये जमण्यास मोठीशी अडचण पडणार नाहीं असें मला वाटतें.

भगिनींनो, आपणा सर्वांस माझी अशी विनंती आहे कीं, या बाबतींत आपणही मदत केली पाहिजे. सौ. काशीबाई कानिटकर यांनीं आतांच हिंदुस्थानांतील स्त्रीवर्गाची सांप्रत कशी काय दशा आहे, त्याचें मार्मिक व हृदयद्रावक अशाप्रकारें वर्णन केलें आहे. ही स्थिति सुधारली पाहिजे. आपल्यासमोर ही एक पाटी लटकत आहे तिकडे पहा. तिजवर लिहिलें आहे कीं "वाग्भूषणं भूषणम्" वाग्भूषण हेंच खरें भूषण होय. इतर भूषणें ह्मणजे दागिने जरी ते खऱ्या सोन्याचे व खऱ्या मोत्यांचे असले तरी ते वाग्भूषणापुढें खोटे आहेत. यासाठीं आपल्या स्वतःकरितां व आपल्या मुलामुलींकरितां वाग्भूषण संपादन करण्यांत आपल्या पित्याचें, आपल्या पतीचें व आपल्या पुत्रांचें मन वळवून प्रेमानें साहाय्य करा. महाराष्ट्र साहित्य–परिषदेसाठीं हा जो कायमचा फंड उभारण्याचें मंडळीनें योजिलें आहे त्यास हरएकप्रकारें मदत करा अशी माझी आपणांस विनंति आहे.

बंधुजनहो, ही माझ्या समोर दुसरी पाटी दिसत आहे; तींत "विजयतां राष्ट्र-वाग्देवी" असें वाक्य आहे. ह्मणजे राष्ट्रवाग्देवी विजय पावो ! विजय पावो ! विजय पावो ! असें केवळ आशिर्वचन देऊन कोणत्याही कामाचा विजय होत नाहीं. त्यासाठीं उद्योग केला पाहिजे. (टाळ्या) याकरितां आपल्यापैकीं सुशिक्षित असतील त्यांनीं लेखनद्वारा, धनिक असतील त्यांनीं धनद्वारा, वगैरे प्रकारांनीं प्रत्येकानें अंतःकरणपूर्वक साहाय्य केलें पाहिजे.

अध्यक्ष साहेबांनीं मला दिलेली वेळ पुरी झाली आहे. तेव्हां आपल्यापुढें मदतीसाठीं ही जी परडी पसरली आहे तिचा प्रत्येकानें यथाशक्ति आदर करावा, अशी पुन्हां एकवार सविनय प्रार्थना करून मी आपली रजा घेतों.

हा ठराव मंडळी पुढें योग्य रीतीनें मांडला गेल्यावर तो सर्वानुमतें पास झाला यानंतर डा. कीर्तिकर यांनीं समारोप करतांना म्हटलें, "भाषणें उत्तम झालीं. वाङ्मयांत भर पडली. गुरुवर्य डा. भांडारकर आल्यानें विशेष शोभा आली. सर्व श्रेय महाराजांकडे आहे. संमेलनापासून फायदे अनेक झाले. जुने मित्र भेटले, नवे मित्र झाले. सहभोजनाचे प्रसंग झाले. उद्यांही होणार आहे ! बडोद्यांतील सद्-गृहस्थांनीं उदारपणें वाङ्मयाच्या सभेचा पाया घातला. मायभाषेच्या सेवेकरितां पुन्हासुद्धां आपण बोलवाल तर आम्ही येऊं ! सर्वांचे आभार आहेत."

श्री. सयाजीराव महाराज यांचें भाषण.

यानंतर टाळ्यांच्या प्रचंड गजरांत महाराज बोलावयास उभे राहिले. ते ह्मणाले: "आज कांहीं भाषण करावें, असें माझ्या मनांत नव्हतें; परंतु प्रत्येक वक्त्यानें आपल्या भाषणांत जो माझा उल्लेख केला, त्यामुळें मला उत्तर दिल्या-शिवाय राहवत नाहीं. भाषा ही समाजाच्या प्रगतीची व विचारांची तसबीर आहे. भाषेवरून राष्ट्राची स्थिति ताडतां येते. भाषेचें शास्त्र फार उपयोगी आहे. ह्या संमेलनासारखे प्रसंग वारंवार यावे व भाषेच्या व विचारांच्या द्वारें देशाची उन्नति व्हावी, अशी माझी इच्छा आहे. आपण नेहमीं असेच एकत्र जमाल, व असाच उत्सव होऊन राष्ट्राची उन्नति कराल अशी आशा आहे. भाषा हें फक्त साधन आहे. नीतीचा व ज्ञानाचा उत्कर्ष होणें हें साध्य आहे. नुसतें शब्दपांडित्य नको आहे. भाषा हें साधन असल्यामुळें त्यांत अपभ्रष्ट शब्द आले, तरी मोठीशी हरकत नाहीं. तरी डॉ. भांडारकर यांनी सुचविल्याप्रमाणें होतां-होईल तों भाषा शुद्ध राखावी. देशी भाषेचा प्रवेश विश्वविद्यालयांत व्हावा, अशी रा. ब. वैद्य यांची सूचना आहे. माझेंही मत तसेंच आहे. देशी भाषेचा प्रसार करण्यांत संस्कृत भाषेचा पराजय करणें किंवा तिला कमीपणा आणणें असा अर्थ नाहीं. संस्कृत भाषेला प्रथमस्थान दिलें पाहिजे, पण सध्यां सर्वांस कळेल अशीच भाषा पाहिजे; देशी भाषा सर्वांस कळतात. निरनिराळ्या भाषांतील सुंदर विचार सर्वांस कळावे ह्मणून देशी भाषांची उन्नति केली पाहिजे. तथापि भाषा हें फक्त साधन आहे, हें विसरतां कामा नये. डॉ० कीर्तिकरांसारखे विद्वान् अध्यक्ष व आपण लांबून आलेले पाहुणे यांचे मी आभार मानितों. मी हें प्रांतिक अभि-मानानें बोलत नाहीं. यंदां जसें मराठीचें संमेलन भरलें, तशीच पुढील सालीं गुजराथी साहित्यपरिषद मी येथें बोलाविली आहे. त्या प्रसंगींही आपण येथें यावें. भाषेचा प्रश्न बिकट आहे. देशी भाषांच्याद्वारें शिक्षण देण्याचा उपक्रम युनि-व्हर्सिटी कधीं करील ती करो; पण आह्मी सुरवात करणार आहोंत. प्राकृत भाषा सर्वांस समजतील अशा सुलभ आहेत. त्यांच्या द्वारांच नीति व धर्म यांचे विचार प्रसृत केले पाहिजेत. भाषेचा विचार आपण प्रांतिक दृष्ट्या करूं नका; राष्ट्रीय दृष्ट्या करा. सर्व राष्ट्राचा उद्धार देशी भाषांच्याद्वारें झाला पाहिजे. आपले सर्वांचे पुनः आभार मानून रजा घेतों!' (टाळ्यांचा जंगी गजर).

याप्रमाणें श्री. महाराज साहेबांचें भाषण झाल्यावर बडोद्याचे सर फौजदार यांनीं पुढें येऊन परिषदेच्या द्रव्यनिधीसाठीं १०१ रुपयांची वर्गणी तेथच्या तेथें दिली. तेव्हां मंडळीनें मोठा टाळ्यांचा गजर करून आपला आनंद व्यक्त केला. नंतर रा. नरसिंह चिंतामण केळकर बी. ए. एल एल. बी. यांनीं संमेल-नापुढें वाचण्यासाठीं आलेल्या निबंधांची लांब यादी वाचून दाखवून सदर निबंध पाठविणारांचे आभार मानले, त्याचप्रमाणें श्री. सयाजीराव महाराजांच्या उदार

आश्रयामुळें व उत्तेजनामुळेंच साहित्य-संमेलनाला इतका रंग व उत्साह आला म्हणून व त्यांनीं मराठी भाषेच्या उन्नतीविषयीं आजपर्यंत केलेले कळकळीचे यत्न आणि आजचें उत्साहजनक सुविचार परिप्लुत भाषण याबद्दल त्यांचें, त्याच-प्रमाणें श्री. सौ. महाराणीसाहेब, श्री. रा. ब. संपतराव गायकवाड व स्वागत कमिटी, आणि डा. भांडारकरांसारखे ज्ञानवृद्ध आणि तपोवृद्ध विद्वान् व निर-राळ्या ठिकाणांहून आलेले ग्रंथकार, संमेलनाच्या कामासाठीं झटून काम करणारी कार्यकारी मंडळी आणि तिला अनन्य भावानें मदत देणारी तरुण स्वयंसेवक मंडळी या सर्वांचे रा. केळकर यांनीं आभार मानले. यानंतर संमेल-नासाठीं आलेल्या भगिनीवर्गाचे आभार श्रीमती सौ. काशीबाई हेरलेकर यांनीं मानले, व ते मानतांना त्यांनीं पुढील भाषण केलें. त्या म्हणाल्या:—

श्रीमंत सरकार महाराजसाहेब, श्री॰ सौ. महाराणीसाहेब, अध्यक्ष महाराज व बंधुभगिनींनो, कोठें कांहीं उणीव पडली किंवा चुकून कांहीं करावयाचें राहिलें, तर तें भरून काढणें हें बायकांचें काम आहे. तेंच मीं करणार आहें. माझे बंधु रा. नरसोपंत केळकर यांनीं आतांच सर्वांचे आभार मानून श्री. महाराजसाहेबांचे ठायीं अलौकिक असा लक्ष्मीसरस्वतीचा योग असलेला सांगितला; पण तसलीच एक विशेष गोष्ट सांगावयास ते चुकलेसें वाटतें; नव्हे, ते चुकले नाहींत. मी असें म्हणणें ही चूकच होईल; कारण ते जर ही चूक न करिते, तर मला येथें येऊन बोलावयालाही संधि मिळाली नसती. तेव्हां त्यांची चूक माझ्या लाभालाच कारण झाली. मी म्हणतें, आमच्या महाराजसाहेबांच्या ठायीं लक्ष्मीसरस्वतींचें ऐक्य तर झालेंच आहे; पण त्याहूनही निराळी गोष्ट ही कीं, महाराजसाहेब 'सांग' आहेत व इतर राजे अर्धांग आहेत! कारण आपणांप्रमाणें यांनीं आपल्या राणीसाहेबांसही सुशिक्षित व गुणसंपन्न केलें आहे. एवढेंच नव्हे, तर राजकन्या आहेत त्यांसुद्धां उत्तम प्रकारचें शिक्षण देऊन फार योग्यतेस आणून ठेविलें आहे. ही कांहीं सामान्य गोष्ट नाहीं! बडोद्याच्या संमेलनाच्या आठवणींत ही एक गोष्ट आपण लक्षांत ठेवून तिचें अनुकरण कराल तर भावी पिढीला आपण एक अमूल्य ठेवा दिल्याचें श्रेय मिळवाल! ग्रंथकार बंधूंनो, मी आपला फार वेळ घेत नाहीं, पण आज हें वाग्देवीचें मुक्तद्वार उघडलें आहे; असा योग फार दुर्लभ म्हणून मी आपणांस दोन शब्द सांगत आहें. आमच्या बडोद्यांतल्या ज्या कांहीं विशेष गोष्टी आहेत, त्यांत येथील स्त्रीशिक्षण अग्रस्थानीं मोडतें. महाराज साहेबांस तें जीवप्राण आहे हें राजकुटुंबांतल्या विद्याप्रसारानें आपणांस दिसून येईलच. ह्यापासून आपण बोध घ्यावा. ह्या राज्यांत माझ्या तीन पिढ्या झाल्या आहेत व माझ्यांत किंवा माझ्या पुढच्या पिढींत जर कांहीं चांगल्याचा अंश आलाच तर त्याचें श्रेय श्रीमंतांच्या पायांचें आहे हें मी समक्षच सांगत्यें. ग्रंथकार महाराज, रूढि म्हणजे आपल्यासारख्या शहाण्या लोकांनीं घालून दिलेली रीत,

तिच्यांत दोष दिसले तर ती आपण बदलूं शकाल. कित्येकांस वाटतें कीं, सत्य ह्मणून जेवढें आहे तेवढें सारें आमच्या प्राचीन धर्मग्रंथांत मात्र आहे. पण असें नाहीं. जसजशी मनुष्यजात विशेष योग्य होत जाते, तसतशीं महान् व नवीं नवीं सत्यें तिला शिकावयाचीं असतातच. मला असें आश्चर्य वाटतें कीं, स्त्रियांस जर चांगुलपणा आहे व शिक्षण ही जर चांगली गोष्ट आहे, तर या दोन चांगल्या गोष्टींचा संगम होण्यास एवढी हरकत ती कां वाटावी? स्त्रिया जर चांगल्या तर शिक्षणानें त्यांच्यांत वाईट कसें येईल? शिक्षण जर चांगलें तर तें स्त्रियांना वाईट कसें? महाराजसाहेबांच्या उदाहरणानें ही गोष्ट आपल्या मनांत नीट ठसूं द्या. आपणांस प्राचीन काळचा आधार हवा काय? प्राचीन काळीं स्वयंवर ह्मणून जी एक संस्था आपल्या देशांत होती तिचें खरें स्वरूप फार थोड्यांना समजलें असेल असें वाटतें! सुधारणेचा कळस केल्याचा अभिमान बाळगणाऱ्या अमेरिकादि देशांत देखील हें स्वातन्त्र्य स्त्रियांस नाहीं. एखाद्या पुरुषानें स्त्रीला 'तू माझ्या आयुष्याची वांटेकरीण होतेस कां?' हें विचारल्यावर मग त्याला हो ह्मणणें ह्यांत काय मोठें आहे? ह्यापेक्षां स्वयंवराचें स्वातंत्र्य मोठें होतें. क्षत्रिय ही पराक्रमी जात होती हें आपणास ठाऊकच आहे. ज्या क्षत्रियांनीं स्त्रियांना हें स्वातंत्र्य दिलें होते, त्यांना स्त्रीजातीची खरी योग्यता किती समजली होती, व त्या स्त्रिया कशा असतील हें आपण ह्यावरून पहा. आणि आधीं योग्यता तेव्हां पुढें स्वातंत्र्य हा तर ईश्वराचा व सृष्टीचा क्रम आहे! खरोखर मला तर असें वाटतें कीं, पराक्रमी पुरुषांचे जन्म या देशांत होण्यास ही संस्थाच कारण असावी. त्याच देशांतले आपण आहोना? घरोघर स्त्रिया आहेत. त्यांचा अनुभव आपणांस आहेच. त्या उच्छृंखल आहेत काय? मग शिक्षणदान व मोठेपणीं लग्न करणें यांत आपणांस भय कशाला बरें वाटावें? अर्वाचीन प्रजेचें हीन आरोग्य पहा! शिक्षण राहिलें, पण आरोग्य कमी महत्त्वाचें आहे काय? एकंदरींत आपल्या नातवांनीं आपणांस विचारी ह्मणण्यासारखें आपल्या हातून कांहीं घडावें ह्मणून श्री. महाराजसाहेब, त्यांचें शिक्षण व सुशिक्षित परिवार, यांच्या आठवणीनें आपल्या हातून स्त्रियांच्या उन्नतीची कृति घडो, हें शेवटीं माझें मागणें आहे.

दुसरी एक विशेष गोष्ट ही कीं, आजपर्यंतच्या संमेलनांपैकीं पुण्याच्या वेळीं मी हजर होत्यें; पण स्त्रिया फारच थोड्या आल्या होत्या. बडोद्याच्या मानानें येथें काल व आज पुष्कळ स्त्रिया आल्या आहेत हें मला सांगावेंसें वाटतें. स्त्रियांची अभिरुचि जागृत झाली आहे हें चांगलें चिन्ह आहे व त्यांस भूषण आहे. असो, काल, व आजच्या संमेलनास श्री. सौ. मातुश्री महाराणीसाहेब यांनीं आपल्या आगमनानें शोभा आणिली व आदरानें सर्व भाषणें श्रवण केलीं, ह्याबद्दल त्यांचे व इतर स्त्रियांचे संमेलनातर्फे आभार मानून मी आपली रजा घेत्यें.

येथें संमेलनाचें काम संपलें. नंतर श्री. महाराजसाहेबांच्या नांवाचा त्रिवार जयजयकार होऊन सभेचें विसर्जन झालें.

महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन.

परमेशवंदनपर गीतें.

श्लोक—शार्दूलविक्रीडित.

पावो हा प्राणिपात त्या प्रभुवरा जो हेतु विश्वोदया ॥
ज्यापाशीं चिरकाल वास करिती ऐश्वर्यमायादया ॥
ज्ञानी नित्यसुखी अनादिलय तो स्वामी हरोद्दत्तमा ॥
अज्ञाना निवटो अम्हां सकळिकां देवो सुखा उत्तमा ॥ १ ॥
प्रारंभीं करुनी प्रणाम शिरसा देवाधिदेवा अजी ॥
वाग्यज्ञीं शुभदात्रि देइ सदया वागीश्वरी साह्य जी ॥
वंदोनी तिज शारदे विनवुं या जावोत विघ्नें लया ॥
जें योजूं इथ आज कार्य करण्या न्यावें तडीला तया ॥ २ ॥

शारदा देवीची प्रार्थना.

पद—राग.

शारदे मयूरवाहने सरस्वती ॥
तुज भक्तियुक्त नमित असों देवि भारती ॥ शारदे० ॥
अराध्या तूं अससी वाङमय–कार्यारंभीं या समया ॥
बुधजनसंमत शास्त्रोक्तचि हा सुविधि म्हणोनी या ठायां ॥
सकल येथ हा आज सुजनसमाज ॥
सहितकविराज शुद्ध मनिं काज ॥
धरुनि यथोचित मातृसरस्वतीसेवन अंतिम हेतु खरा ॥
जमत; सफल करुनि विमल सुयशदेईं त्या प्रति ॥
आर्य माते ! पावें वेगें हे विनती ॥
त्या हो प्रसन्न ती, दे सन्मती धृति, वाक्सेवनीं रती ॥
शारदे मयूर० ॥ १ ॥

प्रतिनिधींचें स्वागत.

पद—राग.

भाग्यवंत हें नगर वटोदर ॥
सुदिन उगवला आजि खरोखर ॥ भाग्य० ॥
जरि या अवसरा प्रतिगृहिं दसरा ॥
यापुढती दुसरा सण थोर विसरा ॥
दूर देशिंहुनि येती । बुधकिती कवितती सन्मती नच मिती ॥
मुंबाई पुरवासी । विद्वान मदराशी ॥
सुपुण्य पुरहौशी । आणीक परदेशी ॥
सज्ञान गुणराशी । श्रमवोनी देहाशी ॥
महान सायासीं । आले या नगरासी ॥
आभारी अह्मीं त्यांसी ॥
हा विरळ योग जमला । पाहोनि इथे सकलां ॥
आनंद किती झाला ! ॥ भाग्यवंत० ॥ १ ॥

सरस्वतीस्तुति.

पद—राग.

वाग्देवी ! जयजयजननीब्रह्मतनये ॥
करुं तुजला प्रणती ॥ वाग्देवी० ॥
प्रेमभरें मुदितमनें भक्तिरसें निर्मल सद्भावें ॥
भजनपरा सुजनकुला चरणरता मतिविभवे ॥
करिं या समया निजदासजनिं दया मदनारिसुत जाये ॥
अंबे पावें त्वरित सकृप तूं दुरितहरती ॥ वाग्देवी० ॥ १ ॥
हे जनता परम हिता अति मुदिता या ठायीं जमली ॥
साह्य करीं तिजासि हरीं तम सगळें नेईं दुरी ॥
आले प्रातिनिधि भाषापरिषदिं कृतश्रमसुफल करिं ये ॥
प्रार्थूं ऐसें चरणरज तुला स्तवुनि सततीं ॥ वाग्देवी० ॥ २ ॥

शारदा स्तवन.

नमः शारदे ! देवते ! ब्रह्मतनये ॥
वाग्विलासीं सहाय्यासि तूं ये ॥ नमः ॥
वाङ्मयाब्धिमज्जनीं ज्ञानसंवर्धनीं ॥
सिद्ध करिं आजि चातुर्यजननी ॥
सकळ जीं आमचीं मूढपात्रें असती ॥
नाशिं तज्जाड्य तें शीघ्र सदये ॥ नमः ॥ १ ॥

हिंदीभाषेसंबंधानें ईशप्रार्थना.

पद—राग.

प्रभो दयार्द्रमानसें तूं हिंदवासियां ॥
त्राणि पाहिं चरणलीन आर्यमानवांसि या ॥ प्रभो० ॥
भरतखंड हें अखंड राहो ऐक्यभाव नांदो स्वजनीं ॥
यास्तव हिंदीभाषा सार्वत्रिक करण्यातें या भुवनीं ॥
सुजन पातले येथ स्वकियसमवेत ॥
करुनि हा बेत याचि नगरांत ॥
जनहितकाजीं नृपति सयाजी सहानुभूती पूर्ण असो ॥
द्वैतशमन कुकलिमथन समूळ होऊन ऐक्यता ॥
वाढो लाभो गतवैभव ही आर्यमही ॥
व्यवहारसुलभता हो एकवाक्यता ॥
सुखवित्तशांतता ॥ प्रभो दयार्द्र० ॥ १ ॥

४

भरतवाक्य.

जगदीश्वरा प्रभुराया रक्षीं दीन जनां ॥
प्रेमें आतां; देई करुनि दया सत्कार्यी विजया ॥ जग० ॥
परिपूर्ण हो मनकामना निजदेशसेवनीं भावना ॥
यथाकालीं वरसोतपयोधर सस्यपूर्ण भारत अवनी ॥
करुनि रोगरहित हा देश भीति आपदा ॥
कुजनताप दूर हो विलसो जगिं वैभवशाली ॥
शांति दे पुष्टि दे तुष्टि दे सौख्यही जागृती शाश्वती ॥
निजदेशोन्नतिकामीं आणाया आर्यमनीं ॥
तूंचि एक ॥ जगदीश्वरा० ॥ १ ॥

' इंदुप्रकाश ' स्टीम प्रेस, मुंबई.

तत्वज्ञान व त्याचा मराठी भाषेशीं संबंध.

(प्रोफेसर चिंतामण गंगाधर भानू).

या विषयाचा मी अत्यंत स्थूल दृष्टीनें विचार करणार आहें. कारण, सविस्तर विचार करण्याचें सामर्थ्य मला नाहीं व तसा अधिकारही नाहीं. तथापि, हा महत्वाचा विषय वादविवादाकरितां तरी पुढें यावा, अशी येथील एका सद्गृहस्थाची कळकळीचीं इच्छा होती; म्हणून या विषयावरील माझे अर्धकच्चे विचार मी आपल्यास कळविण्याचें धाष्टर्य करीत आहें. क्षमा असावी. या लेखांत मी केवळ मराठ्यांच्या व मराठी भाषेच्या दृष्टीनें विचार केला आहे, हें आपल्यास निराळें सांगावयास नकोच आहे.

२. विचारी जीवांच्या ज्ञानविश्वांत व ज्ञेयविश्वांत जीं अनंत शास्त्रें आहेत, ज्या अनंत विद्या आहेत, ज्या अनंत कला आहेत, जे अनंत व अपूर्व सृष्टिचमत्कार आहेत,—यांसच आह्मीं उपलक्षणानें-सहा शास्त्रें, चौदा विद्या, चौसष्ट कला व अष्टसिद्धि असें म्हणतों.—त्या वर्तमान कालीन शास्त्रविद्याकलादिकांचें अंतर्भवन ज्या एका ज्ञानांत होतें, पूर्वोक्त शास्त्रादिकांचा सरस्वतीमंदिरांत यथायोग्य प्रतिपत्ति, (Reconciliation) यथायोग्य नियमन व यथायोग्य संभावना ज्या एका ज्ञानाच्या सामर्थ्यावर सिद्ध होतात, त्या ज्ञानाला " तत्त्वज्ञान " असें नांव देण्याचा युरोपियन लोकांचा प्रघात आहे. अर्थातच शास्त्रविद्यादिकांमध्यें प्रगति होईल त्या मानानें " सर्व ज्ञानांचा राजा " जें तत्त्वज्ञान याचें लक्षण फिरतें; व सद्यःकालीं असाच प्रकार तेथें चालू आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या पादापर्यंत युरोपमध्यें आरंभवादाची (Creation of this universe in Time) पद्धति सुरू होती. आजला परिणामवाद, उत्क्रान्तिवाद किंवा **विसृष्टिवादाचें** (Evolution) माहात्म्य आहे; आणि असा सुमार दिसत आहे कीं, या किंवा पुढच्या शतकांत यूरोपमध्यें विवर्तवादाची, मायावादाची, मातब्बरी जास्त होईल. असो; पण आमच्या या पौरस्त्य आर्यांच्या भारतीय शाखेच्या सुदैवानें असें कांहीं प्रेरित अथवा अपौरुषेय ज्ञान हिंदुस्थानांत प्रकट झालें आहे, उपनिषद्रूपानें अवतीर्ण झालें आहे कीं, त्याच्या आधारावर श्रीकृष्ण परमात्मा, श्रीमद्व्यास, श्रीशंकराचार्य इत्यादि अवतारी व प्रासादिक महापुरुषांनीं तत्त्वज्ञानाचें स्वरूप, त्याचे धर्म व त्याचीं साधनें या सर्वांस नित्य, त्रिकालाबाध्य असें अढळस्थान देऊन टाकिलें आहे. विश्वज्ञानाचें क्षेत्र केवढेंही विस्तीर्ण झालें, विद्यांचा व कलांचा केवढाही कल्पनातीत उत्कर्ष झाला, तथापि आमच्या तत्त्वज्ञानाच्या स्वरूपास यापुढें बालाग्रही धक्का लाग-

णार नाहीं. उपनिषदांतील सिद्धान्त व प्रमेयें, विवर्तवादाची पद्धति, कर्मयोग, भक्तियोग व ज्ञानयोग इत्यादिकांचा क्रम, या सर्वांची सघटना इतकी उत्तम झाली आहे कीं, वेदांताचे सिद्धान्त अधिकारपुरःसर समजून उमजण्यापलीकडे आमचें कर्तव्यच राहिलें नाहीं. ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान; किंवा शिव, सृष्टि आणि जीव (God, Nature and Man) या त्रिपुटीची सांगड इतकी बेमालूम जुळली आहे कीं, त्यांतील यःकश्चित् पदार्थसुद्धां इकडचा तिकडे करण्याचें कारण उरलें नाहीं. याप्रमाणें आमच्या सौभाग्यानें आम्हांस ही जोड लाधली आहे.–पण या अलभ्य लाभाचें रहस्य ज्या पूर्ण दृष्टीनें आम्हांस कळावयास पाहिजे होतें, ती दृष्टि एकांगीं झाल्यामुळें माझ्या समजूतीनें आमचें व आमच्या समाजाचें अपरिमित अकल्याण झालें आहे.

'अभाग्याच्या घरीं कामधेनु आली ।
परि ती ओढाळ म्हणुनि बाहेर घालविली ॥'

अशी आमची स्थिति झाली ! दैवी संपत्तीमध्यें व तत्त्वज्ञानामध्यें अघाडी मारलेल्या व पूर्णत्व पावलेल्या वसिष्ठ वामदेवांचे आह्मीं वंशज ना? पण आमची आजला काय हवाल आहे ! दैवी संपत्ति तर आम्हांस सोडून गेलीच आहे, पण आमच्याजवळ 'आसुरी संपत्ति' ही नाहीं; ह्मणून आम्हीं अनाथाच्यापरी धाय मोकलीत आहों !! असो; हा आजचा विषय नव्हे. मला सध्यां इतकेंच म्हणावयाचें आहे कीं, यज्ञयाग कालास अनुरूप असणाऱ्या विधिनिषेधांचा व जातीधर्मांचा वरवंटा यानंतरच्या अन्यकालींही सारखाच फिरत राहिल्यामुळें खऱ्या ज्ञानाचा व खऱ्या श्रद्धेचा लोप होऊं लागला. दिक्कालातीत वेदान्त जसा त्रिकालाबाधित आहे, तसेच आचार, नियम व जातीधर्म दिक्कालागोचर आहेत; ही एकांगी समजूत दृढ होऊं लागल्याबरोबर ज्ञानाला व श्रद्धेला 'खो' बसूं लागला व ही स्थिति विचारी व अवतारी पुरुषांस दुःसह होऊं लागली. आपल्या सुदैवानें आमच्या गोत्रपर्तीच्या अंतःकरणांत ईश्वरी प्रेरणा झाली व त्यांनीं ठरविलें कीं, "जीवास मोक्ष मिळतो, तो **तत्त्वज्ञानानें** मात्र मिळतो; **चित्तशुद्धीशिवाय** तत्त्वज्ञान परोक्षतः मिळत नाहीं, व श्रवण, मनन, निदिध्यासाशिवाय (व गुरुप्रसादाशिवाय) अपरोक्ष साक्षात्कार होत नाहीं; **विहितकर्म निष्कामत्वानें केलें** तरच निष्काम कर्मकर्त्याची चित्तशुद्धि होईल." तसेंच त्यांनीं असेंही सांगितलें कीं, "कर्माची आत्मिक योग्यता क्रियेनें ठरत नाहीं, अंतःकरणशुद्धीनें ठरते." हे सिद्धांत ज्या भारतकालांत सर्वमान्य व सर्वसंमत झाले, तो काल म्हणजे 'धर्मराज्याचा' काल होय ! पण भारतीयुद्ध आटपून धर्मराजा निजधामास गेल्यानंतर आर्यावर्तांत जी बंडाळी माजली, एका चक्रवर्ती साम्राज्याचीं अनेक खंडें व प्रतिखंडें होऊन जी

अघोर यादवी सुरू झाली, ही आर्यभूमि यवनाक्रांत झाल्यामुळें जे अनर्थ ओढवले, त्या सर्वांचें पर्यवसान हें झालें कीं, विधिनिषेधांचा व जातीधर्मांचा बरपगडा पुनः सुरू झाला. जीव जातो का राहतो, समाज बुडतो किंवा तरतो, अशी आणीबाणीची वेळ आली म्हणजे संरक्षकदृष्टीनें जातीधर्मास, प्रांतधर्मास व देशाचारांस अत्यंत महत्व येतें, तें नीटच आहे. पण या कालविशिष्ट व स्थलविशिष्ट धर्मांच्या सत्तेचा जेव्हां अतिरेक होतो, तेव्हां समाजांतील बुद्धिबळ व नीतिबळ या उभयतांचा सद्धर्मासह अस्त होतो. ह्याच प्रकार अमाच्या भारतवर्षांत झाला. आमचे तत्त्वज्ञानमय अद्वैतसिद्धान्त वाचारंभणापुरते–बडबडण्यापुरते–मात्र जिवंत राहिले! तत्त्वज्ञानाचा झरा अखंड चालू ठेवणारी जिज्ञासा, सत्श्रद्धा, निष्कामवृत्ति आणि कर्मसंतति यांचा क्षय झाला! घटाकाश व मठाकाश यांची नुसती 'बडबड' जिवंत राहिल्यामुळें सर्व शास्त्रांस व सर्व व्यवहारास आळा घालणारें तत्त्वज्ञान बुडालें आणि अज्ञानाचा प्रिय पुत्र जो तामसी भोळेपणा तो आम्हीं निर्माण केल्यामुळें अशुद्ध ज्ञान (अशुद्ध शास्त्रें) व अशुद्ध व्यवहार यांचा भारतवर्षांत आमच्या साक्षित्वानें उदय झाला. अर्थातच निरनिराळ्या शास्त्रांची, त्यांच्या अनेक शाखोपशाखांची प्रगति नष्ट झाली व जीवन कायम ठेऊन त्याला रमणीय विचित्रता व अभिनव सौंदर्य देणाऱ्या विद्या व कला या उभयताही लुप्त झाल्या!!

३. पण आम्हां मराठ्यांच्या करवीं या राष्ट्रमंदिराच्या उद्धाराचा एक भाग पूर्ण व्हावयाचा, या ईश्वरी संकेतानुरूप आमच्या येथें श्रीज्ञानेश्वर, मुकुंदराज यांच्यासारखे ज्ञानप्रसारक वरदीसत्पुरुष महाराष्ट्रांत अवतीर्ण झाले त्यांनीं मोक्षमार्ग मोकळा करून त्याचा संप्रदाय तर वाढविलाच; पण आपणा सर्वांस सद्यःक्षणीं प्रस्तुत असणारी एक गोष्ट त्यांनीं केली, ती हीः त्यांनीं संस्कृत सारस्वतास 'देशीलेणें' यावयाचा किंवा त्या सारस्वतास 'स्वदेशी' करण्याचा प्रारंभ केला. फार मोठी गोष्ट ही! आमच्या मराठी सारस्वताचा मुख्य झरा श्रीज्ञानेश्वरींत आहे. ज्ञानेश्वरी ही आमची मुहूर्तमेढ होय. आजपर्यंत जो काय सरस्वतीसभामंडप थोडाबहुत उभारला गेला आहे व आज कर्तव्याचा जोरदार जोम दिसत आहे, त्याला ज्ञानेश्वरीवळण लागलें, तर जो मंडप जंबुद्वीपव्यापी होणार आहे; त्याचा आदिम स्तंभ श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या हातचा आहे. यावरून असें स्पष्ट दिसेल कीं, भारती तत्त्वज्ञान हें मराठी सारस्वताचें मूळ आहे आणि माझ्या समजुतीनें भारती तत्त्वज्ञानाचें खरें रहस्य हेंच आमच्या वर्तमानभावी सारस्वताचे मूळ असेल,! असावें व असलें पाहिजे.

४. असो; मराठी सारस्वताचा उगम तत्त्वज्ञानामृतामध्यें झाला असल्यामुळें त्या सारस्वतांतील विचारही अद्वैतमकरंदानें परिपूर्ण असते झाले. संस्कृतांतील दृष्टान्त,

तेथील रूपकें, तेथील उपमा, तेथील शब्दपद्धति व वाक्यपद्धति इत्यादिकांचा मराठी भाषेला सहजच लाभ झाला. याप्रमाणें संस्कृतसारख्या प्रगल्भ, भारदस्त व अभियुक्त भाषेचा नित्य समागम लाधल्यामुळें मराठी भाषाही पूर्वोक्त गुणांनीं मंडित झाली. अर्थातच संस्कृत भाषेचें अपूर्व सौष्ठव, पदलालित्य, सहज-माधुर्य व तिची अमर्याद व्यंजकता यांचाही लाभ आमची मराठी भाषा शक्त्यनुसार घेऊं लागली. श्रीज्ञानेश्वरीचें आपण वरवर अवलोकन केलें, तरीसुद्धां आपल्यास आढळून येईल कीं, तेथील भाषासौंदर्य व विचारगहनता हीं, भाषाप्रभु श्रीमच्छंकराचार्य यांच्या ब्रह्मसूत्र-भाष्याच्या सौंदर्याशीं व गहनतेशीं खास बरोबरी करतील ! ह्याचप्रमाणें गहन विषयांचें बालबोध स्पष्टीकरण सौकर्यानें कसें करावें, हें जर कोणास शिकावयाचें असेल, तर त्यानें ज्ञानेश्वरीचीं पारायणें करून आपल्या इष्ट कार्याला खुशाल आरंभ करावा. असो; एकनाथ, तुकाराम, रामदास, रंगनाथ, केशवादि स्वामिपंचक, या संत-मंडळानें ज्ञानेश्वर महाराजांचा संप्रदाय चालू ठेविल्यामुळें मराठींतील अर्धें अधिक सारस्वत तत्त्वज्ञानविषयक होऊन मराठी भाषाही पोक्त व भारदस्त अशी झाली आहे. आचार्य किंवा ज्ञानेश्वर यांनीं लिहिलेले ग्रंथ असतील तर ठीक; पण इतर तत्त्ववेत्त्यांनीं लिहिलेले ग्रंथ विषयकाठिण्यामुळें रुक्ष व नीरस होतात, तशीच अवदशा मराठी भाषेला यावयाची होती; पण थोडक्यांत चुकलें. वरील काळांत कालीदास, भवभूति, बाण, दण्डी इत्यादि ललितकलांचे नायकांनीं केलेल्या काव्य, नाटकांचा परिचय करून घेऊन मुक्तेश्वर, अमृतराय, रामजोशी इत्यादि कवींनीं मराठी कवितेला रमणीय अलंकारांनी शृंगारिलें; तसेंच वीररस, करुणरस ह्यांचा बराच चांगला परिपाक मोरोपंतांच्या काव्यांमध्यें झालेला दिसतो. तथापि, सर्वत्र शांत रसाची, निवृत्तीची छटा पसरलेली आहे असें दिसेल. तात्पर्य, तत्त्वज्ञानानें मराठी सारस्वतावरील आपलें अप्रतिहत स्वराज्य १३ वे शतकांत स्थापन केलें; तें १९ वे शतकापर्यंत कायम ठेविलें आहे; ही गोष्ट चिरस्मरणीय होय.

इसवी सन किंवा शके १२ व्या शतकाच्या पूर्वीची माहिती मला बिलकुल नाहीं. पण १३ व्या शतकापासून १८ व्या शतकापर्यंतच्या मराठी सारस्वताच्या उपलब्ध इतिहासाकडे वरवर पाहिलें, तरीसुद्धां मला असें दिसतें कीं, या शतकषष्ठांत आमच्या महाराष्ट्रांत संप्रदायप्रवर्तक साधु जितके निर्माण झाले, तितके अन्यत्र कोठेंही झाले नाहींत. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वाणी, शिंपी, सोनार, माळी, महार इत्यादि सर्व जातींमध्यें साधुत्वसमुद्राला येवढी थोरली भरती आली होती कीं, कांहीं पुसूं नये. भोजराजाच्या अमदानींत ज्याप्रमाणें धारानगरींतील कोळ्यांच्या मुलीसुद्धां संस्कृत श्लोक करीत असत, त्याप्रमाणें आमच्या महाराष्ट्रांत वरील शतकषष्ठांत तत्त्वज्ञान जगूं काय आमच्या येथें पाणी भरीत होतें ! ही लाट २० व्या शतकापर्यंतही येऊन पोहोंचली आहे. पहा कीं, कोणच्याही जातींत व कोणच्याही आश्रमांत थोडीशी

विश्रांति घेण्याकरितां बसले, तर ' जग नश्वर आहे ' ' ही सर्व मायेची लीला आहे ' ' देवावरही दैवाची एक मात्रा आहे ' ' आईबाप जन्म देतात, कर्म ज्याचे तो आपण बरोबर आणितो, ' इत्यादि वचनें बोलण्याच्या साहजिक ओघांत लीलेनें येऊन जातात.

असो; वरील साधु ह्मणजे लोकांचे–अज्ञ लोकांचे–संसारतापानें होरपळून गेलेल्या अज्ञ लोकांचे–मायबापच होत. या महापुरुषांनीं आपली तनु, आपलें मन व आपले श्रम या सर्वांची आहुति सामान्य जनांच्या उद्धाराग्नीमध्यें आनंदानें दिली. ' आह्मी वैकुंठीचे वासी । आलों याच कार्यासाठीं ' असे बोल महाराष्ट्रांत सर्वत्र दुमदुमत होते. अर्थात या सर्व परीच्या उद्धारक काळांत ज्या कोणाला खरें लोककल्याण करण्याची खरी हौस होती, हौसेला अनुरूप अशी अपूर्व बुद्धि व अभंग निश्चय होता, चित्तशुद्धीचें संपूर्ण महात्म्य नव्यानें सांगावयाचें होतें, त्यांनीं सामान्यतः आपल्यास गृहस्थाश्रमांत ह्मणजे विधिप्रतिषेधाच्या स्मार्तचक्रांत गुरफटून घेतलेंच नाहीं. एकनाथ, तुकारामादि साधु संसारी होते; तथापि, त्यांनीं चित्तशुद्धीच्या व परोपकाराच्या आड येणाऱ्या विधिनिषेधांस फांटा देऊन आपलें उद्धारक कर्मच चालू ठेविलें होतें. कर्मठ ब्राह्मणांनीं त्यांच्यावर प्रायश्चित्तास्त्रांचा प्रयोग केला; पण सूर्यापुढें खद्योताचें ज्याप्रमाणें कांहीं चालत नाहीं, त्याप्रमाणें प्रायश्चित्तें स्वतःच फलशून्य झालीं व ब्राह्मणांच्या कर्मठपणाला थोडा आळा बसला. स्मार्त अगर कर्मठ ब्राह्मणांच्या कर्मांची मीमांसा करण्याचें हें स्थल नव्हे व हा कालही नव्हे; पण जातां जातां मला एक सिद्धान्त सांगितल्यावांचून पुढें जाववत नाहीं. माझें असें ठाम मत झालें आहे कीं, देशकालवर्तमान फिरल्यामुळें स्मृतिविहित कर्मांतील जिवंतपणा जाऊन नुसता तांत्रिक हिशोब राहिला असतां, कर्मांकडून चित्तशुद्धीचें काम होत नसतां, केवळ पोंचट झालेल्या या कर्मांचा जुलुम ज्या समाजांत चालू असतो; तो समाज वार्धक्यावस्थेमध्यें शिरला असे समजावें. आणि या असल्या निःसत्त्व कर्मांचे धिंडवडे काढून त्यांचा नायनाट करणारे साधु वीर राष्ट्रांत अवतीर्ण होऊं लागले ह्मणजे समजावें कीं, राष्ट्र अद्यापि तारुण्यांत आहे. असो; पूर्वोक्त साधूंनीं महाराष्ट्र जिवंत आहे, इतकेंच नव्हे तर ते तरुण आहे, असेंही सिद्ध करून दाखविलें. त्यांनीं एका महावाक्याचा स्पष्ट उच्चार केला; तें वाक्य हें.–' ब्रह्मज्ञान, भक्ति व समाधि, याच्या राज्यांत **चित्तशुद्धीची** अपेक्षा आहे. येथें जातीला, लिंगभेदाला किंवा वर्णाला मुळींच किंमत नाहीं. ' उपनिषदांचाही हाच सिद्धान्त आहे; श्रीशंकराचार्यांसही श्रीक्षेत्रवारणशीमध्यें याच सिद्धान्ताचें ज्ञान श्रीशंकरांनीं करून दिलें. असो; महाराष्ट्राचा राजकीय उदय याच कालांत झाला आणि वरील सुधारक साधुपरंपरा स्तब्ध झाल्याबरोबर मराठ्यांचें राज्य नामशेष झालें; ही गोष्ट माझ्या राजकीय बंधूंनीं केव्हांही विसरूं नये.

५. आमच्या या मराठी संतमंडळानें तत्त्वज्ञानपर, भक्तिपर व उपदेशपर ग्रंथांचा, कीर्तनांचा व प्रवचनांचा असा पाऊस पाडिला कीं, जिकडे तिकडे ज्ञान-भक्ति-कर्म यांचें बीज उत्तम मुहुर्तावर पेरलें गेलें; म्हणून ज्ञानाच्या व चित्तशुद्धीच्या जोरावर आमच्या मराठ्यांनीं सर्व आर्यावर्ताला राजकीय बंधनांच्या कचाट्यांतून सोडविण्याचा प्रयत्न करण्याची दिशा आंखून ठेविली व त्याप्रमाणें कार्य करण्यास जोरानें प्रारंभ केला. इतकेंच नाहीं, तर आमच्या तत्कालीन समाजाचीं अयोग्य अशीं जीं सामाजिक व धार्मिक बंधनें होतीं, तींही तोडण्याच्या उद्योगाची दिशा त्यांनीं दाखवून दिली. याप्रमाणें राष्ट्रास जिवंतपणा व तरुणपणा आला व वरील संत-मंडळांचीं कथा-कीर्तनें, प्रवचनें, उपदेश, ग्रंथरचना इत्यादिकांच्या साहाय्यानें मराठी समाज एकवट होईल, अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं.

पण पुनः एकवार आमचें दुर्दैव ओढवलें. ह्या पूर्वोक्त संतमंडळाच्या विण्याचा रव मंद, मंदतर होऊन थांबतो न थांबतो तोंच जातिभेदाची व व्यक्तिसुखाची जोरदार लाट महाराष्ट्रावर आदळली व त्याचा परिणाम असा झाला कीं, आमच्या राजकीय वर्चस्वासह आमची सात्विक आत्मोन्नति क्षयाच्या पंथाला लागली, सरस्वतीची ज्योति माल-विली आणि मराठी बुद्धि लुप्तप्राय झाली. या क्षयाच्या कालांतही महाराष्ट्रांत जे कर्ते बुद्धिवंत होते, त्यांच्या सात्विकतेचा विनियोग ' ब्रह्म सत्य व जगत् मिथ्या आहे ' या महावाक्यामध्यें झाला. हें वाक्य सत्यानें ओतप्रोत भरलेलें आहे, हें खरें; पण त्या सत्याचें ज्ञानविज्ञान होण्याला अवश्य साधन जो नित्यानित्य विवेक तो प्राप्त होण्यासाठीं तरी ' मिथ्या ' दृश्यादृश्य विश्वांतील व्यावहारिक सत्यासत्यें आपण शोधून काढून आपली विवेकबुद्धि जागृत केली पाहिजेना ? ह्या बुद्धीची निद्रावस्था म्हणजे अविवेकी श्रद्धेची उत्साहमूलक जागृति होय. श्रद्धा अविवेकी व अनावर झाली म्हणजे (१) प्रासादिकज्ञानालाही शब्दावडंबराचें स्वरूप येतें व (२) तत्त्वज्ञानाला विज्ञानाचें स्वरूप देणारें अंतर्बाह्य विश्वज्ञान लुप्त होतें; आणि या अनर्थद्वयामुळें ग्रंथरचना ठराविक तत्त्वविचारावर ठराविक पद्धतीनें मात्र निर्माण होते. हीच स्थिति येथें. शिवाय जातीभेदाच्या कचाटींत व तत्त्वज्ञानाच्या पोकळ शब्दावडंबरांत आमचा मराठी-समाज पुनः गंवसल्यामुळें समाजप्रपोषक ग्रंथरचना झालीच नाहीं. होणार कशी ? सरस्वती देवीचें नरडेंच धरलें गेल्यामुळें जो एखाद दुसरा ग्रंथ या देवीनें कष्टानें बाहेर काढला, तो व्यक्तिनिष्ठ चित्तशुद्धीचा, व्यक्तिनिष्ठ-मुक्तीचा मात्र प्रयोषक झाला. पण मुलालेंकरांच्या, जातगोताच्या आत्मिक उन्नती-कडे प्रत्येक व्यक्तीनें लक्ष्य देऊन त्यांचें ऐहिक व पारमार्थिक कल्याण करण्यास अवश्य झटलें पाहिजे; ही जी मोक्षाजी जागृति ज्योत ती सर्वथा मालवली गेली. ' रांडा पोरें वंचरू चोरें ' ही आपल्या सहधर्मचारिणीची व ' आत्मा वै नाम पुत्रासि ' ही पोटच्या मुलाची जेथें किंमत, तेथें समाज, समाजरचना, समा-

जरचनाशास्त्र, समाजमानसशास्त्र इत्यादि अपूर्व कल्पनांची थोडीच डाळ शिजणार आहे! आतां हें खरें आहे कीं, व्यक्तीचा मोक्ष व्यक्तीनेंच मिळविला पाहिजे व समाजांत जितक्या चांगल्या व्यक्ति, तितका तो समाज चांगला असतो; पण वरील सिद्धांताइतकेंच दुसरें हेंही तत्त्व खरें आहे कीं, जितका समाज चांगला व सुयंत्रित असेल, तितक्या त्या समाजांत चांगल्या व्यक्ति जन्मास येण्याचा व त्यांच्या हातून सत्कर्में घडण्याचा संभव जास्त असतो. आणि म्हणून आपला समाज आपल्या स्वतःच्या आचरणानें व कळकळीच्या उपदेशानें व परोपकारानें चांगला करण्याविषयीं प्रत्येक व्यक्तीनें भगीरथ प्रयत्न केला पाहिजे. पण जें काय मराठी वाङ्मयाचें अल्पस्वल्प माझें वाचन झालें, त्यावरून माझें असें मत झालें आहे कीं, परलोकीच्या पुरुषार्थरूपी सप्तस्वराचा मात्र उच्चार कानावर येत असल्यामुळें इहलोकीचा जो परमार्थ, म्हणजे कुटुंब, कुल, गोत्र, जाति, राष्ट्र, इत्यादिकांची आत्मिक उन्नति संपादण्याप्रीत्यर्थ व्यक्तीमध्यें जे उत्साही सद्गुण, जी सात्विक कार्यक्षमता, जें लोकहितकर नरपुंगत्व अवश्य असतें, त्याचा (त्या ऐहिक परमार्थाचा) आपल्या मराठी सारस्वतामध्यें–पहिल्या सप्तकांतील खरजामध्यें–सुद्धां उच्चार होत नव्हता. तात्विक विचार, भक्तिरहस्य, भक्तचरित्रें, प्रभूच्या लीला, या शाखांपलीकडे मराठी वाङ्मयांत झालेली फारशी ग्रंथरचना मला तरी माहीत नाहीं. कारण उघडच आहे कीं, मायिक व मिथ्या म्हणून नश्वर मानलेल्या विश्वाची व विश्वगत पदार्थांची मीमांसा करण्याचें प्रयोजनच या बावळ्या संत महंतांस दिसलें नाहीं. 'विनाशी पदार्थांमध्यें अविनाशी तत्त्व पाहणारा' तो खरा सात्विक होय, व 'लोकहिततत्त्व' ज्याचे ठिकाणीं पूर्ण बाणलें, तो खरा ज्ञानी होय; अशी कानठाळ्या बसविणारी धुमधडाक्याची रणभेदी प्रत्यक्ष लोकसंग्राहक श्रीकृष्ण परमात्मा अखंड वाजवीत असतांही, सात्विक समाजस्थ योगक्षेमाच्या अभावीं बलवंत समानांचा नाश होतो; याचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें डोळ्यांपुढें दिसत असूनही, जड जीवांचा उद्धार करण्यासाठीं पूर्व संतमहंतांचे अवतार झाले असतांही, या सर्वांचा अधिक्षेप करून आमच्या दुय्यम प्रतीच्या सरस्वती भट्टांनीं 'बा तुझा चालता काळ। खायाला मिळती सकळ । शितें जोंवरी। भुतें तोंवरी।' असल्या अज्ञान लोकांस मात्र सहज पटणाऱ्या बावळट उपदेशांनीं मानवी लोभमूलक दुर्गुणांचा विस्तार केला, व आमची सुसंघट्ट बसलेली सामाजिक घडी विसकटून टाकिली. झालें; याप्रमाणें तत्त्वज्ञानाच्या एक देशी सारस्वतानें आमचा समाज बिघडविला आणि नशीबावर मात्र भिस्त ठेवणाऱ्या आमच्या समाजानें आमचें सारस्वत बिघडविलें. रावबाजीच्या अतिनिंद्य कारकीर्दींत सगनभाऊ, होनाजीबाळ, परशुराम बोवा इत्यादि तमासगिरांची काय चंगळ होती, हें पाहिलें म्हणजे माझें वरील विधान पुष्टच होईल.

हा बिघडाबिघडींचा प्रकार दोन कारणांपासून उद्भवला असावा, अशी माझी समजूत आहे. शिष्यपरंपरेमध्यें साधन चतुष्टयाचा स्पष्ट अवतार झाला आहे कीं नाहीं, हें काळजीपूर्वक पाहण्यासंबंधें गुरुपरंपरेनें दाखविलेलें औदासिन्य हें पहिलें कारण असावें नित्यानित्य विवेक व इहपरलोकीच्या विषयसुखाविषयीं पूर्ण वैराग्य, हीं दोन पहिलीं साधनें आहेत, त्यांचा विसर पडला असावा. माझ्या समजुतीनें दुसरें कारण असें असावें कीं, आमच्या ब्राह्मणेतर बंधूंनीं सामान्यतः विद्यादेवीच्या संबंधानें दाखविलेलें अक्षम्य औदासिन्य होय. 'ब्राह्मणांनीं आह्मांस शिकविलें नाहीं' ही हाकाटी व्यर्थ आहे आज १०० वर्षे आमचें इंग्रज सरकार विद्यामृताच्या पाणपोया घालून व विद्यामंदिरें मुक्तद्वारीं करून खटपट करीत आहे, तथापि ब्राह्मणेतर वर्गांपैकीं शेंकडा किती लोक शिक्षणलोलुप झाले आहेत? शिवाय, ब्राह्मण वरी लिहावाचावयास शिकले ते लौकिक–व्यवहार चालविण्यासाठींच होय! कांहीं लोक विद्यार्थी झाले, हें खरें; पण सर्वांचा निश्चय हा कीं, व्यवहार मायिक ह्मणून त्याला शास्त्राच्या पाशांनीं बद्ध करितां यावयाचें नाहीं व विद्यमानशास्त्रें सर्वज्ञ महापुरुषांनीं केलीं असल्यामुळें त्यांत भर घालण्याची आवश्यकता नाही. तात्पर्य, शास्त्रप्रगतीसंबंधें कांहीं करावयास नको! याप्रमाणें विचार–मंदत्वामुळें शास्त्र प्रगति स्तब्ध झाली आणि भाषेलाही मरगळ येऊं लागली. वामन, विठ्ठल वगैरेंच्या श्लोकांतील यमकचमत्कार, तुंदिलतनु पंतकृत विशाल आर्योदधीची बव्हर्थी पुष्कलता, अमृतरायांचे कटाव, जोशीबोवांच्या छेकापन्हुत्या, इत्यादि बंधप्रबंधांमध्यें ब्रह्मदेवासही न उकलणारे अभेद्य शब्दचमत्कार आहेत, हें खरें; पण ही काय भाषेची तारुण्यावस्था आहे? हा नटवेपणा कुलवधूस शोभतो की काय? भाषेचें तारुण्य तिच्या कसदार, कणखर, जोरकस, नवीन विचारांत आहे; ईश्वराचें प्रभुत्व ज्याप्रमाणें विश्वमंदिराच्या अभिनव अभंग प्रांतिक सौंदर्यावरून, सुदृढपणावरून व सदुपयोगशीलतेवरून मनोगोचर होते; त्याप्रमाणें वाणीचें प्रभुत्व म्हणजे ईश्वरनिर्मित यथार्थ व चमत्काराचें यथास्थित वर्णन करण्याचें सामर्थ्य प्रकट व्हावें!! असो; तात्पर्य हें कीं, विचार करणारीं पण वृद्धावस्थेंत असणारीं आमचीं रावबाजीच्या तालमीतील विद्वद्रत्नें खंवीर ऋषीकालीन तत्त्वविचाराला नेभळीं वस्त्रें नेसविण्यांत गुंतलीं होतीं व बाकीचे ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर लोक प्रारब्धाचा आश्रय घेऊन, अज्ञानपूर्वक आलस्याला मिठी मारून व विचाराची जमीन पडित राखून शास्त्राशिवाय सर्व व्यवहार चालतो कसा, याचा धडा 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं' असें बरळणाऱ्या गोपालकृष्णास छड्या मारमारून शिकवीत होते! असो; याप्रमाणें 'आमच्या बापजाद्यांनीं सगळें कांहीं करून व लिहून ठेविलें आहे' असा बायकी अभिमान माजला व जिकडे तिकडे 'अंधेरनगरीचें राज्य झाल्यामुळें' आमचे ब्राह्मणेतर-बंधूही ह्या अज्ञानगुहेंत सांपडले यांत

काय आश्चर्य आहे ? या लोकांना निसर्गाशीं प्रत्यक्ष बोलाचालायचें असल्यामुळें यांच्याकडून तरी तत्वज्ञानाच्या एकांगी अतिरेकाला आळा पडेल व दुसऱ्या तऱ्हेचें पण अद्वैतसिद्धांतास पुष्टि देणारें सारस्वत उत्पन्न होईल, अशी आशा करावयास जागा होती; पण तीहि निष्फल झाली. काय सांगावें ? रामायण महाभारतासारखे अद्वितीय इतिहास ग्रंथ ज्या भारतवर्षांत निर्माण झाले, त्याच सरस्वतीच्या माहेरघरीं शककर्ता झाला केव्हां ? कवि चूडामणी कालीदासाची जन्मतिथि कोणती ? यांचें अज्ञान असावें ना ! बाळाजी विश्वनाथ पेशव्यांची जन्मतिथि कोणती, किंवा रामशास्त्री प्रभुणे वारले कधीं ? यांसारख्या ऐतिहासिक गोष्टींचें अज्ञान आमच्यांत असावें व आमच्या आधुनिक लोकनायकांनीं त्यांचें कौतुक करावें, यापरती अवनति कोणती शिल्लक राहिली आहे ? असो; श्रीगणपतीस सर्वथा प्रिय असणाऱ्या दुर्वांकुरांचें क्षेत्र अमर्याद वाढून दिलें तर बाकीच्या पिकास धक्का बसतो.

राजसत्ता अखंड वाढतच चालली तर राष्ट्रांतील कुलीन व संभावित गृहस्थांचा व त्याचप्रमाणें महाजनांचा अधःपात होतो, योग्यतेपेक्षां जास्त मेहनत डोक्यास दिली असतां इतर गात्रांस निःसत्त्वता प्राप्त होऊन शरीराचा सर्वनाश होतो, नाटकांतील एखाद्या अचरट सदुपाटलानें अगर बेगुमान कीचकानें सर्व रंगभूमी व्यापून टाकिली असतां इतर पात्राच्या जोपासनेस धक्का बसतो, किंवा चार वर्षांच्या बोबड्या पोरापासून बालवयाची दुसरी आवृत्ति काढणाऱ्या ७० वर्षांच्या जरठ भुकडापर्यंतच्या सर्व जणांनीं तिसऱ्या सप्तकांतून राजकीय गाणीं व गाऱ्हाणीं यांचा मात्र सपाटा चालविला असतां बाकींची नैतिक, धार्मिक, सामाजिक, तात्विक गाणीं लुप्तप्रायच होतात, त्याप्रमाणें एकदेशी तत्वज्ञानानें आमच्या सारस्वताची दुर्दशा झाली आहे. असो; गेल्याचा शोक वृथा आहे, व व्यर्थही आहे. मित्रहो ! कृपा करून ध्यानांत ठेवा कीं, आमच्या उपनिषदांत, आमच्या गीतेंत, आमच्या शारीरसूत्रांत व शांकरभाष्यांत, आमच्या ज्ञानेश्वरींत जें तत्त्वज्ञानविज्ञान एककंठानें सांगितलें आहे, ते तत्त्वज्ञान, त्याची पद्धति, त्यास अवश्य असणारें साधनचतुष्टय, यांच्याविरुद्ध एक ब्र काढण्याची मला स्वप्नांतसुद्धां इच्छा होणार नाहीं. पण जें बावळट तत्त्वज्ञान इतर प्रामाणिक शास्त्रांच्या, उत्कर्षकारी नीतीच्या, समाजसंकर्षक व्यवहाराच्या मूळावर जन्मास येऊन अतिरिक्त वाढलें गेलें, ज्याचा उपदेश ' नाणावलेले साधु व संत ' पोटाकरितां किंवा कीर्तीरतव करीत असतात, व ज्याचें श्रवण अधिकारी व अनधिकारी करीत असतात, त्याच्या विरुद्ध, त्या साडेसातीच्या विरुद्ध, त्या आमच्या राष्ट्राच्या अवदशेविरुद्ध संप करण्याची, नव्हे बंड करण्याची सूचना, आग्रहाची सूचना, आग्रहाची विनंतिपूर्वक सूचना मी आपल्यास करणार आहें. ध्यानांत ठेवा कीं, तत्त्वज्ञानाला विज्ञानाचें स्वरूप

देणाऱ्या अवश्य व्यावहरिक शास्त्रांचा, विद्यांचा व कलांचा विचार, त्यांचा अभ्यास, नवीन चमत्कारांचा शोध, जितक्या लवकर आपण करावयास लागूं, तितक्या लवकर आपल्यास प्रिय असणाऱ्या मातृभाषेला पुष्टि येणारा आनंददायक शुभ प्रसंग येणार आहे. हाच माझ्या बंडाचा भगवा झेंडा होय.

६. अवश्य तेथें विचारसरणी फिरल्याशिवाय ग्रंथावलीचा ओघ फिरत नाहीं व ग्रंथावलीमध्यें विविध विषयांसंबंधें विचारवैचित्र्य असल्यावांचून भाषेला अभियुक्तपणा येत नाहीं. अर्थातच विचारसरणी बदलावयाची असेल, तर आपला पुरुषार्थ कोणता आहे, त्याला अवश्य साधनें कोणतीं आहेत, त्याचें परिशोधन आमच्यांतील प्रबुद्ध महापुरुषांनीं शुद्ध व निष्प्राजल बुद्धीनें फिरून एकवार करावे, व जे काय सिद्धांत ठरतील व पटतील, त्यांस मूर्त स्वरूप देण्याचा उपदेश सुरू करावा. हें झालें ह्मणजे भाषेला नवे वळण लागेल. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार पुरुषार्थांपैकीं मुक्त होण्याचा, दुःखाची आत्यंतिक निवृत्ति करून सच्चिदानंद स्वरूपाच्या पलीकडे असणाऱ्या स्वरूपाशीं एकात्मता करून घ्यावयाचा संकल्प साध्य करावयाचा आहे. (मायेचे आवरण, विक्षेपात्मक पडदे दूर करावयाचे आहेत.) व सर्व जगतास हे तत्व शिकवावयाचे आहे, हा आमचा मुख्य पुरुषार्थ आहे. हा पुरुषार्थ नष्ट करणे इष्ट नाहीं, व केव्हांही कोठेंही व कोणासही शक्य नाहीं. हा पुरुषार्थ तर ठाम ठरलेला आहेच; आपल्यास आज इतकेंच करावयाचें आहे कीं, ' अवघाच संसार सुखाचा करीन ' ही तुकोबारायांची समर्थ उक्ति सार्थ करावयाची आहे. क्लीबत्व ह्मणजे नेभळेपणा आणणारें व आमच्या अमळशा ऊष्णकर हवेंत सुखकर वाटणारे सुकट वैराग्य भिरकावून देऊन निष्काम व निर्लेप बुद्धीने श्रीकृष्णाने गीतांतर्गत तिसऱ्या अध्यायांत सांगितलेलें लोकसंग्राहक कर्म करण्याचा प्रघात नवीन पद्धतीनें सुरु करूं या; ह्मणजे पहिल्या प्रथम आपण व्यक्तिशरीराच्या व मनाच्या आणि सामाजिक शरीराच्या व मनाच्या योगक्षेमार्थ अवश्य असणाऱ्या शास्त्रांचा अभ्यास प्रामाणिकपणानें सुरू करूं या, व तदनंतर या योगक्षेमाकरितां अवश्य असणाऱ्या पदार्थांची सामग्री तयार करण्याची तपश्चर्या सुरू करूं या. परमेश्वरभक्तिपूर्वक व श्रद्धापुरःसर जिज्ञासापूर्वक तपश्चर्येला (ऐकांतिक अभ्यासाला) आरंभ केला तेव्हां जर विश्वामित्रास प्रतिसृष्टि करण्याचें सामर्थ्य आलें, तर तेच सामर्थ्य आपल्यास कां येणार नाहीं ? ह्या तपश्चर्येनें सिद्ध झालेले विचार प्रथित करून देऊं लागलों कीं, झाला ग्रंथरचनेला आरंभ ! मात्र कांहीं वर्षे किंबहुना कांहीं पिढ्यांपर्यंत आमच्या तपोबलिष्ठ तरुणांनीं पराकाष्ठेच्या दारिद्र्यामध्यें आपलें आयुष्य घालविले पाहिजे. विद्येचा प्रसार करणें हें आमच्यांतील बुद्धिवंत तरुणाचें दुसरे कार्य आहे. घरींदारीं जिकडेतिकडे विद्येचा पाऊस

पडला पाहिजे. जितके विद्यावीर जास्त व जितके जास्त जोरानें हे विद्यावीर विद्याप्रसाराचें काम करतील, तितका लवकर मराठी परिस्थितीचा, मराठी विचाराचा व मराठी सारस्वताचा पाया भरभक्कम बसून स्थिर होईल. या तपश्चर्येशिवाय, या विद्वानांच्या विद्येप्रीत्यर्थ झालेल्या स्वार्थाच्या होमाहुतीशिवाय, या विद्येच्या प्रसाराशिवाय मराठी सारस्वत केव्हांही पुष्ट होणार नाहीं. असल्या प्रयत्नांशिवाय देवाची नुसती करुणा भाकिली, तर आपल्या मराठी भाषेंत करुणापर व हृदयद्रावक शब्दांची गर्दी उडेल व ईश्वरानें काढलेलें आज्ञापत्र आपल्यास आणखीं एकदां मिळेल. 'उद्धरेदात्मनात्मानं' (रडून उद्धार होत नाहीं. प्रयत्न करून ज्याचा त्यानें उद्धार करून घेतला पाहिजे.) ह्याचप्रमाणें आपल्या डोळ्यांतील मुसळ तसेंच ठेऊन देऊन दुसऱ्याच्या डोळ्यांतील कुसळाची जर मत्सरप्रदीप्त होऊन निंदा वेळीं अवेळीं करूं लागलों, तर पूज्यभावावर पूज्य पडून आपली भाषा बीभत्स शब्दांनीं अलंकृत होईल ! श्रीमच्छंकराचार्योंनीं **धर्म शिकविला**, शिव्यांचा जप शिकविला नाहीं; श्रीसमर्थ रामदासांनीं लोकांस संघटक **उद्योगाचें शिक्षण** दिलें, विघटक **शिव्या शाप देण्याची** दीक्षा दिली नाहीं. असो; तेव्हां आपल्या अंतिम साध्याचें सुकाणूं मोक्ष नामक पुरुषार्थावर लावून परमेश्वर-भक्तिपुरःस्सर व विश्वज्ञान-पुरःसर आपल्या कुटुंबाची, कुलाची, गोत्रांची, आपल्या जातींची, आपल्या राष्ट्राची व आपल्या जगताची श्रेयस्कर उन्नति शास्त्रशुद्ध ज्ञानविज्ञान मार्गानें घडवून आणण्याचा फलद्रूप प्रयत्न करावयाचा आपला संकल्प ठरवूं या. जपाननें गेल्या ५० वर्षांत विद्या-शास्त्र-कलांचा एकनिष्ठ अभ्यास करूनच स्वदेश-स्वधर्म-स्वभाषादिकांचा अपूर्व अभ्युदय केला, ही चिरस्मरणीय गोष्ट आपण विसरणारच नाहीं. आतां, राजाश्रयानें मात्र संस्था तरतात अशी समजूत कदाचित् असेल, तर ती आझां आर्यांच्या 'बिरुदा' विरुद्ध आहे, ह्या गोष्टीचें आपल्यास स्मरण देण्याची मी परवानगी घेतों. राजाश्रयाशिवाय व्यास, शुक, विश्वामित्र, शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, तुकाराम इत्यादि सत्पुरुषांनीं राष्ट्रांची केवढी थोरली कामगिरी केली आहे, ती ध्यानांत आणूं या, व विद्याध्ययनाचें व तदध्यापनाचें **काम करावयास** लागूं या. कांहीं तरी उपयुक्त नवीन ज्ञान संपादिल्याखेरीज व कांहीं तरी नवीन उपयोगी ज्ञानाचें दान दुसऱ्यांस केल्याखेरीज अन्न ग्रहण करावयाचें नाहीं, असा नियम या कन्यागतांत आपण धरूं या; अपूर्व कार्य होईल. पूर्वकालीं वेदशास्त्रांच्या खासगी शाळा असत, तसल्या व आधुनिक शास्त्रांच्या शाळा आपण स्वतः घालूं या, अथवा निदान जे तरुण असा प्रयत्न करतील त्यांस यथाशक्ति व शक्तीपेक्षां थोडी अधिक मदत करूं या. शास्त्र-कलांच्या प्रगतिप्रीत्यर्थ व प्रसाराप्रीत्यर्थ आपलें सर्व आयुष्य विनियुक्त करावयाचें

असा दृढ संकल्पाचे ब्रह्मचारी व संन्याशी निर्माण करूं या; शास्त्र वाढेल, भाषा वाढेल व इष्ट कार्य होईल. त्याचप्रमाणें युरोपियन भाषांचा व शास्त्रांचा अभ्यास तेथें करून तीं शास्त्रें भाषांतर अथवा रूपांतर स्वरूपानें मराठींत आणूं या. भाषेला भारदस्तपणा येईल. मराठींत शिकवावयाचें, मराठींत लिहावयाचें, मराठींत बोलावयाचें असा सत्यसंकल्प करूं या; भाषेची व्यंजक शक्ति वाढेल. आपल्या युनिव्हर्सिट्या होतील तो दिवस लांब आहे; आज युनिव्हर्सिटीमध्यें मराठीचा प्रवेशच झाला आहे तेवढ्यावर संतुष्ट न राहतां ती इंग्रजीसारखी मुख्य भाषा होईल असा प्रयत्न करूं या. येथें यशोलाभ झाल्यावर अतिशूद्रांपासून तों अतिद्विजांपर्यंत सर्व लोकांस सरस्वतीच्या अंतरंगप्रदेशांत वावरण्याची संधि मिळेल. राजाश्रय मिळेल तर घ्यावा, पण त्याच्यासाठीं अडून बसूं नये. अडावें फक्त दोन गोष्टींसाठीं. त्या दोन गोष्टी ह्मणजे तत्त्वज्ञानाचे चिंतन व परमेश्वरी भक्ति. या दोन गोष्टी असल्या ह्मणजे आपण ब्रह्मांडासही ठेंगणें करूं.

याप्रमाणें अंतर्बाह्य विश्वाचा अवलोकनपूर्वक एकनिष्ठ अभ्यास व स्वंतत्र ग्रंथरचना, इतर देशांतील शास्त्राचा अभ्यास व भाषांतररूपाने ग्रंथरचना, माय भाषेंत सर्व व्यवहार हे उपाय मला सुचतात. ग्राह्य वाटतील त्याचा आपण स्वीकार करा; दुसरे कांहीं उपाय काढा, पण कामास लागा.

असो; तत्वज्ञान, त्याचा मराठी भाषेचा संबंध व पुढें काय करावयाचें, या मुद्यांसंबंधें मला जी एक कल्पना सुचली, ती आपल्यास सादर केली आहे. ईश्वर आपल्यास सद्‌बुद्धि देवो व आमच्या मायभाषेचा व राष्ट्राचा तत्कृपेनें अभ्युदय होवो. हें त्या जगन्नियंत्याजवळ प्रार्थनारूपानें मागणें मागून मी आपली रजा घेतों.

बडोदें येथील साहित्यसंमेलनाकरितां तयार केलेला निबंध.

मराठी वाङ्मयाची वाढ.

(लेखक—प्रोफेसर आ. बा. लट्ठे.)

ज्या विषयासंबंधानें आपल्यापुढें कांहीं विचार मांडण्याचा मीं विचार केला आहे, तो इतक्या महत्वाचा आहे कीं, निदान आपल्या परिषदेला तरी याहून जास्त ज़रूरीचा दुसरा विषय असणें शक्यच नाहीं. मराठी भाषेच्या प्राचीन व अर्वाचीन भक्तांनीं आजवर जे अलंकार तिजवर चढविले आहेत; ते पाहून आणि त्यांची किंमत व शोभा ओळखून जो आनंद होतो, तो कितीही मोठा असला, तरी त्या आनंदांतच गर्क होण्यासारखी आपली स्थिति नाहीं, ही गोष्ट कोणीही कबूल करील. मराठी भाषेच्या प्रस्तुत रचनेंतील आणि ग्रंथसंग्रहांतील मोडतोडीच्या बाबी फार जरूरीच्या आहेत; पण या गोष्टी कोणत्याही भाषेच्या इतिहासांत अपरिहार्य आहेत व त्यांचा विचार केवळ नित्यक्रमांतील भागच होय; असें समजून त्यांनाही गौणत्व देतां येईल. मात्र प्रस्तुत विषयाची तशी स्थिति नाहीं. मराठी भाषादेवीला तारुण्य प्राप्त व्हावें, तिचें वैभव असंख्य दिशांनीं वाढावें, आणि ती सर्व मराठी जगाच्या आदरास आणि प्रेमास पात्र व्हावी, हा जर आपला मुख्य हेतु असेल तर तिची वाढ खुंटविणाऱ्या गोष्टी कोणत्या आहेत, तिची वाढ कोणत्या बाजूनें होण्यासारखी आहे आणि तीं बधाक कारणें नाहींशीं कशीं करितां येतील, याबद्दल आपण विचार करणें भाग आहे.

वाङ्मयाची अभिवृद्धि राष्ट्राच्या अंतःस्वरूपावर अवलंबून असते, ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. हें अंतःस्वरूप जितकें चांगलें असेल, तें ज्या मानानें निरोगी असेल, त्यांतील भाग जसजसे संकीर्ण आणि परिणत बनले असतील, त्याचें कार्यक्षेत्र जेवढें विस्तीर्ण असेल, त्या मानानें त्या राष्ट्राचें साहित्य सुंदर, सुविचारपूर्ण, विविध तऱ्हेचे आणि अधिकाधिक मोठ्या समाजावर छाप बसविणारें होईल; ही गोष्ट यावरून उघड होते. मराठी वाङ्मयाची अलीकडच्या पन्नास वर्षांत चांगली प्रगति झाली आहे; पाश्चात्य पद्धतीच्या व सांसारिक विषयांवरील काव्यरचनेस आरंभ झाला आहे; सामाजिक व राजकीय विषयांवरील निबंधांचा नवीन प्रघात बराच जोरानें पडला आहे; भाषांतररूपानें तात्विक ग्रंथांची चांगली भर पडली आहे; सुधारणेचें स्वरूप मोहक करणाऱ्या कादंबऱ्या लोकप्रिय बनत चालल्या आहेत;

वाचकांची इतिहासरुचि वाढत आहे आणि शास्त्रीय विषयांवर कांहीं पुस्तकें निरपेक्ष-बुद्धीनें छापून प्रकाशकांनीं आपलीं कपाटें शोभिवंत केलीं आहेत. मराठी भाषेची ही वाढ अभिनंदनीय नाहीं असें कोण म्हणेल ? परंतु एवढी आत्मस्तुति करून घेण्याकरितां ही साहित्यसेवकांची परिषद् भरली नाहीं; यांत शंका नाहीं. या पलीकडचा, या वाढींतील अपूर्णतेचा विचार करणें, हें आपलें आज खरें कर्तव्य आहे. देशाच्या एकंदर स्थितीच्या मानानें आपल्यास याहून जास्त कांहीं काम करितां आलें नसतें असें म्हणणारे कित्येक आहेत; आणि आपलें अज्ञान हें जर परिस्थितीचें एक अंग मानून त्याबद्दलच्या दोषापासून मोकळें होण्याची खटपट करावयाची असेल, तर हें म्हणणें ठीक आहे; असें म्हणतां येईल. परंतु माझी व आपलीही दृष्टि तशी नाहीं असें मला वाटतें. मराठी भाषा बोलणारे लोक बुद्धीच्या चपलतेंत गुजराथ्यांहून कांहीं कमी आहेत असें नाहीं. पण त्यांच्या साहित्याला जी विविधता हल्लीं प्राप्त झाली आहे, ती मराठीला आपण देऊं शकलों नाहीं असें मला वाटतें. याचें कारण काय आहे, हा प्रश्न आपण फार काळजीपूर्वक हातीं घेतला पाहिजे. मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकसंख्येच्या मानानें आमच्या साहित्याचा प्रसार झाला आहे काय ? सुमारें दीड कोटी लोकांच्या भाषेंतील पुस्तकांना जो सार्वत्रिकपणा यावयास पाहिजे, तो मराठी ग्रंथांना आहे काय ? एवढ्या समाजाच्या ज्या हजारों गरजा आहेत, त्यांत जी विचित्रता स्वाभाविकपणेंच आहे, त्या मानानें आपल्या साहित्यास अनेकांगीपणा आला आहे काय ? या प्रश्नांचा आपण पूर्णपणें विचार केला पाहिजे.

मराठी ही मराठ्यांचीं भाषा, आणि मराठी भाषा बोलणारे सर्व लोक मराठे, या कल्पनेवरच आमच्या साहित्याभिवृद्धीचा पाया बसविला पाहिजे. म्हणजे आपलें साहित्य मराठी भाषा बोलणाऱ्या सर्व समाजाचें साहित्य होय; ही गोष्ट उघड आहे. या दृष्टीनें पाहतां गेल्या शतकार्धांत आपण मारिलेली मजल इष्ट दिशेनें व पुरेशी आहे किंवा कसें हा मोठा प्रश्न आहे. या कालांत मराठी भाषेला जें स्वरूप आलें आहे, तें आणि तींत जे ग्रंथ लिहिले गेले त्यांतील विषय, हीं दोनही या दृष्टीनें फारशी समाधानकारक नाहींत; असें थोड्या विचारानें आपणांस समजून येईल. अलीकडची मराठीची वाढ इंग्रजी व त्या बरोबरच संस्कृत शिकलेल्या लोकांकडून झाली आहे, आणि याचा परिणाम मराठी भाषेचें स्वरूप जास्त-जास्त अपरिचित व नवीन करण्यांत झाला आहे. संस्कृत शब्दांचा भरणा आणि इंग्रजी तऱ्हेची वाक्यरचना, हे दोन विशेष प्रकार अलीकडच्या मराठी साहित्यांत मुख्य दिसत आहेत. प्रवासवर्णनासारख्या साध्या विषयावरील पुस्तकांत बाणाच्या कादंबरीची झांक उत्पन्न करण्याचा यत्न होत आहे. यावरून थोड्या फार मानानें

बाकौंच्या ग्रंथांतील भाषेविषयीं कल्पना करितां येईल. हल्लींच्या वाक्यरचनेचें तर पन्नास वर्षांमागच्या वाक्यरचनेशीं कांहींच साम्य उरलेलें दिसत नाहीं. ही गोष्ट भाषेच्या इतिहासांत अगदींच अपूर्व आहे असें मी म्हणत नाहीं; पण या स्थित्यंतरांत कांहींतरी बेत—कांहींतरी क्रमबद्धपणा—असावयास पाहिजे. तो मराठीच्या या रूपांतरांत नसल्यामुळें मराठीच्या सामान्य वाचकांस मानवण्याच्या पलीकडे त्याची मजल गेली आहे. हल्लींचे ग्रंथ समजले तर इंग्रजी जाणणारांसच समजतात; पण त्यांना ते ग्रंथ मुळांत किंवा तसलेच ग्रंथ इंग्रजींत वाचणें जास्त बरें वाटतें. मराठी समाजाच्या पृष्ठभागावर असलेल्या वर्गाची ही स्थिति असल्यामुळें त्यांना हल्लीं अस्तित्वांत येणाऱ्या साहित्यास आश्रय देण्याची इच्छा होत नाहीं. राहिलेल्या मराठे मंडळीला तर या साहित्याची ओळख होणेंच शक्य नाहीं. त्यांना आमचें तें गंभीर शब्दभांडार आणि ती गुंतगुंतीची दीर्घ वाक्यरचना, परक्या भाषेसारखीच परकी वाटत असते. अर्थातच हल्लींच्या साहित्यवृद्धीची त्यांना बिलकुल सहानुभूति वाटत नाहीं हें साहजिक आहे. तुकारामाचे अभंग त्यांना अद्याप तल्लीन करितात; रामजोशी यांच्या लावण्या मनोवृत्ती हालवून सोडतात; आणि अमृतरायांचे कटाव त्यांना आनंदानें डुलावयास लावितात. पण चिपळूणकरांची जोरदार मराठी किंवा आगरकरांची सुसंस्कृत मराठी त्यांच्या कानाच्या पडद्यांतून शिरकाव करूं शकत नाहीं.

विषयासंबंधानें तर आपलें अर्वाचीन साहित्य मराठी जनतेस जास्तच परकें झालें आहे. वरिष्ठ जाती याच जर, मराठा समाजाचा सर्वांश आपल्यामध्यें आहे, असें म्हणत असतील, तर माझें कांहीं म्हणणें नाहीं. माझें म्हणणें एवढेंच कीं, हें त्यांचें म्हणणें चुकीचे आहे असें माझ्या अल्प समजुतीस वाटतें. मराठी भाषा ही मराठी राष्ट्राची भाषा असेल, तर तिच्या प्रांतिक आणि जातिविशिष्ट गुणावगुणांचा तींत पूर्णपणे—अर्थातच यथाप्रमाण—समावेश झाला पाहिजे. हल्लींची भाषा जशी एका इंग्रजी शिकलेल्या वर्गाच्या मुशीतून ओतली जात आहे, त्याचप्रमाणें त्या भाषेतील अर्वाचीन साहित्य त्याच एका जातीच्या आकांक्षेचें व विचारांचें संग्रहस्थान बनलें आहे. मराठी भाषेंतील जुने ग्रंथ बहुतांशीं भागवत धर्माचें प्रतिपादन करणारे आहेत. हा धर्म त्या काळीं विचार करूं शकणाऱ्या सर्व मराठ्यांत प्रिय झाला असल्यामुळें तत्प्रदर्शक काव्यें मराठ्यांचीं राष्ट्रीयकाव्यें झालीं, हें स्वाभाविक होतें. परंतु आजच्या मराठी साहित्यांत प्राधान्येंकरून विराजणारे विषय सामान्य जनतेस अप्रिय, अपरिचित आणि अनुपयोगी आहेत. या मोठ्या व महत्वाच्या, पण त्याच्या वर्गांत खपणारे ग्रंथ म्हणजे, नाटकें, कादंबऱ्या, साधारण निबंध, आणि वर्तमानपत्रें होत. एकंदर

राष्ट्राचें साहित्य हेंच होय. मराठ्यांच्या दृष्टीनें पाहतां या विषयांवरील आपले परिश्रम कितीही प्रशंसनीय असले, तरी ते महाराष्ट्राच्या फारसा उपयोगीं पडत असतील असें वाटत नाहीं. आपलीं नाटकें पाहिलीं किंवा हल्लीं लोकप्रिय झालेल्या कादंबऱ्या वाचल्या, म्हणजे जणू कांहीं सर्व देश इंग्रजी शिकलेल्या ब्राह्मण जातीचाच आहे आणि त्याशीं मराठ्यांचा संबंध आलाच तर तो केवळ मोलमजुरीकरितांच येतो; असा समज तात्काल उत्पन्न होतो.

अलीकडे उदयास आलेलें दुसरें साहित्यांग म्हणजे सामाजिक व राजकीय विषयावरील निबंध हे होत. १८ व्या शतकाचे आरंभापासून गेल्या शतकाचे अखेरपर्यंत या निबंधात्मक वाङ्मयाचा इंग्रजी समाजावर फार चांगला परिणाम झाला आहे असें आपण वाचतो. त्यावरूनच अनुमान करावयाचें तर निबंधलेखनाची पद्धति आपल्या समाजाच्याही फार उपयोगीं पडली पाहिजे हें स्पष्ट आहे. परंतु एडिसन, हंटर किंवा ल्यांब, यांच्या निबंधांत आणि इकडील आगरकर वगैरेंच्या तसल्याच लेखांत विषयासंबंधानें फारच मोठा फरक आहे. राष्ट्राच्या परिस्थितींत हा फरक टाळतां येण्यासारखा आहे किंवा कसें, हा प्रश्न कठीण आहे. तरी एक गोष्ट या संबंधांत अगदीं उघड आहे. ती ही कीं, या लेखांत जे विषय येतात त्यांचा संबंध मराठी समाजाच्या अगदीं वरवरच्या एका भागाशीं तेवढा येतो. आमच्यातील सामाजिक सुधारणा हा विषयच हल्लीं वरिष्ठ वर्णांमध्यें गुरफटून गेला आहे. तेव्हां या संबंधींचें या लेखातील विवेचन सर्वस्वी एकपक्षीय व्हावें यात कांहीं आश्चर्य नाहीं. मराठी बोलणाऱ्यांपैकीं जवळ जवळ एक कोटी लोकांना या कारणामुळें हे सोपे, गोड व जोरदार निबंध निरुपयोगीं झाले आहेत. धार्मिक विचाराना हल्लीच्या ग्रंथांत लहानशीच जागा देण्यांत आली आहे, पण जी आहे ती देखील मराठ्यांच्या अंतःकरणाला पटेल अशा प्रकारची नाहीं हें खचित आहे. आमच्या राजकीय अकांक्षांना वळण देऊं पाहणारे निबंधही याच कारणामुळें मराठ्याच्या फक्त एका लहानशा भागाच्याच गरजा भागविणारे झाले आहेत. इंग्रजींतील या तऱ्हेचे निबंध याहून फारच अधिक विस्तृत समाजाला इष्ट असणाऱ्या विषयांवर लिहिलेले असतात. यामुळें त्यांचा उपयोग फार मोठ्या वाचकवृंदाला होतो. त्यांचा दुसरा एक विशेष उपयोग मराठी लेखकानीं लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. त्यामुळेंही ते निबंध लोकप्रिय होतात व समाजसुधारणेचें कामही त्यांजकडून फार उत्तम तऱ्हेनें होतें. उपदेश म्हणूनच उपदेश केला तर तो लोकांना प्रिय होत नाहीं. एका पौर्वात्य सुलतानाची गोष्ट देऊन एडिसननें हें सत्य चांगले सिद्ध केलें आहे. त्या सुलतानाच्या जुलमाला कंटाळून प्रजा परागंदा झाली व देश ओसाड पडला.

एकदां आपल्या प्रधानासह तो शिकारीस गेला व थकून विश्रांतीसाठीं झाडाखालीं बसला. तेथें घुबडांचें एक जोडपें आपसांत कुजबुजत होतें. त्यांस पाहून सुलतानास त्यांचा हेतु जाणण्याची इच्छा झाली. तेव्हां प्रधान झणालाः—" खाविंद, या घुबडाच्या मादीस काळजी पडली आहे कीं, येथें माणसें येऊं लागलीं तर आपण रहावयास कोठें जावें ? त्यावर तिचा नर तिला सांगत आहे कीं, हलींचे सुलतान जिवंत आहेत तोंपर्यंत उजाड पडलेल्या देशास कांहीं कमतरता नाहीं; मात्र इश्वरानें त्यांस उदंड आयुष्य द्यावें ! " हें एकतांच सुलतानस एकदम पश्चात्ताप झाला. उपदेश करण्याची हीच पद्धति कमीजास्ती सर्व इंग्रजी निबंधकारांनीं स्वीकारिली आहे. उपदिष्ट इसमाला अपमान झाला असें न वाटतां सुधारणा करून घेण्याची बुद्धि या प्रकारच्या उपदेशानें होते. आमच्या वाङ्मयांतील उत्तम उत्तम लेखकांनीं देखील ही गोष्ट अमलांत आणिली नाहीं, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. या चुकांमुळें त्यांच्या लेखांचा व्हावा तसा तर परिणाम झाला नाहींच; पण उलट थोडीफार चीड मात्र उत्पन्न झाली आहे, यांत शंका नाहीं.

विनोदाचा अभाव हें एक या लेखनपद्धतींतील अपुरें अंग आमच्या साहित्य-सुधारकांनीं लक्षांत घेण्यासारखें आहे. टीकाकार शत्रुभावानें किंवा मित्रभावानें टीका करण्यास सज्ज होतो. टीका जरी तात्पर्यांत तीच असली, तरी या आंतरिक भावामुळें ती त्याज्य अथवा ग्राह्य वाटते. स्नेहभावाच्या टीकेंतही दोन प्रकार आहेत. इकडील निबंधलेखकांचा प्रकार असा आहे कीं, त्यांनी टीका प्रतिपक्षांस किंवा समाजास द्वेषबुद्धीनें, तिरस्कारानें किंवा क्रोधावेशांत केली आहे असें ती वाचतांच वाटूं लागते. पण एडिसन वगैरेच्या विनोदी (humorous) टीकेचा परिणाम अगदीं वेगळा होतो. लेखक व आपण हे विचाराचे, एका विकाराचे, सारख्याच गुण-दोषानें भरलेले आहों; टीकाविषयक दोष हे दुष्ट बुद्धित्वानें आपण ग्रहण केले नसून त्याला कारण मनुष्यस्वभावाचा कच्चेपणा हें आहे; ते दोष नैतिक व तिरस्कार्ह नसून स्वाभाविक व अनुकंपनीय आहेत; ते ज्या ठिकाणीं आढळतील तें स्थान आपल्या टीकेच्या भडिमारानें ढासळून पाडावयाचें नसून त्यांतलि दोषस्थळें काढून टाकून ठाण्याला मजबुती द्यावयाची आहे; आणि या सर्व गोष्टी टीकाकार आणि टीकाविषय या दोघांना परस्परांविषयीं निःसंशय कबूल आहेत; अशी जेथें स्थिति असते, तेथें टीकेमुळें त्वेष उत्पन्न न होतां आत्मनिरीक्षणाची इच्छा जागृत होते. टीकाकारांनीं पुढें धरलेल्या आरशांत स्वतःचें लांबरुंद रेखाटलेल्या चित्राचें प्रतिबिंब पाहून चीड न येतां हसूं येतें, असा अनुभव अद्याप इकडच्या वाचकांना फारसा कधीं येत नाहीं. हा दोष दूर झाल्याशिवाय आमच्या साहित्याचा हा महत्वाचा भाग व्हावा तितका फलप्रद होणार नाहीं.

येथवर सुचविलेल्या गोष्टींच्या पायाशीं असलेली गोष्ट म्हणजे, आमच्यांतील साक्षरवर्गाला निरक्षर समाजाविषयीं तितकी जागृत सहानुभूति वाटत नाहीं हीं होय. समाजांतील लहानमोठे, सुशिक्षित अशिक्षित, स्त्रीपुरुष, श्रेष्ठकनिष्ठ वगैरे भागांत तादात्म्य पावणारे ग्रंथकार व त्यांची चहा करणारा वाचकवर्ग अद्याप आपल्यांत निर्माण व्हावयाचा आहे. बहुजनसमाजाच्या मानसिक उद्धाराचा प्रश्न अद्याप आमच्या क्षितिजावर चांगलासा उदय पावला नाहीं. त्या समाजांतीलच लोक सुविद्य बनले पाहिजेत; म्हणजेच आपल्या साहित्यास तेवढी विस्तृतता येईल, असे कदाचित् कित्येकांस वाटत असेल; पण हें वाटणें विचारसृष्टीच्या शास्त्यांना कधीही शोभणार नाहीं ! त्यानीं त्या समाजांशीं आपण एकजीव आहों, त्याचे अज्ञान आपलें आहे, त्याचे दुराचार आपले आहेत, त्यांच्या खोड्याही आपल्या आहेत, अशा निर्मळ मनानें त्या समाजांत मिसळले पाहिजे. आपलें वाङ्मय या उदार प्रेरणेनें उत्पन्न झालेल्या ग्रंथानीं भरलें पाहिजे. विशेष जातींच्या स्थितीचे द्योतक ग्रंथ कमी होऊन मराठा राष्ट्राच्या मनाचे त्यांत प्रतिबिंब पडले पाहिजे, आणि वर दर्शविलेल्या सहानुभूतीनें समाजोद्धारास साहित्यानें प्रारंभ केला पाहिजे. असे होईल तेव्हांच मराठी वाङ्मय खऱ्या महाराष्ट्राचें वाङ्मय होईल.

बडोदें येथील साहित्यसंमेलनाकरितां तयार केलेला निबंध.

चरित्रलेखनाविषयीं अनास्था.

(लेखक—श्रीयुत कृष्णराव अर्जुन केळुसकर.)

वाङ्मयाचे मुख्य उद्देश तीन आहेत-करमणूक, उपयुक्त ज्ञानप्रसार व सदाचार प्रवृत्ति.-ज्या भाषेतील ग्रंथसमुच्चयाच्या योगानें हे तीन्ही उद्देश सिद्ध होण्याची योग्य सोय असते, तीतील वाङ्मय उत्कर्ष पावत आहे असें समजावयाचें. आमच्या भाषेतील ग्रंथसमुदायाला ही कसोटी लाविली तर, असें कष्टानें म्हणावें लागेल की, आमच्या आधुनिक ग्रंथकाराचें पहिल्या उद्देशाकडे जितकें लक्ष आहे तितकें दुसऱ्या दोन उद्देशाकडे नाहीं.

प्राचीन काळच्या ग्रंथकारांना काव्यरचना करून पहिला व तिसरा हे उद्देश बरेच सिद्धीस नेले. आमच्या भाषेतील बहुतेक जुने कवि साधुवृत्ति असल्याकारणानें दैवी विभूतींचा व साधु पुरुषाचा चरित्रमहिमा गाण्यांतच त्यास स्वजीवितसार्थक्य आहे असे वाटलें. म्हणूनच त्यांच्या हातून प्राचीन पुराणग्रंथांतील कथांचे सार महाराष्ट्र-जनांस उत्तम प्रकारचें लाभलें आहे. ह्या धर्मशील पुरुषांनीं आपल्या कालाचा व शक्तीचा सद्व्यय करून ज्या पुराणकथा सुरस वाणीनें लिहून ठेविल्या, त्यांच्या योगानें आज कैक वर्षे महाराष्ट्रांतील प्राकृत जनांच्या मनाला करमणूक होऊन त्यांच्या ठायीं भक्ति व सदाचार ही थोडीबहुत बिंबण्याची सोय झाली आहे. ह्या ग्रंथसमृद्धीचें सारें यश प्राचीन संस्कृत वाङ्मय लिहून ठेवणारासच दिलें पाहिजे. त्याचा नमुना आमच्या पूर्वकालच्या कविवरांनीं उत्तम प्रकारें उतरला, याबद्दल ते स्तुतीस पात्र आहेत. करमणूक, धर्मशीलता व सदाचारप्रवृत्ति ह्या तिहेरी उद्देशानें हे त्यांचे ग्रंथ लिहिलेले दिसतात. प्राचीन पुराणकथांचा जसा त्यांनीं अनुवाद केला आहे, तसाच प्राचीन आध्यात्मिक ज्ञानाचा थोडासा अनुभव महाराष्ट्र जनांस करून देण्याचें श्रेय ह्या साधु कविवरांनीं संपादिलें आहे. त्यामुळें जनांच्या ठायीं सद्भाव, धर्मतत्वजिज्ञासा व सदाचारप्रवृत्ति यांचा विकास होण्याची सोय झाली आहे.

सदाचाराचा बोध सत्पुरुषांच्या सुचरित्रांच्या द्वारें उत्तम होतो, हे तत्त्व संस्कृत व प्राकृत ग्रंथकारांला चांगलें संमत होतें, असे त्यांच्या ग्रंथांवरून स्पष्ट होतें. ह्या

तत्वास अनुसरूनच महीपतीनें मागल्या काळीं महाराष्ट्रांत होऊन गेलेल्या साधु पुरुषांचीं ओवीबद्ध चरित्रें लिहून ठेविलीं आहेत. ह्या चरित्ररूप ग्रंथांच्यायोगानें महाराष्ट्रांतील बऱ्याच साधुजनांचें स्मरण महाराष्ट्रीयांस चिरकाल राहण्याची सोय झाली आहे. स्वतंत्र चरित्र-लेखनाचा आमच्या भाषेंत हा पहिलाच उद्योग होय. पण त्याचें अनुकरून पुढल्या काळीं कोणीं फारसें केलें नाहीं.

ह्या जुन्या काळच्या साधुवृत्ति कविवरांनीं स्वग्रंथद्वारें जें हें सद्बोधामृत सामान्य जनांस सुलभ व सुगम करून ठेविलें आहे, त्यांचें धोरण केवळ निवृत्तिपरतेचें पोषण करण्याकडे आहे. जनांनीं आध्यात्मिक ज्ञानाची प्राप्ति करून घेऊन सद्भाव, सद्भक्ति व सदवृत्ति यांच्या योगानें संसृतिजालांतून मुक्त होऊन, ब्रह्मानंदाचें अधिकारी व्हावें; असा त्यांच्या वाङ्मयाचा उद्देश दिसतो. हा संसार दुःखमय असून केवळ लटका आहे, ह्यांत गुंतून राहून शाश्वत सुखास अंतरणें विचारशील मानवांस सर्वथा उचित नव्हे; असा त्यांच्या एकंदर बोधाचा इत्यर्थ आहे. ह्याच कारणास्तव, त्यांनीं ऐहिक प्रपंचाची फारशी पर्वा केली नाहीं. गृहस्थाश्रमाचें अवलंबन मनुष्यानें मुळींच करूं नये, असें त्यांचें ह्मणणें नाहीं. ह्या आश्रमांत राहून आमुष्मिक कल्याणसिद्धि जेणेंकरून होईल तेंच करण्यांत जीवितव्यय करावा; असा त्यांचा बोध आहे. प्रवृत्तिमार्ग, एवढ्याचपुरता त्यांना संमत आहे. प्रवृत्तिमार्गाचा निवृत्तिमार्गाला जेवढा ह्मणून वास्तविक आधार आहे. तेवढ्यापुरतेंच त्यांचें अनुसरण जनांनीं करावें, त्यांत सर्वदां रत होऊन रहाणें ह्मणजे शाश्वत सुखास अंतरणें होय; असें त्यांचें ह्मणणें आहे. ह्याप्रमाणें निवृत्तिपरताच खरी कैवल्यप्रद वाटल्यामुळें त्यांचें प्रपंचाकडे फारसें लक्ष न जाणें साहजिक आहे; आणि ह्मणूनच निव्वळ प्रपंचसुखास साधनीभूत होईल, असा बोध करण्याचें त्यांनीं फारसें मनावर घेतलें नाहीं, व प्रपंचांत राहून ज्यांनीं कांहीं बऱ्या वाईट गोष्टी केल्या, त्यांचें वर्णन करून त्यांपासून इतर जनांनीं कोणता बोध घ्यावा, तें दाखवून देण्याचा श्रम त्यांनीं स्वग्रंथांत केला नाहीं. ही त्यांची प्रवृत्तिपर जनांची चरित्रें लिहिण्याविषयींची अनास्था केवळ क्षम्य होय. तीबद्दल त्यास नांवें ठेवण्याचा आपणांस अधिकार नाहीं. ही त्यांची वृत्ति त्या काळाला अनुरूप अशी होती.

आतां येथें असा प्रश्न आहे कीं, ही अशी निवृत्ति-परता सांप्रत काळीं आमच्या अभ्युदयाला सहाय्यभूत होणारी आहे काय? निवृत्तिपरतेमुळें आमच्या राष्ट्रांतील पुष्कळ बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् पुरुषांच्या हातून आजपर्यंत प्रपंचपरिपोक अशा कांहींच गोष्टी घडल्या नाहींत; त्यामुळें, आमच्या ऐहिक उन्नतीचा मार्ग बहुतेक खुंटल्यासारखा झाला आहे. संसारनिवृत्त व्हावें, असा बोध जनांस कितीही केला, तरी ते प्रपंचाला अजीबात फांटा देण्यास तयार होतील असें सहसा घडणें नाहीं;

असा अनुभव सगळ्या जगाचा आहे. वास्तव, निवृत्ति व प्रवृत्ति यांची तडजोड करून 'सुखें संसार करावा माजी विठ्ठल आठवावा' ह्या साधूक्तीप्रमाणें धर्मशील पुरुष आजपर्यंत वागत आले आहेत. परंतु ही तडजोड, जशी कांहीं राष्ट्रांत व जनसमाजांत चांगल्या प्रकारें झाली आहे, तशी ती आमच्या समाजांत अद्यापि म्हणण्यासारखी झालेली नाहीं.

पारलौकिक कल्याणाच्या सिद्धीसाठीं जसें मानवांनीं झटलें पाहिजे, तसें ऐहिक कल्याणासाठींही अवश्य झटलें पाहिजे; असा बुद्धीचा निश्चय करून ही जीवितयात्रा जे आक्रमितात त्यालाच ती सुखकर होते. असा अनुभव आम्हांस सांप्रत काळीं जसा आला आहे, तसा तो पूर्व काळीं आमच्या पूर्वजांस आला नव्हता. परकीयांच्या संघट्टनानें ह्या बाबतींत आमचे डोळे चांगलेच उघडले आहेत. आह्मांला इतःपर प्रापंचिक उत्कर्षाविषयीं उदासीन राहून कदापि चालावयाचें नाहीं. तसेंच स्वतांच्या पारलौकिक किंवा ऐहिक सुखाचाच तेवढा विचार मनांत वागवून तत्सिद्ध्यर्थ प्रयत्नशील रहाण्यांतही फारसा पुरुषार्थ आहे, असें समजतां कामा नये.

सदरील निरूपणावरून हें सिद्ध झालें कीं, इहपरलोकाची सिद्धि व स्वपरहित वृद्धि करण्याविषयीं विचारी पुरुषांनीं सर्वदा तत्पर असलें पाहिजे; आणि जे सत्पुरुष अशी तत्परता स्वचरित्रांत दर्शवितील त्यांचीं उदाहरणें तरुण जनांच्या पुढें सर्वकाळ ठेवण्याविषयीं आधुनिक ग्रंथकारांनीं मनःपूर्वक झटलें पाहिजे. गतकालच्या सत्पुरुषांची कीर्ति कायम राखणें हें ग्रंथकारांचें पवित्र कर्तव्य होय. पूर्वकालच्या कविवरांनीं तें आपल्या समजुतीप्रमाणें उत्तम प्रकारें बजाविलें आहे. ह्या त्यांच्या परिश्रमाबद्दल त्यांना द्रव्यरूप मोबदला मुळींच मिळाला नाहीं; व त्याची अपेक्षाही त्यांनीं कधीं केली नाहीं. एवढी निःसीम निरपेक्षता दर्शवून पुढील पिढ्यांस अक्षयींचे ऋणी करण्याचा आधुनिक ग्रंथकारांनीं सत्संकल्प केलाच पाहिजे असें नाहीं. त्यांच्या श्रमाचा मोबदला द्रव्य रूपानें मिळण्याचा योग सांप्रत काळीं बराच आहे. पण जो आपल्या पवित्र व्यवसायाचें माहात्म्य योग्य प्रकारें मनांत आणितो, तो अशा द्रव्यलाभाकडे फारशी दृष्टि न ठेवितां आपल्या लेखनसामर्थ्याचा सद्व्यय स्वजनांस सन्मार्गवर्ती करण्याकडे करितो. ही कर्तव्यबुद्धि सरस्वतीचे निःसीम भक्त जे साधुग्रंथकार त्यांच्याच ठायीं विकास पावत असते. अशा साधुग्रंथकारमालिकेंत आपली गणना व्हावी असें कोणाला वाटणार नाहीं ?

केवल द्रव्यदृष्टीनें आपला लेखनव्यवसाय चालविणारांना बाजारांत खपण्यासारखा माल पैदा करण्यासाठींच खपावेंसें वाटणें साहजिक आहे. छापण्याची कला ह्या

देशांत प्रवृत्त झाल्यापासून वाङ्मयाचा क्रयविक्रय होऊं लागला व नफ्यातोट्याचा विचार ग्रंथकारांच्या मनांत घोळूं लागला. त्यामुळें, स्वभाषेंतील वाङ्मयाची सेवा निरपेक्ष बुद्धीनें करण्याची बुद्धि बहुतेक नष्ट झाल्यासारखी आहे. ह्या कारणास्तव, ग्रंथकारांला व्यापारदृष्टि धरावी लागली आहे; आणि लोकाश्रयाची अपेक्षा करावीसे वाटत आहे. ह्याप्रमाणें ग्रंथरचनाप्रवृत्ति-ग्रंथकारांच्या नैसर्गिक कलाप्रमाणे न होतां, सामान्य जनप्रवृत्त्यनुरूप होऊं लागली आहे. आतां सामान्य जनांला कल्पित-कथामय ग्रंथ जितके आवडतात, तितके दुसऱ्या प्रकारचे ग्रंथ मुळींच आवडत नाहींत. याचें कारण उघडच आहे कीं, अल्प समजुतीच्या माणसांला अद्भुत व आश्चर्यमय अशा गोष्टी वाचण्यांत आनंद व मौज वाटते, व त्या वाचतांनां मनाला श्रमही फारसे होत नाहींत. सामान्य जनांच्या ह्या अभिरुचीस अनुसरून आमच्या मोठमोठ्या ग्रंथकारांला कल्पित कथाच लिहीत बसावेंसे वाटतें. परंतु ह्या कादंबऱ्यांच्यायोगानें मनाचें पोषण होण्याचे एकीकडेच राहून उलट त्यास अनेक प्रकारें दुर्बलता प्राप्त होते. कल्पनातरंगांत वाहवत जाण्याचा सारखा नाद लागल्यानें कोणत्याही उपयुक्त व गंभीर विषयाचे अध्ययन किंवा मनन करण्याचे सामर्थ्य नाहींसें होतें. हें सामर्थ्य अभ्यासाने वाढते. पण कादंबऱ्यांच्या नादापुढे गंभीर विषयांवरील ग्रंथ वाचावेसे वाटत नाहींत, व त्यामुळें हें सामर्थ्य वाढण्याचा मुळीं मार्गच खुंटतो.

तरुण जनांस तर हा कादंबरी-वाचनाचा नाद फारच हानिकारक आहे. त्यांतून बीभत्स कादंबऱ्या त्यांच्या हातीं पडल्या, तर त्यांच्या सदाचारप्रवृत्तीचेंही साफ मातेरें होतें. यौवनकाळ, बुद्धि व वृत्ति यांच्या विकासाचा आहे. मन तरतरीत असून कोंवळे असतें व प्रपंचाचा भार शिरीं आला नसतो, तोपर्यंत बुद्धि-व्यासंगाच्यायोगानें उपयुक्त ज्ञानसंग्रह करण्यात व सुवृत्तिविकास करण्यांत काल व शक्ति यांचा सदव्यय झाला पाहिजे. ह्या अप्रौढ काळीं तरुण जनाच्या आचरणास ज्या प्रकारचें वळण लागेल, तदनुसार त्यांच्या हातून पुढील वयांत बरीं व वाईट कामें होणारी असतात. ह्यासाठीं, त्यांच्या हातीं सन्मार्गदर्शक अशींच पुस्तकें आलीं पाहिजेत. कल्पित कथा त्यांस कितीही आवडत असल्या, तरी त्यांच्या वाचनापासून त्यांस साधेल तेवढें निवृत्त केले पाहिजे.

अप्रौढ तरुण जनांस प्रपंचांत कसें वागले पाहिजे, याचा बोध होणे अत्यावश्यक आहे. हा उद्देश कादंबऱ्याच्या सहाय्याने कदापि सिद्ध व्हावयाचा नाहीं. कल्पित प्रसंगीं कल्पित स्त्रीपुरुषांनीं कसें वर्तन केलें, याविषयीं त्यांनीं कितीही वाचिलें तरी त्याचा त्यांच्या मनावर दीर्घकाळ टिकणारा असा सुपरिणाम होणें शक्य नाहीं,

हें अनुभवसिद्ध आहे. तेच खऱ्याखुऱ्या प्रसंगीं खऱ्याखुऱ्या माणसांनीं कोणत्या रीतीनें वर्तन केलें व त्यापासून त्यांना कोणता वाईट बरा परिणाम भोगावा लागला, याची साधार माहिती त्यांना अगाऊ मिळाली असतां 'पुढच्यास ठेंच मागचा शहाणा' ह्या म्हणीप्रमाणें त्यांचें पाऊल सन्मार्गच्युत होण्याचा संभव बराच कमी असतो. सदाचारप्रवृत्तिरूप जो वाङ्मयाचा एक मुख्य उद्देश आहे, तो ह्या उपायानें बराच सिद्ध होतो. नुसता रुक्ष नीतिबोध करून किंवा नीत्याचरणाची सूक्ष्म मीमांसा करून इष्ट कार्यसिद्धि होण्याचा संभव फारसा नसतो. हा नीतिबोध उदाहरणद्वाराच जनचित्तांत ठसविणें आवश्यक होय. तो खोटीनाटी किंवा कल्पित उदाहरणें देऊन बिंबविण्यापेक्षा प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टींच्या अनुवादानें बिंबविण्याचा उद्योग केल्यास विशेष यशस्वी होईल असा अनुभव आहे.

यास्तव, ह्या प्रपंचांत जे कोणी थोर पुरुष होऊन गेले असतील, त्यांच्या चरित्रांची माहिती तरुण जनांस होणें अत्यंत इष्ट होय; आणि स्वकीय जनांस सन्मार्गवर्ती करावें असा ज्या ग्रंथकारांचा स्तुत्य निर्धार झाला असेल त्यांनीं चरित्रात्मक ग्रंथ लिहिण्याचे अवश्य मनावर घेतलें पाहिजे. आमच्या देशांतील थोर पुरुषांचीं चरित्रें तरुण जनांस वाचावयास मिळाल्यानें त्यांची कल्पित कथा वाचण्याकडे जी सांप्रत प्रवृत्ति आहे, ती बरीच कमी होऊन ह्या संसारांत निरनिराळ्या प्रसंगी कसें वागलें पाहिजे, तें त्यास थोडें बहुत कळूं लागेल. सदाचाराचें, प्रपंचपटुतारूप जें मुख्य अंग, तें सर्व संसारी जनांस आपल्या ठायीं विकास पावावें असें मनापासून वाटत असतें. ते प्रपंचांत यशस्वी झालेल्या स्त्रीपुरुषांच्या चरित्रांच्या अवलोकनानें आयतेंच प्राप्त होण्याजोगें असते. दुसरें असें कीं, आमच्या देशांत होऊन गेलेल्या थोर व यशस्वी स्त्रीपुरुषांचीं चरित्रें लिहून ठेविल्यानें त्यांचे स्मरण चिरकाल रहातें व पूर्वेतिहास जागृत रहातो. ज्या राष्ट्राला आपल्या मागील इतिहासाचें व थोर पुरुषांचें स्मरण रहात नाहीं, त्याचा उत्कर्ष सहसा व्हावयाचा नाहीं, असें अनुभवी पुरुषांचे म्हणणें आहे; त्यांत पुष्कळ तथ्य आहे.

वर स्वदेशांतील थोर पुरुषांचीं चरित्रें लिहून ठेवण्याची आवश्यकता दाखविली. यावरून कोणीं असें समजूं नये कीं, परदेशांतील थोर पुरुषांच्या चरित्रांशीं आपणांला कांहीं कर्तव्य नाहीं. मनुष्यस्वभाव येथून तेथून सारखाच आहे; व सदाचाराचीं जीं शाश्वत तत्त्वें त्यांला स्थल, काल व परिस्थिति यांच्या भिन्नत्वास्तव कदापि बाध येत नसतो. यास्तव, त्यांविषयींचीं उदाहरणें कोठूनही मिळालीं, तरी तीं ग्राह्यच आहेत. तीं आपल्या देशांतलीं असली तर लोकांला ती विशेष मान्य होणें साहजिक आहे. परंतु तीं अन्य देशांतलीं असलीं, तरी सर्वथा अमान्य नव्हत.

आधुनिक काळीं आमच्या प्रपंचाला परकीयांच्या संघट्टनानें अंमळ निराळें वळण लागत चाललें आहे. यास्तव, ज्या लोकांचें अनुकरण आम्हीं करीत आहों, त्यांच्या मध्यें जे सत्पुरुष होऊन गेले, त्यांचीं चरित्रें आह्मांस अवश्य वाचावयास मिळालीं पाहिजेत. आणखी असें कीं, परकी राष्ट्रांत प्रवृत्तिमार्गास उचित अशीं कांहीं सदाचाराचीं अंगें विशेष रीतीनें विकास पावलीं आहेत. यास्तव, त्यांचा कित्ता आमच्यापुढें अवश्य असला पाहिजे. तो अर्थात् तिकडील यशस्वी पुरुषांच्या चरित्रांवरूनच घेतला पाहिजे. ह्यावरून पाहतां परदेशांतील थोर व योग्य पुरुषांचीं चरित्रें लिहिण्याविषयीं आमच्या ग्रंथकारांनीं बिलकुल अनास्था करितां कामा नये. कांहीं बाबतींत तर परकीयांच्या चरित्राध्ययनावांचून मुळींच चालण्यासारखें नाहीं, हें थोडासा विचार केला असतां कोणाच्याही ध्यानांत येण्याजोगें आहे. यास्तव, आपपरभाव व स्थळकालभेद यांचा कांहींच विचार मनांत न आणितां चरित्रलेखनाचें काम हातीं घेतलें पाहिजे.

येथें आणखी एक गोष्ट नीट लक्षांत वागविली पाहिजे. ती अर्थात् चरित्र विषयांच्या निवडी संबंधाची होय. थोर पुरुषांविषयीं आमची कल्पना अंमळ निराळी आहे, असें आजपर्यंत आपल्या भाषेंत झालेल्या चरित्रग्रंथांवरून दिसून येतें. थोर पुरुषच चरित्रलेखनाचे विषय होण्यास योग्य आहेत. याविषयीं कोणाचा वादच नाहीं. परंतु हे थोर पुरुष कोणते, याविषयीं मात्र पुष्कळ मतभेद आहे. कित्येकांचें असें मत दिसतें कीं, कोणी मोठा पराक्रमी राजा, मुत्सद्दी, सेनापति किंवा साधु पुरुष झाला, तरच त्याचें चरित्र लिहावें; इतर जनांचीं चरित्रें लिहिण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. ही त्यांची समजूत अगदीं कोती आहे. ह्या प्रपंचांतले फारच थोडे पुरुष–राजे, मुत्सद्दी, सेनापति किंवा साधुपुरुष–निपजण्याजोगे असतात; इतर साऱ्या जनांस सामान्य व्यवसायांतच सुयश संपादावयाचें असतें, व अशा लोकांचाच सगळा जनसमाज बनलेला असतो. यास्तव, अशा सामान्य जनांला ज्यांच्या चरित्रबोधापासून फायदा होण्याचा संभव असतो, अशांचीं जीवनवृत्तें लिहिण्याचा विशेष परिपाठ पडला पाहिजे. त्यांतूनही आधुनिक परिस्थित्यनुरूप प्रपंचाला जें स्वरूप प्राप्त झालें आहे, त्यांत ज्यांनीं आपल्या अंगच्या सद्गुणांच्या व पराक्रमाच्या योगानें सरशी व मान्यता मिळविली असेल, त्यांचीं जेवढीं चरित्रें आमच्या तरुण पिढीला वाचायाला मिळतील तेवढीं थोडींच आहेत. परंतु अशा पुरुषांचीं चरित्रें लिहिण्यासंबंधानें तर आमच्या ग्रंथकारांची पुरी अनास्था दिसते. अर्वाचीन काळीं आमच्या देशांत केवढे तरी योग्य पुरुष होऊन गेले आहेत; परंतु त्यांपैकीं एक दोन खेरीज करून बाकीच्यांचीं चरित्रें मुळींच लिहिलेलीं नाहींत. यूरोपांतल्या वाङ्मयाकडे पाहाल तर तिकडे

अगदीं गरीब स्थितींतून वर आलेल्या कारागिरांचीं देखील चरित्रें मोठमोठे ग्रंथकार मोठ्या आवडीनें लिहितात. अशा प्रकारच्या चरित्रांच्या बिपुलतेमुळें तिकडे थोर व पराक्रमी पुरुषांची जशी काय अखंड परंपरा लागून राहिली आहे. राष्ट्रांतील सद्गुण, सत्पराक्रम व सदाचार ही उत्तरोत्तर वृद्धिंगत व्हावीं, असें मनःपूर्वक वाटत असेल तर योग्य व यशस्वी माणसें कोणत्याही दर्जाचीं किंवा कोणत्याही जातीचीं किंवा धर्माचीं असलीं, तरी त्यांचीं चरित्रे लिहिण्याचें गुणग्राहक ग्रंथकारांनीं मनावर घेतलें पाहिजे. अशी थोर बुद्धि व भेदविरहित वृत्ति धारण करावयास आपणांला महिपतीनें दोन शतकांच्या पूर्वी शिकवून ठेविलें आहे. तसेंच पाश्चात्य ग्रंथकार हा असला भेदाभेद कांहींएक मनास न आणितां योग्य पुरुष कोणत्याही राष्ट्रांतला, कोणत्याही पंथाचा व कोणत्याही जातीचा किंवा दर्जाचा असला, तरी त्याचें चरित्र लिहून स्ववाङ्मयांत यथोचित भर घालून तरुण जनांस योग्य वळण लावण्यास झटतात. हा त्यांचा निःपक्षपातपणा व गुणग्राहकता अत्यंत स्तुत्य होय. याबतींत आमच्या ग्रंथकारांनीं त्यांचें निरभिमानपणें अनुकरण करणें इष्ट आहे.

आतां येथें कोणी असें ह्मणतील कीं, अशा प्रकारचीं चरित्रें लिहिण्याला सामुग्री हवी आहे ती मिळण्याची पंचाईत आहे; व तीं लिहिलीं तर तीं वाचणारे फार थोडे मिळून तीं छापणारास नुकसान सोसावें लागेल. ह्यांपैकीं पहिली हरकत कांहीं अंशीं खरी आहे. आमच्या देशांतल्या लोकांत निवृत्तिपरतेस्तव स्वाभिमान अंमळ कमी असल्याकारणाने, स्वतःच्या कर्तृत्वाची नोंद करून ठेवण्याकडे व आपल्या संबंधाचे कागदपत्र जुळवून ठेण्याकडे मुळींच प्रवृत्ति नाहीं, असें ह्मटलें असतां चालेल. ह्या प्रपंचांत आपणांस पदोपदीं घडलेले अनुभव व स्वाचरणपरीक्षण हीं रोजनिशींत नमूद करून ठेवण्याची मुळीच वहिवाट नाहीं. त्यामुळें चांगल्या पुरुषांचीं साद्यंत चरित्रें लिहिणें आज कठीण आलें आहे. तरी रा. राजवाडे व रा. पारसनीस ह्यांनीं आपल्या देशाचा मागील इतिहास शोधून काढण्याचा जसा स्तुत्य प्रयत्न चालविला आहे, तसा थोडासा उद्योग केल्यास गेल्या शतकांत होऊन गेलेल्या कांहीं गृहस्थांचीं थोडीशी तरी माहिती मिळण्यासारखी आहे. बहुतेकांची संतति आज हयात आहे, त्यांना आपल्या वडिलांची कांहींना कांहीं माहिती असण्याचा संभव असतो. त्यांच्या वेळचे कांहीं लोक अद्यापि हयात असण्याचाही संभव आहे. त्यांना कांहीं माहिती असल्यास ती मिळविली पाहिजे. ह्या अशा खटपटीनें जी कांहीं माहिती मिळेल तेवढीच्याच आधारानें सध्यांच्या काळीं चरित्रें लिहिणें भाग पडेल. पण त्यास कांहीं इलाज नाहीं. अशा रीतीनें सामान्य स्थितींतल्या थोर पुरुषांचीं चरित्रें लिहिण्याचा परिपाठ एकदां पडला, ह्मणजे कांहीं जणांला आपल्या संबंधाची माहिती

जमवून जुळवून पुढील पिढीसाठीं ठेवावीशी वाटेल व जे थोर पुरुष आज हयात आहेत; त्यांच्या संबंधाची माहिती हळूहळू जमवून ठेवण्याची इच्छा त्यांच्या कोणा तरी मित्रांस किंवा ग्रंथकारांस होण्याचा संभव आहे. सध्यां अशा माहितीच्या संबंधानें लोकांची उदासीनता असल्या कारणानें कोणाला तिची परवाच वाटेनाशी झाली आहे. परंतु आमचे बाळशास्त्री जांभेकर, डॉ. भाऊ दाजी, दादोबा पांडुरंग, भास्कर दामोदर पाळंदे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, नाना शंकरशेट, नाना मोरोजी, केरो लक्ष्मण छत्रे, कुंटे, मंडलीक, परमानंद, पंडित, आगरकर, देशमुख, नूलकर, बद्रुद्दीन, शापूरजी, बंगाली, तेलंग, रानडे, डॉ. काणे इत्यादि जे थोर पुरुष नुकते होऊन गेले त्यांची थोडीबहुत माहिती अजून मिळण्याजोगी आहे. तसेंच डॉ. भांडारकर, ना. दादाभाई नवरोजी, डॉ. कीर्तिकर, न्या. मू. चंदावरकर, सर फेरोजशहा, डॉ. भालचंद्र, ना. गोखले, मि. वाच्छा, रा. सा. ओक इत्यादि थोर गृहस्थ जे हयात आहेत, त्यांच्या जीवनवृत्ताची माहिती हळूहळू गोळा करण्याचा उद्योग चालू ठेविल्यास त्यांचीं साद्यंत चरित्रें तयार होण्यास मुळींच अडचण पडणार नाहीं. ह्या इलाख्यांतल्या आधुनिक काळच्या ह्या थोर गृहस्थांप्रमाणेंच इतर इलाख्यांतले राममोहनराय, केशवचंद्रसेन, मुझुमदार, बानर्जी, दत्त, अय्यर, लाला लजपतराय इत्यादि पुष्कळ थोर व योग्य गृहस्थ आहेत; त्यांची चरित्रें लिहिण्याचा उद्योग केला पाहिजे. ह्या पुरुषांची चरित्रे लिहिण्याचें मनावर घेतलें असतां, त्यांच्या संबंधाची थोडी बहुत माहिती मिळण्यास फारशी अडचण पडणार नाहीं, हें बालबोध मासिक पुस्तकाचे सन्मान्य कर्ते ग. सा. विनायक कोंडदेव ओक यानीं उत्तम प्रकारें दाखवून दिलें आहे. त्यांनी गेलीं सत्तावीस वर्षे प्रतिमासीं एक-एका थोर माणसाचें त्रोटक चरित्र व छबी आपल्या मासिक पुस्तकांत प्रसिद्ध करण्याचा स्तुत्य क्रम अव्याहत चालू ठेविला आहे. ह्या चरित्रांची निवड करितांना त्यांनी राष्ट्रभेद, धर्मभेद व जातिभेद असे कांहींच मनास आणिले नाहींत. ह्या त्यांच्या उदार बुद्धीचे अनुकरण करून त्यांच्या निवडीपैकीं कांहीं पुरुषांचीं साद्यंत चरित्रें लिहिण्याचा निर्धार आमच्या ग्रंथकारांनीं अवश्य केला पाहिजे.

आतां सदरीं नमूद केलेली दुसरी हरकत जी चरित्रात्मक ग्रंथ खपण्यासंबंधाची, तीही विचार करण्यासारखी आहे खरी. सध्यां आमच्या लोकांना चरित्रें वाचण्याचा फारसा नाद नाहीं; त्यांना कादंबऱ्याच विशेष आवडतात, हें

अनुभवसिद्ध आहे. तरी त्यांच्या त्या रुचीला वळण लावण्याचें काम आमच्या ग्रंथकारांनीं मनावर घेतलें पाहिजे. कांहीं तरी चमत्कारिक व अद्भुत गोष्टी असल्या ह्मणजे त्या लोकांना विशेष आवडतात. त्या गोष्टी नवीन कल्पून लिहिण्याऐवजीं जगांतील ज्या खऱ्या खुऱ्या माणसांच्या आयुष्यक्रमांत त्या घडल्या असतात, त्यांचीं चरित्रे आमच्या करमणूककारांनीं व मनोरंजनकारांनीं आपल्या सुरस वाणीनें लिहिण्याचें मनावर घेतल्यास अद्भुत रसाची व कुतूहलोद्दीपनाची फारशी वाण पडणार नाहीं. त्याप्रमाणें सुरस व चांगल्या चरित्रांचा भरणा स्वभाषेंत होत गेला, ह्मणजे तीं वाचण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति साहजिकपणें होणार आहे. सत्यनिष्ठा, सत्वशीलता, अढळ निश्चय, श्रमसातत्य, सचोटी, मनोधैर्य, आत्मनिग्रह, कल्पकता, विद्याव्यासंग, साहस, श्रमसहिष्णुता, औदार्य, विवेकसंपन्नता, आत्मयज्ञ, परोपकारबुद्धि, सदाचारप्रीति, धर्मशीलता, सार्वजनिक हितबुद्धि, निःपक्षपातीपणा, जगत्कुटुंबिता, देशभक्ति, उदारबुद्धि, शोधकता, सत्यान्वेषणपरता, स्वातंत्र्यप्रीति इत्यादि उज्वल गुण ज्यांच्या जीवितक्रमांत निरनिराळ्या रीतीनें प्रकट झाले आहेत; त्यांचीं चरित्रें लिहितांना खऱ्या गुणग्राहक व योग्य अशा ग्रंथकारांच्या वाणीचा ओघ जनांस चकित करून टाकण्यासारखा निघण्यास मुळींच हरकत नाहीं. कल्पित कथा लिहिण्यांत जर त्यांची एवढी करामत दिसून येते, तर ती खऱ्याखुऱ्या माणसांच्या कथा लिहिण्यांत कां प्रकट होऊं नये? ह्या अशा रीतीनें लिहिलेल्या चरित्रात्मक ग्रंथांचा खप होण्यास फारशी अडचण पडेल असे वाटत नाहीं; आणि एकदां सुरस चरित्रें वाचण्याचा नाद लागला म्हणजे साधारण प्रतीचींही चरित्रें वाचण्याकडे जनांची प्रवृत्ति साहजिकपणें होणार आहे. आमच्या तरुण जनांला तर जेवढे चरित्रात्मक ग्रंथ वाचायाला मिळतील तेवढे थोडेच आहेत. त्यांच्या बुद्धीचा विकास होणें जसें इष्ट आहे, तसेंच त्यांच्या सद्वृत्तीचाही विकास होणें अत्यावश्यक आहे. बुद्धि अंमळ कमी विकास पावली तरी चालेल, परंतु त्यांच्या ठायीं सद्वृत्तिविकास अवश्य झाला पाहिजे. ह्या गोष्टीचे माहात्म्य लोकांच्या लक्षांत अद्यापि यावें तसें येत नाहीं. सदाचाराचें वळण आमच्या शाळांतून देण्याची व्यवस्था अद्यापि झालेली नाहीं, व आमच्या वडील माणसांला त्याच्या संबंधानें घरीं तरी कांहीं तरतूद करावी असे वाटत नाहीं. असें वाटूं लागेल तर ते आपल्या मुलांस चरित्रात्मक ग्रंथ मिळतील तितके वाचावयास देण्यास चुकणार नाहींत. कांहीं झालें तरी माल बाजारांत

पुष्कळसा व चांगलासा मांडून ठेविला असला, ह्मणजे त्याची खरेदी करण्याकडे लोकांची साहजिक प्रवृत्ति होण्याचा दृढ संभव असतो; ह्या सामान्य तत्वास अनुसरून आमच्या ग्रंथकारांनीं चरित्रलेखनाविषयींची अनास्था सोडून देऊन सुंदर व सुरस चरित्रें लिहून तीं लोकांपुढें ठेवण्याचें अवश्य मनावर घ्यावें. असें ते करितील तर ज्या वाङ्मयाची सेवा त्यांनीं पतकरिली आहे, त्याचे तिन्ही उद्देश एक-समयावच्छेदेंकरून सिद्ध होतील. कारण, सच्चरित्रांच्या योगानें सदाचाराविषयींचा बोध जनांस प्राप्त होऊन ह्मणखी चरित्रनायकांच्या आयुर्दायांत घडलेल्या अनेक चमत्कारावह प्रसंगांच्या चटकदार वर्णनानें त्यांचें मनोरंजन होईल व चरित्रकथा-प्रसंगानें पुष्कळ उपयुक्त ज्ञानही त्यांस अल्पायासानें साध्य होईल. ह्यासाठीं वाङ्म-याच्या तिन्ही उद्देशांची थोडीबहुत सिद्धि ज्या ग्रंथाच्या आधारानें होण्यासारखी आहे, त्यांची स्ववाङ्मयांत भर घालण्यास आमच्या ग्रंथकारांनी अवश्य झटावें.

बडोदें येथील साहित्यसंमेलनाकरितां तयार केलेला निबंध.

मराठी क्रमिक पुस्तकें.

(लेखक—श्रीयुत माधवराव विनायक किबे.)

विश्वविद्यालयांत मराठी भाषेचा प्रवेश करविणें हा या परिषदेचा एक मुख्य उद्देश आहे. परंतु हल्लीं ती भाषा शिकविण्याची जी सवड आहे, तिचा उपयोग तिच्या पुष्टयर्थ कितपत केला जातो, हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. कोणत्याही भाषेची अभिरुचि आरंभींच लागली पाहिजे व कित्येकांस प्राथमिक अभ्यासक्रमापेक्षां जास्त पुढें शिकण्यास सवडच मिळत नाही. तेव्हां अशा लोकांसही शक्य तितक्या प्रमाणांनीं मराठी भाषेच्या उत्तम स्वरूपाचा परिचय होणें जरूर आहे. या गोष्टी प्रस्तुत कितपत साध्य होत आहेत हें पाहवयाचें आहे.

आजकाल दोन तऱ्हेचीं मराठी क्रमिक पुस्तकें प्रचलित आहेत. एक सरकारांनी केलेलीं व म्याकमिलन कंपनीनें प्रसिद्ध केलेलीं. दुसरी रा० रा० विनायक कोंडदेव ओक यांजकडून तयार करवून निर्णयसागर छापखान्याच्या मालकांनीं प्रसिद्ध केलेलीं.

रा० रा० ओकांचीं पुस्तके अद्यापपर्यंत चारच प्रसिद्ध झालीं आहेत, व खप नसल्यामुळें जास्त प्रसिद्ध होतील असें वाटत नाहीं. सरकारी पुस्तकें नेहमीचे संख्येइतकीं आहेत. दोहींचीं बाह्यांगें वाईट नाहीत; इतकेंच कीं, सरकारी पुस्तकांवरील इंग्रजी नांव निरर्थक वाटतें. रा० ओकांच्या पुस्तकांत विषय—गांभिर्याप्रमाणें क्रमिकपणा आहे. पण गद्य व पद्य यांची भाषा सर्व पुस्तकांतून बहुधां सारखीच आहे. याचें कारण हें दिसतें कीं, ती सर्व एकाचीच कृति आहे. सरकारी पुस्तकें एका कमेटीनें तयार केलीं आहेत. त्यांच्यांतील पद्य भाग निरनिराळ्या ग्रंथकारांच्या पद्यातून विषय व भाषा गांभिर्याप्रमाणे क्रमिक पद्धतीनें घेतला आहे, व त्या त्या कर्त्यांचीं नांवेंही दिलीं आहेत. गद्य भागही असाच घेतला असावा. परंतु भाषेची लेखनपद्धति एक सारखीच, ती सोपी करण्याकरितां म्हणून वापरली असल्यामुळें, त्या ग्रंथकारांचा नामनिर्देश केला नसावा; एकंदरींत या पुस्तकांतून भाषेंत व विषयांत प्रागतिकत्व साधलें आहे. यांतील पुस्तकांत विषय व्यवस्थेनुरूप भाग केले आहेत; जसें—सामान्य विषय, ऐतिहासिक विषय, शास्त्रीय विषय, इत्यादि. आणि त्या त्या भागाखालीं त्या त्या विषयांचे धडे दिले आहेत. म्हणजे

हीं पुस्तकें उपयुक्ततेच्या तत्वांवर तयार झालीं आहेत. यांच्यांत व रा० ओकांच्या पुस्तकांत आणखी एक फरक दिसतो तो हा कीं, पूर्वोक्त पुस्तकांत इतर देशांसंबंधी अधिक विवेचन आहे, व उत्तरोक्तांत या देशासंबंधी आहे. हा विशेष, उपयुक्ततेच्या तत्वावर एकाची रचना झाली असल्यामुळें साहजिक झाला असावा.

वरील पुस्तकें वाचून हा विचार उत्पन्न होतो कीं, यांचा उद्देश काय आहे? तो विद्यार्थ्यांस एक प्रकारची लेखनपद्धति शिकविणें व नाना उपयुक्त विषयांची माहिती त्यांच्यापुढें ठेवणें एवढाच आहे की काय? मराठी भाषेचा परिचय व तिच्या वाङ्मयांत प्रवेश हा हेतु मुख्य असणें आवश्यक नाहीं काय? अक्षरें सुबक काढतां येऊं लागण्याकरितां, एखादें ठरींव वळण शिकविणें योग्य आहे, परंतु एकंदर लेखनपद्धतीवर हातवळणी शिक्का मारणें तिच्या अभिवृद्धीस कारणीभूत होईल काय? भाषेस अत्यंत नियमबद्ध केली म्हणजे ती व्यवहारांत वापरण्यास कठीण पडते, हें संस्कृताच्या उदाहरणावरून स्पष्ट झालें नाहीं काय?

इंग्रजींत मूळाक्षरांची ओळख झाल्यानंतर अत्युच्च परिक्षेपावेतों क्रमाक्रमानें त्या भाषेतील वाङ्मयाचा अभ्यास होत असतो. भाषाविषय शिकविण्याकरितां जी पुस्तकें नेमण्यांत येतात, त्यांची उत्तम भाषा हाच मुख्य गुण पाहण्यांत येतो. इतर विषयांकरितां स्वतंत्र पुस्तकें असतात. याचा परिणाम असा होतो कीं, भाषाविषय स्वतंत्र शिकविला जाऊन, त्या भाषाविषयीं गोडी उत्पन्न होऊन तिच्यांत साहजिकच गति होते. भिन्न भिन्न विषयही पूर्णत्वानें विद्यार्थ्यांच्या ग्राहकशक्तीप्रमाणें त्यांस शिकविले जातात, व त्यामुळें तद्विषयक त्यांचें ज्ञान भरींव व टिकाऊ होतें.

इकडे प्रकार असा होतो कीं, क्रमिक पुस्तकांतून सर्वच कांहीं शिकविण्याची हांव धरल्यामुळें, त्यांच्या भाषेकडे मुख्य लक्ष असावें तसें रहात नाहीं; निरनिराळ्या ग्रंथकारांच्या भाषेचे नमुने कळत नाहींत व परिणामी भाषेच्या दृष्टीनें पुस्तक नीरस होतें. किंवा रा० ओकांच्या पुस्तकांप्रमाणें एकाच ग्रंथकाराच्या भाषेचा ठसा विद्यार्थ्यांवर उमटण्याचा संभव असतो. अशा प्रकारें उत्तम असलें, तरी एकच वळण आपल्या भाषेस लागणें इष्ट आहे असें कोण म्हणेल?

दुसरें असें आहे कीं, मराठींतील संपूर्ण अभ्यासक्रम, म्हणजे इंग्रजींतील प्रवेश परिक्षेच्या बरोबर समजला पाहिजे. व जोंपर्यंत मराठीचा प्रवेश विश्वविद्यालयांत निदान एक भाषा या नात्यानें सरसकट होत नाहीं, तोंपर्यंत तरी पदवीधर विद्वानांच्या सुद्धां बहुतेक संख्येस तरी, त्या भाषेचें स्वरूप याच अभ्यासक्रमावरून कळलेलें असतें. अलीकडे चळवळींमुळें, वर्तमानपत्रें वाचण्याची गोडी वाढली आहे असें दिसतें, पण त्यांतील सर्वच लेख वाङ्मय असणें केव्हांही शक्य नाहीं.

तेव्हां जर तद्विषयक गोडी या अभ्यासक्रमावरून उत्पन्न झाली नाहीं, तर ती नंतर उत्पन्न होण्याचा संभव फार कमी असतो. किंबहुना त्याप्रमाणें दृष्टीसही पडतें. इंग्रजींतही प्रवेश परीक्षेस स्वतंत्र वाङ्मयात्मक ग्रंथसुद्धां ठेवितात. शिवाय, पुष्कळांस आपला अभ्यासक्रम मराठी अभ्यासाबरोबरच संपवावा लागतो, तेव्हां हा जितका परिपूर्ण होईल तितका करणें इष्ट आहे.

पूर्वी मराठीत निरनिराळ्या विषयांवर गद्य ग्रंथ बहुधां नसल्यामुळे व ते तयार करणारे विद्वान्ही कमी असल्यामुळे, थोडक्या संख्येवर ते तयार करण्याची जबाबदारी येऊन पडली होती. व त्यांची दृष्टि सहजगत्या उपयुक्ततेच्या तत्वावर विशेष होती; कारण, माहिती पुष्कळ होती व तिचा लाभ मराठी जाणणारास करवून देणारे थोडे होते. पण आतां निदान भाषाविषयासंबंधीं तरी ती अडचण बरीच दूर झाली आहे. इतर विषयासंबंधींच्या पुस्तकांची जर मागणी झाली, तर तीं तयार होणार नाहीत असे वाटत नाहीं. किंबहुना अशी विशेष मागणी नसतांनाही अशीं पुस्तकें तयार झाल्याचें, रा. रा. गोविंदराव सरदेसाई यांचें ' शालोपयोगी भारतवर्ष ' हे उत्तम उदाहरण आहे. प्रो. मोडकांची शास्त्रीय विषयांवरील पुस्तकेंही अशीच स्वयंस्फूर्तीनं झालीं आहेत.

उलटपक्षी क्रमिक पुस्तकांतून स्वतंत्र शिकविण्यायोग्य विषय शिकविण्याचा प्रयत्न केला, तर कशा अडचणी उत्पन्न होतात, ते पाहण्यासारखे आहे. शास्त्रीय विषयाचे उदाहरण नमुन्याचे आहे. हे धडे अर्थातच शिकविण्यास कांहीं विशिष्ट साधने लागतात. तीं नसल्यास हे विषय नीट समजावितां येणें शक्य नाही. त्यांच्या अभावीं घोकंपट्टीच व्हावयाची. शिवाय, भाषाविषय शिकविणारांस हे विषय शिकविण्यास सांगणे ह्मणजे डाक्टरास कायद्याचा प्रश्न विचारण्यासारखं आहे. आतां असे कोणी ह्मणतील की, हे धडे, त्यांतील विषय गहन नसल्यामुळे, साधारण बुद्धीचा माणूस शिकवूं शकेल. पण हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, आजकाल प्रत्येक विषयांत फार प्रगति होत असल्यामुळे, त्यासंबंधीं चांगलें ज्ञान असणें फार आवश्यक आहे. नाहीं तर कांही दिवसांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांतील नंतर चुकीची ठरलेली माहिती विद्यार्थ्यांत पसरविली जाण्याचा संभव आहे. आणखी असे आहे की, जर इंग्रजी हायस्कुलांतून, संस्कृताचा निराळा शिक्षक, गणिताचा निराळा शिक्षक, असे ठेविले जातात; तर मराठी भाषेच्या शिक्षकावर तद्भिन्न विषय शिकविण्याची जबाबदारी कां पडावी ? व ती त्याच्याकडून उत्तम बजाविली जाईल, असें कसें समजावें ?

याचप्रमाणे ऐतिहासिक विषयाची गोष्ट आहे. या पुस्तकांतून पद्धतशीर इतिहास शिकविणें तर शक्य नाहीं, मग अरबस्थानाच्या इतिहासांतील एखद्या

गोष्टीचें खरें महत्व त्या देशाचा इतिहास शिकविल्याशिवाय कसें लक्षांत राहील व तिचा उपयोग काय? कारण, इतिहासांतील कोणताही प्रसंग नीट समजण्यास, त्याची परिस्थिति नीट समजली पाहिजे. उत्तम भाषा या नात्यानें ती देण्यास कोणतीच हरकत नाहीं, पण इतिहास या नात्यानें शिक्षकास व विद्यार्थ्यांस ती उपयुक्त कशी होईल?

ज्या म्याकमिलन कंपनीनें हीं मराठी क्रमिक पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं आहेत, तिनेंच इकडील विद्यार्थ्यांकरितां इंग्रजी क्रमिक पुस्तकें तयार केलीं आहेत. तीं जरी इकडील पुस्तकांस आदर्शरूप मानिलीं असतीं, तरी हीं पुस्तकें हल्लीपेक्षां पुष्कळ चांगलीं झालीं असतीं. म्याकमिलन कंपनीच्या इंग्रजी पुस्तकांत, इकडील हितोपदेशादि ग्रंथांतील व इतिहासांतील गोष्टी ज्या चांगल्या ग्रंथकारांनीं हृदयंगम भाषेंत वर्णन केल्या आहेत, त्या भाषेच्या काठिण्याच्या क्रमाप्रमाणें दिल्या आहेत. यांतील सर्वच निवडणूक स्तुत्य झाली आहे, असें म्हणणें नाहीं; परंतु ती भाषेच्या दृष्टीनें निर्दोष आहे, हें मात्र खरें.

आतां आपल्या इकडे जांभेकर व गोडबोले, चिपळूणकर पितापुत्र, ओक व कीर्तीकर, महाजनी व कानिटकर दांपत्य, टिळक व आगरकर, गोळे व भानू, भिडे द्वय, कवि टिळक व माधवानुज, आपटेद्वय, पारसनीस व राजवाडे, पावगी बंधू वगैरे यांच्या लेखांत वैचित्र्य नाहीं व त्यांतून क्रमिक पुस्तकें तयार करतां येणार नाहींत; असें ह्मणणें शक्य आहे काय?

तेव्हां मराठी भाषेचीं क्रमिक पुस्तकें तयार करणें हें काम तुच्छ न समजतां या परिषदेनें तें हातीं घ्यावें अशी माझी नम्रतापूर्वक सूचना आहे. रसायनशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, भूगोल, खगोल, यांचीही गणिताप्रमाणें स्वतंत्र क्रमिक पुस्तकें होणें जरूर आहे. परंतु ज्याअर्थी उच्च शिक्षणाभिलाषी बहुतेक लोक हें ज्ञान इंग्रजींतून मिळवूं शकतात, त्या अर्थी अशीं पुस्तकें तयार करण्याचें काम जरा मागाहून करतां येईल. वरील सूचनेप्रमाणें या परिषदेनें हें काम हातीं घेतल्यास, या नगरीच्या व्युत्पन्न, उत्साही व उदार अधिमतींपेक्षां अधिक योग्य नेता कोठून मिळणार आहे? या कामीं आँग्ल प्रभूंचेंही साहाय्य मिळेल.

बडोदें येथील साहित्यसम्मेलनाकरितां लिहिलेला निबंध
भाषाविषयक सामान्य प्रश्न व तदर्थ

भारतीय साहित्य-परिषद स्थापण्याची आवश्यकता.

(लेखक—मंगेश कमळजी नाडकर्णी)

प्रास्ताविक.

महाराष्ट्रांत आजपर्यंत मराठी ग्रंथकारांची चार संमेलनें झाली व हें पांचवें संमेलन आहे. आजपर्यंत झालेल्या संमेलनांशीं आजच्या संमेलनाची तुलना केली असतां व आजच्या संमेलनासाठीं मुक्रर करण्यांत आलेल्या कार्यक्रमाकडे नजर फेंकली असतां सहजच ध्यानांत येण्याजोगें आहे कीं, पूर्वीच्या चार संमेलनांपैक्षां ह्या संमेलनांत कांहीं विशेष आहे. तें हें कीं, आजपर्यंतच्या उद्योगाची दिशा फक्त मराठी भाषेच्याच उत्कर्षा(कडे)स अनुलक्षून ठेविली गेली होती, ती उपारत व्यापक करून ह्या संमेलनांत भाषाविषयक सामान्य विषयांच्या चर्चेसही जागा केली आहे व त्यासाठीं महाराष्ट्राशिवाय बंगाल, पंजाब, संयुक्तप्रांत, मद्रास, गुजराथ वगैरे प्रांतांतून कित्येक विद्वान् मंडळीसही निमंत्रण केलें आहे. असें करण्याची काय जरूर आहे व त्याचा उपयोग काय, असा प्रश्न कित्येक मंडळींकडून विचारण्यांत आला आहे; व या प्रश्नाचा विचारपूर्वक उलगडा करून त्याप्रमाणें उद्योग करणें, हें ह्या भारतभूमींत प्रचलित असलेल्या भाषांची आस्था बाळगणाऱ्या सर्व विद्वानांचें कर्तव्य आहे असें मी समजतों.

सहकारी व्यवसाय.

हल्लींच्या प्रगतिपर कालांत हिंदुस्थानांत अनेक चळवळी उगम पावल्या आहेत. राजकीय बाबतींत राष्ट्राचा उत्कर्ष व्हावा एतदर्थ राष्ट्रीय सभेची स्थापना करण्यांत आली; परंतु या एकदेशीय उद्योगानेंच केवळ काम भागणार नाहीं, असें पुढाऱ्यांस समजून आल्यावरून हळूहळू निरनिराळ्या इतर बाबतींतही उद्योगास सुरवात झाली. समाजसुधारणेसाठीं सामाजिक परिषद्, हुन्नरकलांचे उत्कर्षासाठीं औद्योगिक परिषद्, धर्मसुधारणेसाठीं भारतधर्म महामंडळ, वस्तीपैकीं मोठ्या प्रमाणाचा उदरनिर्वाहार्थ धंदा जो शेतकी

त्यांत प्रगति करण्यासाठीं शेतकीसंबंधीं संमेलनें, अशा अनेक बाबतींत सर्वसाधारण चळवळी अव्याहत चालल्या आहेत. ज्या त्या तालुक्यांत, जिल्ह्यांत व प्रांतांत आपापल्यापरी ह्या संबंधाचे व्यवसाय चालले आहेतच; परंतु त्याबरोबरच सगळ्या हिंदुस्थानांतून प्रतिनिधि जमून, सामान्य विषयांचा ऊहापोह करून, एकमतानें अगर बहुमतानें ठरेल त्या धोरणानें पुढील मार्ग आक्रमितात हें अनावश्यक अगर निरुपयोगी आहे असें कोण ह्मणेल ? आपलें पान पुसून आपण जेवावें, इतरांकडे पाहण्याची आपल्यास काय जरूर ? असें ह्मणुन जगाच्या व्यवहारांत कधींही चालावयाचें नाहीं. समाजांत राहण्याचें आहे, तर समाजाशीं आपलीं काय बंधनें आहेत व त्यांचा आपल्या बऱ्यावाईटावर कसकसा परिणाम पदोपदीं घडतो, त्याचें सूक्ष्म निरीक्षण करून त्या अनुरोधानें आपले वर्तनास दिशा लावणें इष्ट आहे. आपल्या स्वतःच्या फायद्यासाठींच केवळ नव्हे, तर श्रीमद्भगवद्गीतेंत भगवंतांनीं उपदेशिल्याप्रमाणें ‘ लोकसंग्रह ’ करण्याच्याही हेतूनें, असें करणें अवश्य आहे. व्यक्ति व्यक्ति आपआपल्या स्वार्थासाठीं उद्यम करीत असतातच, पण त्या बरोबरच समाजाच्या महत्कार्यासाठींही एकवटून संघशक्ति उत्पन्न करून फलसिद्धि करावयाची असते; तसेंच एकाचें बरें पाहून दुसऱ्यास अनुकरण करावयाचें असतें. अशा रीतीनें एकमेकांचें प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीनें हित साधणें अवश्य आहे हाच खरा सिद्धान्त. हा सिद्धान्त एखाद्या समाजाच्या व्यक्तीस जितका लागू पडतो, तितकाच तो महासमाजाचे अवयवीभूत पोटसमाजासही लागू पडतो; व वर सांगितलेल्या निरनिराळ्या चळवळींचा उगम याच सिद्धान्तांत आहे. आतां हिंदुस्थानांत प्रचलित असलेल्या भाषांच्या वाङ्मयासंबंधीं व्यवसायास हा सिद्धान्त कितपत लागू पडतो तें पाहूं.

निरनिराळ्या भाषा बोलणारांची संख्या व त्यांचा परस्पर संबंध.

हिंदुस्थानचें राष्ट्र हें २९॥ कोटी मनुष्यांचा एक महासमाज आहे. त्या सर्वांची एक भाषा नाहीं. सर्व भाषा मिळून एका वर्गांत मोडूं शकतील अशाही त्या नाहींत, तर त्यांचे दोन वर्ग पाडतां येतील. एक आर्य व दुसरा द्राविडी. मुख्य मुख्य भाषा, त्या बोलणाऱ्या लोकांच्या संख्येसह खालीं दर्शविल्या आहेत:—

आर्यवर्गः—भाषा.	कोटि.	लक्ष.
हिंदी (पूर्वहिंदी—२—२१ व पश्चिम हिंदी—४—७)	६	२८
बंगाली	४	४६
बहारी	३	४५
मराठी	१	८२
पंजाबी	१	७०
राजस्थानी	१	९
गुजराथी	०	९९
उरीया	०	९६
इतर (काश्मिरी, सिंधी वगैरे)	१	२२
एकूण	२१	९७
द्राविडी वर्गः—		
तामिळ	१	६९
तेलगू	२	७
कानडी	१	४
इतर (मलियालम, तुळू वगैरे)	०	९९
एकूण	५	५९
इतर वर्गः....	१	८१
एकूण एकंदर	२९	४३

वर दिलेले आंकडे सन १९०१ च्या प्रजागणतीच्या रिपोर्टांतून घेतलेले आहेत. त्यावरून दिसून येतें कीं, आर्य भाषा जवळ जवळ बावीस कोटी लोकसंख्येच्या प्रचारांत आहेत व द्राविडी भाषा सुमारें ५॥ कोटींच्या प्रचारांत आहेत. द्राविडी भाषा ह्या आर्य लोकांची हिंदुस्थानांत वसाहत होण्याच्या पूर्वींच्या मूळ रहिवाशांच्या भाषा होत. बावीस कोटींच्या भाषा एकाच जननीपासून—संस्कृत भाषेपासून—उत्पन्न झाल्या आहेत. म्हणजे स्थित्यंतरामुळें व कालांतरामुळें एकच भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या

बेफिरपणानें हळूहळू भेद पडून त्या निरनिराळ्या बनल्या आहेत. मूळ संस्कृत शब्दांपासून उच्चाराच्या भेदामुळें व अपभ्रंश होऊन तद्भव शब्द उत्पन्न झाले. मराठींत 'बंगवासी' असा शुद्ध उच्चार होतो, त्या ऐवजीं बंगालींत 'बंगोबासी' असा व हिंदींत 'बंगबासी' असा उच्चार झाला, व 'नरेंद्रनाथ' च्या ऐवजीं नोरेंद्रोनाथ असें बंगालींत म्हणू लागले. तसेंच हळके हळके प्रत्ययांतही फरक पडत गेले. अशा प्रकारें भाषा भिन्न भिन्न झाल्या. परंतु या भाषांत परस्पर भगिनीत्वाचें नातें असल्यामुळें पुष्कळ साम्य आढळतें; व म्हणूनच ज्याची जन्मभाषा मराठी आहे, त्यास गुजराथी, बंगाली, हिंदी वगैरे, अगर ज्याची जन्मभाषा गुजराथी आहे, त्यास मराठी, राजस्थानी वगैरे भाषा थोड्याशा परिश्रमानें अवगत होतात. तसें द्राविडीचें नाहीं; कारण, तो मुळीं वर्गच निराळा. तथापि त्यांतल्यात्यांतही बरेंच साम्य आहे. द्राविडी लिपीची सरणी, नामांच्या विभक्ति क्रियापदांचीं रूपें इत्यादि बांधणी, वाक्यरचना युरोपीय भाषांसारखी नसून आर्य भाषांसारखीच आहे; शिवाय, संस्कृत भाषेचा ठसा जितका आर्य भाषांवर पडलेला आढळतो तसा जरी द्राविडी भाषांवर पडत नसला, तरी बराच परिणाम घडत आहे. शास्त्रीय विषयात उपयोगी पडणारे समासयुक्त व इतर शब्द स्वाभाविकरीत्या कानडी इत्यादि द्राविडी भाषांत पुष्कळ येत चालले आहेत. अशा प्रकारचें बरेंच सादृश्य आहे. या बाबतींत ज्यास्त विवेचन करण्याचें हें स्थळ नव्हे; व विस्तारपूर्वक लिहिण्याइतकें माझें ह्या भाषांचें अध्ययनही नाहीं.

वाङ्मयांचे इतिहासाची आवश्यकता.

वर संक्षेपानें सांगितल्याप्रमाणें ह्या भारतभूमीच्या भाषांत जर साम्य आहे व एकमेकांचा वाङ्मयात्मक उत्कर्ष करून घेण्यास अन्योन्य सहाय्य हें जर एक सोपें साधन आहे, तर त्याचा आपण उपयोग करून घ्यावयास नको काय? हल्लीं कोणी कोणी कधीं कधीं उपयोग करून घेता हें मला ठाऊक आहे. बंगाली कादंबऱ्यांची एकाद दुसरा मराठी लेखक भाषांतरें करतो, तर कोणी गुजराथी लेखक मराठी ग्रंथाचे आधारें तत्सदृश पुस्तक लिहितो; हिंदी ग्रंथाचे आधारें कोणी बंगाली गृहस्थ काहीं लिहीत असेल, तर बंगाली भाषेंत लिहिलेल्या कोणत्या तरी एखाद्या इतिहासावरून

कोणी हिंदी इतिहासकार हिंदींत इतिहास तयार करीत असेल. परंतु प्रश्न हा आहे कीं, अशा .चुकारू, फुटकळ व कोकाळ फलदायक उद्योगावरच समाधान मानून आपण स्वस्थ बसावयाचें काय? मी ह्मणतों, नाहीं. हा विनिमय— हा देवाण घेवाणचा न्याय—जर खरोखरच फलप्रद व्हावयास पाहिजे आहे तर या दिशेनें कांहीं सुघटित व सुयंत्रिक साधनें आपण सर्वांनीं निर्माण केलीं पाहिजेत भाषेंत कोणकोणत्या प्रकारचें वाङ्मय आहे, कोणी कोणकोणते ग्रंथ बनविले आहेत वगैरे माहिती ज्यांत आहे असे प्रत्येक भाषेच्या साहित्याचे टीकात्मक व वृत्तान्तपर इतिहास तयार व्हावयास हवे आहेत व ते एकदा तयार झाल्यावर दरसाल त्या भाषेंत कोणत्या बाबतीचे काय काय जास्त ग्रंथ तयार झाले तीही माहिती प्रसिद्ध होणें अवश्य आहे; जेणेंकरून आपल्या स्वतःच्या व्यतिरिक्त अन्य भाषांमध्यें काय काय साहित्य तयार झालें आहे व होत आहे, त्यातून आपल्या भाषेंत काय काय घेण्यासारखें आहे— ह्मणजे भाषांतर करणें, दुसऱ्या भाषेंतील ग्रंथांचा आधार घेऊन तत्सदृश ग्रंथ लिहिणें इत्यादि—त्या मानानें आपल्या भाषेंत काय काय गुणदोष आहेत, हें सोप्या मार्गानें कोणाही जिज्ञासू मनुष्यास कळूं शकेल. हे भाषांचे इतिहास तूर्त इंग्रजी भाषेंतच तयार करविणें, सोईचें होईल. कारण, हल्लीं इंग्रजी भाषा हीच सुशिक्षित वर्गाच्या दळणवळणाची भाषा आहे व कालेंकरून मेहनती पुरुषाचे प्रयत्नांस यश येऊन हिंदी भाषेचा सार्वत्रिक प्रसार झाल्यावर हिंदी भाषेंतही तयार करवावे. तूर्त इंग्रजी भाषेंत तयार झाल्यावर कोणत्याही देशी भाषेंत त्यांचें भाषांतर होण्यास जड जाणार नाहीं. या प्रकारचा बंगाली वाङ्मयाचा इतिहास प्रख्यात लेखक व मुत्सद्दी आमचे दिवाण साहेब रमेशचंद्र दत्त यांनीं तयार करून प्रसिद्ध केला आहे व त्यांचे सूचनेवरून मराठी वाङ्मयाचा इतिहास त्यांचेच धरतीवर—तितका चांगला वठणें माझे अल्प ज्ञानास अशक्य आहे—मीं हल्लींच तयार केला आहे; आणि मित्रमंडळीचे साहाय्यानें तो लवकरच प्रसिद्ध करतां येईल अशी मला आशा आहे. बाकीच्या भाषांचेही असेच इतिहास तयार करविल्यास बराच उपयोग होईल व हिंदुस्थानच्या सर्व भाषांच्या उत्कर्षास अन्योन्य साहाय्य केल्यासारखें होईल. हल्लीं इंग्रजी सारख्या परकी व कठीण भाषेचें अध्ययन करून त्या भाषेंतील ग्रंथांची

आपण देशी भाषेत भाषांतरें करतों व त्या ग्रंथांच्या साहाय्यानें नवीन ग्रंथ तयार करतों, तर मग त्यापेक्षां किती तरी सोप्या ह्या वर सांगितलेल्या मार्गानें आपल्या मातृभाषेची सेवा आपण करावयास नको काय ?

देवनागरी लिपीचा सार्वत्रिक प्रसार.

वर जो विनिमयाचा—परस्पर देवघेवीचा—मार्ग सुचविला आहे, तो देवनागरी लिपीच्या सार्वत्रिक प्रसारानें ज्यास्त सुलभ केला जाईल. संस्कृत भाषा जाणणारांस आर्य भाषांपैकीं कोणतीही भाषा लवकर येऊं शकते व त्यांतूनही बंगाली भाषा तर फारशा आयासावांचून येऊं शकते; कारण कीं, त्या भाषेतील ग्रंथांत बहुधा शेंकडा ८० संस्कृत शब्द आढळतात असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. असें असून लिपीमध्यें फरक असल्यामुळें वाचण्यास अडचण पडते. ती दूर करण्यासाठीं नागरी लिपीचा प्रचार करणें इष्ट आहे. कित्येक लोकांचा यावर असा आक्षेप येतो कीं, यामुळें आपली मूळची लिपी नामशेष होईल. परंतु वास्तविक पाहतां या ह्मणण्यांत फारसा अर्थ आहे असें नाहीं. जशा मराठी भाषेत हल्लीं दोन लिपी आहेत, एक मोडी ह्मणजे जलद कलमी व दुसरी बाळबोध (बाळबोध व देवनागरी एकसारख्याच आहेत असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं) ह्मणजे साधी; तशा इतर भाषांतही एक मोडी (हल्लीं आहे ती मूळची) व दुसरी बाळबोध (नवीन दाखल करावयाची ती देवनागरी.) अशा लिपी होतील व दोन्ही कायम राहतील. वस्तुतः जशा सर्व आर्यभाषा संस्कृतांतून निर्माण झाल्या आहेत, तशा सर्व आर्यलिपी लेखकांच्या स्वैरपणामुळें हळूहळू फरक पडत जाऊन मूळच्या देवनागरी लिपींतून उत्पन्न झाल्या आहेत यांत संशय नाहीं. मग स्वैर ऊर्फ स्वच्छंदी लेखकांच्या तब्यतखोर कृतीच्या परिणामाची एवढी मुरवत का ? फार वर्षांच्या परिचयाची व जींत आजपर्यंत बरेंच वाङ्मय लिहिलें गेलें आहे, ती लिपी एकदम अजीबात टाकून द्यावी असें कोणाचें ह्मणणें नाहीं. परंतु, प्रांताप्रांतांत एकमेकांचें दळणवळण होण्यास अधिक सोइस्कर व्हावें एतदर्थ देवनागरींत पुस्तकें व वर्तमानपत्रें छापणें, ज्याची जन्मभाषा अन्य आहे अशा इसमास देवनागरींत पत्र लिहिणें इत्यादि रीतीनें देवनागरीचा प्रसार सार्वत्रिक करणें इष्ट आहे, इतकेंच नव्हे, तर तूर्तच्या स्थितींत आवश्यक आहे.

वरच्या देवनागरी लिपीच्या प्रश्नासारखाच, किंबहुना त्याहीपेक्षां ज्यास्त महत्वाचा विषय हिंदीभाषेच्या सार्वत्रिक प्रसाराचा आहे. प्रातांप्रांतांत, इतकेंच नव्हे तर कित्येकदां एकाच प्रांताचे जिल्ह्याजिल्ह्यांत दळणवळण ठेवण्याचें असेल अगर प्रवास करावयाचा असेल तर हल्लीं भाषेची फार मोठा अडचण पडते. अनोळखी मनुष्यास थोडीबहुत हिंदीभाषा येत असेल तर त्याचें निभूं शकतें. यासाठीं कोणत्या तरी सोइस्कर एका भाषेची सार्वत्रिक उपयोगासाठीं ह्मणून योजना होऊन तिचें शाळांतून शिक्षण मिळाल्यास दूरवर देवघेव अगर प्रवास करणाऱ्या पुष्कळ लोकांची सवड होईल. कितीएकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, इंग्रजी भाषा हीच हिंदुस्थानच्या दळणवळणास सर्व साधारण भाषा पुढे मागें होणार आहे. परंतु असें होणें संभवनीय दिसत नाहीं. सुशिक्षित लोकांच्या बाबतींत हें विधान खरें असेल, पण त्या व्यतिरिक्त महासमाजांत इंग्रजी जाणणारे लोक कितीसे निघतील ? हिंदुस्थानच्या तीस कोटी प्रजेंत फक्त आठ नऊ लाखच लोक इंग्रजी जाणणारे आहेत. तर मग बाकीच्या लोकांची वाट काय ? त्यांचे दळणवळणास कोणता मार्ग ? ज्यांनीं हिंदुस्थानचा निरनिराळ्या भाषांत थोडा बहुत प्रवास केला आहे त्यांचे अनुभवास आलेंच असेल कीं, हिंदुस्थानी भाषेवरच या बाबतींत बहुजनसमाजाचा निर्वाह होतो. उत्तरेंतील मुसलमानी बादशहा व दक्षिणेंतील मुसलमानी राजे आणि त्यांचे सुभेदार यांच्या राज्यामुळें फारसी राजभाषा व देशी भाषा यांचें मिश्रण झालें व त्यामुळें हिंदुस्थानी भाषा जन्मास आली. राजभाषेंतील नेहमींच्या प्रचारांतील शब्द वाक्यरचनेच्या कांहीं ढबी वगैरे व्यवहारांत आपोआप प्रजेच्या भाषेंत उतरतात ह्या न्यायास अनुसरून त्या वेळची राजभाषा जी फारसी तिचें देशी भाषांशीं मिश्रण होऊन हिंदुस्थानी भाषा, बळू घोड्याप्रमाणें ज्यास्त जोरदार अशी अस्तित्वांत आली. पुढें मुसलमानी राज्याचा ऱ्हास झाल्यावर फारशी भाषेचा हा पगडा हळूहळू निघून जाऊन हिंदुस्थानी भाषेंतील फारसी शब्द कमी होत होत त्याच्या ऐवजीं संस्कृत शब्दांचा भरणा झाला. मात्र, भाषेचा नवीन वेष कायम राहिला. अशा रीतीनें जींत फारसी शब्दांचा जास्त भरणा होता अशा

हिंदी भाषेचा सार्वत्रिक प्रसार.

हिंदुस्थानी भाषेच्या ऐवजी संस्कृत शब्दयुक्त हिंदुस्थानी भाषा-हिलाच हिंदी ह्मणण्याचा प्रघात आहे-प्रचारांत आली.

ह्या हिंदी भाषेसंबंधानें भाषाकोविद डॉक्टर ग्रियरसन यांनीं लिहिलें आहे कीः—

"Then the language fulfilled a want. It gave a *lingua frauca* to the Hindus. It enabled men of widely different provinces to converse with each other without having recourse to the, to them, unclean words of the Mussalmans. It was easily intelligible everywhere, for its grammer was that of the language which every Hindu had to use in his business relations with Government officials and its vocabulary was the common property of all the Sanskritic languages of Northern India."

वर केलेल्या विवेचनावरून ध्यानीं येईल कीं, हिंदी भाषाच आतां भारतभूमीच्या बहुजन समाजावर अन्योन्य व्यवहारांत साम्राज्य करणार आहे. हल्लींची राजभाषा जी इंग्रजी भाषा तिचा या भाषेवर अलबत्त थोडासा परिणाम होणारच व त्याप्रमाणें नेहमींच्या प्रचारांतील शब्द जसेचे तसेच अगर कांहीं फेरफारासह बाकीच्या देशी भाषांप्रमाणें ह्या भाषांतही येत चालले आहेत; परंतु इंग्रजी भाषा हिंदी भाषेस अजीबात बाहेर झुगारून देईल असें होणें कदापि शक्य वाटत नाहीं—शिवाय वर दिलेल्या आकड्यांवरून स्पष्ट होत आहे कीं, आर्य भाषा बोलणाऱ्या बावीस कोटी लोकांपैकीं सव्वा सहा कोटी लोकांची हल्लींच ती जन्म भाषा आहे. हिंदी भाषेचे पूर्व हिंदी व पश्चिम हिंदी असे भेद मानले जातात; व त्या भेदांचेही अवधि, छत्तिसगडी, व्रजभाषा, कनोजी वगैरे पोटभेद पाडण्यात येतात. परंतु या भेदांत व पोटभेदांत जे बारीक फरक आहेत, ते बाजूस ठेवून आपल्या प्रस्तुत कारणासाठीं ती एकभाषा मानण्यास कांहीं हरकत नाहीं. तसेंच आपण पाहतों कीं, सर्व प्रांतांतील सामान्य मजूर, शेतकरी, व्यापारी इत्यादि लोकांसही हल्लीं कामापुरती ती भाषा येतही आहे. याकरितां सर्वसाधारण व्यवहारासाठीं आपल्यास हिंदी भाषेचाच आश्रय करणें इष्ट व आवश्य आहे.

हल्लीं बाहेरप्रांतीं प्रवास केल्यानें हिंदी भाषेचें ज्ञान आपोआप होतें,

हिंदी भाषेच्या शिक्षणाची जरूर.

त्यास स्वतंत्र परिश्रम कशाला पाहिजे ? असा कित्येक मंडळींचा आक्षेप येतो. परंतु हें ह्मणणें चुकीचें आहे. आधीं शास्त्र व मग प्रयोग अशी जी पद्धत आहे तिच्याविरुद्ध हें ह्मणणें आहे. शास्त्राचें ज्ञान प्रथम मिळवून मग प्रयोग केल्यास प्राविण्य जसें पायाशुद्ध व सुलभ होतें तसें तें शास्त्राचे ज्ञानावाचून होत नाहीं. यासाठीं शाळेच्या अभ्यासक्रमांत कोठें तरी योग्य स्थळीं हिंदी भाषेसाठीं अवकाश देणें अवश्य आहे. देशी भाषांचे द्वारें कित्येक विषयांचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था केल्यास विद्यार्थ्यांवरील तितका बोजा कमी होईल व हिंदीभाषेचें ज्ञान तेवढ्याच वेळांत सहज देतां येईल.

मूळभाषा कायम रहावयाच्याच.

हिंदी भाषेचा सर्वत्र प्रसार करणें ह्मणजे निरनिराळ्या प्रांतांतील मूळ देशी भाषांचें उच्चाटण करणें असा कित्येकांचा समज झालेला दिसतो. परंतु तो बरोबर नाहीं; व हा गैरसमज गृहीत धरून त्यावर बरीच चर्चा केलेली कधीं कधीं आढळते पण ती अस्थानीं आहे. ज्या भाषा आज कित्येक शतकें सजीव असून प्रचलित आहेत, ज्या भाषांत नानाप्रकारचें वाङ्मय जन्म पावलें आहे त्या भाषा नाहींशा करा; असें कोण ह्मणेल ? व तें शक्य तरी कसें ! हिंदी भाषेचा सार्वत्रिक प्रसार करावा असें ह्मणण्याचा उद्देश एवढाच कीं, प्रांताप्रांतांतील लोकांच्या अन्योन्य व्यवहारासाठीं तिचें ग्रहण करावें. मूळ जन्मभाषा पूर्वीप्रमाणेंच कायम ठेवावयाच्या, इतकेंच नव्हे तर त्या ज्यास्त जिवंत व जोमदार करावयाच्या हें आपल्या समोरचें ध्येय टाकून द्यावयाचें नाहीं एवढेंच येथें सांगणें बस आहे.

इतर सामान्य विषय.

वर ज्यांचें दिग्दर्शन केलें आहे त्या शिवाय आजपर्यंत पुष्कळ वेळ बरीच चर्चा झाली आहे असे दुसरेही वाङ्मयात्मक सामान्य प्रश्न आहेत; जसें कीं, (१) विश्वविद्यालयांत देशी भाषा दाखल करणें, (२) तत्त्वज्ञान, गणित, सृष्टिज्ञानशास्त्रें वगैरेचें शिक्षण इंग्रजी भाषेच्या द्वारें न देतां देशी भाषांच्या द्वारें देणें इ. ह्या प्रश्नांचा ऊहापोह ज्या त्या प्रांतांतील भाषेची कळकळ बाळगणारे पुढारी लोक करीत आहेतच. परंतु हे प्रश्न ह्मणजे केवळ एका प्रांताच्याच हितसंबंधाचे

आहेत असें नाहीं. सर्व प्रांतांस ते सामान्य आहेत. मग ह्याविषयींच्या प्रयत्नांचें एक ठिकाणीं केंद्रीभवन झाल्यास त्याचा जास्त उपयोग होणार नाहीं काय? प्रांतिक प्रयत्न कोणत्या दिशेनें करावे, उद्दिष्ट हेतूच्या सिद्धीसाठीं कोणते उपाय योजावे यासंबंधी खल व त्या अनुरोधानें उद्योग जर भाषभिज्ञ व अधिकारानें मत देण्यास लायक अशा पुरुषांनीं एक ठिकाणीं जमून केला, तर त्याचा अधिक उपयोग होईल. अशा कामीं कूपमंडूकवत् संकुचित दृष्टि न ठेवितां प्रत्येकानें बाहेर नजर फेंकून व ज्ञान फांकवून देशी भाषांची वाढ करण्यांत परस्पर सहकारित्व पत्करणें अवश्य आहे असें माझ्या अल्पमतीस वाटतें.

भारतीय साहित्य परिषदेची स्थापना करण्याबद्दल.

बडोद्यांत हल्लीं हें जें संमेलन भरलें आहे, त्याचें आजपर्यंतचें केवळ प्रासंगिक स्वरूप जाऊन परिषदेच्या कामाकाजाची कायमची व्यवस्था होऊन तिला चिरस्थायित्व येईल अशी बळकट आशा आहे व त्याबरोबरच जशा प्रांतोप्रांतीं महाराष्ट्र साहित्यपरिषद्, गुजराथ साहित्यपरिषद्, वंगीय साहित्यपरिषद् वगैरे संस्था आहेत तशीच ह्या परिषदांच्या प्रतिनिधींची महापरिषद् स्थापन करून तीस 'भारतीय साहित्यपरिषद्' असें नांव द्यावें. ह्मणजे ती दरसाल महासंमेलनें भरवील व वरील सर्व-साधारण प्रश्नांचा विचार करील, व ज्या प्रांतांत अजून साहित्यपरिषदेची स्थापना झाली नसेल त्या प्रांतीं तशी परिषद् स्थापन करण्याची तजवीज करील; आणि अशा रीतीनें सर्व परिषदांच्या शक्ति एकवटून एक मोठी शक्ति उत्पन्न होईल. ह्यासाठीं या संमेलनाच्या विषयमालेंत हा विषय दाखल करून व तद्विषयक ठराव पास करून ता० २५ मिनहू रोजीं सर्व प्रांताच्या प्रतिनिधींचें जें संमेलन होईल त्या संमेलनापुढें हा ठराव विचार होण्यासाठीं ठेवावा अशी माझी नम्र सूचना आहे. ह्या सूचनेचा स्वीकार झाल्यास, जसें महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेस चिरस्थायित्व दिल्याचें श्रेय बडोद्याचे मंडळीस मिळेल, तसेंच भारतीय साहित्य-परिषद् स्थापना केल्याचें त्याहूनही ज्यास्त मोठें श्रेय त्यांस मिळेल; व असें झाल्यास ज्ञानसंपन्न, प्रगमनशील व लोककल्याणपटु श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांच्या उदार आश्रयाखालीं एक राष्ट्रीय महत्कार्य केल्यासारखें होईल हें सांगणें नको.

बडोदें येथील साहित्यसम्मेलनाकरितां लिहिलेला निबंध

मराठी भाषेचा इतिहास.

(लेखक,—श्री. चिंतामणराव विनायक वैद्य.)

मराठी भाषेचा इतिहास ह्मणजे एकाद्या थोर पुरुषाचें चरित्र होय. मराठी भाषा कोणत्या उच्च कुलांत उत्पन्न झाली, तिचा जन्म कोठें व कधीं झाला, तिची जननी व बहीण वगैरे कोण आहेत, तिची वाढ कशी झाली, तिच्या हातून कोणकोणत्या रमणीय गोष्टी झाल्या, तिच्यावर कोणकोणते प्रसंग आले, तिची हल्लीं प्रगति कोठवर आली आहे इत्यादि प्रश्न थोर पुरुषांच्या चरित्राप्रमाणेंच मराठासंबंधानें आपल्या समोर उभे राहतात. या प्रश्नाविषयीं चार शब्द लिहिण्याचें मी या निबंधांत योजिलें आहे.

भरतखण्डांत सुमारें सहा हजार वर्षांपूर्वी आर्य लोक वायव्य दिशेकडून प्रथमतः आले ही गोष्ट आतां बहुतेक निर्विवाद ठरली आहे. पंजाबांत आर्य लोकांची प्रथम वस्ती झाली त्या वेळेस तेथील मूळचे रहिवाशी फार थोडे असावे अशी माझी कल्पना आहे. या लोकांना ऋग्वेदांत दस्यु, दास वगैरे नांवें दिलीं आहेत. हे लोक आर्यांहून सर्व प्रकारें भिन्न होते. ते द्राविडीय जातीचे असावे असा अंदाज आहे. हे लोक हिंदुस्थानांत बऱ्याच भागापर्यंत दक्षिणेकडून पसरत गेले होते. द्राविडीय लोक मूळचे आस्ट्रेलियापासून सिंहलद्वीपापर्यंत पसरत गेलेल्या व हल्लीं अंशतः पाण्यांत बुडालेल्या एका मोठ्या खण्डांत राहात होते अशी पाश्चात्यांची कल्पना आहे. ब्रह्मदेवानें राक्षस व यक्ष समुद्राच्या रक्षणाकरितां उत्पन्न केले अशी कथा रामायणांतही आहे. सारांश, भरतखंडांत आर्य लोक वायव्येकडून आले व द्राविडीय लोक दक्षिणेकडून आले असा सिद्धांत कायम करण्यास हरकत दिसत नाहीं.

पंजाबांत आर्य लोकांची संस्कृति फारच उन्नत दशेला गेली असें दिसतें. ऋग्वेदादि चार वेद व त्यांची ब्राह्मणें, यांची रचना पंजाबात झाली. आर्यांच्या मूळच्या भाषेस संस्कृत हेंच नांव देण्यास हरकत नाहीं. ऋग्वेदाची भाषा जुनी संस्कृत होय. ऋग्वेदानंतर झालेल्या वैदिक ग्रंथांत या भाषेचें स्वरूप कांहीं बदललेलें दिसतें. संस्कृत भाषा पंजाबांत बोलली जात होती हें निर्विवाद आहे. ही वैदिक संस्कृत भाषा मराठीची आद्य जननी होय. या भाषेसंबंधानें प्राचीन आर्य ऋषींनीं इतका उत्तम व खोल विचार केला आहे कीं, त्यांचें नांव आज सर्व पृथ्वीवर या बाबतींत प्रसिद्ध झालें आहे. पाणिनी आणि यास्क यांचीं नांवें घेतल्याबरोबर पाश्चात्य पण्डित

असो किंवा प्राच्य पण्डित असो, प्रत्येकास आदर वाटल्याशिवाय रहात नाहीं. भाषेचीं मुख्य दोन अंगें व्याकरण व कोश हीं आहेत. या दोहोंचा विचार आपल्या प्राचीन आर्य ऋषींनीं जितका केला आहे, तितका आजवर कोणीही केला नाहीं. त्या विचारांची पराकाष्ठा पाणिनी व यास्क यांनीं केली; यामुळें त्यांचे ग्रंथ वेदाचीं उपांगें ह्मणून सर्व आर्यांस मान्य होऊन त्यांचें पठण आज हजारों वर्षें वैदिक लोक करीत आहेत.

पाणिनीची थोरवी जितकी वर्णन करावी तितकी थोडी आहे. पाणिनीचा ग्रंथ व्याकरणशास्त्राच्या विचारांत एक उच्च दीपस्तंभच आहे. त्याचें व्याकरण भारतीय भाषांचा अभ्यास करणारास मार्गदर्शक आहे इतकेंच नव्हे, तर जगांतील सर्व भाषांच्या अभ्यासांत तें उपयोगीं पडणारें आहे. पाणिनीय व्याकरणाचे नियम माहीत झाल्यापासूनच पाश्चात्य पण्डितांस भाषाशास्त्र समजूं लागलें असें म्हटलें असतां चालेल. त्याचे नियम नैसर्गिक असून बहुतेक सर्व भाषांस कमी अधिक प्रमाणानें लागूं पडतात. सारांश, पाणिनीच्या ग्रथाची योग्यता पूर्ण वर्णन करणें अशक्य आहे. मराठी भाषेचा विचार करतांना पाणिनीचें नांव प्रथम आल्यावांचून रहात नाहीं व त्याच्या व्याकरणापासूनच पुढील वाढीचा विचार केला पाहिजे.

पाणिनीची इतकी महती सर्वसंमत असून पाणिनी कधीं झाला, याजविषयीं पाश्चात्य व पौर्वात्य पण्डितांत फार मोठा मतभेद आहे खि० स० पूर्वी ४००० वर्षांच्या सुमारास आर्य लोक पंजाबांत आले. खि० स० पू. ३००० वर्षांच्या सुमारास आर्य लोकांनीं गंगा यमुना प्रदेश व्यापला. ज्यास हल्लीं मध्यदेश किंवा आर्यावर्त म्हणतात, त्यांत आर्यांची वस्ती सरासरी पांच हजार वर्षांपासून आहे या मध्य प्रदेशांत द्राविडीय लोकांची पंजाबापेक्षां अधिक वस्ती असावी असा अंदाज आहे. या प्रदेशांत वस्ती करणारे आर्य लोक दुसऱ्या शाखेचे असून ते गंगोत्रीच्या बाजूनें हिंदुस्थानांत आले असा डाक्तर ग्रीयरसन प्रभृति पाश्चात्य विद्वानांचा अभिप्राय आहे तो सुयुक्तिक दिसतो. या लोकांचें द्राविडीय लोकांशीं बरेंच मिश्रण झालें आहे असें मानण्यास जागा आहे. पंजाबांतील लोक शुद्ध आर्य असून मध्य देशांतील लोकांत बरेंच मिश्रण आहे, असें गेल्या सेन्सस रिपोर्टाच्या वेळेस मस्तक व चेहरे यांचीं मापें घेतल्यावरूनही सिद्ध झालें आहे. या मिश्रणाचा परिणाम भाषेवर झाल्यावांचून राहिला नाहीं. हा परिणाम खि० स० पू० ३००० वर्षांपासून होत होता; तो बुद्धाच्या पूर्वींच पूर्ण झाला असावा असा अंदाज आहे. कारण, बौद्धाच्या वेळेस साधारण जनसमूह जर संस्कृत भाषा बोलत असता, तर त्यानें पाली भाषेंत जनसमूहाला कधींच उपदेश केला नसता. बुद्धाच्या वेळेपूर्वींच संस्कृत भाषा मृत झाली होती असें माझें मत आहे. विद्वान् ब्राह्मण व क्षत्रिय संस्कृत भाषा बोलत, हें जरी खरें आहे तरी एतद्यावरून संस्कृत भाषा जिवंत होती असें म्हणतां यत

नाहीं. ब्राह्मणांच्या सुद्धां स्त्रिया जर प्राकृत भाषा बोलत होत्या, तर संस्कृत भाषा जिवंत होती असें कसें म्हणतां येईल ?

अर्थात् पाणिनी हा बुद्धाच्या पूर्वी झाला असला पाहिजे. पाणिनीच्या वेळेस संस्कृत भाषा बोलली जात होती, हें निश्चित आहे. पाणिनीनें संस्कृत व प्राकृत हीं नांवेंच दिलीं नाहींत. त्याच्या वेळेस हा भेद नव्हता. त्याच्या वेळेस जो भेद होता तो वैदिक भाषा व प्रत्यक्ष व्यवहारांत बोललेली भाषा असा होता. यामुळें " छंदसि " व " भाषायाम् " असे दोन भेद त्याच्या सूत्रांत आहेत. " छंदसि " म्हणजे वैदिक पद्यांत अमुक प्रयोग होतो व " भाषायाम् " अथवा गद्यांत अमुक प्रयोग होतो, हाच भेद पाणिनींत आढळून येतो. सारांश, पाणिनि बुद्धापूर्वी होऊन गेला, इतकेंच नव्हे, तर तो वैदिक काळाजवळ जवळ असावा असें दिसतें. डॉक्टर भाण्डारकरां-च्या मतें सुद्धां पाणिनी खि० स० पू० आठव्या शतकांत होऊन गेला. बहुधा तो याहूनही प्राचीन असावा. पाश्चात्य पण्डित पाणिनि बुद्धानंतर झाला इतकेंच नव्हे, तर तो अलेक्झांडरनंतर झाला, असें मानतात. कारण, पाणिनींत " यवनानी " म्हणजे यवनलिपी असें सूत्र आलें आहे. यवनांची व आर्यांची ओळख अलेक्झांडर नंतर झाली असा पाश्चात्य लोकांचा ग्रह आहे. पण तो त्यांच्या कित्येक इतर ग्रहांप्रमाणें चुकीचा ठरेल असा मला भरंवसा आहे. वेदरचनाकाल पाश्चात्यांच्या मतें खि० स० पू० १६०० पासून ५०० पर्यंतचा आहे. सन्मान्य टिळकांच्या मतें तो काळ ४००० पासून ३००० पर्यंतचा आहे. ही पाश्चात्य व पौर्वात्यांमधील नेहमींची तंट्याची बाब आहे. पाश्चात्यांनीं भारतीय इतिहासाला जितकें होईल तितकें अर्वाचीन रूप द्यावें व आम्ही होईल तितकें प्राचीन रूप द्यावें. पण ऐतिहासिक शोध हळुहळू पाश्चात्यांच्याच पदरांत चूक घालीत आहे. नुकताच आसिरियांत एक कौलावरचा लेख सांपडला आहे, त्यावरून खि० स० पू० १६०० वर्षांच्या सुमारास तिकडे वैदिक देवता ठाऊक होत्या, असें निष्पन्न झालें आहे. आसीरिया वगैरे पाश्चात्य देशांशीं हिंदुस्थानचें फार प्राचीनकाळीं चांगलें दळणवळण होतें असें मानण्यास सबळ कारणें आहेत. ग्रीक म्हणजे यवन लोकांची माहिती भारतीय लोकांस फार प्राचीनकाळापासून होती असें दिसतें. आयोनियन अथवा यवन लोक हे फार प्राचीन आहेत. इव्हेलिन ॲबट यानें नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या ग्रीसच्या इतिहासावरून खालील गोष्टी येथें उतरून घेण्यासारख्या आहेत. " खुद्द बायबलच्या सृष्ट्युत्पत्तीमध्यें ' जवन ' हें नांव पाश्चात्य लोकांचा मूळपुरुष म्हणून आलेलें आहे. आयोनियन लोकांचा उल्लेख होमरमध्यें आहे. यानियन् हें नांव खि. श. पू. १४५० च्या सुमारास इजिप्तमधील लेखांत सांपडतें. यवनांची वस्ती एशियामायनरमध्यें खि. स. पू. ११५० वर्षांच्या सुमारास पुरी झाली होती. यवनांची म्हणजे ग्रीकांची लिपी खि. स. पू. ८०० च्या सुमारास पूर्णतेस आली होती. स्पार्टा येथील प्रसिद्ध

कायदे करणारा लयकर्गस हा खि. श. पू. ८०० च्या सुमारास हिंदुस्तानांत आला होता.” या सर्व गोष्टीवरून पाणिनीस यवनलिपीची माहिती खि. श. पू. ८०० च्या सुमारास असावी यांत मुळींच आश्चर्य नाहीं. यापेक्षां या मुद्या संबंधानें ज्यास्त लिहिणें जरूर नाहीं.

पाणिनीनंतर ४०० वर्षांनीं सुमारें कात्यायन झाला असावा. कात्यायनानें पाणिनीच्या व्याकरणावर वार्तिकें लिहिलीं आहेत. कात्यायनानंतर सरासरी दोनशें वर्षांनीं पतंजलि झाला. त्यानें पाणिनीयसूत्रावर व कात्यायनाच्या वार्तिकावर महाभाष्य लेहिलें आहे. तें सर्वमान्य असून ऐतिहासिक दृष्ट्याही महत्वाचें आहे. यांतील कित्येक उल्लेखावरून खि. स. पू. १५० च्या सुमारास पतंजलि होता असें डॉक्टर भांडारकर यांनीं प्रथम सिद्ध केलें व तें मत हल्लीं सर्वांस ग्राह्य झालें आहे. कात्यायनाच्या वार्तिकावरून व पतंजलीच्या महाभाष्यांवरून डाक्तरसाहेबांनीं आपल्या विषयासंबंधानें दोन महत्वांचीं अनुमानें काढलीं आहेत त्याचा आपणास येथें उल्लेख केला पाहिजे.

पाणिनीच्या सूत्रांत हिंदुस्थानांतील उत्तरेकडील बहुतेक आर्य देशांचीं नांवें आलीं आहेत, दक्षिणेकडील एकही नाव नाहीं. ही उणीव कात्यायनानें आपल्या वार्तिकांनीं भरून काढिली आहे. याचा खरा अर्थ असा आहे कीं, पाणिनीच्या वेळेस विंध्याच्या दक्षिणेस आर्यांची वस्ती झाली नव्हती, ती कात्यायनाच्या वेळेस झाली, हें डॉक्तर साहेबांचें अनुमान संभवनीय दिसतें. विन्ध्यपर्वत व त्याच्या दक्षिणेस सातपुड्या-पर्यंत असणारे निबिड अरण्य यामुळें भारतीय आर्यांच्या प्रगतीस फार वर्षेपर्यंत आडकाठी झाली होती यांत आश्चर्य नाहीं. रामायणांतील विंध्य व अगस्त्याच्या गोष्टीवरूनही हेंच अनुमान निघतें. सातपुड्याच्या दक्षिणेकडील गोदावरीचा विस्तीर्ण व सुपीक प्रदेश पुष्कळवर्षेपर्यंत आर्यांस अज्ञात होता. परंतु विंधाच्या पश्चिमेकडोन व पूर्वेकडोन अशा दोन्ही बाजूनें हळू हळू या देशांत आर्यांची वस्ती झाली. हाच आपला मूळचा महाराष्ट्र होय. या प्रदेशांत आपण पाणिनीनंतर व कात्यानापूर्वी किंबहुना बुद्धापूर्वी आलों. खि० स० पू० ८०० पासून ५०० पर्यंत आपली निरनिराळीं राज्यें या प्रदेशांत स्थापित झाली. यांत गोयराष्ट्र पाण्डुराष्ट्र, महाराष्ट्र, कोंकण, विदर्भ व अश्मक हीं मुख्य होतीं. सर्वांत महत्वाचें राष्ट्र गोदावरीच्या किनाऱ्यावर होतें व त्याची राजधानी पैठण शहर होतें. कोणत्याही लोकांची वसति जेव्हां दूरच्या प्रदेशांत होते तेव्हां आपल्या पूर्व प्रदेशांतील नद्यांची त्यांस तशाच नद्या पाहून आठवण होते हें कित्येक देशांच्या इतिहासांवरून सिद्ध करतां येईल दक्षिणेंत आलेल्या आर्यांना गोदावरीची मान्यता व पवित्रता गंगेप्रमाणें वाटावी यांत आश्चर्य कोणतें? गोदावरीचें विस्तीर्ण व रम्य पात्र, तिचें स्वच्छ व मधुर जल, तिच्या कांठचा सुपीक व निरोगी प्रदेश महाराष्ट्राच्या अभिमानास व आदरास पात्र झाला आहे, हें साहजिकच आहे.

कां गौतमाचें निमीसें । कलिकालु ज्वरितादोसें ॥
पाणि ढाकुं गिरीसें । गंगेचा केला ॥ १ ॥ ज्ञानेश्वरी.

असो; बुद्धाच्या वेळेलाही गोदाकांठचें आमचें राज्य होतें, हें बुद्धाच्या इतिहासावरून स्पष्ट दिसतें. सारांश, डॉक्तर भाण्डारकर ह्मणतात त्याप्रमाणें खि० स० पू० ८०० नंतर व ५०० च्यापूर्वी आपण हल्लींच्या महाराष्ट्रांत आलों असें मानण्यास जागा आहे.

आपण येथें आलों तेव्हां आपली भाषा कोणती होती हा प्रश्न येथें साहजिक उपस्थित होतो. संस्कृत भाषा या वेळेस बोलण्यांतून गेली होती असें मी आपलें मत पूर्वींच दिलें आहे. संस्कृत भाषेपासून निघालेली एक प्राकृतभाषा आपण त्या वेळेस वापरीत होतों असा माझा सिद्धांत आहे. भरतखण्डांतील निरनिराळ्या देशांत थोड्या अधिक फरकानें प्राकृतभाषा या वेळेस चालू झाल्या होत्या. त्यांना अद्याप निरनिराळीं नावें आली नव्हतीं ही गोष्ट खरी आहे. डॉक्तर भांडारकर यानी महाभाष्यांतील एका ठिकाणच्या उल्लेखावरून निरनिराळ्या प्राकृतभाषा पतंजलीच्या वेळेस उत्पन्न झाल्या नव्हत्या; सुशिक्षित लोक त्या वेळेस संस्कृतच बोलत होते अडाणी लोक मात्र प्राकृतभाषा ह्मणजे पाली भाषा बोलत होते असें अनुमान काढलें आहे. अलीकडील प्राकृतभाषाचा जन्म खि० स० पू० १५० नंतरचा आहे, असें त्यांचें मत त्यांनीं आपल्या "बुइल्सन फायलॉलॉजिकल लेक्चर" च्या व्याख्यानांत प्रतिपादन केलें आहे. महाभाष्यात इतर प्राकृतभाषांचा उल्लेख नाहीं यावरून त्या भाषा त्या वेळेस अस्तित्वांत आल्या नव्हत्या, असें ह्मणतां येत नाहीं. उल्लेख करणें जरूर असून तसा उल्लेख नसेल तर तें प्रमाण महत्वाचें होतें हें उघड आहे. बौद्धांनीं जर यापूर्वींच मागधीभाषा हातीं धरली होती, जैनींनीं जर यापूर्वींच महाराष्ट्रभाषा वापरण्याचें सुरू केलें होतें, तर त्या भाषा यापूर्वी अस्तित्वांत आल्या होत्या असे मानणें अधिक सुयुक्तिक आहे. असो हा मतभेद मोठ्या महत्वाचा नाहीं. महाराष्ट्री ही प्राकृतभाषा मराठीची जननी आहे. व तिची उत्पत्ति खि० स० पू० ५००, ६०० च्या पूर्वीपासूनच आहे. असे माझें मत आहे. डॉक्तर साहेबांच्या मतें महाराष्ट्रीचा जन्म खि० स० पू० १५० नंतरचा आहे.

संस्कृतावरून देशभेदानें थोडथोड्या फरकानें प्राकृत भाषा कशा उत्पन्न झाल्या हा एक मोठा महत्वाचा व मनोरंजक प्रश्न आहे. एकाच जातीच्या लोकांची भाषा हळूहळू काळपरत्वें बदलते अशा प्रकारचा हा बदल नाहीं असें आपल्या साहजिक लक्षांत येण्यासारखें आहे. कमी संस्कृतीच्या लोकांना एखादी अत्यंत सुधारलेली भाषा उचलणें जरूर पडलें ह्मणजे जो फेरबदल होतो तो प्राकृतांत दृष्टीस पडतो. प्राकृत भाषा सर्वजन बोलूं लागल्यापासून विद्वान् आर्य लोकांनीं प्राकृताचा अभ्यास सुरू केला व प्राकृताचें व्याकरण हळूहळू तयार झालें. पाणिनीच्या व्याकरणाप्रमाणेंच प्राकृतभाषांची भिस्त वररुचीच्या प्राकृत व्याकरणावर

आहे. पाणिनीस आधारभूत धरून वररुचीनें आपल्या ग्रंथांत प्राकृतभाषा संस्कृताका-रून कशा निघाल्या यांचें स्पष्टीकरण केलें आहे. मराठी भाषेच्या इतिहासांत पाणि-नीच्या ग्रंथानंतर दुसरा आधारभूत ग्रंथ झटला ह्मणजे वररुचीचा प्राकृत प्रकाश हा ग्रंथ होय. वररुचि खि॰ स॰ पू॰ च्या पहिल्या शतकांत झाला असा बहुतेक सर्वमान्य सिद्धान्त आहे. वररुचि विक्रमाच्या वेळेस उज्जनीस होता असें बृहत्कथे-वरून दिसतें. यापूर्वीही कोणी दुसरा वररुचि झाला असावा असे दिसतें. त्याचें दुसरें नांव कात्यायन असें होतें. कात्यायन वार्तिककार आणि वररुचि एक असे कित्येक मानतात. बौद्ध लोकांत कात्यायनाचें मागधी अथवा पालीचें व्याकरण आहे.

वररुचीच्या वेळेस मुख्यतः चार प्राकृतभाषा प्रचारांत होत्या. त्यांची नांवें महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी व पैशाची अशी आहेत. महाराष्ट्री या सर्वांत अधिक सुधारलेली असून त्यांत बरेंच मोठें वाङ्मय झालें होतें. महाराष्ट्री भाषा महाराष्ट्रांत प्रचलित होती इतकेंच नव्हे तर ती माळवा व गुजराथ या हल्लींच्या प्रांतांतही प्रचलित असावी असें दिसतें * शौरसेनी भाषा मथुरेस मध्य धरून भोंवतालच्या विस्तीर्ण प्रदेशांत प्रचलित होती. मागधी पूर्वदेशांत व पैशाची काश्मीर, पंजाब, सिंध इत्यादि देशांत चालू होती. काश्मीरच्या एका भागांत पिशाच नांवाचें लोक रहात होतें असें दिसतें. या चार भाषाचें वंशज झटले ह्मणजे महाराष्ट्रीची कन्या मराठी होय, व शौरसेनीची हिंदी होय. मागधीची बंगाली, बहारी व ऊरिया ह्या कन्या आहेत, व पैशाचीपासून काश्मिरी, मुळतानी व सिंधी या उत्पन्न झाल्या आहेत. वररुचीनें जे साधारण नियम या चारी प्राकृत भाषा संबंधानें व विशेष नियम प्रत्येका-संबंधानें दिले आहेत, ते अद्यापिही त्या भाषांपासून निघालेल्या या अर्वाचीन भाषानांही लागू आहेत. असें पाहिलें ह्मणजे वंशिक किंवा दैशिक भेद भाषेत व उच्चारांतही किती दृढ असतात याचें आपल्यास मोठें आश्चर्य वाटतें. यापैकीं कांहीं ठळक ठळक नियम येथें दिल्यास, विषय सहज लक्षांत येऊन कांहीं मनोरंजक माहितीही आपल्यास मिळेल.

प्राकृतांत संस्कृतांतील कठिण उच्चार व रूपें सोडून देण्याचा यत्न केला आहे हें सहजच आहे. ऐ, औ, विसर्ग, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, प्राकृतांत नाहींत. आत्मने-पदी रूपें बहुतक टाळलीं आहेत. द्विवचन अजीबात गाळलें आहे. ऐच्या ठि-काणीं ए वापरण्यांत येतो; तैल हा शब्द सर्व प्राकृतांत तेल असा होतो. ऋ ॠ च्या ठिकाणीं कोठें इ कोठें उ कोठें अ असे स्वर होतात. घृत हें प्राकृतांत घिअ असें होते. येथें एक दुसरा महत्वाचा नियम सांगितला पाहिजे. वररुचीनें 'क ग च. ज त द प यवां प्रायो लोपः अनादेरयुक्तस्य' असा एक नियम दिला आहे.

---

* Gujarati occupied territory which was once held by some onter Language. Last census Report Page 314.

आरंभींचे सेरीज करून किंवा जोडाक्षरांत आलेले सेरीज करून क, ग, च, ज, त, द, प, य, आणि व हे उच्चार प्राकृतांत बहुधा लोप पावतात. नारिकेल असा शब्द संस्कृतांत आहे तो नारिएल असा प्राकृतांत होतो; कुंभकार यांचे कचा लोप होऊन कुंभार असें रूप राहतें. सूची मधील च नाहींसा होऊन सुई असे रूप होते. राजि यापासून राई हा प्राकृत शब्द निघाला आहे. घृत याचे धिअ असें रूप प्राकृतांत आहे व तेंच हल्लीं बहुतेक भार्षेत घी असें आपणास दिसतें. मराठींत व महाराष्ट्रीत मात्र द्राविडाच्या निकट सहवासानें घी शब्द नाहींसा होऊन तूप हा कानडी शब्द आला आहे तो फार जुना आहे. सप्तशतींतही घी शब्द सांपडत नाहीं तुप्प शब्द सांपडतो. यावरून प्रारंभींचे महाराष्ट्रांतील गवळी लोक किंवा धनगर लोक द्राविडी असावे. असो. प लोपल्याचें मनोरंजक उदाहरण राऊळ देऊळ या शब्दांत सांपडते. राजपुर यांतील ज आणि प नाहींसे होऊन राअउर असें रूप राहतें व प्राकृतांत रेल: असा दुसरा महत्वाचा नियम आहे, त्याप्रमाणें रच्या ठिकाणीं ल होऊन राऊल असें रूप होतें. मराठींत राऊळ शब्द प्रसिद्ध आहे. डच्या ठिकाणींही ल होतो. उदाहरण तडाग हा शब्द तलाअ असा झाला आहे. जोडाक्षरें जेथें येतात तेथें निरनिराळे प्रकार होतात बहुधा एक अक्षर राहून ते द्वित्त होतें. हरिद्रा याचे ठिकाणीं हळद्दा असें रूप प्राकृतांत होतें. कोठें एकच अक्षर राहतें. श्मश्रु याचें मस्सु असें रूप होतें. याजवरूनच मराठींतील मिशी हा शब्द निघाला आहे. स्पंदनवरून फुंदणें शब्द निघाला आहे. ष्ण याचे न्ह असे रूप होतें. उष्णकाल: याचें उन्हाळो हे रूप कसें झालें हें सहज लक्षांत येईल. प्रावृष् याचें रचा व वचा लोप होऊन ऋच्या ऐवजीं उ होऊन पाऊस असें रूप सहज झालें. व्यंजनांत शब्द सर्व अकारांत होतात; राजन् जन्मन् इत्यादि नान्त शब्दांत मात्र नकाराचा लोप होतो व राजा, जन्म, असे राहून, प्राकृतांत राआ जम्म असें रूप होतें. मराठींत जन्म शब्द पुलिंगीं कां आहे याचें मला बरेंच दिवस गूढ होतें. कित्येक अधिक सोंवळें लोक माझें जन्म असा प्रयोग करतात, परंतु सर्व साधारणपणें माझा जन्म, रामाचा जन्म, असाच प्रयोग दृष्टीस पडतो. हा लिंगभेद प्राकृतावरून आलेला आहे. प्राकृतांत नकार लोप झाल्यानंतर राहिलेला शब्द पुलिंगी होतो असा नियम आहे, व जन्म शब्द प्राकृतांत पुलिंगीं आहे. पाऊस शब्दही प्राकृतांत पुलिंगी आहे.

असो अशा अनेक गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत परंतु त्या सांगत बसणें या निबंधाच्या बाहेरचें आहे. साधारणपणें संस्कृतांतील कठिण उच्चार गाळण्याकडे प्राकृताचें लक्ष आहे ही गोष्ट वरील उदाहरणावरून व्यक्त होते. आतां आपण या निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या विशेष गोष्टींकडे वळूं. प्रथमत: ही गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, न च्या ठिकाणीं ण सामान्यत: महाराष्ट्रींत व इतर प्राकृतांत होतो. पानीय शब्द पाणीअ असा सामान्यत: होईल. नकाराच्या ऐवजीं णकार ह्मणणें

हें एक प्राकृतांचें व विशेषतः महाराष्ट्रीचें विशेष लक्षण आहे व तें अजूनही आपल्या महाराष्ट्रास लागू आहे. शेनी लोनी तथा पानी रेनुका कनिक भगिनी या ओगर्थीनें आपण यजुर्वेदी लोकांची थट्टा करतो याचें तरी कारण हेंच आहे. यजुर्वेदी लोकांस अजून सुद्धां नकार सोडतां येत नाही यावरून हे लोक गुजराथेंतुन इकडे आले असा जो समज आहे त्या समजाला बरीच बळकटी येते. पैशाची भाषेचा वररुचीनें हा एक विशेष नियम सांगितला आहे कीं, त्यांत संस्कृतांत ण असेल तेथें न होतो तरुणी शब्द पैशाचींत तलुनी असा होतो. उत्तरहिंदुस्थानांत ण चें प्राबल्य कमी झाले आहे असें दिसतें साधारण हिंदींत हल्लीं पाणी असें रूप नसून पानी असें आहे, व तेंच रूप गुजरातींतही आपल्यास दिसत आहे. गुजराती ही हिंदीची पोटशाखा आहे, त्यांतही बहुधा नच जास्त आहे, उत्तरेकडील भाषांत हा विशेष पैशाचीवरून आला आहे असं ह्मणावे लागतें. दुसरे; महाराष्ट्रीत सर्वत्र श, षु च्या ठिकाणीं स होतो. हा नियम बहुतेक प्राकृतांनां लागू आहे. मात्र मागधींत याच्या उलट नियम वररुचीनें दिला आहे. मागधींत सच्या ऐवजी श होतो; ह्मणजे महाराष्ट्रीला सकार नांव दिलें असतां मागधीला शकार हे नांव शोभेल. संस्कृत केश शब्द महाराष्ट्रींत केस असा होईल तर संस्कृतांतील विलास शब्द मागधीत विलाश असा होईल. हा फरक अद्याप आपल्यास दिसून येतो. मराठींत 'स' जास्ती व बंगालींत 'श' जास्ती. पैशाचींत सच्या ऐवजी पुष्कळदां ह होतो, ह्मणजे तथें हच्या भरणा जास्ती. माळव्यांत सोंदिये ह्मणोन एक जात आहे ते लोक हकाराचे कट्टे अभिमानी असून पिशाच्चांचे वंशज आहेत, असें मला दिसलें. सगा सोई, सुबे साहब, इत्यादी शब्द त्यांना ह्मणता येत नाहीत. ते हगा होई हुबे हाब असेंच ह्मणूं शकतात. मराठींत ही कोठें कोठें हकार आहे. दश शब्द प्राकृतांत दस आहे. तो हिंदीत तसा दिसतो. मराठींतही दसक शब्दांत बाकी आहे. पण नुसता दस शब्द वापरला तर दहा असा वापरतात. सत्तराच्या पुढेंही एकाहत्तर बाहात्तर अशी हकारयुक्तरूपें आहेत. अकरा बारा तेरा इत्यादि रूपें ही अशींच झालीं आहेत. एकादश, द्वादश, त्रयोदश यांची प्रथम एआदस बादस तेदस अशीं रूपें होउन एआदह बादह तेदह अशी रूपें झाली; व शेवटीं दच्या ठिकाणीं हच्या सान्निध्यानें र झाला. चौदा यांत मात्र द कायम राहिला आहे हींच रूपें बहुतेक सर्व हल्लींच्या आर्यभाषांत आहेत. विंशति त्रिंशात चत्वारिंशत् पञ्चाशत् यांतही सर्व भाषांत शच्या ऐवजी प्राकृताच्या नियमाप्रमाणें स होऊन वीस तीस चाळीस पन्नास अथवा पचास अशीं रूपें हल्लींच्या भाषांत आढळतात.

णकाराचें व सकाराचें प्राबल्य प्राकृतभाषांत आहे यावरून प्राकृतभाषा बोलणारांत द्राविडीय जातींचें मिश्रण असावें असें अनुमान निघतें. अलबत्ता हें अनुमान विशेष सबळ नाहीं. कारण मागधी भाषेंत स च्या ऐवजीं श ह्मणण्याचा विशेष जोर दिसतो

कानडी भाषेंत मूळच्या शब्दांत श ष नाहींत हें खरें आहे तरी द्राविडी लोकांस श ष उच्चारतां येत नाहींत असें दिसत नाहीं बंगाली भाषेंत सागर शब्द लिहिला तरी उच्चार करणारा मागधीप्रमाणें शाअर असा उच्चार अद्यापि करतो ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे मराठीभाषेंत जो दन्ततालव्य चकार आहे तो तेलगूभाषेंत आहे हें खरें, परंतु तो इतर द्राविडीयभाषांत नाहीं. सारांश उच्चारभेद जातीभेदावर कितपत अवलंबून आहे याचा विचार दूरवर केला पाहिजे. खालच्याजातीच्या लोकांस आपण द्राविडीय वंशाचे समजतो, पण ते लोक पुष्कल, केलें, पानी, मालीन असे उच्चार करितात व त्यांस आपण हसतो, परंतु हेच उच्चार संस्कृताला जवळ आहेत. पुष्कळ, केळे, पाणी माळीण हे उच्चार ऐतिहासिक दृष्टया प्राकृतांतून आले असल्याकारणानें बरोबर आहेत व ते आपण आपल्याबरोबर महाराष्ट्रांत आणिले आहेत हें खरें, तथापि खालच्या जातीचे मुख्यत: कोंकणांतील लोक संस्कृताला अधिक जवळ उच्चार कसे करितात हें एक गूढच आहे. असो, एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, प्रांतिक उच्चारभेद फार काळपर्यंत टिकतात. निरनिराळ्या प्राकृतांचे जे फरक वररुचीनें दोन हजार वर्षांपूर्वी लिहून ठेविले ते अद्यापही त्या त्या भाषांच्या देशांत कायम आहेत. त्यांची एक दोन उदाहरणें आणखी घेऊं. मागधींत जच्या ठिकाणीं य होतो हा एक विशेष सांगण्यासरखा आहे इतर प्राकृतांत याच्या उलट यच्या ठिकाणीं ज होतो. यक्ष याचें प्राकृत रूप साधारणपणे जक्ख असें आहे. हा शब्द मराठींत ह्मातारा जक्ख किंवा जखीण यांत आपणास दिसतो. मागधींत यच कायम राहतो इतकेंच नव्हे तर जय यजमान इत्यादि ठिकाणीं यय, ययमान, अशीं रूपें होतात. क्ष आणि ज्ञ यांच्या उच्चारांत जो निरनिराळ्या प्रांतात फरक पूर्वीपासून आहे तो अजून आहे. त्वा प्रत्ययांत धातुसाधित अव्यय संस्कृतांत असतें त्याचे ऐवजीं प्राकृतांत निरनिराळीं रूपें होतात. महाराष्ट्रींत गृहीत्वा याचें घेऊण असं रूप होतें तेंच अद्याप मराठींत आहे. शौरसेनींत त्याच्या ऐवजीं जो य प्रत्यय संस्कृतांत होतो तो मूळभूत धरून घेइ अ असें रूप होतें. तेंच हल्लीं हिंदींत दिसतें. जुन्या हिंदांत घेइ, करि, चलि, अशीं रूपें आहेत व हल्लींच्या भाषेंत घे, कर, चल, असा प्रयोग करतात. पैशाचींत घेतून व मागधींत घेदाणि अशीं रूपें वररुचीनें दिलीं आहेत. तीं नाहींशीं होऊन उत्तर हिंदुस्थानांत बहुतेक हिंदीचेंच रूप प्रचलित झालें आहे. त्वा-त्वान याचें ऊन हें रूप केवळ मराठींतच कायम आहे. एवढ्यावरूनच महाराष्ट्रीची हल्लींची वारस मराठाच आहे, हें सिद्ध होतें.

यावरून हेंही आणखी सिद्ध होतें कीं, महाराष्ट्री प्राकृत भाषा महाराष्ट्रांत एके काळीं प्रत्यक्ष प्रचलित होती. खि० स० नं० ६०० वर्षेपर्यंत ही भाषा बोलण्यांत येत असावी. ही भाषा फार ऊर्जित दशेला आली होती. महाराष्ट्रांतील लोक पहिल्यापासून हुशार व विद्यासंपन्न असल्यामुळें महाराष्ट्रीचा मोठा उत्कर्ष झाला.

उत्तम उत्तम काव्यें या भाषेंत होऊन त्यापैकीं बरींच हल्लींही उपलब्ध आहेत. महाराष्ट्रोद्भवां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । आकरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धनादि यन्मयम् ॥ हा श्लोक प्रसिद्ध आहे. हाल राजाची सप्तशती सर्व विश्रुत आहे. लक्षावधि कवितेंतून ह्या सातशें आर्या निवडल्या गेल्या आहेत असें त्यांत म्हटलें आहे. गुणाढ्य कवीनें पैशाचींत बृहत्कथासागर ग्रंथ लिहिला होता. हा गुणाढ्य काश्मीरी पण्डित असावा. त्यानें काश्मीरींत लिहिलेला हा ग्रंथ अर्पण करण्यास पैठणांतील एका शातवाहन राजाकडे आणला, ही गोष्ट आपल्यास अभिमानास्पद आहे. प्राकृत भाषेचा व्याकरणकार वररुचि हाही महाराष्ट्रीसच प्राधान्य देतो. इतर भाषांचे विशेष मात्र त्यानें निराळे दिले आहेत व शेवटीं शेषं महाराष्ट्रीवत् असें साधारण सूत्र दिलें आहे. यावरून महाराष्ट्री भाषा किती उर्जित दशेला पोहचली होती याचें अनुमान होईल. संकृत नाटकांत महाराष्ट्रीचा उपयोग पद्यांत करावा असा एक साधारण नियम दिला आहे. गाथासु महाराष्ट्री । नायिकानां सखीनांच शौरसेनी । मागधी राक्षसादीनाम् । चेटानां श्रेष्ठीनां चार्द्धमागधी । इत्यादि सूत्रावरून कोणकोणत्या पात्रांना कोणकोणती प्राकृत भाषा द्यावी याचे नियम संस्कृत नाटकांतून ठरलेले दिसतात. हे नियम केवळ काल्पनिक किंवा मनसोक्त होते असें वाटत नाहीं. जसे प्रांताप्रांताचे उच्चार अद्याप कायम आहेत, तसेच प्रांताप्रांताचे धंदे निदान बाहेर जाणाऱ्या लोकांचे धंदे पूर्वीं होते तसेच आहेत असें ह्मणावें लागतें. हल्लीं जसें सावकार झटला ह्मणजे गुजराथी किंवा मारवाडी बोलणारा बहुधा असतो, शिपाई किंवा रखवालदार झटला ह्मणजे हिंदुस्थानी बोलणारा असावयाचा, तशीच स्थिति पुष्कळ अंशीं दोन हजार वर्षांपूर्वीं होती. महाराष्ट्रांतून बाहेर जाणारा मनुष्य बहुधा कवि किंवा पण्डित असायचाच. अजूनही उत्तर हिंदुस्थानांत पण्डित शब्द महाराष्ट्रीयांच्या जातीचा वाचक आहे. सारांश, महाराष्ट्रीयांचें भाषाप्रावीण्य फार प्राचीनकाळापासून प्रसिद्ध आहे; आणि यामुळें महाराष्ट्री भाषा फार ऊर्जित दशेला पोहोंचली होती, यांत नवल नाहीं.

कोणत्याही भाषेचें अत्युत्तम व्याकरण झालें ह्मणजे ती भाषा पूर्णतेस पोचली असें ह्मणण्यास हरकत नाही. पाणिनीय व्याकरण झाल्यानंतर संस्कृत भाषेचें स्वरूप निश्चित होऊन तिची वाढ खुण्टली असें झटलें पाहिजे. वररुचीनें प्राकृत व्याकरण केल्यानंतर ही प्राकृतभाषांवर असाच परिणाम झाला असावा. प्राकृत भाषा हळुहळू कृत्रिमरूपांत येऊन निरनिराळ्या देशांत लोकांच्या बोलण्याचें स्वरूप बदलत चाललें. ह्या भाषांना प्राकृत व्याकरणाचें वररुचीनंतर परिशीलन करणाऱ्यांनीं अपभ्रंश हें नांव दिलें आहे. निरनिराळ्या देशांतील अपभ्रंशांचीं नांवें कित्येक प्राकृत व्याकरणावर लिहिलेल्या ग्रंथांतून आढळतात. कृष्णपंडिताच्या प्राकृत चंद्रिकेंत अपभ्रंश हें नुसतेंच नांव सिन्धदेशांतील भाषेस दिलें आहे. डॉक्टर ग्रीयरसन यांनीं लिहिलेल्या

सेन्सस रिपोर्टांतील भाषेवरील निबंधांवरून या सिंधी अपभ्रंशाला व्राचड असें नांव होतें असें दिसतें. तसेंच आवंती, दाक्षिणात्य नागर इत्यादि निरनिराळे अपभ्रंश होते असें दिसून येते. हल्लींच्या हिंदुस्थानांतील भाषा या अपभ्रंशावरून निघाल्या आहेत हें निराळें सांगणें नको. या अपभ्रंशांचा उल्लेख दण्डी नंतरच्या ग्रंथांत सापडतो, यावरून अपभ्रंशाची उत्पत्ति खिस्तीशकाच्या पांचव्या सहाव्या शतकापासून झाली असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. खि. स. दाहाव्या किंवा अकराव्या शतकांत या अपभ्रंशास हल्लींच्या भाषांचे स्वरूप आलें. प्रत्येक भाषेंतील दाहाव्या किंवा अकराव्या शतकांतील ग्रंथ उपलब्ध नाहींत ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. पण मराठी-भाषेंतील मानभावी पंथाचे ग्रंथ अकराव्या शतकांतील आहेत, यावरून साधारणपणें मराठीभाषा व इतर भाषा या सुमारास व्यक्त स्वरूपास आल्या असें धरण्यास हरकत नाहीं. महाराष्ट्री वगैरे प्राकृतभाषा यापूर्वींच प्रचारांतून नाहींशा झाल्या होत्या, तथापि पंडित लोक त्यांचा अभ्यास करीत असत. ज्याप्रमाणें संस्कृतभाषा बोलण्यांतून गेल्यास आज २४०० वर्षें झालीं, तरी तिचा अभ्यास आपण करितो. संस्कृतांत कित्येक ग्रंथ तयार होतात, व क्वचित् दोन चार शास्त्री संस्कृत बोलणारे आपल्यास भेटतात, त्याप्रमाणेंच प्राकृतांची स्थिति आहे असें ह्मटलें तरी चालेल. नाटकांचे ठराविक नियम अमलांत आणणारे ग्रंथकर्ते अद्याप आपल्यांत आहेत. पाटणकर यांनीं केलेल्या नूतन संस्कृत नाटकांत पूर्वींच्या नियमाप्रमाणें स्त्रियादिपात्रांच्या तोंडांत निरनिराळ्या प्राकृतभाषा घातल्या आहेत. अशा रीतीनें प्राकृतभाषांचा अभ्यास अजून कायम आहे. हा अभ्यास एकदृष्टीनें निरर्थक आहे, हें उघड आहे; पण इतिहासाच्या दृष्टीनें फार महत्वाचा आहे. मराठी किंवा इतर आधुनिक भाषांचा खरा इतिहास समजण्यास प्राकृत भाषांची माहिती आवश्यक आहे. प्राकृत भाषांपैकीं महाराष्ट्री ही श्वितंबरी जैनांच्या धर्माची भाषा असल्या कारणानें तिचा अभ्यास जैनपंडितानीं उत्तम कायम ठेवला असें ह्मणावें लागतें. प्राकृतभाषेवर व प्राकृतव्याकरणावर अनेक ग्रंथ झाले त्यांत हेमचंद्राचें व्याकरण हे अत्यंत महत्वाचें आहे. हेमचंद्र जैनपण्डित गुजराथचा सिद्धराज जयसिंह यांच्या वेळेस होता. हा महापण्डित आपल्या विद्वत्तेनें प्रतिष्ठेस चढून सिद्धराजाच्या दरबारांत मोठी मान्यता पावला. हिंदु लोकांच्याच शास्त्रावरून शिकून हा पंडित झाला आहे असा हिंदुपंडितांचा आरोप ऐकून हेमचंद्रानें एक स्वतः व्याकरण रचलें. हें व्याकरण प्रसिद्ध असून त्याच्या आठव्या अध्यायांत प्राकृतभाषाचें व्याकरण दिलें आहे. या व्याकरणाचा सिद्धराज जयसिंहानें एवढा गौरव केला कीं, त्या व्याकरणास आपल्या खास बसायच्या हत्तीच्या गंडस्थळावर ठेवून चौऱ्या मोरचेल इत्यादि सर्व राजचिन्हांसहित त्याची मिरवणूक काढून तें व्याकरण त्यानें आपल्या राजकीय खजिन्यांत आणून ठेविलें. हेमचंद्राच्या प्राकृत व्याकरणाची मोठीच योग्यता आहे. हेमचंद्रानें संस्कृतभाषेचा

कोशही केला, त्या बरोबर प्राकृत भाषेंत जे देशी शब्द येतात त्यांचाही कोश त्यान केला आहे. हा देशीनाममाला कोश प्राकृतभाषेंत आर्याच्छंदांत आहे. हेमचंद्राचे दोन्ही ग्रंथ प्राकृतभाषाच्या व तदनुषंगानें हल्लींच्या आर्वाचीन भाषांच्या इतिहासांत मोठे महत्वाचे आहेत. त्यांवरून प्राकृतभाषा विशेषतः महाराष्ट्रीभाषा ज्यावेळेस प्रचारांतुन गेली त्या वेळेस तिचें व्याकरण व तिचा कोश कसा होता हें समजण्यास हें एक अत्युत्तम साधन झालें आहे. वररुचि व हेमचंद्र याच्या दरम्यान कोण कोण प्राकृतभाषा ग्रंथकार झाले हें आपणास समजण्यास साधन नाहीं. वररुचीच्या सूत्रावर भामहाची वृत्ति आहे. हा भामह हेमचंद्राच्या पूर्वीचा असावा, क्रमदीश्वर त्रिविक्रम कृष्णपंडित वगैरे कित्येक प्राकृतभाषेवर झालेल्या ग्रंथकारांचीं नांवें आपल्यास आढळतात, ते हेमचंद्राच्या नंतरचे आसावेत असें वाटतें. तें कांहीं असो, वररुचाच्या ग्रंथानंतर हेमचंद्राचा ग्रंथ सर्वत्र प्रसिद्ध व मान्य आहे. व मराठीभाषेचा जो साद्यंत अभ्यास करू इच्छितो त्यास तो ग्रथ माहित असला पाहिजे हें उघड आहे.

मराठी भाषेच्या पूर्वेतिहासांत किंबहुना हिंदुस्थानांतील सर्व आर्यभाषांच्या पूर्वेतिहासांत पाणिनि, वररुचि व हेमचंद्र हे तीन मुख्य दीपस्तंभ आहेत. त्यांच्या प्रकाशानें मराठीभाषेचा पूर्वेतिहास आपल्यास चांगला व्यक्त होतो. मराठी भाषेचे उगमस्थान किंवा मराठी भाषेचें कुल संस्कृत भाषा ही होय. मराठी भाषेची जननी महाराष्ट्री प्राकृत आहे. तिचे प्रत्यक्ष जनकत्व महाराष्ट्र अपभ्रंशाकडे द्यावें लागेल. मराठी भाषेचें इतर आर्यभाषांशीं चुलत बहिणींचें नातें मानतां येईल. हिंदी, बंगाली, बहारी, ऊरिया, गुजराती, सिंधी, मुलतानी, पंजाबी इत्यादि भाषा एकाच कुळांत उत्पन्न झाल्या आहेत, व त्यांचा परस्परसंबंध प्रत्येक मराठीभाषेच्या इतिहासज्ञास ठाऊक असला पाहिजे. हिंदुस्थानांतील आर्यभाषांचे आंतील व बाहेरील असें जे वर्गीकरण डाक्तर ग्रीयरसन यांनीं केलें आहे, तें कितपत योग्य आहे त्याचा विचार मीं येथें करीत नाहीं. पण वररुचीनें जे चार प्राकृताचे भेद सांगितले ते महत्वाचे आहेत, व अद्यापि कायम आहेत. व त्या दृष्टीनें मराठीचें इतर आर्यभाषांशीं चुलत बहिणीचें नातें लागतें. कारण महाराष्ट्रीपासून मराठी शिवाय दुसरी भाषा निघालेली दिसत नाहीं. असो, येथून आपण शुद्द मराठीचाच विचार करूं.

मराठी हा शब्द महाराष्ट्री या शब्दापासून निघाला आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. हेमचंद्रानें आपल्या व्याकरणांत महाराष्ट्र याचें मरेहट किंवा मरहाट हें रूप विकल्पानें कसें होतें हें दाखविलें आहे. महाराष्ट्री याचे मरेहटी किंवा मरहाटी हें रूप होऊन पुढें हकार टकारांत मिळून मरेठी किंवा मराठी असें रूप झालें आहे. पहिलें रूप इतर प्रांतांतील लोक वापरतात. इकडेही मऱ्हेटी असें रूप जुन्या ग्रंथांत बरेंच आढळतें. मराठी हेंही रूप शुद्ध असून महाराष्ट्री याजवरूनच निघालेलें आहे.

सारांश मरहाटी हें रूप प्राकृत भाषें इतकें जुनें आहे, निदान हेमचंद्रापूर्वीचें आहे यांत शंका नाहीं. राजवाड्यांनीं छापलेल्या ज्ञानेश्वरींत शेवटीं 'आणिका भवण पथा । मऱ्हाटिया' असा प्रयोग आहे. सारांश मरेठी मराठी मऱ्हाटी मराठा इत्यादि रूपें महाराष्ट्र शब्दावरून निघालेलीं असून तीं फार जुनीं आहेत.

प्राकृत भाषेचें एक स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. प्राकृत भाषेची प्रकृति संस्कृत आहे. शब्द, प्रत्यय, रूपें, प्रयोग, समास बहुतेक संस्कृताप्रमाणेंच असतात. केवळ अडाणी किंवा अप्रबुद्ध लोकांनीं उच्चारिलेली संस्कृतभाषा ह्मणजे प्राकृत होय. सप्तशतींतील एखाद्या आर्येचा चरण आपल्या समोर ठेविला ह्मणजे ही गोष्ट लक्षांत येईल. "गृहीतार्घ्यपंकजमिव संध्यासलिलांजलिं नमत । हे प्राकृतांत गहि अग्घपंकअं विअ संज्ञासलिलंजलिं णमह । असें होतें. या वाक्यांत व संस्कृत वाक्यांत एवढाच फरक आहे कीं, कांहीं कठीण जोडाक्षरें व उच्चार यांत नरम केलेले आहेत. प्राकृत भाषेचें हें नरम स्वरूप व एकामागून एक येणारे अनेक स्वर कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखे आहेत. हा नरमपणा व हा अप्रबुद्धपणा साहजिकच भाषा बोलणारांस कंटाळवाणा झालाच पाहिजे. प्राकृत भाषांना विशेषतः बौद्ध व जैन धर्माचा जोर होता. कित्येक शतकेंपर्यंत या भाषांचें प्राबल्य हिंदुस्थानांत याच कारणामुळें राहिलें असावें. पण हळूहळू या धर्मांचें प्राबल्य कमी झाल्यावर लोकांस पूर्वधर्माच्या अभिमानानें संस्कृताचा अभिमान वाटूं लागला असावा. संस्कृत भाषेच्या साहाय्यानें भाषेला नवीन जोर येण्यास बरीच मदत झाली. विशेषतः उच्चारदौर्बल्य काढून टाकून ठसठसीत उच्चार करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति झाली हें साहजिक आहे. आपल्यास न उच्चारतां येत नाहीं. श, ष, उच्चारतां येत नाहींत, ऋ ॠ ऐ औ उच्चारितां येत नाहींत. शब्दाच्या मध्यें क, ग, च, ज, त, द, प, य, व आलेले उच्चारतां येत नाहींत, ह्यांचें लोकांस विशेषतः विद्वान लोकांस वाईट वाटलें असावें, या बाबतींत प्रचलित अपभ्रंशांत व नवीन अस्तित्वांत येणाऱ्या हल्लींच्या आर्य भाषांत संस्कृताच्या साहाय्यानें चांगला प्रयत्न केला गेला असावा. मराठींत तर हा प्रयत्न चांगला सिद्धीस गेला आहे असें ह्मटलें पाहिजे. महाराष्ट्रीय लोकांची विद्वत्ता व बुद्धिमत्ता प्रसिद्ध आहे. त्या प्रसिद्धी अनुरूप त्यांणीं आपली भाषा सुधारली व उच्चारदौर्बल्य नाहींसें केलें. संस्कृत भाषा शुद्ध उच्चारण्यांत जर कोठें येत असेल, तर ती महाराष्ट्रातच येते असें मला वाटतें. हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांचे लोक अद्याप आपल्या उच्चार दौर्बल्यांतून बाहेर पडले नाहींत. इतर प्रांतातील विद्वान् लोक सुद्धां अजून क्ष, श, ह्म, स्व इत्यादि जोडाक्षरें नीट उच्चारूं शकत नाहींत. यांत आत्मश्लाघा किंवा परनिंदा नाहीं. ही एक गोष्ट सर्वांनीं लक्षांत घेण्यासारखी आहे व त्याजविषयींची सुधारणा करण्याचा प्रयत्न सर्वांनीं केला पाहिजे. बंगाली लोक स्वदेशीच्या ठिकाणीं श्वदेशी असा उच्चार करून

स्वजन:श्वजनो माभूत इत्यादि सुभाषिताची अद्याप आठवण देतात. सुरतेच्या प्राव्हिन्शियल कान्फरनसच्या वेळीं गुजराती लोकांस सुद्धां जोडाक्षराचा उच्चार करणें कठिण जात असल्यामुळें स्वदेशीची याहून ही निष्कृष्ट स्थिति होऊन सवदेशी असा शब्द लिहिलेला येत होता.* एका कवीनें म्हटलें आहे गुर्जरस्यास्य दोषेण शिवोपि शवतां व्रजेत्. शिवाचें सुद्धां शव होतें. ही गोष्ट अद्याप गुजरातेंत आपल्यास दिसून येईल. असो महाराष्ट्रीचें उच्चारदौर्बल्य सोडून मराठी भाषेनें ठसठशीत व जोरदार उच्चार अंगिकारिले ही गोष्ट प्रथम नमूद केली पाहिजे. जुने रूढ होऊन गेलेले शब्द त्याणें टाकले असें जरी झालें नाहीं तरी नवीन संस्कृत शब्द शुद्ध उच्चाराचे मराठीनें उचलले. माणुस हा शब्द मनुष्य शब्दावरून नचा ण होऊन व ष्य, जोडाक्षर टाकून ष, चा स, होऊन प्राकृतानें घेतला. मराठींत माणूस शब्दाबरोबर मनुष्य हा खरा संस्कृत शब्दही रूढ झाला. प्रारंभीचा द, बहुधा प्राकृतांत ड होतो, दंश दश याचे डस असें रूप होतें तें कायम राहून दंश हाही शब्द मराठींत आला. अशीं अनेक उदाहरणें देतां येतील. कांहीं ठिकाणीं प्राकृतांतील ण, बदलून पूर्वीचा न च मराठीनें ठेविला. घेऊण, देऊण अशीं प्राकृतांत रूपें होतीं, तीं बदलून, घेऊन देऊन अशींच रूपें मराठींत रूढ झालीं. याप्रमाणें मराठींत प्रथम उच्चाराचे दौर्बल्य नाहींसें झालें हा एक महत्वाचा विशेष लक्षांत ठेविण्यासारखा आहे. इतर आर्य भाषांनींही हा यत्न केला आहे. पण तो मराठी इतका सिद्धीस गेला नाहीं. जोडाक्षरें तर हिंदी भाषांना अजून कठीण जात आहेत. सुमरन, दरसन, बरस इत्यादि उच्चार मराठींतून नाहींसे होऊन स्मरण, दर्शन, वर्ष, इत्यादि शब्दच मराठींत हल्लीं रूढ झाले आहेत, म्हणजे सुशिक्षितांच्या तोंडांत कायम झाले आहेत. हिंदी भाषेंतील विद्वान् सुमरण, बरस, असाच उच्चार करतात. अशिक्षितांच्या भाषेचा येथें विचार केला नाहीं, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे.

दुसरा विशेष समासांचा होय. प्राकृतांत संस्कृताप्रमाणें लहान मोठे समास वापरण्याची चाल असे, जी मराठींत अगदी नाहींशी झाली. बहुधा प्राकृतांत सुद्धां बोलण्यांत समास वापरीत नसावेत; तथापि संस्कृत नाटकांतून जीं प्राकृतातील गद्यें आढळतात त्यांत समास नाहींत असें नाहीं. असे समास मराठींतून वापरणें बंद झालें. जोरदार भाषेंत समास येऊं शकत नाहींत. समासांनीं अर्थबोध तात्काळ होण्यास मोठी अडचण पडते. या कारणानें समास मराठींतून नाहींस झाले असावे. तिसरी गोष्ट अशी कीं, नामाची व धातूंचीं रुपें प्राकृतावरून किंवा संस्कृतावरूनच उत्पन्न झालीं आहेत, पण प्राकृतांत जीं रूपें केवळ संस्कृताचीं शेष किंवा नरम केलेलीं होतीं, तीं सुटून नवीन स्वतंत्र रूपें मराठींत उत्पन्न झालीं. उदाहरणार्थ प्राकृतांत नामाचीं जीं रूपें होतात, तीं किती वेंगळळ असतात व मराठींत नामाचीं रूपें होतात तीं किती सणसणीत असतात, हें उदाहरणावरून व्यक्त करतां येईल. नदी

शब्द घेऊं. नदीचें प्राकृत रूप णई असें आहे. मराठींत हें रूपच प्रथम नाहींसें होऊन नदी हाच मूळचा संस्कृत शब्द रूढ राहिला आहे.

	प्राकृत.		मराठी.	
प्र०	ण ई	ण इ ओ	नदी	नद्या.
द्वि०	ण इं	ण इ ओ	नदीस	नद्यांस.
तृ०	ण ई अ	ण ई हिं·हि	नदीनें	नद्योंनीं.
च०	,,	,,	नदीला-तें	नद्यानां.
पं०	ण ई दो	ण ई हिं तो	नदीहून	नद्यांहून.
ष०	ण ई अ	ण ई णं	नदीचा	नद्यांचा,
स०	ण ई अ	ण ई सु	नदींत	नद्यांत.

वरील एका उदाहरणावरून प्राकृतभाषा किती परतंत्र व नरम होती व मराठी भाषा किती स्वतंत्र व जोरदार झाली, याची वाचकांस कल्पना होईल. क्रियापदांचीं रूपें तर याहूनही भिन्न व निरनिराळीं अशीं मराठींत रूढ झाली आहेत, व त्यांत लिंगभेद आणखी येऊन मिळाल्यामुळें मराठींतील क्रियापदाची रूपें फारच वाढलीं आहेत. हें वैचित्र्य प्राकृतभाषांत नाहीं. ही एक प्रकारची अडचण इतर लोकांस आहे हें खरें. तेलंगी किंवा इंग्रजी भाषा बोलणारे मराठी शिकतात तेव्हां त्याजला ही अडचण फारच त्रास देते हें खरें आहे, पण यामुळें मराठीचें रूप बरेंच मनोहर झालें आहे. बीम्सचें खालीं लिहिलेलें मत येथें उतरून घेण्यासारखें आहे.

It (Marathi) is a copious and beautiful language second only to Hindi. Infact if we were to institute a parallel in this respect, we might appropriately describe Hindi as the English and Marathi as the German of the Indian group, Hindi having set aside whatever could be dispensed with, Marathi having retained whatever has been spared by the action of time. To an Englishman Hindi commends itself by the absence of form and the positional structure of sentences, resulting therefrom; to our High German cousins, the Marathi with its fuller array of genders, terminations and inflexions would probably seem the completer and finer language. "

बीम्सचीं हीं वाक्यें लक्षांत ठेवण्यासारखीं आहेत. मराठींतील रूपाचें वैचित्र्य व अनेकत्व हीं त्या भाषेला भूषण झाली आहेत असें जर्मन लोकांचेंच नव्हे तर बहुतेकांचें मत आहे. यापासून कदाचित् परकीय लोकांस ही भाषा शिकण्यास जड झालें असल, पण त्याजमुळें भाषेला गौरव व शोभा आली आहे हें निर्विवाद आहे.

मराठी भाषा नवीन उत्पन्न होतांना तिनें उच्चारदौर्बल्य टाकलें ही पहिली गोष्ट व प्राकृताहून व संस्कृताहून ही निराळ्या प्रकारचीं व लिंगभेदाचीं रूपें उत्पन्न केलीं ही दुसरी गोष्ट. या दोहोंतही मराठीनें संस्कृताचेंच साहाय्य घेतलें आहे हें निर्विवाद आहे. नवीन रूपें मराठींत उत्पन्न झालीं त्यांत द्राविडी भाषांचे मुळींच अंग नसून तीं संस्कृतावरून व प्राकृतावरूनच निघालीं आहेत. हीं रूपें कशीं निघालीं हें दाखविणारें ऐतिहासिक व्याकरण अद्याप तयार व्हावयाचें आहे. परंतु या रूपांच्या उत्पत्तींत इतर भाषांचें अंग नाहीं हें हल्लीं सर्वमान्य झालें आहे. या रूपामुळें मराठी भाषेचें स्वरूप Synthetical अथवा प्रत्यययुक्तच राहिलें आहे. पाश्चात्य भाषाशास्त्रज्ञांनीं भाषांचे Agglutinative. Synthetical आणि Analytical असे तीन भेद केले आहेत. प्रथम प्रथम कोणत्याही भाषेंत प्रत्ययांचें काम शब्द करितात. पुढें हे शब्द नाहींसे होऊन त्यांचे प्रत्यय बनतात. व शेवटीं हे प्रत्यय नाहींसे होऊन व शब्दाची रूपें कमी होऊन प्रत्ययांचें काम कांहीं विशिष्ट अव्ययें करीत असतात. भाषेच्या या तीन स्थित्यंतरास वरील नांवें दिलीं आहेत. संस्कृतभाषा प्रत्यययुक्त आहे, हें उघडच आहे. हिंदीभाषेंत प्रत्यय व रूपें कमी झालीं, परंतु मराठींत जुने प्रत्यय गेले तरी नवीन प्रत्यय उत्पन्न झाले याजमुळें तिचें स्वरूप अद्याप प्रत्यययुक्तच आहे. यांत भाषेचें सौंदर्य आहे तरी तिचें कठाणपण यांत आहे. इंग्लिशभाषा Analylical ह्मणजे प्रत्ययरहित स्थितींत आली आहे, ह्मणोन इंग्लिश भाषा बोलणारास हिंदी अधिक पसंत पडेल असें बीम्सनें आपलें मत दिलें आहे.

तिसरी गोष्ट ध्यानांत ठेविण्यासारखी ही कीं, मराठीभाषा नवीन बनत असतांना तिणें संस्कृत कोशाचाही बराच आधार घेतला. मराठीनें उच्चारदौर्बल्य टाकलें ते तरी संस्कृत शब्दाच्याच जोरावर, मराठींत नवीन प्रत्यय बनले ते तरी संस्कृतच्याच शब्दांच्या साहाय्यानें व मराठीचा शब्दभरणा वाढला, तो तरी संस्कृतांतूनच वाढला. कांहीं शब्दाचा भरणा भाषेच्या जोरासाठीं समजून उमजून झाला असून कांहीं धर्मजागृतीमुळें जुन्या संस्कृत धर्मग्रंथाकडे लोकांची आवड वळल्यानें झाला. या शब्दांना व्याकरकार तत्सम असें नांव देतात, व जे शब्द प्राकृतच्या द्वारें आले त्यास तद्भव असें नाव देतात हें आपल्यास ठाऊकच आहे. पाश्चात्य विद्वानांस तद्भवांचा मोठा अभिमान वाटतो व जसा त्यांस पण्डिताचा बहुतेक तिरस्कार आहे त्याप्रमाणें तत्सम शब्दाचाही तिरस्कार वाटतो, असे पाश्चात्य विद्वानाच्या लेखावरून दिसतें. अशा प्रकारचा पंक्तिप्रपंच करण्याचें आपल्यास कारण नाहीं. भाषेच्या अंगवळणी जे शब्द पडले ते सर्वच वंद्य आहेत, मग ते तद्भव असोत, तत्सम असोत, किंवा देशी असोत.

गेली. उच्चारांचा दुबळेपणा टाकून, रूपांचा नवीन भरणा करून, व संस्कृत शब्दांचें योग्य साहाय्य घेऊन, मराठी भाषा महाराष्ट्रांत अस्तित्वांत आली. तिला तेराव्या शतकांतील ज्ञानेश्वराच्या अप्रतिम ग्रंथानें एकदम कळसास चढविलें. जशी कवीस राजाश्रयाची जरूर आहे, तशीच भाषेस अलौकिक कवींच्या आश्रयाची जरूर आहे. प्रतिभासंपन्न ग्रंथकाराचे ग्रंथ हे भाषांचे किल्ले आहेत. या किल्ल्यांच्या योगानें भाषेला बळकटी येते, आणि तिच्यावर परभाषांचे हल्ले सहसा होऊं शकत नाहींत. या प्रकारचा किल्ला मराठीस तेराव्या शतकांत सुदैवानें मिळाला. इतकें जुनें व समर्थ वाङ्मय दुसऱ्या कोणत्याही आर्यभाषांत नाहीं. हिंदींत चंदबरदाई याचा पृथ्वीराजरासा या नांवाचा ग्रंथ या पूर्वीचा आहे हें खरें आहे, व तोही ग्रंथ जोरदार व सन्माननीय आहे; तथापि त्यांस धार्मिक जोर नसल्यामुळें त्याचें वर्चस्व नेहमीं जागृत नाहीं. ज्ञानेश्वरीचें महत्त्व, मराठी भाषा आहे तोंपर्यंत जागत राहील, जोंपर्यंत संतांचें चरित्र महाराष्ट्र लोकांत प्रिय आहे तोंपर्यंत ज्ञानेश्वरीचें पूज्यत्व कायम राहील. जोंपर्यंत रसाळ व जोरदार भाषा समजण्याची व तिचा रसास्वाद घेण्याची पात्रता महाराष्ट्रीयांच्या अंगीं वसत आहे, तोंपर्यंत ज्ञानेश्वरीची थोरवी आबाधित राहील.

मराठी भाषेला नवीन आलेलें स्वरूप ज्ञानेश्वरींत पूर्णतेस आलेलें दिसतें. ण कार व कारांचें प्राबल्य ज्ञानेश्वरींत नाहीं. नवीन उत्पन्न झालेलीं रूपें ज्ञानेश्वरींत आपल्यास चांगलीं दिसून येतात. संस्कृत शब्द मराठी भाषेंत किती वापरावे याचा उत्कृष्ट नमुना पाहणें असल्यास तोही ज्ञानेश्वरींत दिसतो. सारांश, मराठीचें जोरदार स्वरूप ज्ञानेश्वरींत चांगलें दिसून येतें. ज्ञानेश्वरीनंतर लवकरच महाराष्ट्रांत स्वराज्य नष्ट झालें व भाषेच्या वाढीचें एक साधन नाहींसें झालें. दोनशें वर्षेंपर्यंत देश परकी लोकांच्या अमलाखालीं होता. फारशी, आरबी सारख्या सुधारलेल्या व जोरदार भाषांना राजकीय महत्व घेऊन त्यांचा पगडा तीनशें वर्षेंपर्यंत देशांत होता. तथापि मराठी भाषेवर त्या भाषांचा फारसा परिणाम झाला नाहीं, याचें कारण ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव इत्यादि मराठी भाषेचे किल्ले होत. राजकीय भाषेंत दरबाराच्या लिहि-ण्यापुसण्यांत कदाचित् कांहीं परिणाम झाला असेल, कित्येक परकी शब्द विशेषतः सरकार दरबारच्या संबंधाचे मराठींत शिरले. परंतु भाषेचें स्वरूप बदललें नाहीं व भाषेची नैसर्गिक साधारण वाढ थांबली नाहीं. कोणत्याही भाषेवर दुसऱ्या भाषेचा पगडा बसणें म्हणजे त्या भाषेच्या शब्दांच्या रूपावर परिणाम झाला पाहिजे. त्या भाषेची प्रक्रिया बदलली तर मात्र त्या भाषेवर परिणाम झाला असे मानावें लागतें. परकीय लोक आपल्या देशांत येऊन आपल्या धर्मांत मिसळून गेले असतां त्याच परकीयत्वाचा आपल्यावर परिणाम होत नाहीं. त्याप्रमाणेंच परकीय शब्द आपल्या भाषेच्या कोशांत घुसून आपल्या भाषेच्याच प्रक्रियेंत गुंतून गेले असतां परकीय

भासत नाहींत अशा प्रकारची स्थिति मराठीची आहे. मराठीची प्रक्रिया कोणत्याच अंशानें मुसलमानी भाषांच्या सहवासानें बदलली नाहीं. मराठी स्वराज्याच्या उदयाच्या वेळेस जे अलौकिक बुद्धिमत्तेचे ग्रंथकार उत्पन्न झाले, त्यांच्या भाषेंत व ज्ञानेश्वरीच्या भाषेंत फरक आहे. पण ही भाषेच्या प्रक्रियेची वाढ स्वतंत्र झालेली आहे. त्यांत परकीय भाषेचा गंध नाहीं. एकनाथ, तुकाराम, रामदास, वामन, मुक्तेश्वर यांचे ग्रंथ पाहिले ह्मणजे मुसलमानांच्या भाषांचा मराठीवर कांहीं परिणाम झाला नाहीं असें दिसून येईल. कित्येक मुसलमानी शब्द मराठी कोशांत नवीन आले, परंतु त्यास मराठी स्वरूप मिळून मराठी प्रक्रियाच लागू झाली. त्या वेळचे सरकार दरबारचे लेख व वरील संतकवींचे लेख ताडून पाहिलें ह्मणजे आमची—धर्माची व व्यावहारिक-भाषा मुसलमानी भाषांच्या संसर्गापासून किती अलिप्त राहिली होती याची सहज कल्पना येईल.

सोळाव्या शतकांतील संतकवींत तुकाराम हा अत्यंत सरळ व सोपें लिहिणारा असून त्याची भाषा फार गोड, मार्मिक व हृदयांत घुसणारी आहे अशी सर्वांची समजूत आहे व तीही यथार्थ आहे. तुकारामाच्या भाषेंतही संस्कृत ह्मणजे तत्सम शब्द भाषा प्रौढीकरितां पुष्कळ येतात, ही गोष्ट मात्र आपण विसरतां कामा नये. तुकारामाचे कोणतेही अभंग घ्या; त्यांत तत्सम शब्दाची योग्य भरती केलेली असते हें आपणास आढळेल. "नीचपण बरवे देवा । नचले कोणाचाही हेवा ॥ महापुरें झाडें जाती । तेथें लोहाळे राहती ॥ येती सिंधूच्या लहरी । नम्र होतां जाती दुरी । तुका ह्मणे हेंचि फळ । पाय धरिल्या नचले बळ ॥ " हा अगदीं साधा अभंग आहे, तरी यांतही संस्कृत शब्दाची योजना ठिकठिकाणीं प्रमाणशीर व गोड केलेली आहे. कित्येक अभंगांत तर ती पुष्कळच दिसून येते. ॥ सोनियाचें ताट क्षीरीनें भरिलें । भक्षावया दिलें श्वानालागीं ॥ मुक्ताफळ हार खरासि घातला । कस्तूरी सुकरा चारविली ॥ वेदपारायण बधिरा सांगे ज्ञान । तयाची ते खूण काय जाणे ॥ तुका ह्मणे ज्याचे तोचि एक जाणे । भक्ताचें महिमान साधु जाणे । वरील अभंगांत श्वान, खर, सुकर, बधिर, शब्द संस्कृतांतून मुद्दाम घेऊन वापरल्यानें अभंगास किती गोडी आली आहे, हें सहृदय वाचकास निराळें सांगणे नको.

सोळाव्या शतकांतील मराठी भाषेंत व तेराव्या शतकांतील मराठी भाषेंत बराच फरक आहे, हें ज्ञानेश्वराच्या व तुकारामाच्या ग्रंथाची भाषा ताडल्यानें तेव्हांच लक्षांत येते. ज्ञानेश्वराच्या समकालीन नामदेव होता ही गोष्ट निर्विवाद आहे. किंबहुना नामदेवाचे कित्येक अभंग शीखधर्मांचा संस्थापक नानक यानें घेतले आहेत व अद्याप नानकाच्या पूज्य ग्रंथांत गोंविलेले ते सांपडतात. नामदेवाचे इतर उपलब्ध अभंग तसेच नानकानें घेतलेले वर निर्दिष्ट केलेले अभंग, यांची भाषा अर्वाचीन भाषेसारखी, निदान तुकाराम रामदासाच्या भाषेसारखी कां दिसते व ज्ञानेश्वरीची

भाषा नामदेवाच्या भाषेहून निराळी व जुनी कां भासते, हें एक मला गूढ आहे. कदाचित् नामदेवाचे अभंग आपल्यांत दुरूस्त झालेल्या स्थितींत उपलब्ध आहेत असें त्यांचें कारण असेल तर न जाणे. असो या गोष्टीचा उल्लेख करून आपण पाहिलेल्या विषयाकडे वळूं. सतराव्या अठराव्या शतकांत मराठी राज्याची स्थापना होती मराठी राज्य वैभवास चढलें. त्यामुळें मराठी भाषेचा वादही पुष्कळ झाली हें निर्विवाद आहे. मराठी भाषेचा विस्तारही वाढला. गोदावरींमध्यें तापी, व कृष्णा दोन्ही सीमेवर अशा या आपल्या महाराष्ट्राची व मराठीची जुनी सीमा होती. त्याच्या बाहेर मराठी भाषा उत्तर, दक्षिण, पश्चिम, पूर्व जेथें जेथें मराठी राज्य गेलें तेथें गेली. उत्तरेस ग्वाल्हेर, झांशी, इंदूर, पूर्वेस ओरिस, दक्षिणेस मद्रास, तंजावर, म्हैसूर व पश्चिमेस् बडोदें, अमदाबाद इत्यादि ठिकाणीं मराठीचा प्रसार झाला.

" It (Marathi) has travelled ;with the Maratha Conquerors. There are large Colonies fits speakers in Baroda, in Saugor and in several parts of Central India (Last Census Report).

ह्या विस्तारामुळें मराठी भाषेचा निरनिराळ्या हिंदी भाषांशीं सहवास घडून तिजवर बेरच परिणाम घडले आहेत. यापूर्वी मराठी भाषा बहुतेक आपल्याच मुलुखांत कोंडलेली होती ती आतां अनेक देशभर पसरली. या वेळच्या राजकारणांत परस्पर दंळणवळणांत, बखरी वगैरे ऐतिहासिक लेखांत, परभाषांतील शब्द आणि विशेषतः फारशी शब्द फारच भरलेले आढळतात. निरनिराळ्या विषयांची चर्चा करण्याचें सामर्थ्य भाषेंत बेंच आलें. आपल्या देशांतील ग्रंथकर्त्ते व कवी यांची भाषा स्वराज्याच्या साहजिक अभिमानानें अधिक संस्कृतमय झाली, ही मात्र एक विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट आहे. मोरोपंताचें काव्य संस्कृत शब्दप्रचुर आहे. व त्यामुळें त्याच्या जोरदारपणांत यत्किंचित्‌ही न्यूनता आली नाहीं.

मराठी राज्याच्या संबंधानें मराठी भाषेचा उत्कर्ष झाला ही गोष्ट बाजूस ठेविली तर, मराठी राजांच्या कारकीर्दींत मराठी भाषेला समजून उमजून उत्तेजन मिळालें, असें दिसत नाहीं. मराठी राजकर्त्यांस लढाईंतून अगोदर फुरसतच मिळत नव्हती हें खरें आहे. त्यांतल्यात्यांत श्रीशिवछत्रपतींनीं मराठी भाषेंतून फारशी शब्द काढण्याविषयीं खटपट केली हें त्यांस केवढें भूषणावह आहे व यांवरून त्यांची स्वदेशप्रीति व स्वभाषाभिरुचि किती होती, हें व्यक्त होतें. असा सार्वत्रिक बुद्धीमत्तेचा पुरुष सबंद मराठी राज्यांत झाला नाहीं. छत्रपतींच्या घराण्यांत किंवा पेशव्यांच्या घराण्यांत कोणी विद्याव्यासंगी पुरुष झाला नाहीं; आणि त्यांना या व्यासंगाकरितां फुरसतही नव्हती हें उघड आहे. तथापि पेशवाईंत विद्येकडे लक्ष नव्हतें असें नाहीं; पण तें धार्मिक दृष्टीनें होतें. वेदाध्ययन व शास्त्राध्ययन करणारास चांगला राजाश्रय

होता. खास मराठीलाही थोडाबहुत कवी, कथेकरी वगैरेंच्या पारितोषिक रूपानें अवांतर होता असें मानण्यास हरकत नाहीं. तथापि एकंदरींत सतरावें व अठरावें शतक मराठीच्या उत्कर्षाच होय असें ह्मटलें असतां चालेल. श्रीधर, मोरोपंत, रामजोशी, रघुनाथ पण्डित वगैरे नामांकित कवि या काळांत झाले व अनेक मनरांचें याच काळांतील होत.

एकोणिसाव्या शतकांतील मराठी भाषेचा इतिहास विस्तारानें लिहिणें आजच्या निबंधांत शक्य नाहीं; कारण हा निबंध बराच लांबला आहे. एक दोन ठळक गोष्टी लिहून हा निबंध आटोपतों. एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या चौथाईत इंग्रजी राज्य हिंदुस्थानांत बहुतेक सर्व ठिकाणीं कायम होऊन देशांत स्वस्थता झाली व इंग्रजी अमलाखालीं छापखान्याची कला लवकरच पसरून मराठी गद्य वाङ्मयाला जोर येऊन त्याचा भाषेवर सुपरिणाम होऊं लागला. इंग्रजी विद्वान् सहज विद्याभिरुचीनें ह्मणा, राजकीय गरजेनें ह्मणा, किंवा धर्मप्रसाराच्या भाविक इच्छेनें ह्मणा, देशी भाषांचा अभ्यास करूं लागले तेव्हां साहजिकच मराठीच्या कोशाकडे व व्याकरणाकडे त्यांनीं लक्ष दिलें. भाषा बोलणारास कोशाचें व व्याकरणाचें महत्व वाटत नाहीं हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. भाषा जोंपर्यंत वाढत्या व तरुण स्थितींत आहे, तोंपर्यंत भाषेंत व्याकरण व कोश उत्पन्न होत नाहींत. एकोणिसाव्या शतकांपर्यंत मराठींत कोश व व्याकरण उत्पन्न झालीं नाहात याचें आश्चर्य नाहीं. परकी लोकांना मराठीचा अभ्यास करतांना व्याकरणाची व कोशाची गरज उत्पन्न झाली. यापूर्वी मराठीचें एक व्याकरण पोर्तुगीज लोकांच्या अमदानींत अशाच कारणानें तयार झालें होतें, ही गोष्ट नमुद केली पाहिजे. ऐतिहासिकदृष्ट्या कोकणांतील भाषेचें १६ व्या शतकांत तयार झालेलें व व्याकरण फार महत्वाचें आहे असो. सन १८३१ मध्यें कॅप्टन मोल्सवर्थ यांनीं मराठीचा कोश तयार करून प्रसिद्ध केला. हा कोश तयार करतांना मोल्सवर्थ यांना अनेक विद्वान पंडिताचें साहाय्य घेतलें होतें. शब्द जमविणारे लोक निरनिराळ्या जिल्ह्यांतून शब्द जमवून आणून ते एका पंडिताच्या कमिटीस देत. व ती कमिटी त्या शब्दाची विल्हेवाट लावी. याप्रमाणें तयार झालेला हा कोश ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाचा आहे. या कोशावरून मराठीची शक्ति केवढी वाढली, होती याचें अनुमान करतां येतें भाषेंत एका शब्दावरून अनेक साधित शब्द उत्पन्न करण्याची जितकी जास्ती शक्ति असेल तितका त्या भाषेला जोर अधिक असतो हें प्रसिद्ध आहे. मराठी भाषेची अशा तऱ्हेची शक्ति किती आहे, हें मोल्सवर्थच्या कोशावरून दिसून येईल. हा कोश तयार करण्यांत धार्मिक हेतुही होता हें नमुद करून ठेविले पाहिजे. प्रत्येक हिंदीभाषेंत बायबलचें भाषांतर व्हावें याकडे पाश्चात्य विद्वानाचें लक्ष असतें ही गोष्ट मोठी आश्चर्यकारक नव्हे. गेल्या सन्सस रिपोर्टांतील, भाषांवरील निबंध लिहितांना डाक्टर ग्रीयर्सन

यांनीं प्रत्येक भाषेचें वर्णन करतांना त्या भाषेंत बायबलचें भाषान्तर झालें आहे कीं नाहीं व झालें असल्यास कधीं झालें ही महत्त्वाची गोष्ट समजून ठिकठिकाणीं दिली आहे.

पाश्चात्यांचें व्याकरणाकडे लक्ष याच वेळेस लागलें. मराठीचें हल्लींचें व्याकरण इंग्रजी धर्तीवर झालें आहे याचें कारण तरी हेंच. मराठीचें व्याकरण तयार करण्याचें काम इकडील पण्डितांनींच जरी केलें आहे, तरी तें केवळ इंग्रजी व्याकरणाच्या धर्तीवर केलें आहे, यामुळें मराठी भाषेचें ऐतिहासिक दृष्ट्या खरें व्याकरण अद्याप व्हावयाचें आहे. मराठीचा कोशही एतद्देशीय विद्वानांच्या हातून होणें जरूर आहे. परंतु अशा गोष्टी होणें राजाश्रयावर किती अवलंबून असतें ह्याचा विचार केला म्हणजे परकी अंमलाखालीं, एतद्देशीय विद्वानांचे हातून असे कोश किंवा व्याकरण होणें फारच कठीण आहे, तथापि लोकांत जागृति होऊन मराठी भाषेसंबंधानें अभिमान उत्पन्न झाला आहे, ही आनंदाची गोष्ट नमुद केली पाहिजे. राजवाड्यासारखे मराठी भाषेचा एकान्तिक अभ्यास करणारे सन्मान्य लोक महाराष्ट्रांत होऊं लागले आहेत. राजवाडे यांचे मराठीवरचें व्याकरण लवकरच बाहेर पडणार असल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे, तें व्याकरणही भाषेची उणीव भरून काढील अशी मला उमेद आहे.

मराठी भाषेचा ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार करणारे पाश्चात्य विद्वान आजपर्यंत बरेच झाले आहेत ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे. कांहींस नैसर्गिक दुरभिमान व कांहींस निष्कारण दुराग्रह या गोष्टी बाजूला ठेविल्या तर पाश्चात्य लोकांची विद्याप्रियता प्रशंसनीय आहेत यांत शंका नाहीं. विशेषतः जर्मनपंडित मोठे शोधक व मेहनती असतात. बीमस्, होर्नल, कुनौ, ग्रीयरसन् प्रभृति पाश्चात्य विद्वानांनीं मराठीचा व इतर हिंदुस्थानांतील आर्यभाषांचा चांगला अभ्यास केला आहे व त्यांचे लेख व पुस्तकें वाचण्यासारखीं व मनन करण्यासारखीं आहेत. डाक्टर ग्रीयरसन् यांनीं सरकारच्या सहाय्यानें हिंदुस्थानांतील सर्व भाषांचें परीक्षण व वर्गीकरण करण्याचें काम चालविलें आहे व तें बहुतेक संपत आलें आहे. त्यांनीं मराठीवर लिहिलेला भाग महत्त्वाचा आहे व गेल्या सेन्सस रिपोर्टांतील भाषा या सदरावरील त्यांनीं लिहिलेली प्रस्तावनाही वाचण्यासारखी आहे. मराठी भाषेच्या इतिहासाचा अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या एतद्देशीय विद्वानांस या साधनांचा चांगला उपयोग होईल.

मराठी भाषेची प्रगति, परिस्थिति विशेष अनुकूळ नसतांनाही बरीच झाली आहे हें सांगायास आनंद वाटतो. पाश्चात्य विद्वान् सुद्धां मराठीची बंगालीच्या खालोखाल आधुनिक वाङ्मयांत प्रगति झाली आहे असें कबूल करतात. बंगालींतील कित्येक उत्तम पुस्तकांप्रमाणें किंवा तुकारामाच्या अभंगाच्या गाथेप्रमाणें मराठींतील आधुनिक ग्रंथांपैकीं एकाचेंही भाषान्तर इतर भाषांत झालें नाहीं ही गोष्ट खरी आहे. तथापि

हा दोष भाषेचा नाहीं. मराठी, बंगालीपेक्षां कमी दर्जाची भाषा आहे असेंही नाहीं. किंबहुना मराठीचा दर्जा वरिष्ठ आहे, हें पाश्चात्य त्रयस्थ विद्वानही कबूल करतात. मराठीच्या अंगीं सुधारलेल्या आधुनिक देशाचे सर्व व्यवहार व्यक्त करण्याची शक्ति आहे. राजकीय व्यवहार व न्यायासनांतील व्यवहार मराठींत उत्तम रीतीनें चालूं शकतात. नानाप्रकारचे युक्तिप्रधान वादविवाद मराठींत होऊं शकतात. हजारों श्रोत्यांचें मन तल्लीन करून सोडण्याचें वक्तृत्व सामर्थ्य मराठींत आहे. वेदान्त, न्याय, योग इत्यादि गहन विषयांना सुगम करून देण्याची पात्रता मराठीच्या अंगीं आहे. पाश्चात्य पदार्थविज्ञानशास्त्रें व इतर भौतिकशास्त्रें हीं जरी अद्याप मराठींतून चांगलीं सांगतां येऊं शकत नाहींत, तथापि हा दोष मराठीचा नसून तिचा उपयोग पाठशाळांतून या विषयांत केला जात नाहीं म्हणून ही स्थिति आहे, परंतु हळुहळू हाही प्रयत्न होत आहे व हिंदी भाषांत मराठीची योग्यता या बाबतींत कमी नाहीं हेंही लवकरच सिद्ध करून देता येण्यासारखें आहे. सारांश जर उणीव असेल तर ती लोकांच्या प्रयत्नाची आहे. मी पूर्वीच सांगितलें आहे कीं, भाषेला आश्रय विद्वानांचा पाहिजे, व विद्वानांना आश्रय राजाचा पाहिजे. आजपर्यंत विद्वानांनीं मराठीला जसा आश्रय दिला पाहिजे होता तसा दिला नाहीं. मराठीचा युनिव्हर्सिटींत प्रवेश कित्येक वर्षेंपर्यंत नसल्यानें येथवर स्थिति झाली कीं, आमच्या विद्वानांचें—विचार करणें किंवा-बोलणें सुद्धां मराठींत नाहींसें झालें. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं ही दुःस्थिति बदलण्याचा यत्न करून मराठीचें सामर्थ्य लोकांच्या नजरेस आणून दिलें तव्हांपासून विद्वान लोक मराठीच्या बाजूला बरेच वळले आहेत. स्वदेशप्रीति व स्वभाषाप्रीति यांचीही सांगड आहे. स्वदेशप्रीतीची ज्योत महाराष्ट्रांत जागृत झाल्यापासून विद्वान लोकांना मराठी भाषेचें रहस्य व गोडी कळूं लागली आहे. मराठी भाषेचा व्यासंग करणारे विद्वान लोक पूर्वीपेक्षां आतां पुष्कळ झाले आहेत. यामुळेंही मराठी ग्रंथकर्त्यांच्या संमेलनाची कल्पना उत्पन्न होऊन मराठी साहित्यचर्चा आज आपण करीत आहों.

त्यांतही अत्यंत सुदैवाची गोष्ट म्हटली तर मराठीच्या या साहित्यचर्चेस सन्मान्य राजाश्रय केलेला आहे ही होय. श्रीमन सयाजीराव महाराज गायकवाड सरकार यांच्या सारख्या विद्याव्यासंगी व विद्याप्रिय महाराजांच्या आश्रयाखालीं यंदाची ही परिषद व्हावी हें मराठीच्या भावि उत्कर्षाचें सुचिन्ह आहे. महाराजांच्या ज्या अनेक सद्गुणांनीं आज त्यांचें नांव भरतखण्डांत सर्व विश्रुत व प्रिय केलें आहे, त्यापैकीं त्यांची विद्येविषयीं अभिरुचि व विद्वज्जनाचा परामर्ष घेण्याची उत्सुकता, हे दोन गुण लोकोत्तर आहेत. मराठीभाषेचा व्यासंग करणाऱ्या लोकांस अशा प्रकारचा पाठिंबा मिळाला आहे याजबद्दल खरोखर आपणास धन्यता वाटली पाहिजे. गुजरातचेच पूर्वींचे राजे सिद्धराज, कुमारपाळ, किंवा धारानगरीचे मुंज व भोज यांची या वेळेस आठवण आल्यावांचून राहत नाहीं. 'विद्वानेवहि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम्' या न्यायानें श्रीमंत सयाजी महारा-

ज्यांची विद्वत्ताच ह्या सुप्रसंगाला कारणीभूत झाली आहे हें तुम्हांस ठाऊक आहे. सयाजी महाराजांसारख्या विद्वान् प्रभूपुढें महाराष्ट्रांतील प्रमुख प्रमुख विद्वानांकडून मराठी भाषेची साहित्यचर्चा होत आहे, हें पाहून भोजराजाच्या पाठशाळेची किंवा मुंजराजाच्या परिषदेची कल्पना आपल्या समोर उभी राहते. अशा प्रकारचे प्रसंग इतिहासांत विरळा दृष्टीस पडतात. व त्यांचा उपयोग किती आहे हें विस्तारानें सांगणें नको. मराठी भाषेला विद्वानांचा आश्रय व विद्वानांना विद्याप्रिय राजाचा आश्रय मिळाल्यामुळें मराठीची भावि प्रगति चांगली होईल असा मला पूर्ण भरंवसा आहे. ज्या भाषेला ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या अलौकिक कृतीनें उदयास आणली, ज्या भाषेला एकनाथानें आपल्या अमोघ भक्तीच्या ओघानें माळविलें, ज्या भाषेला तुकारामाच्या सरळ सुंदर शब्दांनीं पाटाव नेसविलें, ज्या भाषेला रामदासाच्या तिखट्या प्रतिभेच्या वाणीनें प्रेमभरित करून सोडिलें, ज्या भाषेला मोरोपंताच्या जोरदार व तेजस्वी उक्तीनें मुकुट घातला, ज्या भाषेला कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निबंध-मालेनें गळ्यांत हार घातला, ज्या भाषेला महाराष्ट्रांतील विद्वज्जनांनीं आदरानें नमस्कार केला आहे व ज्या भाषेला विद्याप्रिय श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या हस्तें प्रौढ भाषांच्या सिंहासनावर बसविलें, त्या भाषेचा भावी उत्कर्ष निश्चित आहे यांत शंका काय?

तुह्मा संतांचिये सभे । तें उणीवासि ठाके उभें ।
तें पूर्ण नोहे तैं लाभे । तुम्हा कोणें ॥
सीतलया हि परिसे । लोहत्वाचिये अवदशे ।
नमू किजेचि आपलें । तो कोणा बोलू ॥

पहोडें येथील साहित्यसम्मेलनाकरितां लिहिलेला निबंध.

मुक्तेश्वरी भारत.

(लेखक—श्रीयुत अनंत नारायण पंडीत).

पुणें शहरांत भरलेल्या गेल्या ग्रंथकारांच्या सम्मेलनांत रा. रा. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं ' मुक्तेश्वर व चंद्रात्मज ' हा छोटासा निबंध वाचून दाखवून खालील ठाम सिद्धान्त बेधडक ठोकून दिला.

"मुक्तेश्वरानें अठरा पर्वें भारत रचलें असावें व बाकीचीं पर्वें कधींनाकधीं तरी सांपडतील, अशी जी शंका व आशा वाटत होती, तिला आतां बिलकुल जागा नाहीं. मुक्तेश्वरानें फक्त चार पर्वें भारत रचलें हा सिद्धान्त समजावा."

यावर त्यावेळीं उत्तरपक्ष झाला नाहीं व अध्यक्षांच्या समारोपांतहीं हा प्रश्न अलग राहिला. रा. रा. आजगांवकर यांनीं कांहीं दिवसांनीं ' दैनिक ज्ञानप्रकाशा'त एक त्रोटक लेख या बाबतींत लिहिला व ' समालोचका'त टीका सुरू झाल्याचें मला स्मरतें; याशिवाय आणखी टीका आल्याचें माझ्या पाहण्यांत नाहीं. हा वाङ्मयविषय अति महत्वाचा असल्याकारणानें या कामीं अशी अनास्था व उपेक्षा गर्हणीय नाहीं काय ? अस्तु.

हा सिद्धान्त व लोकप्रवाद शाद्ब आणि प्रत्यक्षप्रमाण यांच्या कसोटीस कितपत टिकतो तें आतां आपण पाहूं; कारण, अनुमान व उपमान यांस जमेस धरून विस्तृत विवेचन अन्यत्र करण्याचें योजिलें आहे. येथें फक्त आधार थोडक्यांत देण्याचा विचार आहे.

' कविचरित्र'कारांपासून तों ' काव्यसंग्रहा'चे नूतन संपादक रा. रा. बाळकृष्ण अनंत भिडे यांजपर्यंत मुक्तेश्वरानीं अठरा पर्वें भारत रचिलें ही आख्यायिका सर्वसंमत आहे. हींत सत्याचा अंश नसता, तर हीस या सर्वांचा हस्तालंब न मिळता; कारण, हे सारे विद्वान्, बहुश्रुत रसिक व मार्मिक म्हणून महाराष्ट्रांत गाजलेले आहेत.

शाद्ब प्रमाणांत दोन भाग करूं; पहिल्यांत मुक्तेश्वरांच्या भारतांतील

ओव्यांचा संग्रह करूं व दुसऱ्यांत गतकालीन कवींच्या उक्तींचा समावेश करूं.

(अ) 'तो मुद्गल चिंतामणीसुत, लीलाविश्वंभर जगविख्यात ।
(?) यानें व्यास भारतीचा अर्थ, महाराष्ट्रं बोलिला'
(२) 'सभापर्वी नारदनीति उद्योगपर्वी विदुरनीति ।
भीष्मपर्वी कृष्णनीति भगवद्गीता ज्या नांव १५२.
भारतकथासंक्रमणीं निरूपणरूपें तिळवणीं ।
वाटितां ह्मणतसे अवदानीं ल्हाणें असो श्रोतयां १५३.
लीलाविश्वंभरपादाब्जीं मुक्तेश्वर षट्पद सहजीं ।
गुंजारव करितां रुंझी भारतकथा प्रगटली १५४.'

अ. ३ सभापर्व.

(३) 'वेदाब्धी मथुनी देखा व्यासें काढिलें अमृतोदका
महाराष्ट्रशब्दांच्या कूपिका भरूनि दिधल्या मज हस्तीं ८

उपोद्धात.

भारत इक्षुदंड सुरस मूळवाढिया सारिखा रस
अठरा कांडोरीं गुण विशेष गोडियेचा आगळा १७८
त्यांमाजीं चतुरार्थ कांडोरें हस्तघाणा मुक्तेश्वरें
रस काढोनी श्रवणद्वारें प्राशविला श्रोतेयां १७९'

अ. ६.

(४) पांडव स्थापावे निजपदीं ऐसी कृष्णाची बुद्धी ।
तया कार्याचिया संधी विराटनगरीं राहिला ११९.
तेंचि निरूपण पुढारें उद्योगपर्वी सविस्तरें ।
श्रवण कीजे कां चतुरें व्यासदेव बोलिले १२०.
शक्रविधीच्या मस्तकीं ज्याची पादुका मिरवे निकी ।
तो विश्वंभर गुरू पिनाकी विष्णू आपण विश्वात्मा १२१.
तेणें प्रेरिला कवि किंकर तदाज्ञेनें वदे मुक्तेश्वर ।
परिसोत पुढारें करुणाकर संत माहेर आमुचें १२२.

महाराष्ट्रकाव्याचिये पंक्ती गुरुत्व गौरव इये ग्रंथीं ।
ऐसा विश्वंभर श्रीमूर्ती वरद वदे सुधाचा १२१.

अ० ८—विराटपर्व—

(५) 'यापरी जन्मेजया भूपती सौतिक पावलें समाप्ती
पुढें 'स्त्रीपर्वाची स्थिति कर्णनेत्रीं विलोका'

उपसंहार—सौतिकपर्व.

(ब) १ देविदास, 'वेंकटेशस्तोत्र'कार, आपल्या 'संतमालिका' नामक ग्रंथांत लिहितातः—

'मुक्तेश्वरा मुक्तदशा दिधली तुवां जगदीशा ।
पुरवून त्याची आज्ञा भारतटीका वदविली' ८८.

२ भीमाजीबाबा *'भक्तलीलामृत'कार ह्मणतातः—

अभंग.

'लीलाबाईचीया नारळ ओटींत कृपेनें ह्मणत पुत्र होय ९.
जाला पुत्र त्याचें नांव मुक्तेश्वर भारत अपार केलें ज्यांनीं १०'

३ महिपती बावा ताऱ्हाबादकर प्रेमळ संत चरित्रकार सांगतातः—
'मुक्तेश्वर मुद्गल याणीं भारतीं आळविला चक्रपाणी' ।

४ मोरोपंत बारामतीकर प्रसिद्ध आर्यापति 'पांडुरंगदण्डाष्टक' नामक प्रकरणांत वर्णितातः—

'मुक्तेश्वरकृत भारत आवडतें विठ्ठलासी कीं पर्व ।
सर्व श्रवणें हरितें आशा कविच्या अशेष ही गर्व' ॥

५ विठोबाअण्णा कऱ्हाडकर, प्रख्यात रामोपासक आपल्या 'सुश्लोकलाघव' ग्रंथांत उल्लेखितातः—

'श्रीविश्वम्भरलीला योगो मुक्तेशभूतिमातनुते
याहि महाभारतरणसमुद्यमे प्राकृतान स तृणयति ॥'

---

* सदरहू ग्रंथ धुळें येथील सत्कार्योत्तेजक मंडळीनें रामदास व रामदासी ग्रंथ प्रकाशन करण्याचें ठरविलें असून त्यांतील नं. २ होय. ही मंडळी रामदासीपंथाची माहिती महाराष्ट्रवाचकांस यथासांग देण्याचें काम करीत असून महाराष्ट्रवाङ्मयाची उत्तम सेवा करीत आहे. ग्रंथ संग्राह्य असून सतत वाचनीय आहेत.

मुक्तेश्वरांच्या वर उद्धृत केलेल्या ओंव्यांवरून त्यांनीं संपूर्ण भारत रचल्याचें होत आहे, व अन्य कव्युक्तींवरून त्यांनी तो ग्रंथ पाहिल्याचें ठरत आहे, तसें नसतें तर आम्हीं त्यानीं त्या ग्रंथाचा हवालाच दिला नसता, कारण, असत्य लिहून त्यांना कांहीं स्वार्थ साधण्याचा नव्हता. शिवाय, अपुरा ग्रंथ असल्यास तिकडे लोकांचें लक्षही कमी वेधतें

'मूर्खांचीं लक्षणें' 'भगवद्गीता,' रंभाशुकसंवाद हीं प्रकरणें 'काव्येतिहास' वगैरेमधून प्रकाशित झालेलीं आणि 'सौतिकपर्व इतके ग्रंथ मुक्तेश्वरकृत स्फूट काव्यांत नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहेत. (१९०६ निर्णयसागर छापखाना) शांतिपर्वाची समग्र प्रत उपलब्ध झाली असून ती रा रा. गणेश बाबाजी माळगावकर मुक्तेश्वर संस्थानचे कारकून प्रसिद्ध करणार असून (मुक्तेश्वराचें) विस्तृत चरित्रही देणार आहेत. (रा. आजगांवकरकृत महाराष्ट्र कविचरित्र भाग १ पान ९०).

वरील विवेचनावरून आदि, सभा, वन, विराट व सौतिक हीं पांच पर्वें प्रसिद्ध झाल्याचें स्पष्ट सिद्ध होत असून शांतिपर्व सर्व उपलब्ध झाल्याचें ठरत आहे. उद्योग व भीष्मपर्व हीं लिहिल्याचा सप्रमाण क्यास होत असून स्त्रीपर्वहीं लिहिल्याचा उल्लेख आढळतो; करितां सर्व भारत मुक्तेश्वरांनीं खास रचिलें आहे. याबद्दल आतां व्यर्थ वितंडवाद करण्यात अर्थ नाहीं. फक्त तीं पर्वें उपलब्ध करून घेण्याची खटपट जारीनें झाली पाहिजे. म्हणजे ईश्वरकृपेनें तींही सर्व सांपडतील; जरी कदाचित् नच सांपडलीं, तरी मुक्तेश्वरानीं तीं रचलीं नाहींत असें म्हणण्यास मुळींच (बाजवी) जागा राहत नाहीं. 'प्रयत्नाअंतीं परमेश्वर' या म्हणीप्रमाणें महाराष्ट्र वाङ्मयभक्तांनीं व मुक्तेश्वरकाव्य मधुमिलिंदांनीं प्रयत्नाचीं पराकाष्ठा केल्यास त्यास यश मिळेलच मिळेल.

'सौतिकपर्वाच्या' दोन प्रती व 'रंभाशुकसंवादा'ची एक प्रत अशा तीन प्रती ज्या राजवाड्यांनीं मुक्तेश्वरांच्या स्फुटकाव्य संपादकांकडे पाठविल्या व त्यांबद्दल संपादकांनीं त्यांचे आभार मानिले, (पहा मुक्तेश्वरकृत स्फुटकाव्यें पान १२८ व १७१) तेच राजवाडे मुक्तेश्वरांनीं चारच पर्वें भारत रचिलें असा सिद्धांत कंठरवानें काढितात ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे.

आतां ' प्रत्यक्ष ' प्रमाण देऊन हा त्रोटक लेख संपवितों.

" रा. रा. निबंधमाला कर्ते यांसः—

वि. वि. पुढील चार ओळींस आपल्या अंकांत जागा मिळेल अशी आशा आहे.

आपल्या मालेच्या ४६ व्या अंकांत पंतांच्या कवितेविषयीं विचार करितां मुक्तेश्वराच्यासंबंधानें आपण लिहिलें आहे कीं, त्याच्या ' भारताचीं चारच पर्वें प्रसिद्ध आहेत. बाकींच्याविषयीं जी दंतकथा आहे ती ही आपण देऊन ती मुळींच खोटी ठरविली आहे. यावरून दंतकथा प्रमाण मानणाऱ्यास कदाचित् वाईट वाटलें असेल, परंतु ही पुढील माहिती त्यानीं वाचली ह्मणजे त्यांस वाईट वाटण्यास जागाच राहणार नाहीं येथें जांबुळवाडींत रा. रा. जिवबा अण्णा शिरोडकर या नांवाचे वृद्ध शेणवी गृहस्थ राहत असतात. ते बेळगांवास रहात होते तेव्हां त्यानीं मुक्तेश्वराचीं आठराही पर्वें वाचलीं आहेत असें ते सांगतात. शेवटचें स्वर्गारोहणपर्व मात्र सर्व वाचलें नाहीं. कारण, कित्येक लोकांनीं त्यास तें वाचूं नये ह्मणून सांगितलें, परंतु त्याची प्रत त्यांनीं पाहिली आहे. हीं पर्वें आता बेळगांवात श्रीमंत बापूसाहेब शहापूरकर यांच्या घरांत असतील आणि कदाचित् कुरुंदवाडचे श्रीमंत पटवर्धन यांजकडेही असतील, असें त्याच्या सांगण्यात आहे.

यावरून कोणा शोधक पुरुषास अजूनही हीं पर्वें शोधांतीं मिळण्यासारखीं आहेत ह्मणून आणि आपलें वाक्य चिरनष्ट मानलेल्या वस्तूंपैकीं प्रसंगवशात् कोठें काय उदयास येईल याचा नेम नाहीं. ' हें खरें व्हावें ह्मणून हें पत्र छापण्याची मेहेरबानी व्हावी. कळावें. मुंबई, ता. २५ जानेवारी १९०८.

आपला मित्र,

का. पां. प.

पहा निबंधमाला अंक ४७.

वर का. पां. प. म्हणून अशीं अक्षरें आलीं आहेत. ते प्रसिद्ध संस्कृत व महाराष्ट्र काव्यशोधक काशिनाथ पांडुरंग परब होत. काव्यमालेच्या वाचकांस त्यांची ओळख करून देण्याची अवश्यकता नको. ते प्रख्यात पंडित दुर्गाप्रसाद यांजबरोबर त्या मासिकाचे संपादकीय काम करीत होते.

मुक्तेश्वरांचीं अठरा पर्वें वाचल्याची साक्ष वरील त्यांच्या पत्रांत नमूद झाली असून तीं कोठें मिळतील याचाही स्पष्ट खुलासा आलेला आहे. हा वाद ज्याअर्थी रा. राजवाडे यांनीं उपस्थित केलेला आहे त्याअर्थीं वरील पर्वें शोधून काढण्याची जबाबदारी त्यांनीं आपण होऊन पतकरून तीं प्रसिद्धीस आणावींत; म्हणजे या अप्रस्तुत वादाबद्दल त्यांनीं योग्य निष्कृति केली असें होईल व महाराष्ट्रवाङ्मयाची त्यांनीं महत्तमसेवा केल्याचें त्यास श्रेय लाधेल. रा. राजवाडे नुसते इतिहास शोधकच नाहींत, तर त्यांनीं कांहीं महाराष्ट्रकाव्येंहीं प्रसिद्धीस आणलीं आहेत. या दृष्टीनेंही त्यांनीं हे सत्कृत्य हातीं घ्यावें अशी त्यांस माझी सूचना आहे.

शिवाय, रा. पागारकर, आजगांवकर, भावे व इतर महाराष्ट्र वाङ्मयभोक्ते यांनींही या कामीं शैथिल्य टाकून देऊन श्रमांची शिकस्त करावी अशी त्यांसही पण माझी विनंति आहे.

हा अल्प लेख मी महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेस नजर केला आहे. पराधीनतेमुळें मला समक्ष येतां येत नाहीं, याबद्दल फार दिलगिरी वाटते, परंतु निरुपाय आहे, तरी त्याचा परिषदेच्या निबंधांत समावेश व्हावा एवढी विज्ञप्ति आहे.

(बडोदें येथील साहित्यसम्मेलनाकरितां लिहिलेला निबंध)

वाङ्मय आणि स्त्रिया.

(लेखक—सौ० काशीबाई हेरलेकर.)

जगांत प्रवेश करतांना जसा प्रथम आईशीं संबंध येतो, तसा वाङ्मया-च्या जगाशीं पहिला परिचय होतांना आधीं 'श्री' शीं गांठ पडते. हा अनुभव आपणां सर्व सुशिक्षितांचा आहे. ही श्रीच प्रथम कां? स्त्रीत्व-सूचक असा हा शब्द सर्वांच्या आधीं असावा, ह्याचें कारण काय? असा रिकाम्या वेळीं सहज मनांत प्रश्न येतो. पुढें पहावें तों भाषा शिकूं लागतांना जे शब्द येतात, त्यांत पुरुषवाचक शब्दांप्रमाणें कित्येक स्त्री-वाचक शब्दहि आढळतातच. एवढेंच नाहीं तर, भाषेच्या कोशांत कोणते शब्द जास्त आढळतील, याची प्रत्यक्ष गणती केल्यावांचून खात्रीनें कांहींच सांगतां येत नाहीं. अक्षर शिकण्याचा कित्ता घ्या, त्याच्या शिरो-भागीं सरस्वती विराजमान झालेली दिसतेच. पाडव्या दसऱ्याला तिची पूजा मुलें बिनचूक करितात. आधीं विद्यादेवी तेव्हां पुढें इतर देवांची ओळख. देवाप्रमाणें अनेक देवता. भाषा, पृथ्वि, बुद्धि, वीज, स्फूर्ति, दिशा, चूल, क्षमा, कीर्ति, नीति, मात्रा यांच्या समानार्थी पुल्लिंगी शब्दच नाहींत. ज्योतिषशास्त्र शिकावयास घ्या, त्यांत ताऱ्यामध्यें अरुंधती आहेच. तारा शब्द उभयलिंगीं आहे. नौका, आगबोट, आगगाडी, सुई, कात्री, टांचणी, फिरकी, चाती, माती, टोपली, चटई, तसबीर, कविता अशा प्रकारचे निरनिराळ्या वस्तु, क्रिया, कलासंबंधीं शब्द स्त्रीलिंगी आहेत. असे शब्द सर्व भाषांतून आढळतील. ही शब्दांचीं रूपें उगाच अशीं नाहींत. पर्वत, पराक्रम, समुद्र, प्राण, हे पुल्लिंगीं शब्द व कीर्ति, बुद्धि, प्रभा, मुक्ति, वगैरे स्त्रीलिंगी शब्द ह्मणजे विशेष चिन्हें होत. शब्द हें अर्थाचें अवगुंठन होय. ह्या दृष्टीनें त्यांच्याकडे पाहिलें पाहिजे. हें नुसत्या रूपाच्या दृष्टीनें पाहिलें आहे. अर्थाच्या किंवा मजकुराच्या दृष्टीनें पाहिलें तर ही परंपरा संपत नाहींच.

ज्यांचा ह्मणून वाङ्मयांत समावेश होतो, अशी धर्म, नीति, शास्त्र-कला, इतिहास, काव्य, नाटकें, कादंबऱ्या, इत्यादि कोणतीही शाखा घ्या, त्यांत स्त्रियांचा भाग नाहीं असें नाहीं. प्रत्यक्ष वा परोक्ष, कोणत्या ना कोणत्या रीतीनें त्यांचें रूप तेथेंही आढळतेंच. वेदांत स्त्रियांनीं केलेल्या ऋचा आहेत असें सांगतात. आचार्य आणि आचार्याणी असें भिन्नता दर्शक शब्द, तसेंच निरनिराळ्या मंत्रांचे स्वामी, देव व देवताहि आहेत. अनन्यभक्तीला स्त्रियांच्या आत्मत्यागाची, अनन्य प्रेमाची किंवा आत्मसमर्पणाची उपमा सांपडेल. खुद्द ईश्वराला, आईची ह्मणजे स्त्रीची उपमा दिलेली आढळते. पुराणें घ्या, धर्मराजासारख्या महापुरुषाला समाधानार्थ व उपदेशार्थ सावित्री, दमयंती, अनसूया सारख्यांचीं चरित्रें ऋषींनीं विदित केलीं आहेत कहाण्या, व्रतें कांहींहि पहा, हेंच दिसेल. रामायणाला रामापेक्षांहि कांकणभर जास्त शोभा सीतेनें व कौसल्या सुमित्रादिकांनीं दिली आहे. नीतिशास्त्र घ्या, त्याचा तर साराच आधार बिचाऱ्या स्त्रियांवर आहे. प्रेमशास्त्र पहा, त्याचें जन्मच स्त्रियांपासून. काव्यांतून स्त्रीत्व किंवा तसला भाग काढून टाका, त्याचा आणि सौंदर्याचा प्राणच जाईल. ईश्वराला आकर्षून टाकणारी भक्ति स्त्रीरूपिणीच आहे. कला शब्द तर मूर्तिमंत स्त्रीच आहे. स्त्रियाची प्राप्ति, त्याचें रक्षण, त्यांचा संतोष करण्यासाठीं युद्धकला जन्मास आली. शिल्पकलेची उत्पत्ति ताजमहाल सांगेल ! चित्रकला तर घरोघर नाना साध्वींच्या रूपानें वास करीत आहे ! समाजशास्त्राचें मूळ स्त्रिया; व तेथूनच इतिहासाचा प्रारंभ. रजपुतांच्या अमर नांवाला कारण कोण ? नायिका नसलेली कादंबरी, कोण लिहील व कोण वाचील ? दंतकथा, वीरकथा कोणी जिवंत ठेविल्या ? वनस्पतींचें सार्थक कोणाच्या हातून झालें ? व्याकरणासारख्या रुक्ष शास्त्रानें देखील आईबाप, सीताराम, राधाकृष्ण, विभक्ति क्रिया, उपमा इत्यादिकांच्या रूपानें कोणाची मान्यता दाखविली ? ह्याप्रमाणें वाङ्मयाच्या कोना कोंपऱ्यांतून दृष्टि फिरविली तरी, हेंच दिसून येईल. 'असें का ?' ह्या प्रश्नाचें उत्तर जगाचा प्राचीन इतिहास कांहीं देतो कीं काय, तें पाहूं.

Professor Mason आपल्या Women's share in Primitive culture ह्या ग्रंथांत ह्मणतात. 'सर्व सामाजिक व्यवहाराचें केंद्र स्त्री आहे.

आज आपणांस स्त्रिया राज्यासनावर बसलेल्या दिसतात. काव्य किंवा चित्र-कला वगैरेंना त्या विषय होऊन राहिल्या, तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. जगाच्या आरंभापासून त्यांनीं शांतपणानें वागून, जे अनेक काबाड कष्ट केले आहेत, दुसऱ्याशीं ममतेनें वागून, स्वतः जीं नाना प्रकारचीं दुःखें सोसिलीं आहेत, त्याचा हा यथार्थ मोबदला आहे.' मनुष्य जातीच्या सुखसोईंना कारणीभूत झालेल्या सर्व व्यवहारांच्या, व उदीमधंदे कलाकौशल्याच्या बुडाशीं आदिकालीन स्त्रियांचे प्रयत्न कारण आहेत. जगाच्या बाल्यावस्थेत मनुष्य स्वभावानें अगदीं भोळा असे. तो त्यावेळीं प्रत्यक्षाचा भक्त होता. सर्व भाषांच्या पौराणिक व दंतकथांत नाना प्रकारच्या देवतांची रेलचेल आढळते. त्याचें कारण हेंच कीं, आदिकालीन स्त्रियांच्या सहाय्यानें त्याची संसारयात्रा सुखानें होई. त्याच्या दृष्टीला जें चांगलें दिसे, मनाला जें चांगलें वाटे, त्याची स्वाभाविक स्फूर्तीनें तो पूजा करी. ऐतिहासिक काळाच्या पूर्वीच्या निरनिराळ्या देवतांचें जें वर्णन आढळतें, त्यांत स्त्रियांच्याच विशिष्ट गुणांची छाया दिसते. ह्यापेक्षां जगाच्या प्राचीन उन्नतींत स्त्रियांच्या कामगिरीचा कोणता श्रेष्ठ पुरावा पाहिजे?

प्रोफेसर मेसन् ह्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें भाषेचा शोध, प्रसार व रक्षण यांचेंहि श्रेय स्त्रियांसच आहे. प्राचीन ह्मणजे आदिकालीन स्त्रीला आपल्या दिनचर्येंतल्या नानाविध व्यवसायांसाठीं व त्यांना लागणाऱ्या उपकरणांसाठीं व रीतींसाठीं निरनिराळीं नांवें शोधून प्रचारांत आणावीं लागलीं. पुरुषाच्यापेक्षां तिचा कोश किंवा शब्दसंग्रह बराच विस्तृत झाला. त्याचें ज्ञान तिनें आपल्या अपत्यांस करून दिलें. सिसरोनें ह्मटलें आहे कीं, आपल्या वेळच्या रोमनस्त्रिया उत्तम भाषा बोलत असत. गद्यवाङ्मयाचा ओघ खासगी व्यवहारांतल्या संभाषणानें पोसला जातो.

पुरुषांपेक्षां स्त्रिया जास्त बोलक्या असतात. त्यांना बोलावयास विषयही पुष्कळ असतात, हा अनुभव आजहि येतोच. ह्मणी, कहाण्या, उखाणे, गाणीं, कूटप्रश्न हे सारे स्त्रियांचेच दिसतात. पूर्व कालीन भुताखेतांच्या, देवदेवींच्या गोष्टी, चुटके, दंतकथा, ह्या मायलेकरांच्या परंपरेनें तोंडीं चालत येऊन, आज भाषेंत राहिल्या आहेत. स्त्रियांची स्मरणशक्ति, बट-

कदार शैली, हौस, यांवांचून आजच्या वाङ्मयांत अनादि काळच्या कथा, व्रतें, आचार, कसे राहिले असते. !

काव्य आणि संगीत यांचा उदय देखील स्त्रियांच्या हृदयांत प्रथम झाला. आदिकालीन स्त्री आपल्या बाळकाला मांडीवर घेऊन बसली असतां, त्याला निद्रा यावी, किंवा त्याचें रंजन व्हावें, अथवा स्वतःला सुख वाटत असेल, ह्या भरांत त्या आईनें स्वाभाविक स्फूर्तीनें जी गुणगुण केली, किंवा सूर काढले असतील, तीच जगाच्या संगीताची सुरुवात होय.

आपल्या मुलाचें संकट टळावें, रक्षण व्हावें, सुख व्हावें, ह्या स्वाभाविक स्फूर्तीनें व मातृत्वाच्या भयंकर प्रसंगांतून मुक्तता होणें व तदनंतरची कृतज्ञता इत्यादि वृत्तींनीं, प्राचीन स्त्रियांत ईश्वरभक्ति व ईश्वरस्तुति यांचा अंकुर उगवला. मग कल्पनेप्रमाणें व्रतें, आचार, इत्यादि वाढत जाऊन त्यातूनच धर्माची उत्पत्ति झाली.

मातृत्वानें प्रेमाची उत्पत्ति व वाढ होऊन आपत्यांच्या कल्याणाची इच्छा व उदार भावना उत्पन्न झाल्या. मुलांच्या गरजामुळें व सुखासोइसाठीं स्त्रियांची कल्पकता बाहेर पडली. नैसर्गिक प्रेरणारूप गुरूच्या व सृष्टिरूप साहित्यशाळेच्या साह्यानें निरनिराळ्या वस्तूंचा उपयोग करितां आला. ह्याच परंपरेनें बुद्धि व अंतःकरणाच्या वृत्ति व्यक्त व उन्नत होऊन परोपकारवृत्ति, समताभाव, ईश्वरसेवा, स्वार्थत्याग, नीति, ह्या सद्गुणांचा उदय झाला. कुटुंबव्यवस्थेंत अनुभवानें जे आचार चांगले ठरले, त्यासच पुढें व्यवहार नीतिचें स्वरूप आलें.

Castiglione हे ग्रंथकार ह्मणतात:—

Without women, nothing is possible neither military courage, nor art, nor poetry, nor music, nor philosophy nor even religion. God is only truly seen through them.

प्रोफेसर फ्रेडरिक् स्टार ह्मणतात:—

The woman at the fireside became the burden-bearer, the basket-maker, the weaver, potter, agriculturist, domesticator of animals—in a word, the inventor of all peaceful arts of life.

प्राचीनकाळीं, अंगाची आपदा जी जी ती त्याप्रमाणें सर्व प्रसंगोपयोगी सुखावह कलांची जमनी झाली. पुढें मात्र ह्या अवश्य कला साधारण स्थितीस पोहोंचल्यावर पुरुषांनीं त्यांतून स्त्रियांस मुक्त केलें. मुलांबाळांच्या परिवारामुळें स्त्रीचीं नित्य कर्तव्यें वाढत गेलेलीं संपेनात. वयमानानें प्रकृति अशक्त होत गेली व प्रपंचाच्या पसाऱ्या बरोबर चिंताहि वाढत गेली, तसतशीं पुष्कळ कामें मुलांनीं म्हणजे पुरुषांनीं आपल्याकडे घेतलीं. शिवाय शेतीची सोय झाल्यानें पुरुष शिकारीसाठीं भटकेनासे झाले. ते स्थाईक किंवा ‘ गृहस्थ ’ बनले, व संसारोपयोगीं कलांत हळूहळू चित्त घालून, त्यांस ऊर्जितावस्थेस आणूं लागले. त्या काळीं पुरुषास फुरसद पुष्कळ असे. त्यांची एकाग्रवृत्ति जास्त प्रमाणाची असल्यानें, परिश्रम करून त्यांनीं ह्या कामांत बरेंच प्राविण्य संपादिलें. तर्क, युक्ति व यंत्रें यांच्या योगानें त्यांनीं त्या कला परमावधीस नेल्या व इतर नव्या शोधून काढिल्या, त्याचीं सुंदर फळें हल्लींची पिढी चाखीत आहेच. प्रत्यक्ष सहवासानें स्त्रियांचे जे गुण अनुभवास आले व आनुवंशिक संस्कारानीं त्यांच्यांतहि आले, व ज्यामुळें त्यांस ते समजले, ते ममता, शांतपणानें कष्ट सोसणें, करारीपणा, अत्यंत कळकळ, संकटाला नम्र असणें, युक्ति सुचणें, दया, धर्मबुद्धि व स्वार्थत्याग हे पाहून, पुरुषांच्या मनांत त्यांजविषयीं आदर उत्पन्न झाला. त्यांमुळें स्त्रियांच्या उपयुक्त आयुष्याचें रहस्य त्यांस समजलें व त्याचेंच फळ वाङ्मयांतील त्यांचा मान हें होय.

तात्पर्य—स्त्री ही मनुष्याच्या रानटी अवस्थेंत प्रथम त्याची भक्ष्य, भारवाहक, अत्यंत उपयोगी पशु, गुलाम, नोकर, खेळणें, लहान पायरीचें मनुष्य अशा क्रमानें वाढत जाऊन, नानाप्रकारचा जाच, कष्ट व दुःखें सोसून, हल्लींच्या स्थितीस पोहोंचली आहे. ती अजून वर चढावयाची आहेच. मानवजातीच्या उन्नतीला प्राचीनकाळापासून तिचें जें साह्य झालें आहे तें समजल्यावर, आरंभीं मनांत आलेल्या प्रश्नाचा समाधानकारक खुलासा सहज होतो.

महाकवि कालिदास व शेक्स्पियर यांनीं म्हटलें आहे कीं, प्रेम हा वाङ्मयाचा प्राण आहे, व प्रेमाची उत्पत्ति स्त्री हृदयांत आहे. म्हणून वाङ्मयाचा आधार स्त्रिया आहेत.

महाराष्ट्र वाङ्मयांत उत्तम धर्मपर ग्रंथ झाले ते संस्कृतांतून प्राकृतांत येण्यास स्त्रिया कारण आहेत; कवि श्रीधरानें रामविजयांत म्हटलें आहे, ' अबळा जना तारावया ईश्वरें ॥ प्राकृत ग्रंथ निर्मिले ॥' स्त्रियांच्या निमित्तानें ह्या बहुमोल ग्रंथांची वाङ्मयांत भर पडून पुष्कळांस त्यांचा लाभ झाला. ह्याचप्रमाणें कित्येक बोधपर ग्रंथ, काव्यें, नाटकें, मासिकें व वृत्तपत्रें निघून लोकशिक्षणाच्या व वाङ्मयाच्या विस्तारास कारण झालीं आहेत. प्राचीन कवींबरोबर जनाबाई, मुक्ताबाई, कान्हुपात्रा ह्या कवयित्रींनींहि वाङ्मयाला लहान, पण अमोल भूषणें दिली आहेत. त्यांचीं कवनें महाराष्ट्र वाचकांच्या अवलोकनांत आलीं असतीलच. जनाबाई, नामदेवांच्या घरची दासी असून, तिचे अभंग सोपे, चित्ताकर्षक, प्रेमळ व भक्तिपूर्ण असलेले पाहून, आश्चर्य, कौतुक व पूज्यभाव प्रकट होतो. कान्हुपात्रा ही हीन कुलांतली असन संकटाचे वेळीं तिनें जो देवाचा धांवा केला आहे, तो करुणरसानें व भक्तिभावानें भरलेला आहे. मुक्ताबाईचे अभंग वेदांतपर असून गहन आहेत. ते साधारण वाचकाला समजण्यास देखील कठीण, इतके थोर योग्यतेचे आहेत! अहिल्याबाई, लक्ष्मीबाई, बायजाबाईसारख्या राण्यांनीं आपल्या देशाभिमानानें, परोपकारवृत्तीनें, दानानें, धार्मिक व पवित्र आचरणानें महाराष्ट्र वाङ्मयास अलंकृत केलें आहे. धर्म, प्रेम, भक्ति, सौंदर्य, कर्तव्यपरता, शुद्धता, नम्रता व वैराग्य यांच्या पुतळ्या—पुराणें, नाटकें, कादंबऱ्या, काव्यें यांनीं संग्रहित करून—वाङ्मयमंदिरांत ठिकठिकाणीं स्थापून ठेविल्या आहेत. त्या वाचकास सदाचरणाचा व मोक्षाचा मार्ग दाखवितात एवढेंच नाहीं, तर श्रोत्यांसहि पावन करितात व क्षणभर विदेही करून अपूर्व आनंदांत सोडून देतात. त्यांच्या दर्शनानें कोण मोहित होणार नाहीं? स्मरणानें व अनुकरणानें कोण पावन व अमर होणार नाहीं? त्यांच्या चिंतनानें नव्या सद्भावनांचे अंकुर मनुष्याच्या हृदयांत फुटूं लागतात. ह्या पुतळ्या यावच्चंद्रदिवाकरौ सन्मार्गाची व ईश्वराची वाट दाखवून, मानवपंथाचा उद्धारच करीत राहतील.

मुक्ताबाई, जनाबाई, अहल्याबाई, लक्ष्मीबाई, ह्यांच्या चरित्राचा त्या वेळच्या समाजावर बराच परिणाम झाला असला पाहिजे; स्त्रियांत भक्ति, वैराग्य व भजन, त्या कवयित्री साध्वींमुळें वाढकें असावें. कित्येक जातींत

हीं दोन्ही नांवें स्त्रियांत फार ठेविलेलीं आढळतात. अहिल्याबाईंच्या वात्सल्यपूर्ण राज्यकारभारांत लोकांस सुख होऊन धर्माचरणाचें शिक्षण मिळालें. लक्ष्मीबाई व अहल्याबाई यांच्या हयातींत त्यांचें सच्चरित्र पाहून स्त्रीजातीविषयींचा सामान्य ग्रह पुष्कळ बदलला असला पाहिजे, व स्त्रीपुरुषांत भेदभाव गुणासंबंधानें ईश्वरनिर्मित नाहीं, ही गोष्ट समजली असली पाहिजे.

प्राचीन व अर्वाचीन वाङ्मयाचें सुंदर मंदिर उभारण्याचें आता पर्यंतचें श्रेय पुरुषवर्गाचेंच आहे. अर्वाचीन महाराष्ट्र वाङ्मयास कांहीं विदुषी भगिनींनीं स्वसामर्थ्यानुसार देणग्या दिल्या आहेत. ह्या प्रत्यक्ष देणग्यांचा थोडा उल्लेख येथें करणें इष्ट वाटतें. पंडिता रमाबाई यांनीं धर्मांतर करण्यापूर्वी स्त्रीधर्मनीति हा एक बहुमोल ग्रंथ आमच्या वाङ्मयास दिला आहे. व त्याच्या मागून अमेरिकेच्या माहितीचे एक दोन चांगले ग्रंथहि आले आहेत. श्रीमती सौ. काशीबाई कानिटकर यांनीं डॉ. आनंदीबाईचें चरित्र, रंगराव कादंबरी व इतर छोट्या पुस्तकाच्या द्वारें कालास अनुसरून आपल्या भगिनींस योग्य वळण व वाङ्मयास साजेसा नजराणा दिला आहे. केवळ घरगुती शिक्षणावर त्यांनीं ही कामगिरी केली आहे, ह्मणून स्तुति थोडीच होईल. श्रीमती गोदावरीबाई पंडित यांचें नीतिदर्पण, पाकदर्पण व पुष्पगुच्छ आणि वनमाला हीं पुस्तकेंही बोधपर व उपयुक्त आहेत. मिस् मेरी भोर ह्यांचें पुष्पकरंडक पुस्तक व मुलांसाठीं गाणीं हीं पुष्कळांस ठाऊक असतीलच. पुष्पकरंडक ही सोपी व मुलांस आवडणारी बोधपर कादंबरी असून गाणीं तर बालकांस परमप्रिय झालीं आहेत, व क्रमिक पुस्तकात येऊन बसलीं आहेत. ह्या शिवाय मराठींत आणखी कांहीं निनांवीं स्त्रियांचीं पुस्तकें असतील असें ह्मणण्यास आधार आहे. मनोरंजनांत लिहिणाऱ्या कांहीं होतकरू तरुण स्त्रिया गुप्तरूपानें वाङ्मयांत प्रवेश करीत आहेत, ही समाधानाची गोष्ट आहे. ग्रंथकर्तृत्वास लागणारें शिक्षण, विचार व अवलोकनशक्ति, अनुभव व परिस्थितीची अनुकूलता, महाराष्ट्रांतील जितक्या स्त्रियांस मिळाली आहे, त्यांपैकीं बऱ्याच तें करूं लागल्या आहेत हें त्यांस अभिनंदनीय आहे. त्यांच्या अनुकरणानें भविष्यकाळीं स्त्रीलेखकांची संख्या वाढेल अशी आशा आहे.

अर्वाचीन काळीं स्त्रियांचें वाङ्मय या सदराखालीं येणारे अनेक ग्रंथ आमच्या बंधुवर्गानें लिहिलेले पाहून संतोष वाटतो. त्याबद्दल स्त्रिया त्यांच्या अत्यंत ऋणी आहेत. चतुर्थाश्रमी, गागमाईक, आजकालच्या गोष्टीकर्ते, ह. ना. आपटे, युवतिरत्न मालाकर्ते, हलबळणे, बापट, व इतर ग्रंथकार तसेंच ग्रंथापैकीं बालबोध व प्रपंचरहस्य, मनोरंजन व करमणूक त्यांच्या द्वारें प्रगट झालेल्या कादंबऱ्या, नाटकें व सोपीं काव्यें बरींच अस्तित्वांत आलीं आहेत.

मुलांचें वाङ्मयहि हळूहळू तयार होत आहे, ही स्तुत्य गोष्ट आहे. प्रौढ वाङ्मय मात्र अजून बरेंच तयार व्हावयाचें आहे. रा. व चिं. वि. वैद्य व रा. सा. कानिटकर यांचें ग्रंथ स्त्रियांच्या स्थितीचें चित्र रेखाटणारें असल्यानें स्त्रियांच्या वाङ्मयांत श्रेष्ठस्थानीं शोभतील. अबलोन्नति-लेखमाला हा ग्रंथ वैद्य यांनीं बऱ्याच उदार व निस्पृहबुद्धीनें लिहिला असून त्यांत स्वतंत्र विचार ठिकठिकाणीं आढळतात. अर्वाचीन वाङ्मयांत अबलोन्नति लेखमाला, स्त्रियांची परवशता व स्त्रीधर्मनीति हे स्त्रीजातीच्या स्थितीचा विचार ह्या दृष्टीनें भिनमोल व प्रौढ वाङ्मयांत शोभणारे आहेत, असें मला वाटतें. त्यांच्या अल्पप्रमाणानें तर त्यांची योग्यता वाढत आहे. ह्या त्यांच्या कृतीबद्दल भावी स्त्रियांची पिढी देखील त्यांची ऋणी व कृतज्ञ होईल असें ह्मणावयास हरकत नाहीं. स्त्री जातीविषयीं असे उदार विचार बाळगिणाऱ्या बंधूंनी व स्वतः स्त्रियांनीं अशा प्रकारचें वाङ्मय पुढें निर्माण करावयाचें आहे. स्त्रियांचे मनोधर्म, त्यांचें प्रकृतिमान, स्वभाव, सुखदुःखें व कर्तव्यें या संबंधानें अनुभवाचे, कळकळीचे व विचारपूर्ण ग्रंथ स्त्रियांनीं स्वतःच लिहिले पाहिजेत. परंतु आमची रूढि आह्मांस सोडील तेव्हां, स्त्रियांची खरी बाजू जगाच्या नजरेस आणून देणें हें सुशिक्षित अनुभवी स्त्रियांचें कर्तव्य आहे, तशा योग्य स्त्रिया ईश्वर ह्या देशांत केव्हां निर्माण करील तो करो. इतर सुधारलेल्या देशांत ही उणीव तिकडील भगिनी भरून काढीत आहेत. दुनियेला ह्यापुढें स्त्रियांच्या कामगिरीची व स्त्रियांच्या लक्षणांची गरज विशेष आहे. तरवारीचा काळ जाऊन लेखणीचा आला आहे. युद्धें करणें व राज्यें घेणें हें संपून, शांतता व बंधुभावना हें सर्व राष्ट्रांचें ध्येय झालें आहे. शिकंदरापेक्षां तुकारामाकडे आदर भावना

धावत आहे. उद्योगांतच राष्ट्राचा व मनुष्यमात्राचा तरणोपाय आहे हें सर्वांस पटलें आहे. प्राचीन काळीं उद्योग हें स्त्रियांचेंच केवळ लक्षण होतें, तें आतां पुरुषांचेंही झालें आहे. सिंह वाघासारखे हिंस्र वन्यपशु कमी होऊन, गाई, म्हशी, घोडे यांची वृद्धि होत आहे. एकंदरीत सौम्यतेकडे व शुद्धतेकडे दुनियेचा कल आहे.

प्राचीन वाङ्मयांतील स्त्रियांचीं चित्रें पाहून जें उदार मत होतें त्याची तुलना आजच्या प्रत्यक्ष व्यवहाराशीं केली असतां विरोध दिसतो. सामान्य लोकसमूहाचें मत त्या उदार लेखकांप्रमाणें खचीत नाहीं! परंतु ह्याचें कारण स्त्रिया चांगल्या नाहींत हें नव्हे. एका कवीनें ह्मटलें आहे, Truth for ever on the scaffold, wrong for ever on the throne! सामान्य जनांच्या बुद्धीची मजल सामान्य विषयापर्यंत जातें, पण त्याहून वरच्या गोष्टींची यथार्थ कल्पना त्यांस होऊं शकत नाहीं. थोर दृष्टि असल्यावांचून थोरपणा दिसत नाहीं. प्रत्यक्ष देवधर्माची देखील हीच अवस्था झाली आहे! रूढीनें बहुजनसमाजाचे नेत्र अंध झालेले असतात. ह्याची छाया श्रीकृष्ण चारित्रावर देखील पडली आहे. हर्बर्ट स्पेन्सर ह्मणतात:—'जगाच्या आरंभापासून आतां पर्यंत स्त्री जातीला ज्या रीतीनें वागविण्यांत आलें आहे, त्याचें लिहिलेलें व न लिहिलेलें वर्णन इतिहासाला व मनुष्यजातीला अक्षय्य खालीं मान घालायाला लावीत आहे.' सॉक्रेतिसानें एके वेळीं ह्मटलें आहे:—'स्त्री, जी ज्या पुरुषाच्या बरोबरीची ह्मणून ईश्वरानें आरंभी निर्माण केली, ती आतां त्यांहून श्रेष्ठ झालेली दिसत आहे.'

आपण ग्रंथकार विचार सृष्टीचे ब्रह्मदेव, सत्याचे दीप, दुःखितांच्या कामधेनु आहां. ईश्वर, राजा आणि मनुष्यजाति यांचे अंश आपल्या ठायीं वसत आहेत. आपलें सामर्थ्य कार्य व क्षेत्र हीं अति आहेत. कोणी दया, कोणी न्याय, कोणी दान, कोणी समाधान आपणापाशीं मागत आहेत. ह्याच दृष्टीनें मनांत सांचून राहिलेल्या गोष्टी आपणांपुढें मांडिल्या आहेत. स्त्रियांचें वर्चस्व स्थापण्यासाठीं किंवा आत्मजातिस्तुति करण्यासाठीं मीं हें लिहिलेलें नाहीं. मीं अर्वाचीन काळची आहें. अर्वाचीन स्त्रियांचें कौतुक मीं गाइलें नाहीं. प्राचीन स्त्रियांची थोरवी वर्णिली आहे. ती आम्हां

बंधु भगिनींच्या अनादि मायजातीची ह्मणून प्रसंगास अनुसरून आहे. माझ्या अर्वाचीन भगिनींनीं त्यांच्या उद्योगाचा, सहनशीलतेचा, प्रेमाचा व कर्तव्य पराकाष्ठेचा कित्ता डोळ्यांपुढें ठेवून स्वकर्तव्यें चांगल्या रीतीनें करून आपल्या अंगीं योग्यता आणून, बंधु वर्गाच्या साहाय्यानें भावी पिढीचें सर्व प्रकारें कल्याण करण्यास समर्थ व्हावें, हें माझें वाग्देवीपाशीं मागणें आहे.

(बडोदें येथील साहित्यसम्मेलनाकरितां लिहिलेला निबंध)

पुराणान्तर्गतकाव्य

लेखक—रे० नारायण वामन टिळक

'धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि'

—श्रीमद्भागवत १ : १ : १

सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, मन्वंतरें, वंशानुचरित हे पांच विषय ज्यांत मथिलेले आहेत तें पुराण, ही पुराणाविषयींची समजूत किंवा पुराणाची व्याख्या सुप्रसिद्ध आहे. पुराणें ह्मणजे ज्यांना श्रुतिस्मृतींचा अधिकार नाहीं, त्यांचे धर्मग्रंथ असेंहि ह्मणतां येतें. पुराणें म्हणजे भाकडकथा किंवा याहूनहि वाईट शिमगा असेंहि कांहीं लोक समजतात. पण मी आज ज्या दृष्टीनें पुराणांचा विचार करणार आहें, तिचा ह्या व्याख्यांशीं किंवा समजुतींशीं कांहीं एक संबंध नाही. पुराण हें दुसरें तिसरें कांहीं जरी असलें, तरी हें एक प्रकारचें अत्यंत मनोरम काव्य आहे; मग तें पुराण कोणत्याही लोकांचें असो. ह्या काव्याचा विषय अन्तःसृष्टि, बाह्यसृष्टि व ह्या दोहींचें आदिकारण ही त्रयी असून ह्यांचा हेतु मनुष्याच्या संवेदनाशक्तीला प्रगल्भ, उदात्त, रसिक करून तिच्याद्वारा त्याचा आणि ह्या त्रयीचा पूर्ण योग घडवून आणण्याचा आहे. पुराणकाव्यें ह्मणजे अत्युक्ति, विरोधाभास, रूपक ह्या व ह्यांसारख्या अलंकारांचीं नवरसपूरित भांडारें आहेत.

वर वर पाहिलें असतां पुराण ह्मणजे कांहीं संभाव्य, कांहीं असंभाव्य गोष्टींची बनलेली कथा दिसते, व ह्या कथेंत कांहीं विशेष असेलसें वाटत नाही; पण असें नाही. ह्या कथेंत जें असंभाव्य वाटतें, जें आश्चर्यजनक असतें त्यांतच हीतला खरा अर्थ, खरें काव्य अन्तर्हित असतें. असें नसेल, तर माझ्या मतें तें पुराण नव्हे. उदाहरणार्थ, दत्तजन्माची कथा घ्या. ही कथा आहे तशीच खरी मानिली, तर ती खरी असो वा खोटी असो; साधारण माणसांच्या मनांवर तिचें कोणतेंहि कार्य घडो; कवि, कीर्तनकार, पौराणिक तिच्यांत काव्यपणा घालून ती रसिकांना प्रिय करून सोडोत; पण तिच्यांतलेंच मूळचें जें पुराणपण. जें कांहाण्य

आहे, त्याचा आणि त्याबरोबर त्याच्या हेतूचा विपर्यास झाल्यावांचून राहायाचा नाहीं. दत्तजन्मकथेंतला आश्चर्यजनक भाग ह्मटला, म्हणजे अनसूयेनें ब्रह्मा, विष्णु, महेश, ह्यांचें एकच नेणतें बाळ करणें हा होय. ह्या कथेचें श्रवण, वाचन किंवा मनन करीत असतां ह्या चमत्काराजवळ आल्याबरोबर थबकून, ह्याच्या आंत काय आहे हें जर आपण पाहिलें नाहीं, तर आपणास ह्या कथेंतलें पुराण मिळालें नाहीं असें समजावें. आपण ह्या चमत्काराचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न करूं. ह्या कथेंतलीं मुख्य पात्रें दोन: अत्रि आणि अनसूया. अत्रि हा बाह्यसृष्टींतला एक तारा आहे (मरीचि रंगिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखंडिनः); तसाच तो एक ऋषि पण आहे. वेदामध्ये हा अत्रि आहे, तेथें त्याचा अर्थ जें पुढें येईल तें खाऊन फस्त करणारा (अद्+त्रिन्; अदेस्त्रिनिश्च, उणादि० ४ : ६८ पाहा) असा आहे. (ऋग्वेद २ : ८ : ५ पाहा). हा अत्रि स्वायंभव मन्वंतरांत ब्रह्मदेवास झालेल्या दहा मानसपुत्रांमध्ये आहे. हे दशपुत्र शिवाच्या शापानें मृत झाल्यावर आपल्या ह्या वैवस्वत मन्वंतराच्या आरंभीं ब्रह्मदेव पुनःपुत्रप्राप्तीस्तव हवन करीत आहे, व हा अत्रि पुन्हा अग्निशिखेपासून जन्म पावत आहे. त्याच्या दोन्ही जन्मांत त्याची सहधर्मिणी अनसूयाच आहे; हिला त्याच्यापासून स्वायंभव मन्वंतरांत दत्त, सोम व दुर्वास हे पुत्र होत आहेत, व वैवस्वत मन्वंतरांत आर्यमन आणि अमला हीं बहीणभावंडें होत आहेत. हा अत्रि रामायणांत आहे. पुन्हा आपल्या स्मृतिकारांत पण आहे. ह्या अत्रीला एकदा दत्त हा पुत्र झाला असून, पुन्हा त्याच नांवानें ब्रह्मा, विष्णु, महेश ह्यांचें एकच बाळ होऊन प्राप्त होत आहे. ह्या सर्व प्रकारावरून अत्रि हा शब्द आणि अत्रीसंबंधाचीं कथानकें इतिहासाचीं द्योतक नसून कल्पनेचीं, पुराणकाव्याचीं द्योतक आहेत असें म्हणायाला कोणती हरकत आहे? मला वाटतें, प्रसिद्ध दत्तजन्मकथेंतला अत्रि ह्मणजे ' न त्रयं त्रैगुण्यं वा विद्यते यस्य ' ज्याच्याठायीं त्रैगुण्य नाहीं असा सत्पुरुष. अर्थात् असल्या निस्त्रैगुण्याची सहधर्मिणी अनसूयाच (असूयायाः अभावः) असायाची. असल्या असूयाविरहित निस्त्रैगुण्याच्यां वृत्तीपुढें, आणि पुन्हा नग्न वृत्तीपुढें मी मी

ज्ञानविणाऱ्या ब्रह्मा, विष्णु, महेशाचें (सर्गस्थितिलयमय त्रैगुण्यात्मक विश्वपसाऱ्याचें) नेणतें बाळ बनलें तर नवल काय? ह्या निस्त्रैगुण्याच्या अनसूय वृत्तीनें यापेक्षाहि मोठमोठे चमत्कार झाले आहेत. हिनें सीतेला असा एक अंगराग दिला आहे, कीं त्याच्यायोगानें मात्रास्पर्श जें शीतोष्णादि दुःख त्याचा तिला संपर्कहि होऊं नये! हिनें सूर्याच्या आणि एका ऋषिपत्नीच्या मधे पडून तिचेंहि कार्य केलें आहे आणि सूर्याचेंहि केलें आहे! हिनें प्रत्यक्ष स्वर्गंगेला आपल्या आश्रमाजवळून वाहायाला लाविलें आहे! अत्रि आणि अनसूया यांच्या प्रभावाचें वर्णन पुराणकवींनींच करावें! तें इतरांस साधणार नाही.

आपण आणखीं एक उदाहरण घेऊं. एक कवि बाह्यसृष्टीच्या एका चमत्काराकडे पाहून तल्लीन होतो, त्या तल्लीनतेबरोबरच त्याच्या मनांतल्या ईश्वरभक्तीला भरतें येतें, ।तितक्यांत त्याचें लक्ष जगांतल्या विषयपसाऱ्याकडे व मनुष्याच्या मोहवशतेकडे जातें, व ज्यांत ह्या सर्व अनुभवांना परमरमणीय मूर्त स्वरूप दिलें आहे असें एक कथानक तो जगाला देतो. हें कथानक ह्मणजे प्रसिद्ध ध्रुवाख्यान होय. ध्रुवनक्षत्र, त्या नक्षत्राच्या दर्शनानें सुचविलेलें अढळ पद, तें प्राप्त करून देणारा ईश्वरसमागम व विषयासक्त मनुष्याची तें प्राप्त करून घेण्याची अपात्रता, ह्या विचारांनीं प्रेरिलेलें हें रूपक आहे. प्राचीन कथानकाला इतिहासांत ढकलायाचें का काव्यांत गणायाचें हें ठरविण्याचीं जीं जीं साधनें असतील, त्यामध्ये त्या कथानकांतल्या पात्रांच्या नांवांची योग्य मीमांसा हें एक प्रमुख साधन आहे. हीं सारींच नांवें जर आपापल्या पात्राच्या गुणशीलाचीं पूर्णपणें व्यंजक असतील, तर तें कथानक कल्पना आहे, काव्य आहे असें खुशाल समजावें. प्रस्तुत काव्यांतला उत्तानपाद हा मनुपुत्र ह्मणजे मनुज—मनुष्य आहे. हा मनुष्य उत्तानपाद ह्मणजे पाय पसरून बसणारा, अर्थात् बेपर्वा आहे. सुनीति ह्मणजे उत्तम प्रकारची नीति ही त्याची पहिली, वडील सहधर्मिणी आहे, पण पुढें ह्याचें सुरुचि ('रुचिः स्त्री दीप्तिशोभायामभिष्वंगाभिलाषयोः') अत्यंत उत्कट विषयाभिलाष—विषयासक्तीशीं साहधर्म्य घडल्यामुळें हा सुनीतीचा त्याग करितो व ओघानेंच तिचें फळ जें ध्रुव त्याला मुकतो. अध्रुवाच्या नादानें त्याच्या हातचें

इतर सारे रोमन आणि ग्रीक जग हर्क्यूलीज आणि हायडू यांच्या युद्धाला दैहिक युद्ध समजत आहेत, तथापि सर्व रूपकांवर ज्याची पूर्णपणे सत्ता आहे, त्या व्हर्जिलला त्याचा खरा अर्थ समजून तो त्याला आत्मिक युद्ध समजत आहे. आमच्या पुराणकवींनी निर्मिलेल्या कालियामर्दनाचा खरा अर्थ काय असेल बरें? जगांतल्या बहुतेक प्रसिद्ध पुराणांनीं सर्प हा मूर्त किंवा अमूर्त तामसाचा प्रतिनिधि कल्पिला आहे. आमच्याहि पुराणांची कल्पना तीच असली पाहिजे; त्यावांचून तीं गोपा—जगाचें पालन करणारा—कडून कालियाचें मर्दन करवीत नाहीत.

कृष्ण ह्मणजे विष्णूचा अवतार, प्रत्यक्ष विष्णुच. विष्णु ह्मणजे वेदांतला सूर्य; आधिभौतिक सत्तेतलें दृश्य महासत्व. हा विष्णु 'त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन्[1]' ह्या ऋचेमध्ये सूर्य आणि सर्वगामी गोपा (जगाचें पालन करणारा), ह्यांतून हा किंवा तो अशा संदिग्ध अर्थानें पुढें येतो. हाच गोपा पुराणांत तुमच्या आमच्या नित्य परिचयांतला गोपा (गुराखी) बनतो व येथें त्याला कृष्ण हें नांव प्राप्त होतें. हा विष्णूचा अवतार कृष्ण नाना प्रकारच्या शृंगारलीला करितो, आणि त्यांचा उत्तान अर्थ घेऊन मोठमोठे कवि त्याची जाराग्रणी[2] ह्मणून संभावना करितात किंवा त्याच्या नांवावर शृंगाराची बहार करून सोडतातं[3].

[1] अदाभ्यः (कपट, अपवित्रपणा ज्याच्याठायीं नाहीं असा) विष्णुः (सूर्य किंवा सर्वगामी परमात्मा) गोपा (जगाचा पालनकर्ता) त्रीणि पदा विचक्रमे (यानें तीन पावलें टाकिलीं) अतो धर्माणि धारयन् (याप्रमाणें तो धर्मांचें धारण करणारा आहे).

[2] श्रीमद्गोपवधूःस्वयंग्रहपरिष्वंगेषु तुंगस्तन- ।
व्यामर्दाद्गलितेऽपि चंदनरजस्यंगे वहन्सौरभं ॥
कश्चिज्जागरजातरागनयनद्वंद्वः प्रभाति श्रियं ।
बिभ्रत्कामपि वेणुनादरसिको जाराग्रणीः पातु वः ॥

—पुष्पबाणविलासे कालिदासः

[3] श्लिष्यति कामपि चुंबति कामपि कामपि रमयति रामाम् ।
पश्यति सस्मितचारुपरामपरामनुगच्छति वामाम् ॥

—गीतगोविंदे जयदेवः

आपण केलेल्या नुसत्या अलंकाराचा किंवा रूपकाचा असा दुरुपयोग होईल हें पुराणकवींच्या मधून मधून लक्षांत येत असावेंसें वाटतें. कारण, कृष्णलीलेचे सर्वांत प्रमुख प्रवर्तक पुराणकवि बोपदेव, कृष्णलीलावर्णनाच्या ऐन भरांत आलेले असतां मध्येच थांबून सकल कवींना सुचवीत आहेत, कीं

रेमे तया चात्मरत आत्मारामोप्यखंडितः ।

—श्रीमद्भागवत १० : ३० : ३४.

इतकें केलें, तरी तो आत्मरत, आत्माराम, अखंडित परमात्माच आहे ! यावरून काय समजायाचें तें समजा !

पुराणकाव्याचें, ह्मणजे त्या काव्याच्या संविधानकाचें मूळ आधिभौतिक सत्तेंत असायाचें ; जसा ज्याचा अवतार कृष्ण आहे तो विष्णु ह्मणजे वेदांतला सूर्य ; त्याच्या शाखा मानवी सत्तेंत पसरायाच्या, जशा ह्या कृष्णाच्या गोपगोपींसह लीला ; व ह्याचें शीर्ष ह्या दोहोंच्या फार वर आध्यात्म सत्तेंत जाऊन डुलत राहायाचें ; तें कसें हें आपण पाहूं :

वेदांतला विष्णु **गोपा**, तसाच त्याचा अवतार कृष्ण हाहि **गोपा** आहे. पृथ्वीची कधीं मूर्ति उभी करायाची झाली, कीं तिला गो—गाय बनविण्याचा प्रघात एकंदर पुराणकवींचा आहे. सारांश, **गोपा** ह्या शब्दानें उपस्थित होणाऱ्या श्लेषाचा पूर्णपणें उपयोग करून कवि कृष्णलीलेचें रूपक रचीत आहे. तो ह्या जगत्पालक, पृथ्वीपालक **गोपाच्या** हातांत मुरली देऊन तिच्या मंजुळ ध्वनीनें सकल गोपगोपींना त्यांच्याकडे ओढून आणीत आहे. 'स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु' ! एका गांवाचा अधिकारी तो स्थायुक ह्मणजे पाटील, आणि पुष्कळ गांवांचा अधिकारी तो गोप—देशमुख ! असले पाटील, देशमुख, असले जगांतले सर्व अधिकारी, पुढारी, मग ते पुरुष असोत वा स्त्रिया असोत ह्या मुरलीनादानें वेडावून जात आहेत ! किंवा ह्या **गोपाच्या** प्रेमवाणीनें इतर सारे गोप, पृथ्वीपति निरंतर त्याला वश राहात आहेत ! ह्या मुरलीनें, ह्या मूर्तप्रेमगुंजनानें सारी जीवसृष्टि वेडी होत आहे !

मुरलि ग मुरली ! । मति माझी तव रविं मुरली ! ॥ ध्रु० ॥
माझी अहंमति अवघी विरली !

मीतूंपण ही भ्रांती जुरली, ।
प्रीति अनन्या विश्वीं भरली. ।
भरोनी उरली ! । मति माझी तव रावें मुरली ॥ १ ॥
माधुर्याविण न दिसे कांहीं, ।
सर्गस्थिति ही ह्याविण नाही ! ।
माधुर्ये आकळिलीं पाहीं ।
जगें हीं सगळी ! । मति माझी तव रावें मुरली ! ॥ २ ॥
माधुर्याच्या सुरम्य लाटा ।
प्रवाह काढी असंख्य वाटा ! ।
परि ह्याचा तव हृदयीं सांटा ।
धन्य तूं मुरली ! । मति माझी तव रावें मुरली ! ॥ ३ ॥

अशी ही मुरली कवीनें विष्णूच्या––कृष्णाच्या––गोपाच्या––सर्वगामी––सर्वकर्ष––जगत्पालकाच्या हातांत देऊं नये तर कोणाच्या हातांत द्यावी ? ह्या मुरलीधराला ‘ वेणुनादरसिको जाराग्रणीः पातु वः ’ ह्मणायाचें, का ‘ वेणुनादरसिको गोपाग्रणीः पातु वः ’ ह्मणायाचें, का ‘ वेणुनादरसिकः सर्वाग्रणीः पातु वः ’ ह्मणायाचें हें ज्याचें त्यानें ठरवावें !

कोणत्याहि गोलाच्या कला सोळा; किंवा क्रमानें हव्या तर सोळाशें, सोळा हजार किंवा सोळा लाख ! ह्या विश्वगोलाच्याहि कला तशाच सोळा किंवा सहस्रावधि सोळा; आणि ह्या सर्व विश्वकलांचा पति तो सकल विश्वाचा पति ! कवीनें कल्पिलेल्या कृष्णाच्या––सर्वकर्षाच्या सोळा हजार बायका ह्मणजे ह्या अनंत विश्वकला किंवा समुच्चयेंकरून सकल विश्व कां नव्हे ?

हळू हळू जयदेवाच्या ‘ पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तं ’ ह्या अष्टपदीसारखेंच, पण हीहून बरेंच मोठें एक शृंगाररसप्रधान काव्य बायबलमध्ये आहे. हें काव्य म्हणजे प्रेम, प्रतिभा, प्रसाद ह्यांचा एक अत्युत्तम आदर्श आहे. ह्या काव्याला शृंगारावांचून दुसऱ्या रसाचा संपर्क झालेला नाही; शृंगाररसप्रधान कृष्णलीलेंत मधून मधून शांताचे झरे वाहात आहेत, व ते ह्या रूपकाचा खरा अर्थ व्यक्त करीत आहेत. पण बायबलमधल्या ह्या काव्यांत उपास्य, उपासना, भक्ति, परमार्थ, आत्मा, परमात्मा, ह्या शब्दांचें किंवा ह्या विषयांचें ईषद्दर्शनहि होत नाही !

ह्याचा कर्ता शलमोन हा राजा आहे, तरी ह्याचें हें काव्य इंग्रजींत ज्याला Pastoral[1] ह्मणजे क्षेत्रपत्यादिसामान्यजनविषयक ह्मणतात, तसें सर्वथा नसलें, तरी पुष्कळ अंशीं आहे. हें 'शलमोनाचें गीत' ह्मणून प्रसिद्ध आहे. कृष्णलीला हें सुद्धां पॅस्टोरल काव्य आहे. कृष्ण हा गोपाळ आहे व शलमोनाच्या गीताचा नायक मेंढपाळ आहे. ह्या दोन्ही काव्यांत काव्यदृष्टीनें बरेंच साम्य आहे. वैषम्य आहे तें त्यांच्या उपयोगांत आहे! आह्मी ख्रिस्ती लोक शलमोनाच्या गीताला रूपक समजून त्याचा उपयोग चुकूनही शृंगारिक काव्यासारखा करीत नाही, आणि कृष्णलीलेचा तसा उपयोग न झाल्यामुळें पुराणांसारखीं सुंदर काव्यें कित्येक विद्वानांनासुद्धां त्याज्य, गर्हणीय वाटत आहेत!

पुराणकाव्यें सर्व देशांतून आहेत; पण आपल्या देशांत तीं पुष्कळ असून त्यांना पूर्णपणें पुराणकाव्याचें स्वरूप आलेलें आहे. सृष्टीमधल्या आन्वीक्षिक चैतन्याला मूर्त स्वरूप देणें हें त्या चैतन्यालाच ईश्वर समजून त्याची व्याप्ति 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्' ह्या सूक्ताप्रमाणें पाहाणाऱ्या लोकांना सहजसाध्य आहे. ज्याला रंग नाही, रूप नाही, सर्व ह्या शब्दानें मात्र ज्याची व्याप्ति सांगतां येते, अशा तत्वाचें चित्र रेखाटून त्याला शीर्षें, नेत्रें, पाय लावायाचे असले, तर ते अशा लोकांना उत्तम प्रकारें लावतां येतात. अशा लोकांतल्या कवींना मात्र

> आज मी ब्रह्म पाहिलें।
> अगणित सुरगण वर्णिति ज्याशी, ।
> कटि कर, नटसम चरण विटेवरि उभें राहिलें ॥ धृ० ॥
> चोख्यासंगें गुरें ओढितां श्रमला नाही कधीं तत्वता ! ।
> जनीसंगें दळितां कांडितां गाणें गाइलें ! ॥ १ ॥

ह्याप्रमाणें निर्गुण ब्रह्म. सगुण विठोबा, संसाररत मनुष्य आणि त्याचे व्यवहार या चाऱ्हींचा एकजीव करितां येतो, व ह्याच कवींच्या हातून पूर्णपणें ज्याला पुराणकाव्य ह्मणतां येईल असें काव्य उतरतें.

[1] A pastoral is a poem in which any action or passion is represented by its effects on a country life. —*Rambler.*

उत्तम काव्य म्हणजे ध्वनि. पण ज्याला तें उकलत नाहीं, किंवा उकलत असूनहि उकलण्याचें धैर्य नाही, त्याला त्याचा काय उपयोग ? विरोधाभास, रूपक इत्यादि अलंकार कोणाला ? खोल पाण्यांत जायाचें नाही असा निश्चय करून बसलेल्यांना का ? पुराणकाव्यांचें रहस्य, त्यांचा खरा मधुरतम रस, त्यांचें परम रमणीय स्वरूप कोणाला ? निःसंशय ह्या काव्यांवरचीं निगूढपणाचीं पिधानें काढण्याचा प्रयत्न करील त्याला. ग्रीस देश जितका जुना तितकींच जुनीं त्याचीं पुराणें आहेत, पण त्यांचे खरें रमणीय स्वरूप आतां यूरोपला दिसत आहे. मूलर, सायमंडस्, डॉलिंजर, रस्किन् वगैरे रसज्ञांनीं यांच्याकडे पाहाण्यापूर्वी हीं काव्यें ह्मणजे भाकडकथा होत्या. प्रत्यक्ष ग्रीक लोकांना इ० स० पूर्वी ४८४ पर्यंत आपलीं पुराणें ह्मणजे फारच मनोरम काव्यें आहेत हें स्वप्न सुद्धां पडलेलें नव्हतें. ह्या सालीं त्या लोकांचा अध्यात्मविद्यासमीक्षक महाकवि ईस्किलस (Aeschylus) हा स्वदेशाचा कविराज ठरला व तेव्हांपासून त्यानें आपल्या हयातींत हीं पुराणकाव्यें, हीं मनोरम रूपकें उकलण्याचा प्रयत्न करून ह्यांना अत्यंत उदात्त विचारांचीं निधानें ठरविलीं. परंतु तितकेंच; पुढें सॉक्रेटीस्, प्लेटो, एपिक्टीटस् वगैरे तत्ववेत्त्यांनीं पुन्हा पुराणांना सामान्य जनांच्या हवालीं केलें, व त्यांचें थोडें बहुत बाहेर पडलेलें खरें तेज पुन्हा लुप्त झालें. आश्चर्य हें आहे, कीं ह्याप्रमाणें साऱ्या जगानें ग्रीक लोकांच्या डेमिटर, पॅसिडॉन् अपॉलो, ॲथीनॅ किंवा रोमन लोकांच्या सायरस, नेप्टयून्, अपॉलो, मिनर्व्हा ह्या पुराणकाव्यांच्या नायकनायिकांचा साऱ्या जगानें त्याग केला, तरी यूरोपांतल्या कवींनीं आणि चित्रकारांनीं त्यांचें निरंतर अभिनंदनच केलें ! 'मी कोणाचें भविष्यशास्त्र किंवा नियमशास्त्र रद्द करायास आलों नाही, तर पूर्ण करायास आलों आहें' हें आपल्या गुरूचें वचन खरें करून दाखविलें असेल, तर तें ह्या ग्रीक पुराणांच्या बाबतींत तरी, यूरोपच्या ख्रिस्ती कवींनीं आणि चित्रकारांनींच दाखविलें आहे ! ग्रीक लोक आतां मूर्तिपूजक नाहीत, परंतु त्यांचे पूर्वज पक्के मूर्तिपूजक होते, त्यामुळें त्यांनीं रचिलेलीं पुराणकाव्यें त्यांच्याच वंशजांना व साऱ्या यूरोपला अत्यंत द्वेष्य, सर्वथा त्याज्य वाटलीं पाहिजेत; पण ग्रीसची स्वदेशभक्ति, इतर राष्ट्रांची गुणग्राहकता आणि वर दिलेलें ह्या

राष्ट्रांच्या गुरूचें प्रतिज्ञावचन ह्यांच्यायोगानें तींच ज्याला त्याला परम आदरणीय झालीं आहेत. जेथें गुणग्राहकता आहे, जेथें स्वदेशप्रेम आहे, जेथें विश्वकुटुंबी गुरूचा उपदेश आहे, तेथें विध्वंसक टीकेला, विध्वंसक प्रयत्नांना थारा मिळायाचा नाही; तेथले सारे प्रयत्न, साऱ्या टीका विधायकच असायाच्या.

Poets die for beauty as martyrs for truth

स्वधर्मार्पितप्राण असे जे सत्पुरुष, ते सत्याप्रीत्यर्थ प्राण देतात: कवि सौंदर्याप्रीत्यर्थ प्राण देतात, हें ईलिझॅबेथ ब्राउनिंगचें म्हणणें;

Beauty is Truth, Truth, Beauty; that is all
Ye know on earth, and all ye need to know.

सौंदर्य म्हणजे सत्य, सत्य म्हणजे सौंदर्य; ह्या जगांत तुम्हाला जें कळणारें आहे तें इतकेंच; आणि तुम्हाला कळायाला पाहिजे तें इतकेंच, हें शेलीचें म्हणणें;

The True, the Beautiful, the Good

सत्य, सुंदर, साधु मिळून एकच! हें ग्रीक महाकवि ईस्किलस ह्याचें म्हणणें;

धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि!

ज्याच्या स्वयंद्युतीनें सर्व नीच, भ्रांतिमूलक विचारांचा निरास झाला आहे त्या अत्यंत श्रेष्ठ सत्याचें आम्ही ध्यान करितों, हें महापुराणकवि बोपदेव ह्याचें म्हणणें; आणि आमचें? आमचें काय आहे हें अजून स्पष्टपणें कोणाला ऐकूं येत नाही!

सत्य तेंच सुंदर, तेंच साधु! सत्य—सुंदर—साधु हें अभिन्न सत्व! हें कोणत्याहि अवस्थेंत असो हें रमणीयच आहे. हें सत्व आपल्या पुराण-काव्यांत असल्यावांचून आपल्या बहुतेक सर्व संस्कृतप्राकृत कवींनीं त्यांच्याभोंवतीं भ्रमरासारखें फिरत राहून इतकीं मधुर गुंजनें केलीं नाहीत; ग्रिफिथ, दत्त, तोरुदत्त ह्यांच्यासारख्या आंग्लगायनपटु कविकवयित्रींना त्यांना इतकीं सुंदर आंग्लभाषेचीं वस्त्राभरणें घालितां आलीं नाहीत. निःसंशय हीं पुराणकाव्यें

[1]. . . Jewels . . . .
That on the stretched forefinger of all time
Sparkle for ever !

अशींच आहेत. तथापि, हीं पुराणकाव्यें अजून आमच्या कवींच्या कृपाकटाक्षांना व्हावीं तशीं पात्र झालीं नाहीत; झालीं असतीं, तर ह्यांचें जुनाटपण कायम राहिलें नसतें. कवीची कृपादृष्टि ज्यावर झाली तें कितीहि जुनाट असो तें तात्काल नवें झालें पाहिजे. परंतु 'अबलांस न कळे संस्कृतवाणी। जैसें आडांतिल गोड पाणीं। परी तें दोरपात्रावांचुनी। हाता न ये'॥ ह्या तत्वावर संस्कृताच्या आडांत पोहरा सोडणाऱ्या कवीची अबलांवर कृपादृष्टि झाली खरी, पण तितक्यावरून त्याची त्या आडावर किंवा त्यांतल्या पाण्यावर कृपादृष्टि झाली असें ह्मणतां येत नाही. तसेंच, 'त एव पदविन्यासा स्ताएवार्थविभूतयः। तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रथन कौशलात्'। ह्या तत्वावर पुराणकाव्याचें नवीन ग्रथन करणाऱ्या कवींची कृपादृष्टि स्वताच्याच ग्रथनकौशलावर झाली असली, तरी पुराणकाव्यांवर झाली नाही. पुराणकाव्यरत्नाकराचा शांत किंवा क्षुब्ध पृष्ठभाग, त्याच्या लहरी, त्या लहरींचा फेन, तुषार हे सारें आमच्या प्राचीन, अर्वाचीन कवींनीं निरनिराळीं सुंदर चित्रें काढून जगापुढें मांडिलें आहे; पण हें लोभी जग तेवढयानें संतुष्ट होणार नाही; किंबहुना त्याला आता ह्या बाह्यस्वरूपाकडे बघत राहाण्याचा कंटाळा आल्यासारखा दिसतो. तें आतां ह्या रत्नाकरांत कोण जाऊन निमज्जन करितो व ह्यांतलीं अनर्घ्य रत्नें मुठी भरभरून आपल्या आंगावर फेंकून देतो ह्याची वाट पाहात आहे! हें जग आधुनिक कवींना सांगत आहे, कीं करायाचें असलें तर हें काम करा, नाही तर ह्या रत्नाकराचें तेंच तेंच बाह्यस्वरूप पुनःपुन्हा जगापुढें मांडण्याच्या भरीस पडूं नका!

आणि हें जगाचें ह्मणणें आमचे आजकालचे कवि मनापासून मान्य करीत आहेत, ह्मणजे ते ह्या पुराणकाव्यरत्नाकराकडे बहुधा ढुंकूनहि पाहात नाहीत. कवि निरंकुश खरे, तरी त्यांना तीन प्रकारच्या अंकुशांनीं ह्या रत्नाकरापासून आंवरून धरिलें आहे:

[1] कालाच्या विततांगुलिवरचीं रत्नें खुलती सारीं!।
आज, उद्यां वा सदैव ह्यांची दीप्ती सुंदर भारी!।

पुराणकाव्यांचा हीं पुराणें म्हणून तिरस्कार करणारे लोक, हा पहिला अंकुश;

पुराणांचा यदृच्छेनें एकदा जो अर्थ ठरला तो ठरला, त्याहून तीं अधिक अर्थसंपन्न आहेत असें ह्मणणारा नास्तिक असें समजणारे स्वधर्माचे हित-शत्रु, हा दुसरा अंकुश;

आणि आपलें वाङ्मय चाऱ्ही खंड पृथ्वीला आपलेंसें करून सोडणारें आहे हें न जाणतां त्याचा आपल्यापुरता संकुचित अर्थ आणि उपयोग करूं पाहाणारे स्वदेशाचे सेवक, हा तिसरा अंकुश!

ह्या अंकुशांना वश होऊन आमचे कवि आपलें निरंकुशत्व, आपला अधिकार, आपल्या देशाच्या वाङ्मयाला जगन्मान्य करून सोडण्याचें आपलें साधन—सार, सारें सोडून देऊन थिजल्यासारखे होऊन बसले आहेत! इतिहासाच्या दृष्टीनें वेद, भाषाशास्त्र म्हणून दोनशिवाय बाकीचीं वेदांगें, कायदा म्हणून कित्येक 'स्मृति, न्यूनाधिक प्रमाणानें जगन्मान्य होतात, आणि आमच्या पुराणांसारखीं अत्यंत सुंदर काव्यें अजून निगूढाव-स्थेंत राहातात हें आश्चर्य नव्हे का?

पुराणकाव्येंहीं केवळ स्त्रीशूद्रांपुरतीं आहेत, हें म्हणणें अनुभवानेंच खोटें ठरलेलें आहे. तीं तशीं असतीं, तर त्यांच्या जनकांनींच त्यांना 'निगमकल्पतरोर्गलितं फलं' म्हणून त्यांचें इतकें गौरव केलें नसतें. हीं नुसत्या भाकडकथांचीं पोकळ पोतीं नाहींत; हीं तशीं असतीं, तर ह्यांच्या आधारावर आमचा प्राचीन, अर्वाचीन वाङ्मयाचा बहुतेक सारा महादुर्ग उभारतां आला नसता. ह्याच्यावरचीं ह्यांच्या जनकांनींच घातलेलीं व इतरांनीं घातलेलीं आवरणें समाधानकारक नाहींत, पण तेवढ्यावरून हें 'निगमकल्पतरोर्गलित फलं', 'विषयकंटतरोर्गलितं फलं' ठरत नाहीं. हीं आवरणें काढा, ह्यांचें मंथन करा आणि पाहा:

'काळाच्या विततांगुलिवरचीं रत्नें सुंदर सारीं!' अशींच हीं दिसतील! पुराणकाव्यवाङ्मय म्हणजे अशेष मानवमनःसृष्टि आहे; मनुष्यस्वभावाचीं सर्व स्वरूपें, सर्व छाया पुराणकाव्यांत पाहायाला सांपडतात. सर्व प्रकारच्या

अध्यात्मविचारांचें हें एक भांडार आहे. ह्याच्यासारखें साहित्याचें अधिष्ठान दुसरें नाही. पण कोणाला आणि केव्हां ?

I slept, and dreamt that life was beauty,

असें म्हणणाराला केव्हांच नाही.

तर—

I woke, and found that life was duty.[१]

असें ह्मणणाराला मात्र सदैव आहे. पण असें ह्मणणारांची संख्या, आह्मा केवलमननप्रिय लोकांत फारच लहान आहे; ह्यामुळें आह्माला आमच्याच देशांत जें उदात्त वाटतें, जें हितकर वाटतें, जें सुंदर वाटतें, त्यासंबंधानें 'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनं' ह्यापलीकडे आही फारसे जात नाही. आपल्या पुराणकाव्यमहोदधीचें असेंच झालेलें आहे. पुराणांचे आजपर्यंत जे जे वाचक, समीक्षक, उद्धारक झाले त्यांना मी नांवें ठेवीत नाही. मी त्यांना मान देऊन, कृतज्ञतापूर्वक ह्मणतों, कीं त्यांच्या स्कंधावर आरूढ झाल्यामुळें आह्माला अधिक दूरचें दिसत आहे. त्यांच्याच कृपेमुळें आमची दृष्टि सर्व जगाकडे जात आहे, व ह्या जगाला व्यापून टाकण्याचें सामर्थ्य पुराणकाव्यांत आहे असें वाटत आहे. ही सारी त्या पूर्वसूरींचीच कृपा आहे. ह्या कृपेच्या बळावर त्यांनीं आरंभिलेलें महाकार्य आह्माला शेवटास न्यावयाचें आहे. त्यांनीं पुराणकाव्यांचें तेज अशेष स्वदेशांत पाडलें, आम्हाला अशेष जगतीतलावर पाडायाचें आहे. त्यांनीं पुराणकाव्यरत्नाकराचें बाह्यस्वरूप जगाला दाखविलें: आपण ह्याचें मंथन करूं या. त्यांनीं एका विशिष्ट वर्गाच्या लोकांत ह्या काव्याविषयीं श्रद्धा उत्पन्न करून दिली: आपण सर्व मानवसंततीला ह्या काव्याचें वेड लावू या. त्यांच्या हेतूची व्याप्ति त्यांना ठाऊक होती तितक्या पृथ्वीपुरती होती: आपल्या हेतूची व्याप्ति आपल्याला ठाऊक आहे तितक्या पृथ्वीपुरती झाली तर पाहूं या. आणि इतकें जरी आपल्याला साधलें, अगदीं पूर्णपणें साधलें, तरी आपण आपल्या जन्मभूला ह्मणूं या, कीं

[१] मी निद्रित मी स्वप्न पाहतों संसृति हें सौंदर्य !
जागा होउन मीच पहातों संसृति ह्मणजे कार्य ॥ १ ॥

तूझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरींचा जरी मीन मी ।
झालों, तरी ही तृषा मन्मनाची कधींही कधींही न होणें कमी ! ॥

कारण, तें सारस्वत तसेंच सुंदर, मधुर, गंभीर, उदार आहे !

'माझ्या जन्मभूमीचें नांव.

श्लोक—मन्दारमाला.

सृष्टी तुला वाहुनी धन्य ! माते, अशी रूपसम्पन्न तूं निस्तुला ! ।
तूं कामधेनू ! खरी कल्पवल्ली ! सदा लोभला लोक सारा तुला; ॥
त्या वैभवाला तुझ्या पाहुनीयां मला स्फूर्ति नृत्यार्थ होते जरी ।
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी ! ॥ १ ॥
माते ! महात्मे तुझे, तत्ववेत्ते, तुझे शूर योद्धे, तुझे सत्कवी, ।
श्रेणी ययांची सदा माझिया गे मना पूजनीं आपुल्या वांकवी ! ॥
यांचीं यशें ज्या नव्या सद्गुणांना मला अर्पिती, ध्येय ते गे जरी, ।
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी ! ॥ २ ॥
तूझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरींचा जरी मीन मी ।
झालों, तरी ही तृषा मन्मनाची कधींही कधींही न होणें कमी ! ॥
आई ! गुरुस्थान अन्तीं जगाचें तुझें ! यांत शङ्का न कांहीं जरी ।
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी ! ॥ ३ ॥
वारा तुझ्या स्पर्शनें शुद्ध झाला, मला लाधला ! भाग्य हें केवढें !
मातें ! स्वयें देशि जें अन्नपाणी, सुधा बापुडी कायशी त्यापुढें ! ॥
तूं बाळगीशी मला स्कन्धि अङ्कीं ! सुखाची खरी हीच सीमा पुरी ! ।
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी ! ॥ ४ ॥

बडोदें येथील साहित्यसम्मेलनाकरितां लिहिलेला निबंध.

महाराष्ट्र वाङ्मयाचें पर्यालोचन.

ले. श्रीयुत गणेश जनार्दन आगाशे.

मुंबई ग्रंथसंग्रहालयाच्या पांचव्या वार्षिकसमारंभाच्या प्रसंगीं (ता. २६ सप्तंबर सन १९०३) अध्यक्ष या नात्यानें जो लेख मीं वाचिला, त्यांत सन १८२६ पासून सन १९०० अखेरपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांचा आढावा मीं सादर केला, व सन १८८३ पासून सन १८९९ अखेर जे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले त्यांचें विषयवार वर्गीकरण करून कोणकोणत्या दिशेनें प्रयत्न करणें अवश्य आहे; हें मी थोडक्यांत सुचविलें. आजचा प्रसंग त्याहून फारच अधिक महत्त्वाचा आहे. आज साहित्याचे विदग्ध व सहृदय भोक्ते सकल भरतखंडांतून श्रीमन्महाराज सयाजीराव यांच्या कृपाछत्राखाली येथें एकवटले आहेत. केवळ महाराष्ट्र ग्रंथकारांचें जें संमेलन गेलीं ४ वर्षे होत होतें, त्यास साहित्यसंमेलनाचें परिणत व प्रगल्भ स्वरूप प्राप्त झालें आहे, पूर्वीच्या संमेलनाचें एकदेशीयत्व नाहींसें होऊन त्याचे ऐवजीं व्यापकत्व आलें आहे. सकल भारतवर्षीय भाषाभगिनींचा आज अपूर्व प्रीतिसंगम येथें झाला आहे. श्रीमन्महाराज महाराष्ट्रभाषाभिमानी आहेत, ह्मणून आज अग्रपूजेचा मान मराठी भाषेस मिळाला आहे. आपण तिचे पुरस्कर्ते आहांत. ह्मणून आज तिच्या भांडारगृहांतील संपत्तीचें पर्यालोचन करण्याचें मीं योजिलें आहे.

"खेळणारांच्या चुका खेळणाऱ्यांच्या नजरेस न येतां, खेळ पहाणारांस त्या समजतात." अशी एक इंग्रजी ह्मण आहे. त्याच न्यायानें ग्रंथकारांचे दोष वाचकवर्गास अधिक समजतात. स्वैंपाक करणाऱ्या आचाऱ्यापेक्षां त्यानें रांधलेलें अन्न खाणाऱ्यांस, त्या अन्नाची रुचि अधिक समजते; असा अनुभव आहे. आज जो श्रोतृसमाज येथें जमला आहे, त्यांत चाणाक्ष, रसास्वादी वाचकही आहेत, व मजपेक्षांही महाराष्ट्र सारस्वतांतील गुण-दोष, त्यांना अधिक समजत आहेत; तथापि, ऊहापोहास आधार व्हावा ह्मणून महाराष्ट्र-ग्रंथ-भांडाराच्या सद्यःस्थितीचें एक अल्पसें टांचण मी आपल्यापुढें मांडीत आहे. या टांचणावरून महाराष्ट्र ग्रंथांची जी वाढ होत आहे, ती समाधानकारक आहे किंवा कसें? तशी ती नसल्यास कोणत्या दिशेनें विशेष प्रयत्न केला पाहिजे; एकंदर जनतेच्या हिताच्या दृष्टीनें कोणत्या विषयाकडे अधिक लक्ष्य पुरविलें पाहिजे; याचा उलगडा होईल. आंकड्याच्या साहाय्यानें हा अजमास ठरविल्यानंतर ज्या

विषयांत पाऊल पुढें पडत आहे, त्यांत देखील कोणते दोष आहेत व ते कसे टाळतां येतील, याचेंही यथामति दिग्दर्शन करण्याचा प्रयत्न मी करणार आहें.

सरकारी कागदपत्रावरून जी माहिती मिळाली आहे, तिजवरून सन १८२६ सालापासून सन १९०८ अखेर ४०७१ पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं असें समजतें. यांत द्वितीयावृत्तीचींही पुस्तकें आहेत. या माहितीची जशी फोड मिळावयास पाहिजे, तशी मिळाली नाहीं. ह्मणून सन १८८४ सालापासूनचींच टांचणें मीं केलीं आहेत. त्यांत चूकभूल असेल तथापि, महाराष्ट्र-वाङ्मयाची वाढ कशी होत आहे, हें स्थूलमानानें अजमावण्यास त्यांपासून साधन होईल.

सन १८८४ सालापासून सन १९०८ अखेर ह्मणजे गेल्या पाव शतकांत प्रथमावृत्तीचीं एकंदर ३४१६ पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं. त्यांची विषयवार वांटणी सरकारी कागदांत जी केली आहे तिची संख्येप्रमाणें प्रतवारी येणेंप्रमाणें लागते.

१	किरकोळ	९८२	
२	काव्य	५६७	
३	नाटकें	४०२	१२००
४	कादंबऱ्या	२३१	
५	भाषाज्ञान	१९८	
६	धर्म.	१८८	
७	चरित्रें	१७२	
८	सृष्टपदार्थ	१४८	
९	इतिहास	१०२	
१०	हुन्नर.	१००	
११	वैद्यक.	९८	
१२	तत्त्वज्ञान.	७९	
१३	गणित.	६९	
१४	कायदा.	३१	
१५	राजनीति.	३०	
१६	प्रवास.	१९	
	एकुण	३४१६.	

किरकोळ. किरकोळीच्या सदराखालीं ९८२ पुस्तकें नोंदलीं आहेत. त्यांत भारांभरती पुष्कळच आहे. तथापि, कांहीं चिरस्थायी व वाचनीय अशा पुस्तकांचा समावेश त्यांत झाला आहे. त्यांतल्या त्यांत, १ हिंदुधर्म आणि सुधारणा. २ आत्मोन्नति. ३ प्रपंचरहस्य. ४

अबलोन्नतिलेखमाला. ५ मुलरचीं धर्मपर व्याख्यानें. ६ सृष्टपदार्थविज्ञान आणि सुधारणा. ७ बेकनचे निबंध. ८ प्राच्य व पाश्चात्य ग्रामव्यवस्था. ९ मार्कस् ऑरेलियसचीं बोधवचनें. १० हिंदुस्तान आणि ब्रिटिश वसाहती. ११ ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या. हे ग्रंथ लोकादरास विशेष पात्र झाले आहेत.

काव्य. काव्याच्या सदरांत भरणा दिसतांना पुष्कळ दिसतो, परंतु या सदरांतील पुस्तकांचें निरीक्षण केलें असतां कविता देवीचा प्रसाद अझून आपल्यावर व्हावा तसा झाला नाहीं, असेंच ह्मणावें लागतें. गेल्या २५ वर्षांत जीं ५६७ काव्यें प्रसिद्ध झालीं, त्यांतून जुनी काव्यें व मेळ्यांच्या गाण्यांसारखीं प्रासंगिक स्फुट पद्यें वजा केलीं असतां, "हृदयास स्पर्श करणारीं, मनोवृत्ति उचंबळविणारीं, मनावर भेदक पण स्पृहणयि संस्कार घडविणारीं आणि चिरकाल आल्हाद प्रसवणारीं" महाकाव्यें अजून फारच थोडीं झालीं आहेत. हिरव्यागार जमिनींतून मंजुळ आवाज करीत झुळ झुळ वाहणाऱ्या ओहोळाप्रमाणें लहान लहान चटकदार रसभरित चुटके पुष्कळ दृष्टीस पडतात, परंतु भागीरथीच्या शांत, प्रसन्न, गंभीर जलौघाप्रमाणें वाहणारा व त्याचें सेवन करणाराचे चित्तास "निरस्तवेद्यान्तरा ब्रह्मास्वादसदृशी प्रीति" देणारा असा काव्यप्रवाह अद्यापि या महाराष्ट्र भूमींत वाहूं लागला नाहीं. एका हिंदी कवीनें आपल्या कालास उद्देशून ह्मटलें आहे:—

"सूर सूरज, तुलसी शशी, उडुगण केशवदास।
आजके कवि खद्योत सम, जहं तहं करत प्रकाश॥"

हीच स्थिति थोड्या बहुत अंशानें आपलीही आहे, असा माझा नम्र अभिप्राय आहे.

येथपर्यंत काव्याचे परिमाणाविषयीं माझें मत सांगितलें. काव्यरीतीसंबंधानें विशेष समाधान मानण्यास जागा आहे. संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनीं वर्णिलेली आणि जुन्या महाराष्ट्रकवींनी रूढ केलेली काव्यरीति आधुनिक कवींस बरीच साधलेली आहे, ही संतोषाची गोष्ट आहे.

काव्याच्या परिमाणासंबंधानें जशी न्यूनता दृष्टीस पडते, तशीच काव्याच्या क्षेत्रासंबंधानें अझून बरीच संकुचितता आहे. ही संकुचितता जाऊन काव्याचे क्षेत्र याहून विशालतर आपणांस केलें पाहिजे. या विसाव्या शतकांत व पाश्चात्य राष्ट्रांच्या वाङ्मयाशीं निकट संबंध झालेला असतां केवळ कूपमण्डूकवृत्ति धरून उपयोग नाहीं; पाश्चात्य राष्ट्रांत काव्याविषयीं भावना आपल्याहून अधिक व्यापक आहे. पद-लालित्य, कल्पनाचातुर्य, चमत्कृति, इत्यादिकांहून प्रतिभेच्या "रम्यनिर्माणशालिते" वर त्या वाङ्मयांत अधिक कटाक्ष आहे. तसेंच, कवाला केवळ शब्दसृष्टीचें विधातृत्व न देतां या परमेश्वरसृष्टींत कवीला लोकनायकत्व,

सृष्टिरहस्याचें व्याख्यातृत्व इत्यादि थोर अधिकार दिलेले आहेत. हें स्पष्ट करण्याकरितां मी इंग्रजी ग्रंथांतून दोन अवतरणें देतों:—

ले हंट नांवाचा एक मार्मिक इंग्रजी ग्रंथकार गेल्या शतकांत होऊन गेला. त्यानें उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ कवींचें स्वरूप वर्णिलें आहे. त्यांत तो ह्मणतो:—

"Imagination teeming with action and character makes the greatest poets; feeling and thought the next; fancy (by itself) the next; wit the last."

" चरित आणि स्वभाव या दोहींच्या वैचित्र्यास प्रसविणारी प्रतिभा ज्यांचे अंगीं असेल ते उत्तम कवि; मनोविकार आणि विचारप्रागल्भ्य हीं दुसऱ्या प्रतीच्या कवींत आढळतात; कल्पनाचातुर्य अथवा चमत्कृति तिसऱ्या प्रतीच्या कवींत सांपडते आणि केवल प्रज्ञा किंवा बुद्धिमत्ता शेवटच्या प्रतीच्या कवींत दृष्टीस पडते. "

काव्याची योग्यता ठरविणाऱ्या या चार कसोट्या आपणांसही जर पसंत असतील, तर उत्तम काव्यांची संख्या अझून अल्पच आहे; असें आपलेंही मत होईल असें मला वाटतें.

कवींची खरी योग्यता कोणती आहे व काव्याचें अत्युत्तम आणि उज्वल स्वरूप कसें असतें, निदान अध्यात्म सुखाचा आस्वाद घेण्याइतकी सहृदयता ज्याचे ठिकाणीं बाणली आहे, त्याची कवि आणि काव्य यांविषयीं काय भावना असते, हें राल्फ वाल्दो इमर्सन यांच्या निबंधांतील पुढील अवतरणांवरून समजेल:—

1 The poet is representative. He stands among partial men for the complete man and apprises us not of his wealth, but of the common wealth.

2 The poet is the sayer, the namer and represents beauty. He is a sovereign and stands on the centre. He is Emperor in his own right.

3 It is not metres, but a metre-making argument, that makes a poem—a thought so passionate and alive, that like the spirit of a plant or an annimal, it has an architecture of its own and adorns nature with a new thing.

4 The poet alone knows astronomy, chemistry, vegetation and animation for he does not stop at these facts but employs them as signs. He knows why the plain or meadow of space was strewn with those flowers we call suns and moons and stars; why the great deep is adorned

with animals, with men and gods; for in every word he speaks, he rides on them as the horses of thought.

5 Language is fossil poetry.

6 Rich poets as Homer, Chaucer, Shakespere and Raphael have obviously no limits to their works, except the limits of their lifetime and resemble a mirror carried through the street ready to render an image of every created thing.

7 Thou true landlord ! sea lord ! air lord ! Wherever snow falls or water flows or birds fly, wherever day and night meet in twilight, wherever the blue heaven is hung by clouds or sown with stars, wherever are forms with transparent boundaries, whereever are outlets into celestial space, wherever is danger, and awe and love, there is Beauty, plenteous as rain, shed for thee, and though thou shouldst walk the world over, thou shall not be able to find a condition inopportune or ignoble.

१ " कवि हा (मानव जातीच्या परिपूर्ण अवस्थेचा) प्रतिनिधि आहे. (इतर) असमग्र मनुष्यांचे समाजांत हा मात्र परिपूर्ण मानव जातीचा आदर्श किंवा प्रतिभू आहे. आणि तो व्यक्तीच्या ऐश्वर्याची ग्वण न पाटवितां मानव जातीच्या ऐश्वर्याचें निदर्शन करतो.

२ कवि, आख्याता, अभिधानाचा कर्ता आणि रामणीयकाचा प्रदर्शक आहे. तो (विश्वाचा) राजा आहे; आणि विश्वाच्या केंद्रावर त्याचें अधिष्ठान असतें. तो आपल्या (स्वसंपादित) हक्काने चक्रवर्ती असतो.

३ **पद्यरचना** काव्य नव्हे, पण **पद्यरचनेस** अनुकूल अशी कल्पना काव्य होय. ही कल्पना रसाने आणि चैतन्यानें इतकी थबथबलेली असते कीं, वनस्पतीच्या किंवा प्राण्याच्या ठायीं असणाऱ्या जीव-बीजाप्रमाणें ती आपणास योग्य असें वसतिस्थान करिते; आणि अपूर्व वस्तूंनीं तें स्थान शृंगारते.

४ ज्योतिःशास्त्र, रसायनशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र आणि जीवनशास्त्र हीं कवीला मात्र समजतात; कारण, या शास्त्रांच्या प्रमेयापाशींच मुक्काम न करितां तो यांचा संज्ञेसारखा उपयोग करितो. ज्याला आपण सूर्य, चंद्र, तारे असें ह्मणतों, तीं पुष्पें या गगनरूपीं अंगणांत कशाकरितां विखुरलीं आहेत; प्राणी, मनुष्यें, देव इत्यादिकांनीं ह्या विश्वभाण्डोदरास कां भूषविलें आहे, हें त्यास समजतें, कारण, त्याच्या तोंडांतून निघणाऱ्या प्रत्येक शब्दांत तो त्यांना आपल्या विचारांचे वाहक करून त्यावर तो आरूढ होतो.

५ भाषांचे मूळ कवितेंतच गूढस्वरूपानें असतें.

६ होमर, चासर, शेक्सपीयर आणि राफेल इत्यादि महाकवींच्या कृतीला त्यांच्या आयुर्मर्यादेखेरीज इतर कोणतीच नियंत्रणा नाहीं. रस्त्यांतून एकादा आरसा उघडा नेला असतां, त्यांत जसें सभोंवारच्या वस्तूंचें प्रतिबिंब पडतें, तसेंच कवीच्या मनांत वस्तुजाताची प्रतिकृति निर्माण करण्याचें सामर्थ्य असतें.

७ हे कवे ! तूं मात्र या भूप्रदेशाचा, या सागराचा आणि अंतरिक्षाचा स्वामी आहेस ! ज्या ज्या ठिकाणीं बर्फ पडत आहे, पाणी वहात आहे, पक्षी उडत आहेत, ज्या ज्या ठिकाणीं दिवस आणि रात्र यांच्या संगमीं संध्यासमय होत आहे, ज्या ज्या ठिकाणीं अस्मानी--रंगाच्या आभाळांत मेघ उठत आहेत, अथवा न्यायबीजाप्रमाणें तारकांचा पेर झाला आहे, ज्या ज्या ठिकाणीं तेजःपुंज आकृति आहेत अथवा गगनाचे अंतराळांत प्रवेशमार्ग आहेत, ज्या ज्या ठिकाणीं संकट, पूज्यभाव (Awe) आणि प्रेम हीं वसत आहेत, त्या त्या ठिकाणीं वर्षाकालांतील पर्जन्याप्रमाणें तुझ्याकरितां सौंदर्याचा सडा घातला आहे. आणि जरी तूं जगभर फिरलास, तरी काव्याला अननुकूल अथवा तिरस्करणीय अशी परिस्थिति तुला सांपडणार नाहीं. ''

ह्या गद्यरूप काव्यांत जें कवीचें वर्णन केलें आहे, तें किती हृदयंगम आणि सत्य आहे हें मी सांगावयास नको. ज्यांच्या काव्याविषयीं मार्मिक वाचकांचे तोंडून असे उद्गार निघतात, ते तर धन्य आहेतच; पण अशा निरतिशय आनंदाचा अनुभव घेण्यास मजसारखीं प्राकृत मनुष्यें समर्थ होतील तर ती धन्य आहेत.

वरील उताऱ्यांत वर्णिल्याप्रमाणें महाराष्ट्र काव्याची योग्यता पाहूं लागलों, तर कोणी उत्तम कवि--यशाच्या शिखराच्या पायथ्याशीं तर कोणी थोड थोडी चढण चढून जात आहेत; असें आपणांस देखील वाटूं लागेल.

नाटकें.

नाटकाच्या सदराखालीं ४०२ संख्या नमूद झाली आहे. या संख्येंत नुसतीं संगीत नाटकें सुमारें ८० नोंदिलीं गेलीं आहेत. या एकंदर नाटकसंख्येपैकीं मूळ इंग्रजीवरून किंवा संस्कृतावरून उतरलेलीं नाटकें खेरीज करून बाकीच्यांपैकीं ५० सुद्धां अभिज्ञ लोकांचे आदरास पात्र झालीं आहेत किंवा नाहींत, याविषयीं शंका आहे. संगीत नाटकें रंगभूमीवर प्रयोगाच्या प्रसंगीं पुष्कळ लोकांस आवडतात, हें निर्विवाद आहे. वेष, अभिनय व विशेषतः संगीत या तिहींच्या साहचर्यानें प्रयोगकालीं तीं चित्ताकर्षक होत असतील; परंतु वाङ्मयाच्या दृष्टीनें, ह्मणजे त्यांतील काव्य, भाषाशुद्धि, संविधानकाचें चातुर्य, तसेंच प्रत्येक प्रसंगाचें व भाषणाचें औचित्य यांचा विचार केला असतां हीं नाटकें महाराष्ट्र वाङ्मयावर उपकार करीत आहेत किंवा

त्यापासून त्या वाङ्मयाच्या उज्वल स्वरूपास खरोखर हानि पोंचत आहे, या-विषयीं मन साशंक होतें. कांहीं संगीत नाटकें वाचतांना त्यांतील अश्लीलतेच्या प्रकारानें अंतःकरणास अत्यंत विषाद वाटतो. नुकतेंच एक संगीत नाटक माझे-कडे अभिप्रायाकरितां आलें होतें. त्यांत उत्तान शृंगाररसाचा इतका कडेलोट केलेला आहे कीं त्या नाटकाचा प्रयोग करून दाखविण्याचें साहस जर कोणी करील तर छकडीचे तमाशे करणारेही लाजून मान खालीं घालतील. ज्या अश्लील शब्दांचा उच्चार देखील सभ्य पुरुषसमाजांत खपत नाहीं, ज्या शृंगारिक कल्पना केवळ ग्राम्य वृत्तीच्या सूचक अथवा उद्दीपक आहेत, ते शब्द व त्या कल्पना एका प्रसंगांत इतक्या खचल्या आहेत कीं तरुण मुलांच्या हातांत हें पुस्तक पडलें असतां अत्यंत अनिष्ट संस्कार त्यांचे मनावर घडेल असें वाटतें. याच नाटकांत विवाहाचे पूर्वीं नायकाच्या आणि नायिकेच्या भेटीच्या प्रसंगाचें शब्दचित्र नाट्यकारानें रेखाटले आहे व नायकाच्या असभ्य उक्तीचा आवि-र्भाव दाखविण्याकरितां " चुंबन घेतो. " अशी पात्रास सूचना दिली आहे. येथपर्यंत मजल येऊन पोंचल्यावर आमच्या मर्यादशीलतेच्या आणि नीतीच्या अवनतीस हीं कारण होतील अशी भीति वाटणें साहजिक आहे. अशीं नाटकें होऊं लागलीं ह्मणजे रंगभूमीवर होणाऱ्या नाटकांचें परीक्षण करणारा जसा एक ' नाटकाध्यक्ष ' (Censor of Plays) ह्मणून अंमलदार इंग्लंडांत नेमलेला असतो, तसा प्रजेची नीति बिघडूं नये, ह्मणून सार्वभौम सरकारनें जर इकडेही एकादा अंमलदार नेमला, तर त्याला कारण आपणच होणार आहों. तसा दिवस न यावा ह्मणून आपण होऊनच खबरदारी ठेवल्यास बरें होईल.

कादंबऱ्या. (२३१)

ह्या सदराखालीं " काव्य " आणि " नाटकें " यापेक्षां संख्या जरी कमी आहे; तरी चांगली पुस्तकें त्या मानानें पुष्कळ अधिक आहेत. काव्यरचनेप्रमाणें कादंबरीच्या रचनेंतही परमेश्वरी देणगीची अपेक्षा आहेच. स्वतंत्र आणि नवीन रचना करणारे प्रतिभासंपन्न पुरुष जरी थोडेच आहेत व असावयाचे, तरी या सदरांत इतर देशी व विदेशी भाषांचें सहकारित्व अधिक फलद्रूप झालें आहे. इंग्लिश व फ्रेंच भाषांतील कादंबऱ्यांचीं रूपांतरें झालींच आहेत. पण गुजराथी आणि बंगाली कादंबऱ्यांचे चटकदार अनुवाद होत आहेत, हीही समाधानाची गोष्ट आहे.

नाटक जसें संसाराचें चित्र आहे, तशीच कादंबरीही लोकस्थितीची प्रति-कृति आहे. व्यक्तींत जसे दोष आहेत, तसे समाजांतही दोष आहेत. व या दोन्ही प्रकारच्या चित्रांच्या रचनेंत जरी थोडें वैचित्र्य आहे तरी दोषांचें दूरीकरण हाच उभयतांचा पवित्र हेतू आहे. याकरितां दोषांचें चित्र काढतांना

त्यांना मोहक रूप देणें अनिष्ट आहे. मनुष्याचा आत्मा शुद्ध स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ आहे असें आपण ऐकतों व प्रमाण मानतों. असें जर आहे तर ह्या आत्म्याचे शुद्ध स्वच्छ पृष्ठभागावर कुलुषता न येईल अशाविषयीं आपण जपलें पाहिजे. सारांश, माझी नम्र सूचना इतकीच आहे कीं, दुष्टपणाचें वर्णन असें हिडीस असावें कीं, तें वाचिल्यापासून वाचकांच्या मनांत दुष्टपणाविषयीं तिटकारा उत्पन्न होऊन अनीतीचे मार्गापासून मनाची प्रवृत्ति व्हावी.

भाषाज्ञान. (१९८) भाषाज्ञान या सदराखालचीं बहुतेक पुस्तकें केवळ शाळांतून उपयोग करण्यासारखीं असल्यामुळें त्याविषयीं विशेष लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं.

धर्म. (१८८) धर्माच्या सदराखालीं गेल्या बारा वर्षांत पूर्वीच्या तेरा वर्षांपेक्षां महापटीनें वाढ झाली आहे. गेल्या बारा वर्षांत एक विशेष गोष्ट नजरेस पडते, ती ही कीं, या अवधींत जैन, लिंगायत, ख्रिश्चन या धर्मसंबंधानें त्यांच्या त्यांच्या अनुयायांनीं स्वधर्म बांधवांचे उपयोगाकरितां पुष्यळ पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं. सर्व धर्मांस समत्वानें लेखणाऱ्या ब्रिटिश सरकारच्या छत्राखालीं या आर्यभूमींत विविध धर्मांनीं आपआपलीं मतें शांतपणें प्रगट करावीं. हें उचित व अभिनंदनीयच आहे.

चरित्रें. (१७९) या सदराखालीं प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांची संख्या जरी फार मोठी नाहीं, तरी इतर ग्रंथांच्या मानानें चांगल्या योग्यतेच्या अनेक ग्रंथांची यांत भर पडली आहे. किंबहुना इतर सर्व सदरांपेक्षां, योग्यतेच्या मानानें, या सदरांत पुष्कळ वाचनीय पुस्तकांचा संग्रह झालेला आहे. यांत पाश्चात्य व पौरस्त्य इतिहासप्रसिद्ध पुरुष, राज्यकर्ते, मुत्सद्दी, योद्धे कवी, साधुसंत इत्यादिकांचीं जीवनचरित्रें सुलभ भाषेंत गुंफलेलीं आहेत. इतिहाससंशोधनाचें काम अनेक सद्गृहस्थांनी चालविलेंच आहे, व त्याच्या आधारावर भारतवर्षीय प्रसिद्ध पुरुषांची चरित्रें लिहिण्यांत येत आहेतच. ज्यांचे हातून इतिहाससंशोधनाचें काम होण्यासारखें नाही, परंतु ज्यांस इंग्रजी भाषा चांगली अवगत असेल, त्यांनी फुरसत असल्यास Plutarch's Lives आणि Nasmyth's Autobiography या दोन पुस्तकांचीं मराठींत भाषांतरें करावीं अशी माझी नम्र सूचना आहे.

"Plutarch's Lives हें अद्वितीय पुस्तक आहे, अशी प्रसिद्धि आहे. या पुस्तकाचे अध्ययनापासून प्राचीन ग्रीक आणि रोमन लोकांचा इतिहास व त्यांची राजनीति यांची सविस्तर माहिती मिळून ज्या लोकोत्तर पुरुषांचीं चरित्रें त्यांत ग्रथित केलीं आहेत, त्यांच्या चरित्रांपासून अनेक प्रकारचा बोध आपल्या देशबांधवांस मिळेल. नास्मिथच्या आत्मचरित्रांत एका फारच गरीब स्थितीं-

तल्या, परंतु करारी आणि बुद्धिमान् मुलानें स्वपराक्रमानें केवळ आपलेंच नव्हे, परंतु आपल्या देशाचें किंबहुना मानवजातीचें हित कसें साधलें हें समजणार आहे. नास्मिथ यानें जे अनेक शास्त्रीय शोध लाविले व यांत्रिककलेंत ज्या सुधारणा केल्या, त्यामुळें त्याचें नांव अजरामर झालें आहे. या ग्रंथाचे अध्ययनाने तरुण पिढीच्या अंतःकरणांत एका नवीन प्रेरणेचा उदय होईल असा फार संभव आहे.

सृष्टपदार्थ विज्ञानशास्त्र. या सदराखालीं जीं १४८ पुस्तकें नोंदिली आहेत, त्यांत नांव घेण्यासारखीं २८ पुस्तकें आढळतात. त्यांची विषयवार वांटणी येणेंप्रमाणेंः—

सृष्टपदार्थविज्ञान	४	विश्वचमत्कार	१
ज्योतिष	५	जविनशास्त्र	२
रसायनशास्त्र	३	वनस्पतिशास्त्र	१
सेंद्रिय रसायनशास्त्र... ...	२	समुद्रापासून उत्पन्न होणारे पदार्थ.	१
उष्णता	१	सर्प	१
विद्युत् आणि चुंबन	१	जमीन मोजणी	१
हवा	१	शेतकी	२
पाणी	१	मस्तुलुंगीयशास्त्र	१

एकूण २८

एकदर ग्रंथसंख्येच्या मानाने भौतिकशास्त्रावरील ग्रंथसंख्या फारच थोडी आहे व त्यांतही विशेष उपयुक्त अशी पुस्तके अगदीच थोडी आहेत. यावरून राष्ट्राच्या बुद्धीचा कल अझूनपर्यंत काव्य नाटकादि ललितकलांकडेसच आहे असे दृष्टीस पडतें. ह्या ललितकला आपणांस हव्याच आहेत; परंतु हिंदुस्थानाची सांप्रतची सांपत्तिक स्थिति पाहिली असतां आणि पृथ्वीवरील इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या भौतिक प्रगतीचा विचार केला असतां, सृष्टपदार्थशास्त्राच्या अध्ययनाची व तद्विषयक ग्रंथांची न्यूनता भरून काढणें, अत्यंत आवश्यक आहे असें वाटतें.

इतिहास. (१०२) इतिहासाच्या सदराखालींही कित्येक चांगली पुस्तकें प्रसिद्ध आहेत, व त्यांतही इतर राष्ट्रांच्या इतिहासावर थोडीं बहुत पुस्तकें झाली आहेत, ही समाधानाची गोष्ट आहे.

हुन्नर. सन १८८४ पासून १९०८ अखेर हुन्नरसंबंधीं जीं शंभर पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं, त्यांत साधारण उपयुक्त अशी ४८ पुस्तकें आढळतात, त्यांची वर्गवारी येणेंप्रमाणेंः—

शेतकी ...	३	विणकाम ...	२	शाई ...	१
यांत्रिककला	३	कशिदा	१	सुगंधी सामान	१
मल्लविद्या...	२	चित्रकला	२	खड्गपरीक्षा	१
पाकनिष्पत्ति	३	ड्राइंग ...	४	रत्नपरीक्षा	१
गायन	७	फोटोग्राफी	३	पोहणें ...	१
तंतुवाद्य	२	हुन्नरसंग्रह ...	४	लघुलेखन	२
शिवणकाम	३	जादू	१	तारायंत्र ...	१
	२३		१७		८

एकूण ४८.

वैद्यक (९८)

या सदराखालींही उपयुक्त पुस्तकांचा भरणा बराच आहे, परंतु ह्यांत व्यापकतेचीं पुस्तके फार थोडीं आहेत. प्लेग, कॉलरा, प्रसूति, बालरोग, अशा निरनिराळ्या विषयांवर लहान लहान पुस्तकें, संस्कृत व इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारानें बरीच झालीं आहेत. परंतु निघण्ट, न्यायवैद्यक, मानुषइंद्रियविज्ञानशास्त्र, मानुषशारीरशास्त्र, वैद्यतत्व, शस्त्रवैद्यक इत्यादि मागील पिढींतील मोठमोठे गंथ सध्यां उपलब्ध नाहीत. राष्ट्रीयज्ञानभांडागंत अशा पुस्तकांची अत्यंत उणीव आहे.

तत्त्वज्ञान (७९)

सन १८६४ सालीं परलोकवासी माधवरावजी रानडे यांनीं मराठी वाङ्मयाचें जें प्रथम परिगणन केलें, त्यांत धर्म आणि तत्त्वज्ञान मिळून एक वर्ग त्यांनीं कल्पिला. कारण, मानवी ज्ञानाच्या या दोन अंगाचा भेद समजण्याइतकें हिंदु लोकांच्या मनास प्रागल्भ्य त्यावेळेस आलेलं नव्हतें, असें त्यांचें मत होतें. ते दिवस जाऊन आतां तत्त्वज्ञानास स्वतंत्र स्थळ मिळूं लागलें आहे, ही संतोषाची गोष्ट आहे. गेल्या १५।२० वर्षांत पाश्चात्य तत्वज्ञानाचे कांहीं लोकमान्य ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. नीतिमिमांसा, अज्ञयमीमांसा, ज्ञेयमीमांसा, शास्त्ररहस्य, शास्त्रसूत्रें, उत्क्रांन्तिसूत्रें इत्यादि भारदस्त ग्रंथ मराठींत झाले आहेत. हें आपणांस भूषणच आहे.

गणित (६९)

गणिताच्या सदराखालीं जीं ६९ पुस्तकें नोंदलीं आहेत, त्यांतील बहुतेक शालोपयोगीं पुस्तकेंच आहेत. गणिताचीं जीं उच्चतर उपांगें त्यांत लीलावती आणि परलोकवासी नारायण सदाशिव कुळकर्णी यांनीं केलेलें 'क्षेत्र-शंकुच्छेदा'चें (Conic Sections) पुस्तक, एवढो मात्र आढळतात. राष्ट्रीय वाङ्मयांत गणिताच्या सर्व उपांगाचा समावेश झाला पाहिजे हें उघड आहे.

कायदा (३१)

कायद्याच्या सदराखालीं बहुतेक सार्वभौम सरकारांनीं केलेल्या कायद्यांचीं भाषांतरेंच सांपडतात. हिंदुधर्मशास्त्रावर मात्र " मिताक्षराव्य-वहाराध्याय " " हिंदुधर्मशास्त्र " व खरोखर अर्थशास्त्राखालीं दाखल करण्यास योग्य असें उत्तम पुस्तक ' बंगाल्यांतील जमीनदारी वहिवाट ' या तीन ग्रंथांचीं नावें झळकतात.

राजनीति. (३०)

राजनीति या सदराखालीं सर्वसाधारण, ऐतिहासिक, उपयुक्त व सोपपत्तिक असा एकही ग्रंथ दृष्टीस पडत नाहीं. जीं थोडीं पुस्तकें नमुद केलेलीं आहेत, तीं क्वचित् स्थळी केलेलीं प्रासगिक भाषणें किंवा तशाच प्रकारचे अचिरस्थायी लेख आहेत.

प्रवास. (१९)

प्रवास या सदराची स्थितीही बहुतेक अशीच आहे. या सदरांत " धौममहा-बळेश्वरवर्णन, " " काश्मीरवर्णन, " व " इंग्लंडचा प्रवास " हीं पुस्तकें भाषा सौंदर्याच्या दृष्टीनें विशेष आदरास पात्र झालीं आहेत.

१ **ललित**—(काव्य + नाटकें + कादंबऱ्या) १२००
५६७ + ४०२ + २३१

२ **संकीर्ण**—(कायदा + प्रवास + किरकोळ) १०३२
३१ + १९ + ९८२

३ **शास्त्रीय**—

मानसिक	७९		
भौतिक	१४८		
गणित	६९	=	४२४
वैद्यक	९८		
राजनीति	३०		

४ **ऐतिहासिक**—(इतिहास + चरित्रें) २७४
१०२ + १७२

५ **शिक्षाविषयक**— = १९८

६ **धार्मिक**— = १८८

७ **औद्योगिक**— = १००

एकूण ३४१६

या आंकड्यांचें शेंकड्यांवर प्रमाण बसविलें तर ललिताचें प्रमाण शेंकड्यास ३५ बसतें; शास्त्रीय ग्रंथाचें १२.५; ऐतिहासिक ग्रंथाचें ८; धार्मिक ग्रंथाचें ५ व औद्योगिक ग्रंथाचें शेंकडा ३ हूनही कमी बसतें. ह्या आंकड्याचा विचार केला असतां काव्य नाटकादिकांवर सर्वांत अधिक भर आहे; शास्त्रीयग्रंथावर असावा त्याहून फारच भर कमी आहे, आणि उद्योगधंद्याकडे लक्ष बहुतेक नाहींच, असें उघड दिसतें.

पुढील प्रयत्नाची दिशा. आजकाल आपल्या देशांत आपल्यासांपत्तिक स्थितीविषयीं सर्वत्र खल सुरू आहे. पश्चात्य राष्ट्रांत भौतिक प्रगतींत अत्यंत स्पर्धा चालू आहे. त्यांच्या मानानें आपण फारच मागासलेले आहों. त्याची बरोबरी सध्यांचे स्थितींत होणें नाहीं; परंतु आहे याहूनही आपली स्थिति कष्टतर होऊं नये, ह्मणून सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याच्या कामीं उपयोग होईल असें वाङ्मय आह्मांस निर्माण केलें पाहिजे. त्यांत प्रथमतः अर्थशास्त्रावर चांगला परिपूर्ण ग्रंथ तयार करावयास पाहिजे. मराठींत जे पांच सहा ग्रंथ झाले आहेत, ते मागील पिढींतील अदम् स्मिथ्, रिकार्डो, मिल्ल व फासेट या ग्रंथकारांच्या मतांचे अनुवाद आहेत. त्यांची कांहीं मतें सध्या अग्राह्य आहेत. शिवाय देशादेशाचें अर्थशास्त्र कालमानानें निरनिराळें असतें. हिंदुस्थानच्या अर्थशास्त्रावर Marryat's Grammar of Political Economy) असा एक ग्रंथ २५ वर्षांपूर्वी झालेला आहे. परंतु तोही जसा असावा तसा नाही. परलो० माधवरावजी रानडे यांचे अर्थशास्त्रावरील लेख फार मार्मिक आहेत. याच दिशेनें मि. दिनशा एदलजी वाच्छा, रावबहादुर गणेश व्यंकटेश जोशी, प्रोफेसर पाध्ये, प्रोफेसर काळे, यांनी ग्रंथ लिहिण्याचें मनावर घेतल्यास ही उणीव भरून येईल. निरनिराळ्या कला व शास्त्रे यांवर तद्ज्ञाकडून ग्रंथ लिहविले तर आपला कार्यभाग होईल. भौतिकशास्त्र प्राविण्य संपादन केलेले ग्रहस्थही सुदैवाने देशांत निपजत आहेत. त्यांनी जर मनावर घेतलें, आणि धनिकांनी त्यांना आश्रय दिला, तर ही न्यून्यता भरून काढणें कांहीं दुष्कर नाहीं. ही भौतिक शास्त्रावरील पुस्तकें मूळ मराठींतच लिहिणें अवश्यक नाहीं. प्रो. बोस, डा. राय, प्रो. सील, प्रो. गज्जर यांनीं अनुक्रमें बंगाली आणि गुजराथी भाषेंत पुस्तके लिहिलीं, आणि त्या पुस्तकांचें मराठींत भाषांतर केलें तरी सुद्धां आपला कार्यभाग होणार आहे. आतां अशा प्रकारच्या ग्रंथांच्या रचनेसंबंधानें आणखीही एक गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे ती ही कीं, पाश्चात्य देशांत या निरनिराळ्या विषयांत इतके नवीन नवीन शोध होत आहेत कीं, आपल्या देशी भाषेंत एकादा ग्रंथ समग्र लिहून तयार होत आहे, तोंच त्यांत कमीजास्त फिरवाफिरव करावी लागेल. परंतु या फिरवाफिरवीच्या भीतीकरितां ग्रंथरचनेचें काम टाळून उपयोगीं नाहीं. कित्येक इंग्रजी पुस्तकांची

ही प्रथमावृत्ति निघून एक दोन वर्षें झालीं नाहींत, तोंच नवीन शोधामुळें द्वितियावृत्ति काढण्याची पाळी येते. अशा शोधांमुळें सर्वच ग्रंथ केवळ निरुपयोगी होतो अशांतला प्रकार नाहीं. ह्मणून त्या त्या विषयांत ग्रंथरचना करण्याच्या कामीं उदासीनता धरून उपयोगी नाहीं. या कामीं हिंदुस्थानांतील सर्व प्रगल्भ भाषांचें सहकारित्व स्थापन केलें पाहिजे. असें केलें असतां सर्वच भाषांची प्रगति होईल, व आंग्ल-वाङ्मयांतील सरस व सारभूत ज्ञानामृत देशी भाषांच्या द्वारानें आपल्या सर्व देशबांधवांस प्राप्त करून देण्याचें श्रेय आपणास मिळेल. सर्व कलांचें व सर्व शास्त्रांचें परिगणन येथें करण्याचें कारण नाहीं. तें काम औद्योगिक व शास्त्रीय विषयांत निष्णात गृहस्थांचें आहे. कोणत्या उपायांनीं देशी वाङ्मयाची या विषयांत अभिवृद्धि होईल, त्याचें दिग्दर्शन मात्र मीं येथें केलें आहे.

महाराष्ट्र वाङ्मयांत आणखी एक न्यूनता आहे. तिचें महत्त्व दिवसेंदिवस अधिक दृष्टीस पडूं लागलें आहे, ह्मणून तिचा उल्लेख या प्रसंगी करणें जरूर आहे. हल्ली मुलींच्या शाळा दिवसेंदिवस वाढत आहेत, हें अभिनंदनीयच आहे, पण मुलींना समजतील अशीं, किंवा त्यांचें मन रंजेल अशी पुस्तकें फारच थोडीं आहेत. शाळेंतील वाचनाची पुस्तकें मुलांचीं आणि मुलींची एकच आहेत. फुरसदीच्या वेळीं मुलींना वाचावयास देण्यासारखी पुस्तकें फारच थोडीं आहेत. या करितां मुलींच्या उपयोगासाठीं स्वतंत्र पुस्तक-माला असावी; तशींच त्यांच्या करितां चांगली पुस्तकेंही लिहविलीं पाहिजेत. अलीकडे हैस्कुलांत मुली जाऊं लागल्यापासून त्यांना संस्कृत शिकविण्यांत येतें व त्यामुळें त्यांना संस्कृत काव्यें व नाटकें वाचावीं लागतात. ह्या काव्यांत व नाटकांत कमीजास्त शृंगाररस असतो. तरी इंग्रजी काव्यांच्या जशा "Expurgated" किंवा निर्दोष केलेल्या आवृत्ती काढिलेल्या असतात तशा या संस्कृत ग्रंथांच्या देखील निर्दोष आवृत्ती काढणें इष्ट आहे.

ग्रंथकारांस सूचना.

महाराष्ट्र ग्रंथकार हे सर्व माझे व्यवसायबंधु आहेत, असें मी समजतों, व या दृष्टीनेंच एका भावानें दुसऱ्यास एकंदर कुटुंबाच्या हिताकडे लक्ष देऊन जसें हितगुज सांगावयाचें, तशाच कांहीं ठोळक सूचना मी पुढें मांडिल्या आहेत, व ज्या निष्काम प्रेमबुद्धीनें मी त्या, त्यांस सादर केल्या आहेत, त्याच प्रेमानें त्यांनीं त्यांचा स्वीकार करावा अशी माझी त्यांस प्रार्थना आहे. "कवि व्हा." किंवा कादंबरीकार व्हा" असें ह्मटल्यानें कोणी कवि किंवा कादंबरीकार होत नाहीं हें मी जाणून आहें. ग्रंथकर्तृत्वाचे कामीं अंतःस्फूर्ति, व परिस्थितीची अनुकूलता,

हीं पाहिजेतच. हीं असून जो या वाङ्मयाच्या सेवेला स्वतःहाच वाहून घेतो त्यानें कांहीं गोष्टी ध्यानांत धरून या कार्यास लागावें हें बरें. साहित्यसेवा हें एक पवित्र कार्य आहे. गद्यांत काय आणि पद्यांत काय, मानव जातीच्या उन्नतीचा त्यांत हेतू असला पाहिजे. आपल्याला स्वतःला स्वर्गारोहण करावयाचें आहे एवढें नाहीं तर आपल्या राष्ट्राला व मानव जातीलाही आपल्याबरोबर उन्नतीच्या मार्गास लावावयाचें आहे. याकारितां पद्य ग्रंथांत अश्लील थिल्लर असे विषय नसावे. नाटकें हीं संसाराचीं चित्रें आहेत. असें मानून प्रपंचांतील अमंगल कृति किंवा उक्ति यांचें प्रदर्शन करणें वाईट आहे. संसाराचें चित्र याचा अर्थ. ' संसारांत दृष्टीस पडणाऱ्या चित्तवृत्तीचें चित्र ' इतकाच घ्यावयाचा, व ह्या चित्तवृत्तीचें आविष्करण होण्यापुरतेंच कृतीचें किंवा उक्तीचें प्रदर्शन त्यांत असावें. कादंबरींतही असंभाव्य संविधानकें नसावीं. तसेंच ' कविसंप्रदाय ' किंवा शिष्टसंप्रदाय यांचें उल्लंघन होऊं नये. दुष्ट मनुष्यें क्वचित् मोठ्या पदास चढतात व त्यांची अमानुष कृत्यें उघडकीस येत नाहींत व त्यांना शासन होत नाहीं; ह्मणून तसेंच चित्र रेखाटणें नीतिदृष्ट्या अनिष्ट आहे. परमेश्वरी न्याय काव्यांत आणि कादंबऱ्यांतही दृष्टीस पडला पाहिजे. परमेश्वरी न्यायाची एक बाजू आपणास दिसते, दुसरी दिसत नाहीं. ऐहिक-सुख मिळालें, तर पारलौकिक सुखास किंवा निदान चित्तशांतीस तरी पापी मनुष्य अंतरतो. संतति असली, तर संपत्ति नसते; संपत्ति असून संततीही असली तरी कांहीं हृद्रोग, कांहीं चिंता मागें लागलेल्या असतातच याकरितां, कविसंप्रदायांतील न्यायबुद्धीला अपवाद न येईल अशा तऱ्हेचें संविधानक असावें. येथपर्यंत ललीत कलासंबंधानें माझें मत सांगितलें. इतर वादविवादात्मक गद्यग्रंथासंबंधानें मला थोडेंसें सांगणें आहे. तें मी स्पष्ट सांगतों, याबद्दल मला क्षमा असावी.

वाङ्मयाचे व्यवसायांत धनाची व कीर्तीची लालसा बाळगणें यांत वावगें कांहीं नाहीं. परंतु व्यवसायापेक्षां या व्यवसायांत एक विशेष आहे. तो हा कीं, इतर व्यवसायांत प्रायः जड व भौतिक द्रव्यांवर कारागीर आपलें काम करीत असतो; परंतु या व्यावसायांत ग्रंथकारांचा आत्मा, वाचकांच्या आत्म्यावर प्रतिक्षणीं संस्कार करीत असतो. ग्रंथकारानें आपल्या लेखणीनें आद्दातद्दा फरगडे फोडले, तर अनभिज्ञ वाचकांच्या कोमल अंतर्यामावर तशाच निशाण्या उठतात. याकरितां जें त्रिकालाबाधित सत्य असेल जें उदात्त असेल, जें वाचकांच्या अंतःकरणास सन्मार्ग दाखवून वाचकाचें जीवीत उज्वल करील, तेंच ग्रंथकाराच्या लेखणींतून उतरलें पाहिजे. आपण जो व्यवसाय हातीं घेतला आहे त्यांत स्वहिताची अपेक्षा असणें सहाजिकच आहे; परंतु वाङ्मयाची सेवा ही परंपरेनें एकंदर जनसमूहाची व अर्थात् स्वराष्ट्राचीही सेवा आहे. ह्मणून वाचकवर्गावर ह्मणजे

स्वराष्ट्रावर आपल्या लेखनाचा अनिष्ट परिणाम घडूं नये, याविषयीं विशेष काळजी घेतली पाहिजे. आपल्या लेखामुळें सज्जनाविषयीं किंवा सत्कार्या विषयीं वाचकांचे मनांत तिरस्कार अथवा अनादर उत्पन्न होऊं नये, असें धोरण ठेविलें पाहिजे. लोकांच्या कृतीनें किंवा मताचें परीक्षण करितांना "Measures and not Men" म्हणजे टीकेचा विषय व्यक्ति नसून, कृति आहे, हें ध्यानांत बाळगिलें पाहिजे. हा केवळ व्यवहारिकच न्याय आहे असें नाहीं. आपण सर्व मनुष्यें चुकीस पात्र आहों. आपले दोषही आपणांस दिसत नाहींत; मग लोकांनीं अमुक एक गोष्ट अमुक कारणाकरितां केली असा आपल्या मनाशींच तर्क करून असद् हेतूंचा त्याचेवर आरोप करणें हें न्याय्य नाहीं. षड्गुणैश्वर्यसंपन्न एक परमेश्वर आहे, व आपल्यास अज्ञात व अज्ञेय अशा अनेक गोष्टी आहेत. म्हणून प्रकृति किंवा परमत यांविषयीं आपले विचार प्रकट करितांना नुसती मनाची समताच ठेवून चालत नाहीं; कांहीं सहिष्णुतेचाही अंश आपल्या परिक्षणांत असला पाहिजे.

आपण ज्याच्या ग्रंथाचें किंवा ज्याच्या कृतीचें परीक्षण करीत आहों, तो आपला बन्धु आहे, व त्याचे दोष दाखविण्याच्या कामी आपण त्याला शत्रू लेखूं नये, किंवा त्यास शत्रु करूनही घेऊं नये. हे विचार येथें सांगण्याचें कारण असें आहे कीं, पुष्कळ वादविवादाच्या किंवा ऊहापोहाच्या लेखांत युक्तिवादापेक्षां छिद्रान्वेषण, मर्मभेद, असत्कल्पना यांचेंच पारडें जड असतें; असा पुष्कळांचा अनुभव आहे.

उपसंहार. येथपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून मराठी भाषेचें ग्रंथभाण्डार आज केवढें आहे, त्यांत न्यूनता कोठें आहे व दोष काणते आहेत, याची कल्पना आपल्यास थोडी बहुत करितां येईल; व त्या मानानें व त्या दिशेने प्रयत्न केला असतां एकंदर जनतेचें हित होईल; असें माझ्या अल्पबुद्धीस वाटलें. जें कांहीं सांगितलें, त्यांत विशेष कांहीं नाहीं. आपणा सर्वांना हे विचार सुचलेच असतील.

" कां दीपा सन्मुख। ठेविलिया दीपक। कोण कोणा अधिक। कोण जाणे ॥ नाना अर्कापुढें अर्क। उदयलिया आणिक। कोण म्हणे प्रकाशक। प्रकाश्य कवण ॥ "

आजचा हा समारंभ अपूर्व आहे. श्रीमन्महाराज सयाजीरावांसारखे विद्याभिलाषी, विद्वत्साहाय्यक, राजकार्यधुरंधर आश्रयदाते असल्यावर यशःप्राप्ति दुष्कर नाहीं. " लोह एकें अंगें। झगटलिया परिसें। येरीकडे अपैसें। सुवर्ण होय. ॥ " अशी ज्ञानेश्वर महाराजांची उक्ति आहे. ती प्रमाणें आपण हातीं घेतलेलें काम जरी लोखंडाप्रमाणें अवघड असलें, तरी श्रीमान् सयाजीराव या परिसाची आपल्यास जोड मिळाली असल्यामुळें तें सुघड होईल; याविषयीं शंका नाहीं.

वर्षचक्रांतील सिंहस्थपर्वणी येऊन गेली व गोदावरीचे तटाकीं क्षेत्रोक्षेत्रीं यात्रेकरूंचे मेळे येऊन गेले, परंतु देशी वाग्वधूंच्या कन्यागत पर्वणींचा अपूर्व योग या विश्वामित्रीचे तटाकीं वटोदर क्षेत्रीं आज आला आहे. अन्य क्षेत्रींच्या कृत्यांचे ऐवजीं आज येथें वाग्यज्ञ होत आहे. या यज्ञाचें दीक्षाककण श्रीमन्महाराजांचे मनगटांत बांधिलें आहे; व अध्वर्युकर्म कर्नल कीर्तिकर यांजकडे सोंपविलें आहे. तेव्हां हें काम महाराजांस व सर्व सभ्यांस कीर्तिकर होईलच, यांत संदेह नाहीं. कीर्तिकरांचा सहाय्यक ह्मणून “ पुरोहितगुणें । मीं बोलिलों पुरें उणें । तें तुह्मी माउलीपणें । उपसाहिजो जी ॥ ”

बंगाली साहित्याविषयीं चार उद्गार.

(ले.—रा. रा. वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए.)

वाङ्मय, सारस्वत आणि साहित्य.—इंग्रजींतल्या Literature शब्दाशीं समानार्थक असे मराठी भाषेंत वाङ्मय, सारस्वत आणि साहित्य हे तीन शब्द आहेत. हे तिन्ही शब्द संस्कृतांतून घेतलेले आहेत आणि सामान्यतः हे तिन्ही एकाच अर्थाचे आहेत असें समजण्यांत येतें. वस्तुतः या तीनही शब्दांच्या अर्थाच्या व्याप्ति भिन्न भिन्न आहेत.

'वाङ्मय' ह्मणजे कोणत्याही भाषेंत जें कांहीं बोललेलें, लिहिलेलें किंवा अन्य प्रकारें वाणीच्या द्वारें व्यक्त केलें असेल तें. या शब्दाच्या अर्थाची व्याप्ति अर्थात् फार मोठी आहे. यांत सगळ्या लिखितांचाच नव्हे, तर अलिखितांचाही समावेश होतो.

'सारस्वत' म्हणजे सरस्वती ज्याची अधिष्ठात्री देवता आहे तें. अर्थात् भाषेसंबंधाचें सर्व कांहीं. हा अर्थही वरच्यासारखाच व्यापक आहे आणि ह्मणून परः राजारामशास्त्री भागवतांसारखे अनेक पंडित 'वाङ्मय' या अर्थी 'सारस्वत' शब्दाचा उपयोग करूं लागले होते. पण दुसरे कित्येक विद्वान् या शब्दाचा उपयोग थोड्याशा संकुचित अर्थानें करीत असतात. उदाहरणार्थ, रा. राजवाडे हे आपल्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्तावनेंत पुढील अर्थ देतातः—

'उदार, ललित, अभिजात व नागर गद्यपद्य-बंध जो निर्माण होतो तो.'

'साहित्य' शब्दाचे अर्थः—साहित्य शब्दाचे संस्कृत भाषेंत एक व्यापक व एक संकुचित असे दोन अर्थ आहेत. व्यापक अर्थीनें तो शब्द सर्वप्रकारच्या वाङ्मयाला लावतां येईल. पण संस्कृत ग्रंथकारांनीं प्रथम 'मनुष्यकृत श्लोकमय ग्रंथविशेषा'ला आणि नंतर आणखी संकोच करून फक्त छंदःशास्त्राला तो शब्द लाविला आहे. पाली भाषेंत धम्मपद नांवाचा जो सुप्रसिद्ध ग्रंथ आहे, त्यांत (यमक वग्ग श्लोक १९.) 'सहित' हा शब्द साहित्याबद्दल ह्मणजे शास्त्र किंवा बुद्धवचनांचा संग्रह या अर्थानें योजिला आहे. ('बहुम्पिचे सहित भासमानो न तक्करो होति' इ.) मराठी भाषेंत 'साहित्य-परिषद्', 'साहित्य-चर्चा', 'साहित्य-समालोचन,' 'साहित्य-सेवा' इ० सामासिक शब्दांचा प्रचार अलीकडे रूढ झालेला आहे. यांतल्या 'साहित्य' शब्दाचा आतां सांगितलेला संकुचित अर्थ नसून इंग्रजींतल्या Literature शब्दांत जो अर्थ आहे तोच 'साहित्य' या पदांत आहे.

अलीकडे आमच्यांतले कांहीं गृहस्थ हिंदी, गुजराथी, बंगाली इ० इतर देशी भाषांशीं परिचय करून घेऊं लागल्यापासून मूळचे संस्कृत पण त्या त्या भाषेंत

कांहीं विशेष अर्थांनें रूढ झालेले कित्येक शब्द मराठींत येऊं लागले आहेत. 'श्रीयुत', 'संपादक', 'समालोचक' हीं यांचीं उदाहरणें होत. 'साहित्य' शब्दही यांतलाच आहे. यासाठीं ज्यांचेपासून आम्हीं हा शब्द अनुकरणाच्या नियमानें मराठींत आणिला ते मूळ बंगाली ग्रंथकार साहित्य या शब्दाचा उपयोग कोणत्या अर्थानें करतात तें पाहणें अवश्य आहे. अनेक बंगाली लेखकांनीं साहित्य म्हणजे काय, त्याचे उद्देश कोणते व त्याची कर्तव्य–मर्यादा कोणती आहे, यासंबंधानें विचारपूर्वक मीमांसा केली आहे; तीवरून येवढें निश्चित होतें कीं, बंगाली लेखक 'साहित्य' शब्द वाङ्मय किंवा सारस्वत यांच्याइतक्या व्यापक अर्थानें लावण्यास तयार नाहींत. त्याचप्रमाणें केवळ छंदःशास्त्रालाच तो शब्द लावण्याइतकी त्यांची संकुचित दृष्टीही नाहीं. अलीकडील कित्येक बंगाली पंडित याच्याही पलीकडे जाऊन कांहीं विशेष प्रकारच्या ग्रंथ-रचनेलाच तो शब्द लावीत असतात. सध्यांच्या काळीं बाबू रवींद्रनाथ टागोर यांच्यासारखे विद्वान्, विचारवंत, सूक्ष्मदर्शी आणि प्रतिभावान् लेखक बंगाल्यांत फारच थोडे आहेत. बंगाली कवींचे मुकुटमणि आणि साहित्याचार्य ही पदवी धारण करण्यास सर्वथा योग्य असे हे विद्वान् गृहस्थ आपल्या एका लेखांत 'साहित्य' शब्दाचें विवेचन करतांना म्हणतातः—"साहित्य व्यक्तिविशेषेर न हे, ताहा रचयितार न हे, ताहा देववाणी" म्हणजे शब्दाच्या रूपानें बाहेर पडणारे उद्गार जर व्यक्तीपुरते असतील तर ते साहित्याच्या थोरवीस–देववाणीच्या वैभवास–चढणार नाहींत. ते नित्य म्हणजे सर्वकालीन आणि वाचणारांच्या मनांत ऊर्मी उत्पन्न करणारे असतील तरच त्यांना साहित्य म्हणतां येईल.

साहित्य लक्षणें.—या ऊर्मी भिन्न-स्थल-कालपरत्वें भिन्न असूं शकतील. आपल्या सध्यांच्या काळाला अनुलक्षून साहित्याचें लक्ष काय असलें पाहिजे याविषयीं एका नामांकित इंग्रज लेखकाचे विचारांतला एक लहानसा उतारा येथें देतों. आपले सध्यांचे स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड मोर्ले साहेब म्हणतात, "शील बनविण्याचें, विचार-शक्तीनें स्त्रीपुरुषांना सामर्थ्यवान् करण्याचें, ज्ञानाची शक्ति आणि सुविचार यांची जोड त्यांना करून देण्याचें, आणि मानवी मनाचे सर्वोत्कृष्ट अलंकारांना सार्वजनिक कर्तव्यबुद्धि आणि सार्वजनिक सद्गुण यांनीं मंडित करण्याचें–उत्कृष्टच नव्हे, तर बलाढ्य–असें साधन साहित्य हें आहे." लॉर्ड मोर्ले साहेबांनीं आपल्यापुढें ठेवलेला साहित्याचा हा आदर्श 'साहित्य' या शब्दांत जितका उत्तम रीतीनें गर्भित आहे, तितका 'वाङ्मय' किंवा 'सारस्वत' या शब्दांत नसल्यामुळें बंगाली लेखकांनीं 'साहित्य' हाच शब्द Literature या अर्थी योजिलेला असावा अशी माझी समजूत आहे.

वर निर्दिष्ट केलेलें कार्य साहित्याच्या द्वारें पार पाडण्यासाठीं पुढील गोष्टी अवश्य आहेत:—

१ देशाच्या हिताची खरी कळकळ ज्यांना आहे, अशांनीं आपले मनोभाव योग्य शब्दांनीं, योग्य काळीं, व अनेक रूपांनीं लोकांच्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे; म्हणजे लेखनकलेचा अभ्यास केला पाहिजे.

२ सर्व तऱ्हेचे मनोभाव व्यक्त करण्याचें सामर्थ्य भाषेंत आणिलें पाहिजे; म्हणजे आपल्या भाषेची शब्दसंपत्ति वाढविली पाहिजे.

३ लोकांची ज्ञानसंग्रहाविषयींची उत्सुकता प्रदीप्त केली पाहिजे; अर्थात् भिन्न भिन्न विषयांवर लिहिणारे अनेक सामर्थ्यवान् लेखक निघाले पाहिजेत; म्हणजे सुशिक्षित व विद्याव्यासंगी लोकांनीं साहित्य-सेवेचें व्रत अव्याहतपणें चालविलें पाहिजे.

बंगाली साहित्याचें परीक्षण.—वर सांगितलेलें कार्य बंगाली साहित्याच्या हातून कितपत घडत आहे, निदान तें घडविण्याची क्षमता तरी त्या साहित्याच्या अंगीं कितपत आलेली आहे, हें आतां आपण पाहूं, आणि त्यासाठीं त्या साहित्याच्या-काव्यें, नाटकें, इतिहास, चरित्रें, शास्त्रज्ञान, इत्यादि-अंगांपैकीं एकेक अंग क्रमानें घेऊन त्यांचें आपल्या मराठी भाषेच्यासंबंधानें तुलनात्मक परीक्षण करूं.

१ काव्यें.—काव्यांच्या संबंधानें विचार करतांना प्राचीन बंगाली कविता आणि प्राचीन मराठी कविता यांच्यामध्यें एक प्रकारचें विलक्षण सादृश्य दिसतें. तें हें कीं, दोघांचाही विषय धर्म हा आहे. पण हें सादृश्य विषयापुरतेंच म्हटलें पाहिजे. कारण प्रतिभेच्या दृष्टीनें प्राचीन मराठी आणि बंगाली काव्यांत जमीन-अस्मानाचें अंतर दिसतें. बंगाली भाषेंत उत्कृष्ट काव्यरचना करणारे कृत्तिवास, संजय, मालाधर बसु, कवींद्र परमेश्वर, श्रीकर नंदी, नित्यानंद घोष, सहदेव चक्रवर्ती इ० अनेक प्राचीन कवि होऊन गेले, पण त्यांचे बहुतेक ग्रंथ भाषांतररूप आहेत. अपूर्व रचनाशक्ति (originality) अथवा स्वावलंबन हा गुण प्रतिभावान् लेखकांत अवश्य पाहिजे. तो आपल्या ज्ञानेश्वरींत किंवा मुक्तेश्वरांत जसा ठळकपणें दृष्टोत्पत्तीस येतो, तसा या प्राचीन बंगाली कवींपैकीं एकांतही दिसून येत नाहीं. संस्कृत रामायण-महाभारतांचीं भाषांतरें करण्यापलीकडे बंगाली कवींची उडी गेली नाहीं. संस्कृत कवींचें नुसतें अनुकरण करण्याविषयींची उत्सुकता-अथवा प्रसिद्ध बंगाली विद्वान् लेखक बाबू दीनेशचंद्र सेन यांनीं म्हटल्याप्रमाणें प्राचीन बंगाली कवींची ही 'पुच्छग्राहिता'—हें प्राचीन बंगाली काव्याचें पहिलें लक्षण आहे. दुसरें लक्षण बंगाली काव्यांची

आध्यात्मिकता. प्राचीन मराठी कवितेलाही हें लक्षण सारखेंच लागू आहे. तिसरें लक्षण:—वीरत्वाचा अभाव. बंगाली लोक हे आपल्यासारखे आर्यांचे वंशज आहेत. त्यांनीं पंजाबांत उतरून पूर्वेकडचा मार्ग धरला, तेव्हां आपल्याबरोबर आर्यतेज निःसंशय नेलें असलें पाहिजे. पंचगौडेश्वर म्हणून एक बंगाली राजा झाला, त्याच्या काळापर्यंत हें तेज कायम होतें असें दिसतें. कारण, त्यानें सिंहलद्वीपास जिंकून तेथें आपली सत्ता स्थापिली अशी एक कथा सांपडते. हें वीरतेज नष्ट होऊन त्याच्या जागीं कोमलतेची स्थापना केव्हांपासून झाली हें सांगणें कठीण आहे; तथापि बंगाली कवींच्या 'हातांतला शूलसुद्धां फूल झाला' आणि 'अर्जुनाच्या हातांतलें गांडीव धनुष्य मालेचें रूप धारण करतें झालें' ही गोष्ट मार्मिक बंगाली टीकाकारांना अत्यंत दुःखास्पद वाटत आहे. चवथें लक्षण प्रेमप्राचुर्य. हें बहुधा चैतन्यानंतरच्या काव्यांत विशेषतः आढळतें. वैष्णव कवींनीं लिहिलेल्या काव्यांचें विशेष लक्षण म्हणजे प्रेम. याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे विद्यापतीची कविता हें आहे. चैतन्याच्या प्रभावानें प्राचीन बंगाली साहित्यांत जी मोठी क्रांति घडवून आणिली, तिचीं दोन अंगें आहेत. एक तर तिनें कवींच्या मनांत ईश्वरविषयक प्रेमाचा संचार केला आणि दुसरी गोष्ट, चैतन्याच्या काळापर्यंत कवितेचा विषय फक्त निरनिराळ्या देवतांचीं चरित्रें किंवा त्यांच्या लीला हा होता, त्यांची जागा यापुढें मानवी चरित्रें भरू लागलीं. वैष्णवकवितेसंबंधानें बोलतांना आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करणें जरूर आहे. ती ही कीं, वैष्णव-कवींच्या रचनेंत तत्कालीन मुसलमान राज्यकर्त्यांच्या उर्दू भाषेंतून घेतलेल्या शब्दांची रेलचेल दिसते. त्यांच्या कवितेंत निव्वळ संस्कृत, किंवा निव्वळ बंगाली शब्दांप्रमाणेंच निव्वळ उर्दू शब्दही विपुल आहेत. संस्कृत, बंगाली व उर्दू या त्रिविध भाषांची शक्ति एकवटण्याचा हा प्रयत्न प्रशंसनीय खरा, पण तो भाषेच्या दृष्टीनें फलप्रद किंवा सुपरिणामी झाला असें म्हणतां येत नाहीं. एका आधुनिक कवीनें त्याच नमुन्यावर इंग्रजी-बंगालीमिश्रित अशी केलेली पुढील कविता रसिक वाचकांच्या कानाला कशीशीच लागते! ती कविता अशी:—

"बूट परी हूट करीया बे भाई जाओ
हॉटेल कॉटलेट सुखे खांबे जदि खाओ
आलवर्ट फासाने केश फिराओ फिराओ"

ज्याप्रमाणें आपल्या प्राचीन मराठी काव्यवाङ्मयांत जनाबाई, गोणाई, मुक्ताबाई वगैरे थोडींशीं स्त्रीरत्नें चमकत आहेत, त्याचप्रमाणें प्राचीन बंगाली वाङ्मयांतही रसमयी दासी व माधवी दासी* यांसारख्या कवयित्रींची भक्ति-

---

* पेशवाईंत ज्याप्रमाणें साडेतीन 'राव' किंवा साडेतीन 'शहाणे' होऊन गेले, त्याचप्रमाणें चैतन्याचेही कृपेला पात्र असे साडेतीन शिष्य होते. त्यांतली अर्धी माधवी दासी ही होती.

रसानें ओथंबलेली कविताही अमर होऊन बसली आहे. गोरा कुंभार किंवा सावता माळी वगैरे हीन जातींत जन्म पावलेले भगवद्भक्त जसे आपलेकडे झाले, तसे बंगाल्यांतही मधुसूदन, नरसुंदर वगैरे नापित, प्रेमळभक्त व कवि होऊन गेले. इतकेंच नाहीं, तर बंगालींत अकबरअली, कमरअली, नसीर महंमुद वगैरे ११ मुसलमान कविही झाले आहेत. महाराष्ट्रांत हिंदु आणि मुसलमान यांच्यामध्यें विलक्षण तीव्र विरोध किंवा द्वेष १७ व्या शतकांत दिसून आला, तरी शेख सुलतानअली आणि शेख महंमद हे मुसलमान कवि महाराष्ट्रांत (मराठींत) झाले. तसला द्वेष बंगाल्यांत कधींच दिसला नाहीं. उलट त्यांच्यांत अकृत्रिम सख्य दिसून येतें. तेव्हां बंगाली भाषेंत कविता करणारे इतके मुसलमान कवि झाले याचें विशेष नवल वाटावयास नको. दुसरी एक गोष्ट ही कीं, या धार्मिक व आध्यात्मिक कवितेच्या कालींसुद्धां बंगाली हिंदु कवींनीं अनेक मुसलमान राजांच्या 'प्रशस्ती' लिहून त्यांचे गुणानुवाद प्रेमानें गाइलेले आढळतात. कवींद्र परमेश्वर यानें तर परागलखां नांवाच्या एका मुसलमान अधिकाऱ्याचें नांव आपल्या भारत-ग्रंथाला दिलें आहे! त्याचें भारत 'परागली भारत' या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

छंद.–प्राचीन बंगाली कवितेच्या अंतरंगासंबंधानें वरील विवेचन झालें. आतां तिच्या बहिरंगासंबंधानें–विशेषतः छंदांसंबंधानें–दोन शब्द सांगून मी अर्वाचीन कवितेकडे वळणार आहें. जुन्या बंगाली कवितेंत बहुतेक संस्कृत छंदःशास्त्राच्या नियमांचें परिपालन केलेलें आढळतें. सामान्यतः तोटक, भुजंगप्रयात, पज्झटिका, द्रुतगति, गजगति, एकावली, दीर्घ त्रिपदी, दीर्घभंग त्रिपदी, ललित, तरलत्रिपदी, चौपदी, चामर, मालती, दीर्घमाल, कुसुममालिका, वृत्तगंधी, वंशस्थविल, इ० वृत्तांचा उपयोग केलेला आढळतो. मराठींत विशेषतः आढळणारीं ह्मणजे शार्दूलविक्रीडित, पृथ्वी, चामर, विबुधप्रिय, गीति, साकी, शिखरिणी, मालिनी, वसंततिलका, इंद्रवज्रा इ० वृत्तें वरील यादींत दिसत नाहींत; ही एक लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. बंगाली कवींचें लक्ष शब्दलालित्याकडे विशेष असल्यामुळें गणमात्रांचे नियम त्यांना दुःसह वाटून त्यांची प्रवृत्ति ते नियम झुगारून देण्याकडे पूर्वीपासूनच होती असें दिसतें. ही प्रवृत्ति अर्वाचीन बंगाली कवितेंत प्राधान्येंकरून आहे; तथापि या दिशेनें सुधारणेस आरंभ करणारे पुढारी जुने कविच होत. जयदेव कवीनें प्रथम बाकीच्या छंदांना गुंडाळून ठेवून अष्टपदी वृत्तांत आपलें 'गीतगोविंद' काव्य रचिलें. तेव्हांपासून इतर बंगाली कविही त्याचें अनुकरण करूं लागले. पाल राजांच्या वेळीं 'भाट संगीत' ह्मणून

एक कवितेचा प्रकार उदयास आला. पाळ राजांच्या पदरच्या भाटांनीं केलेलीं स्तोत्रें हीं बंगालींतलीं पहिलीं गीतें. या गीतांच्या धर्तीवर पुढें शेंकडों नवीं गीतें निर्माण झालीं. यांना छंदःशास्त्राचे निर्बंध फार थोडे होते. अशा प्रकारच्या कवितांचा सुळसुळाट कालक्रमानें इतका झाला कीं, छंदःशास्त्राचे सगळे नियम पाळून पुनः काव्यरसाचा उत्तम परिपाक करणारा कवि बंगाल्यांत एकटा भरतचंद्र हाच शिल्लक राहिला !

प्राचीन बंगाली कवितेंत यमकें, यति किंवा अक्षरसंख्या यांच्याकडे कवींचें बरेंच दुर्लक्ष झालेलें आढळतें. कित्येक ठिकाणीं तर हें गद्य आहे कीं पद्य आहे, हें ओळखण्यासच अडचण पडते.

अर्वाचीन बंगाली कविता.—हें प्राचीन बंगाली कवितेचेंच परिणत स्वरूप आहे. जुन्या बंगाली कवींनीं संस्कृत छंदांस चिकटून न राहतां शब्द-लालित्य व रसमाधुर्य यांचें योग्य परिपोषण करण्यासाठीं शुद्ध गौडी रीतीला अनुसरण्याचें जें उदाहरण घालून दिलें तें अर्वाचीन कवींनीं तत्काळ उचललें. ज्या काळीं आपला महाराष्ट्रदेश राजकीय पारतंत्र्याच्या शृंखला तोडून स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं अहर्निश झटत होता, तो काळ आणि प्राचीन बंगाली कवि संस्कृत छंदःशास्त्राच्या व काव्यरचनेच्या रूढीच्या शृंखला तोडण्याच्या यत्नांत होते तो काळ जवळजवळ एकच होता हें गमतीचें साम्य आहे. आम्हीं १७ व्या व १८ व्या शतकांत राजकीय स्वातंत्र्य मिळविलें खरें, तथापि काव्यरचनेसंबंधीं ज्ञानेश्वरतुकारामादि कवींनीं घालून दिलेल्या स्वातंत्र्याचा पाठ आम्ही विसरून गेलों. जुनी मराठी कविता प्रायः ओवी व अभंग याच वृत्तांत असल्यामुळें त्या काळची मराठी कविता संस्कृत छंदःशास्त्राच्या नियमांची गुलाम होऊन कधींच राहिला नाहीं. माझ्या मतें या गुलामगिरीला आरंभ वामनपंडितापासून किंवा त्या सुमारास झाला. त्यानंतरही छंदःशास्त्राच्या बाहेरच्या—ह्मणजे पदें कटाव, लावणी वगैरे—चालींवर कविता करणारे महाराष्ट्रकवि होऊन गेले. तथापि, अशा कवींची संख्या अति अल्प होती. सामान्यतः आमचे अर्वाचीन कवि छंदःशास्त्राला धरून आणि 'अपि माषं मषं कुर्यात्' या तत्वाला व्यावहारिक स्वरूप देणारे होते. बंगाली कवि शरीरानें परतंत्र, पण मनानें स्वतंत्र राहण्यांत अधिक भूषण मानीत असें दिसतें. मायकेल मधुसूदन दत्ताच्या अगोदरच्या काळापासूनच बंगालींत अमित्राक्षर कविता (Blank verse) रचण्यास थोडीशी सुरुवात झाली होती. मायकेलनें 'मेघनाद—वधा' सारखें जंगी काव्य अशा तऱ्हेनें रचलें तेव्हांपासून अमित्राक्षर कविता अधिक होऊं लागली. श्रुतिमनोहर अशा नव्या नव्या चालीही कवितेच्यासंबंधानें पुढें आल्या. सध्यां बंगाली कवितेची अशी स्थिति आहे कीं, कवींचें यमक, प्रास, वगैरे गोष्टींकडे फारसें

लक्ष नसतें. अंत्य यमक जुळलें ह्मणजे पुरे. कित्येकांचें त्याकडेही फारसें लक्ष नसतें. त्याचप्रमाणें चित्रकविताही आतां कोणी फारशी करीत नाहीं. काव्याच्या बाह्य शृंगारापेक्षां अंतःस्वरूप सुंदर करण्याकडे कवींचें लक्ष अधिक लागलेलें दिसतें. यावरून काव्याच्या खऱ्या रहस्याची ओळख आमच्या वंगबंधूंना पटत चालली आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

जुन्या कवींच्या रूढ कल्पना व कविसंकेत यांनाही अर्वाचीन कवींनीं बहुतेक बहिष्कार घातलेला दिसतो. मुख आणि चंद्र यांच्यांतलें साम्य किंवा गज आणि मदस्राव, चंद्र आणि विरहव्यथा यांचा अन्योन्य संबंध वगैरे गोष्टी इतक्या रूढ झालेल्या आहेत कीं, त्यांच्यांत खरोखर आतां कांहीं स्वारस्य उरलेलें नाहीं. असें असतां कवींनीं त्याच त्या कल्पना आणि कविसंकेत यांचा पुनःपुनः उपयोग करून कवितेच्या रसाची हानि आपल्या हातानें करून ठेवावी हें इष्ट नाहीं. बंगाली कवींनीं या रूढ कल्पनांना कधींच फांटा दिलेला आहे. त्यांच्या जागीं नव्या प्राच्य किंवा पाश्चात्य कल्पना बंगाली कवितेंतून चमकूं लागल्या आहेत हें मी प्रगतीचें लक्षणच समजतों. जें सुंदर, जें मधुर, जें जीवनप्रद व जें मंगलकारक तें केव्हांही ग्रहणीय व आदरणीय वाटलेंच पाहिजे. हें स्वदेशी आणि तें परदेशी असा भेदभाव साहित्य-साम्राज्यांत नाहीं. मानवी अंतःकरणांत उदय पावणारी प्रत्येक भावना जर आमचे ठायीं आहे, तर ती आमच्या साहित्यांत प्रतिबिंबित झाल्यानें परकी होत नाहीं. हें शुद्धतत्व काव्यापुरतें बंगाली लोकांनीं मान्य केलें आहे यांतच त्यांची थोरवी दिसून येते. आमच्या मराठी कवींना या गोष्टीपासून पुष्कळ बोध घेतां येईल.

'छंदःशास्त्राला झुगारून देऊन हवीतशी अनियंत्रित काव्यरचना करावी अशी माझी शिफारस आहे' असा अर्थ माझ्या या सूचनेपासून कोणी काढणार नाहीं अशी मी आशा करतों. तशा प्रकारच्या निरंकुश कवींना कोणाच्या शिफारशीची फारशी जरूरही नसते. म्हणणाराचे सोयीसाठीं वाटेल तेथें तुकडे पाडून केलेल्या 'विटाळ्याच्या कविता' हल्लींच्या संगीत नाटकांतून हव्यातेवढ्या आहेत. माझा कटाक्ष काव्याच्या रसाची हानि करणाऱ्या व बेचव झालेल्या त्रेतायुगांतल्या जुन्या कल्पना व संकेत ह्यांचेवर आहे हें सुज्ञ वाचकांस सांगावयास नकोच. 'या बाबतींत बंगाली कवींचें अनुकरण आह्मीं करावयास पाहिजे' असें मीं म्हटलें आहे. या माझ्या म्हणण्याचा तत्त्वार्थ जर नीटपणें समजून घेतला तर मतभेद होईल अशी भीति मला मुळींच वाटत नाहीं. अनुकरण हें सर्वांनींच करावयाचें नसतें. विशेषतः कोणतीही सुधारणा अनुकरणानें घडवून आणतांना फार सावधगिरी ठेवावी लागते हें आपण इतर बाबतींत

पाहतोंच. अनुकरण करणाऱ्याच्या अंगींसुद्धां पात्रता व रचनाकौशल्य लागतें. अनुकरणानें कां होईना, पण योग्य काळीं, योग्य स्थळीं व योग्य रीतीनें कार्यनिष्पत्ति करण्याची धमक अंगीं असेल त्यानेंच या गोष्टीला हात घालावा. एकापासून सोनें आणिलें व दुसऱ्यापासून रत्नें मिळविलीं. तथापि त्या सुवर्णसूत्रांत रत्नांचा हार गुंफण्याचें चातुर्य अंगीं नसेल तर रत्नमाला कंठांत धारण करण्याचें भाग्य माणसाला कधीं प्राप्त व्हावयाचें नाहीं, ही गोष्ट साहित्याचे बाबतींत अनुकरण करूं इच्छिणारांनीं लक्षांत ठेविली पाहिजे.

प्रेमकाव्यें.—ज्याप्रमाणें प्राचीन बंगाली कवितेचा मुख्य विषय म्हणजे धर्म किंवा तत्त्वज्ञान हा होता, त्याप्रमाणें अर्वाचीन बंगाली कवितेचा मुख्य विषय प्रेम हा होऊन बसला आहे. पण वैष्णवकवींच्या काव्यांतलें प्रेम व आधुनिक कवींच्या काव्यांतलें प्रेम एक नव्हे, त्यांची प्रकृति भिन्न आहे. आधुनिक प्रेमांत पाश्चात्य प्रेमाची छाया आहे, ज्याप्रमाणें सूर्याचें प्रतिबिंब भिन्न भिन्न धातुपात्रांवर किंवा बिंबोद्ग्राही काचफलकावर पडलें असतां तें निरनिराळें रूप धारण करतें, त्याप्रमाणें एकच प्रेम पण तें निरनिराळ्या परिस्थितींत निरनिराळें दिसतें. पूर्वीच्या वैष्णवकवींनीं राधा आणि कृष्ण यांच्या प्रेमाचें जें चित्र रंगविलें आहे, तें आधुनिक कवींच्या दृष्टीनें बरेंच निकृष्ट प्रतीचें आहे. बंकिमचंद्राच्या तिलोत्तमा, आयेषा, मृणालिनी, मनोरमा इ० स्वर्गीय अप्सरा आपल्या अप्रतिम लावण्याच्या छटा वाचकांच्या हृदयोद्यानांत विकीर्ण करतांना दृष्टीस पडतात, तेव्हां त्यांचेविषयीं उद्भूत होणारें प्रेम किती उज्वल आणि उच्च प्रतीचें असतें! आधुनिक बंगाली कवींमध्यें हेमचंद्र आणि नवीनचंद्र हे प्रेमाचें उज्वल चित्र रेखाटणारे अप्रतिम कुशल चित्रकार आहेत. तथापि, रवींद्र बाबूंची सर या दोघांनाही येणार नाहीं. रवींद्रबाबूंच्या प्रेमकाव्याचा थोडासा तरी रसास्वाद पुढील उताऱ्यांवरून वाचकांना घेतां येईल. कोणीएक विरहकातर प्रणयी जन आपल्या प्रणय-प्रतिमेला चांदण्या रात्रीं शुभ्र आकाशाकडे टक लावून पाहण्यांत गुंग झालेली पाहून आकुल स्वरानें म्हणतोः—

“ हेर आजि निद्रिता मेदिनी;
घरे घरे रुद्ध वातायन । आमी एका
आछि जेगे, तुमी एकाकिनी देह देखा
एई विश्वसुप्ति माझे । असीम सुंदर
त्रिलोकनंदन मूर्ति । आमी जे कातर
अनंत तृषाय, आमी नित्य निद्राहीन,
सद्य उत्कंठित, आमी चिर रात्रि दिन, .

आनितेछि अर्घ्यभार अंतरमंदिरे
अज्ञात देवता लागि ।—वासनार तोरे
एका बसे गडितेछि कत जे प्रतिमा
आपन हृदय भेंगे नाहीं तार सीमा। "

प्रस्तुत काळीं रवींद्र बाबूंशिवाय प्रेमकाव्यरचना—चतुर असे दुसरेही कित्येक कवि व कवयित्री आहेत. उदाहरणार्थ, बाबू प्रमथनाथ चौधरी, अक्षय कुमार बडाल, 'आलो ओ छाया' रचयित्री, श्रीयुत गिरींद्र मोहिनी दासी व कामिनी राय या सर्वांची मधुर भाषा, श्रुतिमनोहर असें शब्दलालित्य आणि मनोभावाची उज्ज्वलता हे गुण वाचकांचीं मनें अगदीं मोहित करून सोडतात. आधुनिक मराठी साहित्यांतही प्रेम—काव्यांचीं बरीच भर अलीकडे पडत असते. पण हेमबाबू, नवीन बाबू, किंवा रवींद्र बाबू यांच्याशीं तुलना करण्यास पात्र असे फारच थोडे कवि माझ्या अवलोकनांत आले आहेत.

हास्यरस.—अर्वाचीन बंगाली कवितेचा आणखी एक विशेष ह्मणजे हास्यरसप्रचुरता. संस्कृत कवितेंतले भाण किंवा प्रहसन यांशिवाय अन्य प्रकारच्या वाङ्मयांतून हास्यरस क्वचितच दृष्टीस पडतो. बंगालींत हास्यरसाचें उत्कृष्ट उदाहरण ह्मणजे बाबू द्विजेंद्रलाल राय यांचें 'हासीर गला' नांवाचें काव्य हें होय. याशिवाय बाबू कालीप्रसन्न काव्यविशारद यांचें 'मिठे कळा' हें तंबाखूसंबंधाचें काव्य व राजकीय चळवळी करणारांसंबंधाचें 'भारतोद्धार' हें काव्य अशीं कित्येक सुप्रसिद्ध काव्यें उदाहरणादाखल देतां येतील. पण ह्या बंगाली कवितेंत जिकडे दृष्टि फेकाल तिकडे हास्यरस आहेच. कवि ईश्वरचंद्र गुप्त यानें म्हटलें आहे:—

'एत भंग बंगदेश तबू रंग भरा'

केवढेंही संकट प्राप्त झालें तरी त्याची क्षिति न बाळगितां चित्तवृत्ति उल्लसित व रंगेल ठेवणें हा आमच्या बंगबंधूंचा स्वभावच बनल्यासारखा दिसतो. या स्वभावाचें चित्र त्यांच्या साहित्यांत प्रतिबिंबित होणें साहजिक आहे. धर्माची महती गाणाऱ्या गंभीर बंगाली काव्यांतूनसुद्धां हास्यरसाच्या ऊर्मी दिसतात. लालिका अथवा विद्रूप (Parody) नांवाचा हास्यरसाचा एक प्रकार आहे. हा प्रकार हिंदी भाषेंत विशेष आढळतो. अकबर बादशहाच्या वेळीं शब्दांवर कोट्या (Puns) करण्याच्या प्रकाराला विशेष उत्तेजन मिळालें; त्यामुळें उर्दू भाषेंत तो प्रकार विशेष प्रचारांत आला. संस्कृत साहित्यांत कवींचा भर श्लेषावर विशेष असे. तसा अर्वाचीन बंगाली कवींचा कटाक्ष हास्यरसाच्या अमुकच एका प्रकारावर आहे असें जरी सांगतां आलें नाहीं, तरी त्यांची कविता वाचून वाच-

कांची वृत्ति एकंदरीनें उल्लसित होते येवढें ह्मणण्यास हरकत दिसत नाहीं. हास्यरस हा मराठी कवितेंत प्रधान रस कधींच नव्हता; हास्यरसयुक्त अशी कविता मराठींत फारच थोडी आहे. गांभीर्य हा गुण मराठी कवितेंत विशेषतः आढळतो.

गाथाकाव्यें.—अर्वाचीन कवितेचा आणखी एक विशेष ह्मणजे 'गाथाकाव्यां'-चा प्रचार हा होय. संस्कृत भाषेंत कोणत्याही वैदिक सूत्रांत ज्यांचा अंतर्भाव होत नाहींत, जीं नियमबद्ध नाहीं व ज्यांचा समावेश महाकाव्यें किंवा पुराणें यांतच करण्यास योग्य, अशा प्रकारच्या रचनेला 'गाथा' ह्मणतात. शुनःशेप किंवा सुपर्ण यांचीं आख्यानें हीं गाथारचनेचीं उदाहरणें ह्मणून मॉनिअर विल्यम्स साहेबांनीं दिलीं आहेत; पण बंगाली भाषेंत 'गाथा'ही संज्ञा एका विशेष प्रकारच्या काव्यरचनेला देण्यांत आली आहे. अलीकडे बंकिमचंद्राच्या काळापासून बंगाली लोकांच्या मनांत स्वदेशप्रेमाचा अंकुर फार जोरानें फुटूं लागलेला दिसत आहे. त्याचें प्रतिबिंब बंगाली भाषेंत ज्या एका विशेष प्रकारच्या काव्यरचनेच्या रूपानें दिसूं लागलें आहे त्याला बंगाली टीकाकारांनीं 'गाथा' ही संज्ञा दिली आहे. अशा प्रकारचीं गाथाकाव्यें लिहिणारांत रंगलाल बंद्योपाध्याय, हेमचंद्र, नवीनचंद्र, बंकिमचंद्र, रवींद्रबाबू, श्रीमती स्वर्णकुमारी देवी व द्विजेंद्रलाल राय हे प्रमुख आहेत. या गाथाकाव्यांची भाषा कोठें कोठें अत्यंत प्रखर व उद्दीपक, तर कोठें अतिशय मृदु, सुललित पण मर्मभेदी आढळते. पहिल्याचें उदाहरण ह्मणून नवीनचंद्राच्या 'पलाशीर युद्ध' या काव्यांतला एक लहानसा उतारा घेतों. तो असाः—

'संपद साहस; नंगी तरवार;
समुद्र वाहन; नक्षत्र कांडारी;
भरसा केवळ शक्ति आपनार;
शय्या रणक्षेत्र; ईशा प्राणकारी;
"वज्राग्नि जिनिया आमादेर गति,
दावानल सम विक्रम विस्तार;
आछे कोन दुर्ग ? कोन अद्रिपति ?
कोन नदनदी, भीम पारावार ?
शुनिया सभये कंपित ना हय
जय जय जय ब्रिटिशेर जय'

हेमचंद्र बाबूंच्या 'भारतशिक्षा' व 'भारत-विलाप' या काव्यांची भाषा अशीच प्रखर आहे. याच्या उलट कोमल, मर्मस्पर्शी आणि स्वदेशानुरागविशिष्ट

अशी भाषा पाहावयाची असेल तर बंकिमचंद्राच्या सुप्रसिद्ध ' वंदेमातरम् ' या पद्यांत पाहावी. बंकिम बाबूंचें ' वंदेमातरम् ' रवींद्र बाबूंचें ' अयि भुवनमन मोहिनी,' आणि ' आमार देश ' हीं तीन काव्यें बंगाली लोकांत इतकीं प्रिय आहेत कीं, त्यांना त्यांनीं ' रत्नत्रयी ' असें नांव दिलें आहे.* आपल्या मराठी भाषेंत पूर्वी झालेले शाहिरांचे वीररसप्रधान पोवाडे, गाथाकाव्याचे नमुने म्हणून मांडतां येतील; पण अलीकडे अशा प्रकारची रसभरित कविता क्वचित् पाहण्यांत येते.

कथाकाव्यें.—म्हणून बंगाली कवितेचा आणखी एक प्रकार आहे. एखादें ऐतिहासिक किंवा पौराणिक आख्यान घेऊन त्यांतला काव्यरसाला अपायकारक असा भाग टाकून द्यावयाचा; काव्यरसाला पोषक असा नवा भाग घालावयाचा, आणि कल्पना (Imagination), विभावना (fancy) व विनोद (wit) यांच्या जाळ्याच्या विस्तारांत वाचकांची बुद्धि गुंग होऊन जाईल अशा तऱ्हेची काव्य-

---

* या रत्नत्रयींपैकीं ' वंदेमातरम् ' हें पद सुप्रसिद्धच आहे, दुसरें ' अयि भुवनमन मोहिनी ' हें पद या प्रांतांत फारसें कोणाला ठाऊक नसल्यामुळें तें साग्र येथें दिलें आहे.

" अयि भुवनमनमोहिनी
अयि निर्मलसर्यकरोज्ज्वलधारिणी
जनकजननी जननी ॥ १ ॥

नीलसिंधुजलधौतचरणतल
अनिलविकम्पित श्यामल अञ्चल
अंबरचुंबितभालहिमाचल
शुभ्रतुषारकिरीटिनी ॥ २ ॥

प्रथम प्रभात उदय तव गगने
प्रथम सामरव तव तपोवने
प्रथम प्रचारित तव वनभवने
ज्ञान, धर्म, कत काव्यकाहिनी ॥ ३ ॥

चिरकल्याणमयी तुमी धन्य
देश विदेशे वितरिछ अन्न
जान्हवी यमुना विगलित करुणा
पुण्यपीयूषस्तन्यवाहिनी ॥ ४ ॥

रचना करावयाची हें काम बरेंच कठीण व कौशल्याचें आहे. कधीं कधीं तर कच्च्या पायावर टोलेजंग प्रासाद उभारण्याइतकें तें कठीण आहे. बाबू रवींद्रनाथ टागोर यांनीं अशा प्रकारची कविता पुष्कळ लिहिलेली आहे. त्यांतली कांहीं अत्यंत वाचनीय आहे. बाबूंची रसवंती खरोखर रसवंती आहे. 'प्रतिनिधि' या कवितेंत त्यांनीं श्री शिवाजीमहाराज यांची समर्थ रामदास स्वामींचे ठायीं निष्ठा आणि स्वामींची निरस्पृहता व स्वार्थत्याग इत्यादि गुणांचें उज्ज्वल चित्र काढलें आहे. 'स्पर्शमणि' व 'स्वामीलाभ' या भक्तिरसपूर्ण कविता आहेत. दोन्ही कवितांचा विषय प्रसिद्ध गोस्वामी तुलसीदास हा आहे. 'मस्तकविक्रय' ही कविता एका बौद्ध कथेच्या अनुरोधानें लिहिली आहे. या कविता-विशेषाचे पुष्कळ मासले देण्यासारखे आहेत. पण तसें करण्यास सवड नसल्यामुळें एकच मासला येथें देतों. यौवनमदानें धुंद झालेल्या काशीच्या राणीनें आपल्या निष्ठुर मनाचें कौतुक पुरविण्यासाठीं दरिद्री प्रजेच्या झोंपड्यांना आग लाविली अशी एक दंतकथा आहे. त्या प्रसंगाचें हें पुढील वर्णन आहे:—

" देखिते देखिते धूम्रविदारि
झलके झलके उल्का उगारि
शत शत लोल जिव्हा प्रसारि
वन्हि आकाश जुडिल ।
पाताल फुंडिया उठिल जेन रे
ज्वालामयी जत नागिनी ।
फणा नाचाइया अंबरपाने
मातिया उठिल गर्जनगाने
प्रलयमत्त रमणीर काने
बाजिल दीपक रागिणी ।

गीतिकाव्यें.—याशिवाय बंगाली भाषेंत काव्याचा आणखी एक विशेष प्रकार आहे. त्याला इंग्रजींत Lyrical Poetry व बंगालींत गीतिकविता ह्मणतात. मुरली, वीणा, किंवा सारंगी यांच्यावर ह्मणतां येईल अशी जी ललित, तरल, केवळ नादानें मोहित करून सोडणारी कविता तिलाच 'गीति-कविता' ही संज्ञा योग्य आहे. अशा काव्याचीं एक दोन उदाहरणें देऊन हा भाग मी संपवितों. अगोदरच बंगाली भाषा कोमलता, मधुरता, व शब्दलालित्य यासाठीं प्रसिद्ध आहे. तशांत गीति-कवितेसाठीं मुद्दाम कांहीं विशेषप्रकारच्याच शब्दांची योजना केल्यावर कविता श्रुतिमनोहर होईल यांत नवल काय? अशी कविता

रचणारांत नवीनचंद्र आणि रवींद्रबाबू हे अग्रगण्य आहेत. पुढील कविता रविबाबूंच्या ' अभिसार ' नामक काव्यांतून घेतली आहे:—

' तेमनि आजो उदिछे विधु मातिछे मधुयामिनी
माधवीलता मुदिछे मुकुले ।
बकुलतले बांधिछे चूल एकेला बसि कामिनी
मलयानिलशिथिल दुकुले ।

किंवा:—

बातास ह्येछे उतला आकुल
पथतरुशाखे धरेछे मुकुल
राजार कानने फुटेछे बकुल
पारुल रजनी गंधा ।

अर्वाचीन मराठी कविता बहुतेक वृत्तबद्ध असल्यामुळें आणि त्यांतलीं पुष्कळशीं वृत्तें सारंगीसारख्या वाद्याशीं मेळ ठेवून निरनिराळ्या रागांत व तालांत ह्मणतां येणारीं असल्यामुळें गीतिकाव्य असा काव्यांचा निराळा वर्ग काढण्याची आवश्यकता मराठी कवींना भासली नसावी. पण त्यांतल्यात्यांत गीतिकाव्यांच्या वर्गांत घालण्यास विशेष योग्य अशी मराठी कविता कोणती असें मला कोणी विचारल्यास रा. 'नारायण वामन टिळक,' ' माधवानुज ' व रा. रा. भास्कर रामचंद्र तांबे यांच्या कवितेकडे मी बोट दाखवीन.

---

१. मराठी कवितेंत नेहमीं उपयोगांत येणारीं कोणतीं ठळक वृत्तें कोणत्या रागांत व तालांत चांगलीं ह्मणतां येतात याविषयींची थोडीशी माहिती तज्ज्ञ अशा एका मित्रानें मला दिली; ती येणें प्रमाणें:—

वृत्त	राग	ताल
१ वसंततिलक.	भैरव.	तेवरा / झुमरा
२ शार्दुलविक्रीडित.	मारवा.	झंपा.
३ मालिनी.	पिलू.	सुरफाकता.
४ भुजंगप्रयात.	बिलावल.	दादरा.
५ पंचचामर.	बिहाग.	त्रिवट,दादरा
६ मंदाक्रांता	हिंडोल.	चौताल.

गद्यरचना.—बंगाली गद्यरचनेचा प्रारंभ एकहजार वर्षांपूर्वी झाला असें विद्वान् बंगाली लेखकांचें ह्मणणें आहे. पद्यरचनेचा उत्कर्ष होण्यापूर्वींच बंगाल प्रांतांत गद्यलेखनाचा प्रघात जारीनें सुरू होता असें त्यांचें ह्मणणें आहे. आणि याला ते असें कारण सांगतात कीं, बौद्धधर्मी लोक प्राकृत भाषेच्याद्वारें धर्माचा प्रसार करीत असत व त्यांचें प्राकृत, सामान्य लोकांनाही सहज समजावें ह्मणून पद्याच्या नव्हे तर गद्याच्या रूपानें असे. पुढें शंकराचार्यांनीं अद्वैतमताबरोबर संस्कृत भाषेचाही प्रसार केल्यामुळें व संस्कृत भाषेंत पद्यरचनेला विशेष महत्व देण्यांत येत असे त्यामुळें देशी भाषेंतलें गद्य मागें पडून पद्य पुढें आलें. आरंभीं आरंभीं गद्य व पद्य यांच्यांत भेद थोडाच होता. गद्यांत अक्षरांच्या संख्येचा अनियमितपणा व पद्यांत नियमित संख्या येवढाच काय तो भेद असे. पुढें मुसलमानांच्या सहवासानें फारशी गद्याप्रमाणें बंगाली गद्यालाही प्रास, अनुप्रास वगैरे अलंकार घालून सजविण्याचा प्रचार सुरू झाला. त्या वेळच्या गद्याचा एक गमतीचा नमुना येथें देतों ह्मणजे त्यावरून बरीच कल्पना करतां येईल:—

'रे पाषंड षंड, एइ प्रकाण्ड ब्रह्माण्ड काण्डदेखिया ओ काण्डज्ञानशून्य हईया बकांड प्रत्याशारन्याय लंडभंड हइया भंडसंन्यासीरन्याय भक्तिभांडभंजन करितेछ, एवं गवापंडेर न्याय गंडे जानिया गंडकीस्थ गंडशिलार गंडना बुझिया गंडगोल करितेछे.'

दुसरा एक नमुना पहा:—'कोकिलकालालापवाचाल जे मलयाचलानिल से उच्छलच्छीकरात्यच्छानिर्झरांभः कणाच्छन्न हइया आसितेछे.'

बंगाली गद्यावर जे निरनिराळे संस्कार घडले त्यांतला हा पहिला संस्कार होता. दुसरा संस्कार ह्मणजे मुसलमान राज्यकर्त्यांच्या दरबारीं असलेल्या हिंदु सरदारांच्या व कामदारांच्या द्वारें बंगालींत पुष्कळ उर्दू शब्द विनाकारण घुसडले गेले त्यामुळें झालेला. याच्या उदाहरणादाखल एकच लहानसें वाक्य देतों. तें असें:—'आपन आपन राजी रकवते स्वइच्छापूर्वक साबूत आक्कले बहाल तरियते विक्रय करिलाम.' या ११ शब्दांच्या लहानशा वाक्यांत निम्याहून अधिक शब्द उर्दू आहेत! मराठ्यांचा व मुसलमानांचा निकट संबंध फारसा नसतांही १७।१८ व्या शतकांत मराठींत किती उर्दू व फारशी शब्द घुसले हें पाहावयाचें असलें तर त्या काळचीं मराठ्यांच्या दरबारचीं दानपत्रें, सनदा, करारनामे वगैरे कागद पहावे.

यानंतर पुढचा संस्कार ह्मणजे इंग्रजी भाषेनें केलेला. येथें इंग्रजीमिश्रित बंगाली भाषेचा नमुना देण्याचें कारण नाहीं. आपल्या इकडेही चांगल्या चांगल्या पदवीधरांनीं घेडगुजरी भाषा वापरून मराठी भाषेचे केलेले धिंडवडे कोणाच्या पा-

ह्मण्यांत नाहींत ? बंगाल्यांत एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभीं ही स्थिति होती; पण गेल्या ३०।३५ वर्षांत ती सगळी पालटून शुद्ध बंगाली भाषापद्धति वापरण्याकडे पदवीधरांचें लक्ष लागलें, आणि आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, आय्. सी. एस्. आय्. एम्. एस्. किंवा डी. एस् सी. वगैरे मोठाल्या परीक्षांतून उत्तीर्ण झालेले, ह्मणजे ज्यांचा कित्येक वर्षेंपर्यंत नुसत्या इंग्रजी भाषेशींच सहवास होता. असे विद्वान्‌ही आतां मातृभाषेंत ग्रंथरचना करण्यांत गौरव मानूं लागले आहेत ! आमच्या इकडे अद्याप मातृभाषेचे विषयींचें अज्ञान व इंग्रजी भाषापटुत्व हीं पूर्णपणें समजण्यांत येत आहेत. तथापि थोड्याच अवकाशांत ही स्थिति पालटून मराठी भाषेला विद्वानांच्या अंतःकरणांत योग्य स्थान मिळेल अशी आशा वाटत आहे. असो.

बंगाली भाषेंतले नवीन प्रकारचें गद्यसाहित्य बहुतेक अलीकडचें आहे, आणि त्याचे कादंबऱ्या, नाटकें, इतिहास, शास्त्रीय ग्रंथ वगैरे भाग करतां येतात. हा प्रत्येक वर्ग घेऊन त्यांतला विशेष थोडक्यांत सांगण्याचा यत्न आतां मी करणार आहें.

कादंबऱ्या—कादंबरीची सृष्टि अगदीं अलीकडची आहे. तिच्या रचनेबद्दल संस्कृत साहित्यशास्त्रांत विशेष नियम मुळींच दिलेले नाहींत. यामुळें आह्मांला सर्वथा पाश्चात्य साहित्याचार्यांच्या नियमांनीं चालावें लागतें, आणि पाश्चात्यांची रुचि पहावी तर एकसारखी पालटत चालली आहे. त्यामुळें एके काळीं जो रचनाविशेष लोकांना अत्यंत प्रिय झाला असेल तो नंतर २०।२५ वर्षांनीं तसाच राहील याचा कांहीं नेम सांगवत नाहीं. कोणत्याही कादंबरीच्या रचनेंत १ वस्तुघटना अथवा कथासंदर्भ (Plot), २ पात्रांच्या स्वभावाचा परिपोष व त्याचें यथातथ्य चित्रलेखन (Character Development) आणि ३ हृद्गतविकास हीं तीन अंगें असतात. घटनापरंपरेची समष्टि जींत आहे ह्मणजे जिचें कथानक गोड व सुसंगत आहे, मग तें लौकिकी असो किंवा अद्भुत असो, अशी कादंबरी सामान्य वाचकांना आवडते. त्यांहून वरच्या प्रतीच्या वाचकांना कथानकांत थोडेंसें वैगुण्य राहिलें तरी चालतें, पण पात्रांच्या स्वभावलेखनांत वैगुण्य राहिलेलें खपत नाहीं. त्याहून वरच्या प्रतीच्या वाचकांचें सगळें लक्ष कादंबरीकारानें पात्राकरवीं कोणत्या हृद्गताचा व कशाप्रकारें विकास केला आहे तें पाहण्याकडे असतें. कादंबरींतल्या पात्रांच्या मनावर पडणाऱ्या बहिःप्रकाशापेक्षां त्या मनाचाच अंतःप्रकाश त्यांच्या दृष्टीनें अधिक महत्त्वाचा असतो. मनुष्याच्या मनांत भिन्न भिन्न प्रसंगीं भिन्न भिन्न परिस्थितींत विकारांचा व विचारांचा जो संग्राम चाललेला असतो तो त्यांना खरोखरच अत्यंत रमणीय व बोधप्रद वाटत असतो. मनुष्यांची विचारशक्ति व इच्छाशक्ति या दोन शक्तींनीं जगां-

तल्या सगळ्या हालचाली होत आहेत. त्या शक्तींचा विकास ज्या कादंबरींत दाखविलेला नसेल तिचें कथानक कितीही गोड असलें, तिच्यांतल्या पात्रांची योजना कितीही ठाकठिकीची असली, तथापि प्राण निघून गेलेल्या कलेवरा-प्रमाणें ती कादंबरी निर्जीव, व निःसत्व वाटते. यांपैकीं पहिल्या प्रकारच्या कादंबऱ्यांचा भरणा कोणत्याही भाषेंत ज्यास्त असावयाचा, तसा तो बंगालींत-ही आहे. दुसऱ्या प्रकारच्या कादंबऱ्या ह्मणजे बंकिमचंद्राच्या विषवृक्ष, दुर्गेशनंदिनी, आनंदमठ या किंवा बडोद्याचे सन्मान्य पंडितवर दिवाणसाहेब मि. रमेशचंद्र दत्त यांच्या संसार, महाराष्ट्रजीवनप्रभात, माधवीकंकण या कादं-बऱ्या होत. बंकिमचंद्राला बंगाली लोक सर वॉल्टर स्कॉटची उपमा देतात. त्यांत कदाचित् थोडीशी अतिशयोक्ति असेल; पण बंकिम आणि स्कॉट यांच्या लेखनसरणींत पुष्कळ सादृश्य आहे यांत शंका नाहीं. दोघांच्याही कादंबऱ्यांच्या कथानकांत गांभीर्य, वैचित्र्य, सौंदर्य, नैसर्गिकता, आणि क्वचित् प्रसंगीं अद्भुतता आहे. तथापि प्रसंगानुरोधानें भाषा, वेष, विचार, इ. गोष्टींसंबंधानें पात्रांना तदानींतन करून टाकण्याची जादू स्कॉटला जशी साधली होती, तशी बंकिमला साधली नाहीं असें ह्मणणें भाग पडतें. याच्या पुढची पायरी ह्मणजे जॉर्ज इलियट व रवींद्रनाथ हे जीवर उभे आहेत ती. या दुकलीच्या अंगचा मुख्य गुण ह्मणजे त्यांच्या कादंबऱ्यांत दिसून येणारें मनोविज्ञान होय. त्यांची दृष्टि X किरणांप्रमाणें मनुष्याच्या जड शरीरांत प्रवेश करते इतकेंच नव्हे, तर मनुष्याच्या मनांतले अत्यंत गूढ विचारसुद्धां त्याला स्पष्ट दिसतात. अशा कादंबरीकाराची कादंबरी ह्मणजे नायक व नायिका यांच्या प्रेमकलापाचा किंवा कार्यघटनेचा नुसता इतिहासच नव्हे, तर त्यांच्या एकंदर हालचालींचें नानावर्णरंजित हुबेहुब चित्र व सूक्ष्म तत्त्वज्ञानही असतें. ही गोष्ट जॉर्ज इलियट व रवींद्रबाबू यांच्या कादंबऱ्यांच्या वाचनानें जशी पटते, तशी इतरांच्या कृति वाचून पटत नाहीं. ह्मणूनच साहित्यक्षेत्रांत विशेषतः कादंबरीकारांच्या मंडळींत यांना अग्रगण्य मानण्यांत येत असतें.

कादंबरीसाहित्याच्या उन्नतीच्या वर ज्या तीन पायऱ्या दाखविल्या आहेत त्यांतून मराठी कादंबरीकारही जाऊं लागले आहेत. मराठींतल्या पहिल्या प्रकारच्या कादंबऱ्या ह्मणजे मंजुघोषा, मुक्तमाला, वसंतकोकिला, मित्र-चंद्र, विचित्रपुरी, वगैरे होत. यांच्या कथानकांत अद्भुतता, वर्णनांत रंजनी-यता आणि भाषेंत सौष्टव व लालित्य हे तीन गुण मुख्य असत. अद्भुत घटना, भडक रंगांत काढलेलीं चित्रें व केवळ शब्दावडंबर यांनीं लहान मुलें व अज्ञ समाज डुलत राहतो. वर सांगितलेल्या कादंबऱ्या मागच्या काळीं अत्यंत लोकप्रिय झाल्या याचें कारण तरी समाज त्या वेळीं बाल्यावस्थेंत अथवा

अज्ञानावस्थेंत होता हेंच होय. पुढें हळू हळू समाज ज्ञानमार्गांत प्रगति करूं लागला, तेव्हां अर्थात् त्याची अभिरुचि परिणत होऊन त्याचें मन कादंबरी-काराबरोबर हवेंत भराऱ्या मारण्यास तयार होईना. त्याला काल्पनिक सृष्टींत संचार करण्यापेक्षां प्रत्यक्ष विद्यमान सृष्टींशीं परिचय करून घेण्यांत ज्यास्त आनंद वाटूं लागला. तेव्हां माझे मित्र रा. हरिभाऊ आपटे यांच्या 'आज कालच्या गोष्टी' 'पण लक्षांत कोण घेतो ?' इ. कादंबऱ्यांवर समाजाच्या उड्या पडूं लागल्या. रा. हरिभाऊही इकडे उत्कृष्ट पाश्चात्य कादंबरीकारांशीं दृढ परिचय करून घेऊन वरच्या ह्मणजे तिसऱ्या पायरीवर चढण्याच्या खटपटींत होतेच. त्यांचा हा यत्न एकनिष्ठपणानें चालला असता तर गेल्या पंधरा वर्षांच्या अव-धींत ते तिसऱ्या पायरीवरल्या सिंहासनावर अधिष्ठितही झाले असते. परंतु मराठी साहित्याच्या दुर्दैवानें तो योग अद्याप घडून आला नाहीं, व तें सिंहा-सन तसेंच रिकामें राहिलें आहे ! रा. हरिभाऊंनीं पहिल्या पायरीला पाय न लावितां एकदम दुसऱ्या पायरीवर पाऊल ठेविलें आणि तिसरीवरही ते चढले. पण रवींद्रबाबूप्रमाणें तेथें स्थिर झाले नाहींत. जॉर्ज इलियटचा कित्ता त्यांनीं आपल्या डोळ्यांपुढें निःसंशय ठेविलेला आहे. तरी लक्ष बावचळलेल्या पोराप्रमाणें कित्त्याबरहुकूम नकल करण्याचें काम कार्यबाहुल्यामुळें त्यांच्या हातून व्हावें तसें होत नाहीं असें मोठ्या खेदानें ह्मणावें लागतें. मराठी भाषेंत एकच कादंबरीकार असावा आणि तो अगदीं उच्चप्रतीचा होईल अशी सर्वांची अपेक्षा असतां त्यांच्या आशेचा भंग होण्याचीं लक्षणें एकाएकीं दिसूं लागावीं हें त्या भाषेचें महद् दुर्भाग्य ह्मटलें पाहिजे. रा. हरिभाऊ आपटे हे मराठींत कादंबरी-लेखनाचे क्षेत्रांत काम करणारे एकटेच आहेत. बाकींचे नुसते भारवाहक आहेत असें ह्मणण्याचा प्रसंग येणें ही गोष्ट मराठीसाहित्याला कोणत्याही प्रकारें भूषणावह नाहीं. तथापि अप्रिय पण कठोर सत्य झांकून तरी किती दिवस ठेवणार ?

नाटकें.—बंगाली साहित्यांत जीं नाटकें झालीं आहेत त्यांचें स्थूल मानानें पुढीलप्रमाणें वर्गीकरण करतां येईल:- पौराणिक नाटकें, सामाजिक नाटकें, राजकीय विषयावरील नाटकें, ऐतिहासिक नाटकें, व बालोपयोगी नाटकें. पौराणिक नाटकांचेही दोन प्रकार आहेत. श्रेष्ठ प्रतीचीं पौराणिक नाटकें, ह्मणजे सुप्रसिद्ध महान् कवि मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या 'शर्मिष्ठा' नाटकासारखीं पौराणिक कथानकावर सदभिरुचीस व शास्त्रनियमास धरून लिहिलेलीं आणि दुसरा प्रकार ह्मणजे आपल्या पूर्वीच्या 'अललडुर' नाटकासारखीं. या दुसऱ्या नाटकांत रचना-कौशल्य शोधूं जातां मिळावयाचें नाहीं. साधुसंतांवर नाटक रचण्याची लाट अद्याप बंगाल प्रांताला जाऊन पोंचलेली दिसत नाहीं. सामाजिक नाटकांचे दोन

प्रकार आहेत; एक सुधारणावादी, व दुसरा सुधारणाविरोधी. पैकीं दुसऱ्या प्रकारच्या नाटकांची संख्या फार मोठी आहे. दोन्ही प्रकारच्या नाटकांतून लिहिणाराच्या मनाची समता बहुधा आढळत नाहीं. तराजूचा कांटा या किंवा त्या बाजूला नेहमीं झुकलेला असावयाचा; सुधारणाविरोधी नाटकांतून तर पुष्कळ वेळां अश्लीलताही दृष्टीस पडते. आपल्या इकडे कांहीं वर्षांपूर्वी 'तरुणी–शिक्षण नाटिका' 'मोर एल. एल. बी. प्रहसन' यासारखी अचकट विचकट नाटकें व प्रहसनें यांचा पूर वाहत होता आणि त्या पुरांत महाराष्ट्राची लाजलज्जा, सद्‌बुद्धि, व सदभिरुचि ही सारी वाहून जाते कीं काय अशी भीति पडली होती. तशीच भीति बंगाल्यांत कित्येक नाटकांनीं व प्रहसनांनीं उत्पन्न केली आहे आणि आश्चर्याची गोष्ट कीं, बंगाल्यांत शिक्षणाचा इतका प्रसार झाला असतां, या भीतीचा नायनाट अद्याप झाला नाहीं. आपल्या इकडे राजकीय विषयावर 'अधिकारदान–विवेचन,' 'न्यायविजय' व 'लोकमतविजय' याशिवाय अन्य नाटकें फारशीं नाहींतच. असलीं तर ती प्रच्छन्न आहेत. आणि या तीन चार नाटकांनीं राजकीय वातावरणांत क्षुब्धताही उत्पन्न केली नाहीं. पण बंगाली भाषेंत राजकीय वातावरणांत जंगी वादळें उत्पन्न करणारीं अनेक नाटकें झालीं आहेत. बऱ्याच वर्षांपूर्वी 'नीलदर्पण' नाटकानें मोठी खळबळ उडवून दिलेली वर्तमानपत्रांच्या वाचकांस श्रुत आहेच. लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दीत कलकत्ता म्युनिसिपालिटींत क्रांति होऊन अठ्ठावीस लोकनियुक्त सभासदांनीं राजीनामे दिले. या गोष्टीवरून त्यांच्या प्रशंसेपर एक नाटक पंधरा दिवसांचे आंत तयार होऊन तें रंगभूमीवरही आलें, तेव्हां अशीच चळवळ उडाली होती. बंगालींत ऐतिहासिक नाटकांची संख्या बरीच मोठी आहे. बंगाल्यावर मुसलमानांचें राज्य बहुकालावधि झाल्यामुळें तीं सगळीं नाटकें बहुधा मोगल अमदानीवरचीं आहेत. एक दोन बौद्धकालीन इतिहास–घटनेसंबंधाचीं आहेत. एक दोन बालोपयोगी आहेत; व एक ब्रह्मी नाटक भाषांतराच्या रूपानें अवतरलेलें आहे. शास्त्रीय दृष्टीनें बंगाली नाटकांकडे पाहिलें म्हणजे केवळ रंगभूमीवरच्या प्रयोगासाठीं अवतरलेल्या नाटकासंबंधानें प्रशंसेचे उद्गार काढणें अशक्य होतें. या नाटकांत नृत्य व गायन यापलीकडे कांहीं नसतें; आणि त्या गाण्यांतही स्थान अस्थान, संभवनीयता असंभवनीयता, सभ्यता असभ्यता वगैरे गोष्टींचा विचार यथातथाच असतो. रंगभूमीसाठीं जीं लिहिलेलीं नाहींत, अशाच नाटकांतून कथानकाचें चातुर्य व खरें कवित्व दिसतें. राय दीनबंधु मित्र यांचीं नाटकें या उच्च कोटींतली आहेत.

संगीत नाटकें—आपल्या इकडे संगीताचा प्रचार प्रथम पर० त्रिलोकेकर यानीं घातला आणि पर. अण्णा किर्लोसकरांनीं त्या प्रकाराला प्रोत्साहन

देऊन लोकांना त्याची चटक लावली. तसें बंगाल्यांत संगीताचा आद्य प्रवर्तक कविराज कृष्णराय हा झाला; परंतु त्या प्रकाराला लोकप्रिय करून सोडण्याचें कार्य बाबू गिरीशचंद्र घोष यांनीं केलें. गिरीशबाबूंनीं नाटकांची एक गिरणीच घातलेली आहे! कोणतेंही पौराणिक किंवा ऐतिहासिक कथानक निवडावें, त्याचे हातपाय मुरगाळून किंवा छाटून त्याला आपल्या बेताचें करून घ्यावें, कोणत्या तरी पात्राचें तोंडीं लोकांना गुदगुल्या होतील असे संवाद घालावे, त्या संवादांत होतील तितके प्रास–अनुप्रास भरावे आणि मधून मधून गाणीं कोंबावीं म्हणजे झालें नाटक तयार! अशीं नाटकें शेंकड्यांनीं मोजण्याइतकीं बंगालींत झालीं आहेत! नाटक–रचनेला विषयाच्या योग्यायोग्यतेचा विचार, कथानकांत वैचित्र्य किंवा पात्रांच्या स्वभावाची उठावणी करण्याचें चातुर्य हीं कांहीं लागत नाहींत. सदभिरुचीला व शास्त्रनियमांना धरून नाटकरचना करणारे लेखक फारच थोडे आहेत. त्यांत बाबू ज्योतिरिंद्रनाथ ठाकूर, रवींद्रनाथ ठाकूर व हेमचंद्र हे प्रमुख आहेत. जे बंगाली विद्वान् गृहस्थ साहित्याच्या इतर शाखांतून अग्रेसरत्वाचा मान मिळवून बसले आहेत, त्यांनीं नाट्यरचनेच्यासंबंधानें इतकें मागें पडावें हें आश्चर्य आहे.

•

इतिहास व चरित्रें.—बंगाली लोकांना स्वतःचा असा इतिहास फार थोडा आहे; तथापि त्यांचें इतिहासावरचें प्रेम आणि त्यासाठीं त्यांचे होत असलेले प्रयत्न प्रशंसनीय आहेत. सेन व पाल राजांच्या वेळचा इतिहास शोधून काढण्याचे त्यांचे प्रयत्न सुरू आहेत. मुसलमान राजांच्या कारकीर्दींचा इतिहास अनेक बंगाली लेखकांनीं फारशी व इंग्रजी ग्रंथांवरून लिहून काढला आहे. अशा ग्रंथांत बाबू अक्षयकुमार मैत्रेय यांच्या सुराज उद्दवल्याच्या चरित्राचा विशेष उल्लेख करणें अवश्य आहे. कारण, कलकत्त्यास ब्लॅक होल नांवाचें जें भयंकर कृत्य घडल्याबद्दल इंग्रज इतिहासकार अत्यंत हृदयद्रावक शब्दांनीं सांगतात, त्याची खरी हकीकत ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व इतर कागदपत्रांवरून सदर ग्रंथकर्त्यानें दिली आहे आणि सदर कृत्य घडलेंच नाहीं आणि इंग्रजी इतिहासकारांनीं केवळ कादंबरी लिहिली आहे असें सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. या ग्रंथानें इंग्रजी लेखकांनीं हिंदुस्थानांसंबंधानें लिहिलेले इतिहास पुष्कळ वेळां कसे एकतर्फी किंबहुना काल्पनिक असतात तें चांगलें दृष्टोत्पत्तीस आणिलें आहे. हिंदुस्थानच्या औद्योगिक स्थितीचा इतिहासही बंगालींत आहे, आणि तो रा० देउसकर नांवाच्या एका महाराष्ट्रीय ब्राह्मणानें लिहिला आहे, ही गोष्ट आम्हां महाराष्ट्रीयांना अभिमानास्पद वाटली पाहिजे. चरित्र-लेखनाच्यासंबंधांत तर बंगाली लोकांची दृष्टि जितकी विस्तृत व व्यापक आहे तितकी हिंदुस्थानांत अन्यत्र क्वचितच आढळेल. महंमद, तुकाराम, बाजीराव,

झांशीची राणी, जॉन स्टुअर्ट मिल, नेपोलियन, मेरी कार्पेंटर, शिवाजी, गौतम बुद्ध, अहिल्याबाई, रविवर्मा, स्वामी दयानंद, आनंदीबाई, शंकराचार्य व रामानुज असल्या भिन्नदेशीय व भिन्नव्यवसायी स्त्रीपुरुषांचीं चरित्रें बंगाली लोक भक्तीनें लिहितात. पंडित विद्यासागर यांच्या चरित्राचीं ५।४ पुस्तकें झालीं आहेत. याशिवाय पांचचार लेखकांनीं आत्मचरित्रें लिहिलीं आहेत.

धर्म व तत्त्वज्ञान—या विषयांवर कित्येक फार चांगले ग्रंथ बंगाली भाषेंत झाले आहेत. धर्मग्रंथांत वैष्णवग्रंथांचा भरणा विशेष आहे. तथापि ब्राह्मधर्मपर व्याख्यान-ग्रंथ, हिंदुधर्माची श्रेष्ठता स्थापन करणारे ग्रंथ व पांचचार बौद्ध-धर्म-विषयक ग्रंथही आहेत. बाबू श्रीगोपाल बसु मल्लिक यांच्या नांवाची फेलो-शिप ठेवण्यांत आल्यापासून तत्त्वज्ञानविषयक व्याख्यानांचे कित्येक चांगले ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. याशिवाय बाबू अश्विनीकुमार दत्त यांचा भक्तियोग, बाबू कोकिलेश्वर विद्यारत्न यांचा उपनिषदांचा उपदेश, बाबू हिरेंद्रनाथ दत्त यांचा गीतेंतला ईश्वरवाद, बाबू उमेशचंद्र बटब्याल यांचें सांख्यदर्शन इ० ग्रंथ वाचनीय आहेत. इंग्रजीवरून निव्वळ भाषांतर करून घेतलेले असे ग्रंथ फारसे नाहींत. पाश्चात्य पद्धतीनें आपल्या धर्माची व तत्वज्ञानाची चिकित्सा करून लिहिलेले बहुतेक ग्रंथ आहेत. आपल्या इकडे पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथांचीं भाषांतरें करण्याकडे लेखकांचा ओढा दिसतो; तिकडे स्वधर्म व भारतीय तत्त्वज्ञान यांचेवर प्रकाश पाडण्याचा स्तुत्य यत्न करण्यांत बंगाली लोक गुंतलेले दिसतात. आम्ही महाराष्ट्रीय आणि वंगीय लेखक यांच्यांतला हा भेद लक्षांत घेण्याजोगा आहे.

शास्त्रीय ग्रंथ--मराठी लेखकांनीं शास्त्रीय विषयाची आतांपर्यंत कशी हेळसांड केली व त्यामुळें मराठी भाषेंत शास्त्रीय ग्रंथांची केवढी वाण आहे. या गोष्टीचें सांगोपांग विवेचन गतवर्षीच्या आपल्या संमेलनापुढें रा. सहस्रबुद्धे यांनीं केलेंच होतें. त्यांनीं सांगितलेला मराठींतल्या शास्त्रीय ग्रंथ-लेखनाचा इतिहास जसा मनोरंजक तसा बोधप्रदही आहे. शास्त्रीयविषयक ग्रंथांचे बाबतींत बंगाली साहित्याचीही स्थिति असावी तशी मुळींच नाहीं. तथापि आमच्यापेक्षां चारदोन पावलें तरी ते पुढें गेले आहेत यांत संशय नाहीं. ज्याप्रमाणें मराठींत कै. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांचा ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास हा एक अपूर्व ग्रंथ झाला आहे, तसाच बंगाली भाषेंत बाबू जोगेशचंद्र राय यांचा ' ज्योतिषी व ज्योतिष ' हा ग्रंथ अपूर्व आहे. याशिवाय डॉ पी. सी. राय या सुप्रसिद्ध रसायनशास्त्रवेत्त्यानें रसायनशास्त्रावर बंगालींत एक ग्रंथ लिहिला आहे. खगोल, भूगोल, पाणी, वनस्पति, पदार्थविज्ञान, पृथ्वी, वायु, सृष्टि-वैचित्र्य इ. विषयांवरचीं किरकोळ पुस्तकें पुष्कळ आहेत. कांहीं प्राणिशास्त्रावर

ग्रंथ झाले आहेत. मासे, गाई, कुत्रीं, मांजरें व घोडे या प्राण्यांबद्दलच्या शास्त्रीय माहितीचीं पुस्तकें, त्याचप्रमाणें शारीरविज्ञान, रोग्याची शुश्रूषा, जीवनशास्त्र, याही विषयावर पुस्तकें आहेत. हीं बहुतेक भाषांतररूप आहेत. कृषिकर्म, गायन, वगैरे विषयांवरचीं पुस्तकें स्वतंत्रपणें लिहिलेलीं आहेत. भाषांतर करतांनासुद्धां बंगाली लेखकांनीं ठेवलेलें धोरण विचार करण्यासारखें आहे. शास्त्रीय ग्रंथांतल्या इंग्रजी पारिभाषिक शब्दाला अगदीं समानार्थक असा देशी भाषेंत प्रतिशब्द मिळाला, तरी तो न घेतां इंग्रजी शब्दालाच चिकटून राहण्याकडे आपल्यापैकीं कित्येक चांगल्या लेखकांची प्रवृत्ति दिसते. तशी प्रवृत्ति बंगाली लेखकांत दिसत नाहीं. मातृभाषेवरील उत्कट प्रेमामुळें ते होतां होईल तों इंग्रजी शब्दाला बंगाली भाषेंत रूढ असलेला प्रतिशब्द पसंत करतात. तो नच मिळाला तर इंग्रजी शब्दाशीं अर्थानें व उच्चारानें विशेष साम्य असलेला असा एखादा शब्द शोधून काढतात, किंवा नवा बनवितात; आणि तेंही करणें शक्य नसेल तेथें इंग्रजी शब्द कायम ठेवितात. पारिभाषिक इंग्रजी शब्दांचा संग्रह करून त्यांना बंगाली प्रतिशब्द योजण्याचें दुर्घट काम आपल्या देशांत प्रथम बंगीय पंडितांनीं हातीं घेतलें व एक कोश तयार केला. त्याचेंच अनुकरण पुढें काशी येथील नागरी प्रचारणी सभेनें केले, व त्यानंतर आम्ही म्हणजे महाराष्ट्रीय करीत आहों. महाराष्ट्र-साहित्यपरिषद् आज दोन वर्षें या खटपटींत आहे हें पुष्कळांस श्रुत आहेच.

भाषाशास्त्र, कोश वगैरे.—या बाबतींत तर बंगाली भाषेनें सर्व देशी भाषांना मागें टाकलें आहे. बंगाली लोक निःसंशय तरल बुद्धीचे असून बंगाली भाषा बोलणारांचें क्षेत्रही विस्तृत आहे. शिवाय बंगाल प्रांतीं सुखवस्तु व धनाढ्य असून सुशिक्षित अशा लोकांची संख्या मोठी, व त्यांचें मातृभाषेचें प्रेम स्पृहणीय असल्याकारणानें भाषेच्या समृद्धीच्या प्रयत्नाला सर्वोकडून चांगलें प्रोत्साहन मिळतें. यामुळें इतर भाषांना जी गोष्ट अद्याप दुःसाध्य-कोटींतली वाटते, ती बंगाली लोकांनीं केव्हांच करून टाकली आहे! इंग्रजींतल्या एनसायक्लोपीडियासारखा विश्वकोश बंगालीखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही देशी भाषेंत झालेला नाहीं. बंगालच्या खालोखाल गुजराथी व पार्शी लोक संपत्तिमान् असल्यामुळें गुजराथींत "सरस्वतीचक्र" या नांवानें विश्वकोशाचे कांहीं खंड निघाले आहेत. बंगालींत एक शिक्षणविषयक कोशही झाला आहे. आम्ही महाराष्ट्रीय लोक साहित्याचा उच्च आदर्श मात्र डोळ्यांपुढें ठेवितों आणि त्याचें कौतुक करतों, पण तो आदर्श कृतींत व्यक्त करण्याची तसदी मात्र कधीं घेत नाहीं. यामुळें मराठी भाषेचा आजपर्यंतचा सांगोपांग इतिहास लिहिण्याविषयींचा प्रश्न अनेक वेळां लोकांपुढें आला असतांही तें काम अद्याप

कोणीं केलेलें दिसत नाहीं. बंगाली लोकांनीं आपल्या भाषेच्या इतिहासाचा पूर्वभाग–ह्मणजे इंग्रजी अमदानीच्या पूर्वीचा इतिहास–अत्यंत परिश्रमानें प्रसिद्ध करून बरींच वर्षे झालीं, आणि या खऱ्या देशसेवेचा बोज बंगाल सरकारानेंही उत्तम प्रकारें राखला. त्यांनीं ' बंग भाषा ओ साहित्य' या ग्रंथाचे कर्ते बाबू दीनेशचंद्र सेन यांस तहाहयात दरमहा २५ रुपये पेनशन करून दिलें आहे. अशाप्रकारचे प्रयत्न आमच्या मराठी भाषेविषयीं कोणीं केल्यास त्याच्या परिश्रमाचें चीज करण्यास श्री. महाराज सयाजीराव गायकवाड सरकार यांच्यासारखे विद्योत्साही संस्थानिक किंवा नाम० सर जॉर्ज क्लार्क साहेबांसारखे इलाखाधिपति मागें घेतील असें मला वाटत नाहीं. प्रयत्न करणारास क्षेत्र हवें तेवढें मोठें आहे. काम करणाराचीच कायती उणीव आहे. याशिवाय साहित्याच्यासंबंधानें विचाराला दिशा लावून देणारे भूदेव मुखोपाध्याय, पूर्णचंद्र बसु, रवींद्रनाथ ठाकूरप्रभृति लेखकांचे अनेक ग्रंथ आहेत. साहित्याचा शास्त्रदृष्टीनें अभ्यास करणारे व त्या अभ्यासाचा लाभ आपल्या मातृभाषेच्या द्वारें साहित्यास करून देणारे सामर्थ्यवान् लेखक महाराष्ट्रांत बहुधा फारसे झालेच नाहींत. बंगाल्यांत अशा प्रकारचे लेखक थोडेतरी आहेत.

शिशुसाहित्य.—बंगाली साहित्याचे आणखी दोन विशेष प्रकार सांगून मी आपला निबंध समाप्त करणार आहें. हे दोन प्रकार ह्मणजे शिशुसाहित्य आणि ग्रामीय साहित्य हे होत. साहित्यक्षेत्रावर आपला प्रौढांचा संपूर्ण ताबा असला पाहिजे, लहान मुलांसाठीं त्यांतली तसूभरसुद्धां जागा राखून ठेवावयाची नाहीं असा कित्येकांच्या मनाचा निग्रहच दिसतो. मुलांनीं व मुलींनीं शाळेंतल्या क्रमिक पुस्तकांबाहेर कांहीं वाचूंच नये असलें आत्मघातकी तत्त्व ठरावीं बाळगणाऱ्या विद्वान् गृहस्थांच्या हातीं शिशु-शिक्षणाची सूत्रें असावीं हें दुर्भाग्य ह्मटलें पाहिजे. पण अशी स्थिति कांहीं ठिकाणीं दिसत असल्यामुळें आपल्या देशांत शिशुसाहित्याला राजाश्रय मिळावा तसा मिळत नाहीं व त्यामुळें इंग्रजींतल्यासारखें शिशुसाहित्य निर्माण होणें अशक्य होऊन बसलें आहे. तथापि अशा अडचणींतूनसुद्धां बंगाली लेखक आपला मार्ग काढून शिशुसाहित्य तयार करीत आहेत. लहान मुलांसाठीं ' कावळ्या चिमणीच्या गोष्टी ' किंवा ' चांदोबा चांदोबा उगलास काय ' अशीं मुलांची आवडतीं गाणीं यांपासून तों उपनिषदांचें गूढ रहस्य उकलून दाखविणाऱ्या गहन ग्रंथांपर्यंत क्रमाक्रमानें मुलांच्या चित्ताचें रंजन करून त्यांना हंसत खेळत शिकविणारीं व मुलांच्या मुद्रेवरची टवटवी बिलकुल कोमेजूं न देणारीं अशीं सचित्र पुस्तकें बंगालींत अनेक आहेत. मराठींत अशा तऱ्हेचा यत्न आतांपर्यंत फारच थोडा झाला आहे. तो लेखकाच्या दीर्घ प्रयत्नाचें किंवा एखाद

दुसऱ्या गृहस्थाच्या गुणग्राहकतेचें फळ आहे. सरकारी अधिकाऱ्यांकडून किंवा लोकांकडून त्याला ह्मणण्यासारखें प्रोत्साहन मिळालेलें नाहीं.

ग्रामीय साहित्य.—ग्रामीय साहित्य ह्मणजे खेडेगांवातील लोकांच्या तोंडचे अनुभवपर ठराविक दंतकथा व ह्मणी, त्यांचीं गाणीं, बीभत्स नव्हेत अशा लावण्या किंवा पोवाडे, त्यांच्या आवडीच्या अद्भुत गोष्टी वगैरेंचा संग्रह. असा संग्रह एकाद्यानें केल्यास तो मजेदार होईल इतकेंच नाहीं तर बोधप्रदही होईल. खेडेगांवांत संध्याकाळीं चावडींत, किंवा मारुतीचें देवळांत अथवा एखाद्या धर्मशाळेंत गांवकऱ्यांनीं जमून शिळोप्याच्या गोष्टी करण्याची चाल आहे. त्यांच्यांत एकादा चाणाक्ष लेखक रोज दोन घटका जाऊन बसला तर वर्षसहा महिन्यांत बरेंच ग्रामीय साहित्य तयार होईल. अशा तऱ्हेचा प्रयत्न बंगाली लेखक अलीकडे कोठें कोठें करूं लागले आहेत. आमच्या इकडे ही कल्पना अद्याप कोणीं उचलली नाहीं.

उपसंहार.—वर ठिकठिकाणीं बंगाली साहित्याची स्तुति करण्यांत आली आहे, तिजवरून माझे ठायीं मातृभाषेविषयीं प्रेम कमी आहे किंवा आत्मनिंदेचें पातक करण्यांत मला आनंद वाटत आहे अशी समजूत कोणीं करून घेऊं नये अशी माझी विनंति आहे. मी बंगाली वाचण्यास शिकलों तें मला वाचण्यासारखें मराठी भाषेंत कांहीं उरलें नाहीं किंवा जें काय आहे तें मला आवडत नाहीं ह्मणून नव्हे; उलट दुसऱ्या भाषांतून जें काय चागलें दिसेल तें आपलेंसें करून मराठी साहित्यांत कांहीं भर टाकतां आली तर पहावी व आपल्या मातृभाषेचें साहित्यभांडार अधिक संपन्न करण्याचें पुण्य संपादावें या इच्छेनें प्रेरित होऊन बंगाली, गुजराथी, हिंदी, पाली, वगैरे देशी भाषांचें अध्ययन मीं यथाशक्ति चालविलें आहे. कोणी एका नामांकित इंग्रज लेखकानें ह्मटलें आहे कीं, ज्याला आपली स्वत:ची तेवढी एकच भाषा येते त्याला खरोखर कोणतीच भाषा येत नाहीं. या वाक्यांत पुष्कळ गूढ अर्थ आहे. साहित्याच्या अभिवृद्धीचें एक मुख्य तत्त्व याच्या मुळाशीं आहे. तुलनात्मक परीक्षणाशिवाय प्रगति होत नाहीं. राजकीय प्रगति घ्या, सामाजिक घ्या, औद्योगिक घ्या; प्रत्येक बाबतींत कांहींतरी एकेक ध्येय डोळ्यांपुढें ठेवून आपणाला उन्नत्तीचा मार्ग आक्रमावयाचा असतो. आपल्या मार्गांत अनेक अडचणी येतात; आपला उत्साह भंग होतो; हात पाय थकतात; ध्येय अप्राप्य आहे असें वाटूं लागतें. अशा वेळीं आपल्यासारख्या दुसऱ्या यात्रेकरूंकडे पाहिलें आणि ते त्यांच्या अडचणी कशा दूर करतात, कोणत्या युक्तीनें टिकाव धरतात, त्यांच्या मानानें आपण किती मागें किंवा पुढें आहों, वगैरे गोष्टी पाहिल्या ह्मणजे आपल्या अंगांत नव्या दमाचा संचार होतो.

या दृष्टीनेंच बंगाली साहित्याचें परीक्षण करण्याचें काम मीं हातीं घेतलें. बंगाली साहित्य पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरल्या ऐश्वर्यशाली व पूर्णावस्थेतला पोंचलेल्या साहित्याच्या मालिकेंत जाऊन बसण्याला पात्र झालें आहे असें मी ह्मणत नाहीं. स्वाभिमानयुक्त बंगाली लोकदेखील असें धाडसाचें विधान करीत नाहींत. बंगाली साहित्य मराठी साहित्यापेक्षां, किंबहुना आर्यभाषेपासून उत्पन्न झालेल्या कोणत्याही देशी भाषेंतल्या साहित्यापेक्षां अधिक संपन्न आहे, तरी त्यांतल्या यशस्वी लेखकांची संख्या अत्यल्प आणि खरोखर आदरणीय व चिरकाल राहणारे ग्रंथ तर फारच थोडे आहेत हें कोणीही कबूल करील. तथापि भावी उन्नतीचा अंकुर त्या साहित्यांत दिसत आहे; त्याची वाढ खुंटलेली नाहीं; बंगाली साहित्याविषयींचें प्रेम सुशिक्षितांमध्यें वाढत आहे; व ज्या साहित्याला आतांपर्यंत लोक निर्जीव समजत आले त्याच्यांत समाजाला हालवून सोडण्याची प्रचंड शक्ति आहे असा प्रत्यय कांहीं थोड्याशा गोष्टींत येऊं लागला आहे. हींच बंगाली साहित्याच्या संबंधाचीं आशादायी सुचिन्हें ह्मटलीं पाहिजेत. आह्मी निर्जीव व निःसत्व झालों आहों, आमच्या साहित्यांतला प्राण निघून गेला आहे, गेल्या शेंपन्नास वर्षांत मराठी भाषेला वांझपण आलें आहे, असे निराशेचे उद्गार काढण्यानें उन्नतीचा मार्ग सोपा तर होत नाहींच, उलट उत्साहभंग मात्र होतो. तो न व्हावा व साहित्यसेवकांमध्यें साहित्याच्या उन्नतीविषयींची स्पृहणीय अहमहमिका उत्पन्न व्हावी, यासाठीं दुसऱ्या कोणत्याही उच्च हेतूनें नसलें तरी या हेतूनें तरी हिंदुस्थानांतल्या दुसऱ्या देशी भाषांचा परिचय आपल्यांतल्या कांहीं जणांनीं अवश्य करून घ्यावयास पाहिजे आणि आपला अनुभव इतरांस कळवावयास पाहिजे. हा अनुभव विद्वत्परिषदेपुढें मांडावयाचा नाहीं, तर कोणापुढें मांडावयाचा? याच विचारानें प्रेरित होऊन मी हे विचार विद्वत्समाजापुढें मांडले आहेत. शेवटीं विनंति हीच आहे कीं—

'यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत्
तत्सर्वं क्षम्यतां विद्वन्मंडलं च प्रसीदतु।'

देवगिरीच्या यादवांचें साम्राज्य

व

त्यांचें संस्कृत आणि प्राकृत वाङ्मयांवरील प्रेम.

लेखक—रा. सा. पुरुषोत्तम बाळकृष्ण जोशी, एफ्. आर. जी. एस्, जे. पी.

आस्ते मंडित दंडका परिसरः श्री सेउणाख्यः परः
देशःपेशलवेशभूषणवचोमाधुर्यधुर्याकृतिः ।
तस्मिन्देवगिरिः पुरी विजयते त्रैलोक्यसार श्रियाम्
विश्रांतिस्सुरशालिशैलशिखरस्पर्धिष्णु सौधावलिः* ॥ १ ॥

हेमाद्रिः—

यंदांचें संमेलन सांप्रतच्या गुणज्ञ "द्वारवतीपुरवराधीश्वरां" च्या राजधानींत आहे, व संमेलनाचे अध्यक्ष कविवर्य विद्वद्विभूषण कर्नल कीर्तिकर हेही पैठण प्रभु ह्मणजे देवगिरीच्या "द्वारवतीपुरवराधीश्वरां"च्या सरदारांच्या किंवा आश्रितांच्या वंशांतील आहेत. तेव्हां प्रस्तुत प्रसंगीं देवगिरीच्या बलाढ्य "यादव चक्रवर्ती" चें त्रोटक वृत्त दिल्यास तें अप्रासंगिक किंवा अयथार्थ होणार नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, आजची सभा वाङ्मयविषयात्मक आहे, आणि आपल्या भरतभूमीवर व विशेषतः आपल्या संस्कृत आणि प्राकृत वाङ्मयांवर देवगिरीच्या यादव राजांनीं जे उपकार केले आहेत, ते केवळ अवर्णनीय व अप्रतिम होत. महाराष्ट्रांत यादव महीपतीच्या अमदानींत चांगदेव, मुकुंदराज, नामदेव, ज्ञानदेव ह्यांसारख्या संतकवींनीं महाराष्ट्रवाङ्मयवृक्षाचें पवित्र क्षेत्रीं बीजारोपण

---

* भावार्थः—

ज्यातें सेउण देश बोलति असे जो दंडका मंडलीं
तेथें देवगिरी पुरी वसविली त्रैलोक्यमा पावली ।
विश्रांतीस जिथें, जिचे जन सुधी वक्ते प्रतापी बली
शोभा देति जया महानगरिला उत्तुंग सौधावली ॥

केलें, व त्या वृक्षास सिंघणदेव, जैत्रपाल, रामदेव आदिकरून विद्याव्यासंगी व गुणग्राही यादवनृपतींनीं आपल्या कृपाप्रसादनीराचें सिंचन करून त्याची यथाकाळीं यथायोग्य जोपासना केली; त्यामुळें त्या वाङ्मयवृक्षास सुंदर अंकुर फुटून तो वाढूं लागला. परंतु महाराष्ट्राच्या-किंबहुना, सर्व भरतखंडाच्या दैवदुर्विपाकानें--रामदेवाच्या समाप्तीबरोबर देवगिरीच्या साम्राज्याची, अर्थात् हिंदुपदशाहीची परिसमाप्ति झाली. असें झाल्यामुळें महाराष्ट्रवाङ्मय-वृक्षाच्या शाखा राजकृपाप्रसादनीराच्या अभावीं व योग्य जोपासना न झाल्यामुळें, एकाच दिशेस ह्मणजे भक्तिमार्गाकडेच वळल्या. एका सुभाषितांत ह्मटलें आहे:–" महीपतेर्यस्य न संति पार्श्वे। कवीश्वरास्तस्य कुतो यशांसि " ह्मणजे ज्या राजाच्या पदरीं कवीश्वर नाहींत त्याची कीर्ति (इतिहासांत) कशी राहणार? परंतु अविंधाच्या अमदानींत आमचे 'महीश्वर'च जर नाहींसे झाले, तर मग 'कवीश्वर' कोठून येणार? आमच्या वंदनीय संतकवींस त्यांचें काव्यवाङ्मय एकाच दिशेस झुकलें ह्मणून जे दोष देतात, त्यांनीं वरील गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे.

शिवाजी महाराजांची अप्रतिम स्वदेशप्रीति व अतुल पराक्रम ह्यांचें आपण कौतुक करितों. थोरल्या बाजीरावाचें शौर्य, धैर्य व दूरदर्शित्व ह्यांचें आपणांस आश्चर्य वाटतें, महादजी शिंद्याच्या तरवारबहादुरीचे आपण पोवाडे गातों, अहिल्याबाई होळकरणीच्या सदसद्विवेकबुद्धीची व औदार्याची आपण प्रशंसा करितों, आणि नाना फडणविसाच्या शहाणपणानें व चातुर्यानें आपण चकित होतों! आणि अशीं वीररत्नें आपल्या महाराष्ट्रांत निपजलीं व त्यांनीं संतकवी रामदास ह्यांनीं उपदेशिल्याप्रमाणें " मराठा तेवढा मेळविला। महाराष्ट्र–धर्म वाढविला "। हें पाहून आनंद होतो! ह्याचें कारण काय? तें असें आहे कीं, ह्या सर्व गोष्टी ह्मणजे ह्या वीरजनांचीं चरित्रें आपणांस परिचित असल्यामुळें, आपण त्यांचे गुणानुवाद गातों; आणि हे सर्व महाराष्ट्रीय आहेत हें पाहून आपणांस त्यांचा अभिमान वाटतो. तसा अभिमान आपणांस आपलेच मराठे " प्रौढप्रतापचक्रवर्ती " यादव राजे ह्यांच्याविषयीं कां वाटत नाहीं? ह्याचें कारण आपणांस किंवा आपल्या समाजापैकीं पुष्कळांस त्यांच्या पराक्रमाची यथार्थ माहिती नाहीं.

क्षत्रियकुलावतंस शिवाजी महाराजांनीं स्थापिलेल्या आणि पेशवे व इतर मराठे सरदार ह्यांनीं वृद्धिंगत केलेल्या मराठी स्वराज्यापेक्षां देवगिरीच्या साम्राज्याची योग्यता फार मोठी असून तें अधिक विस्तृत होतें. प्रसिद्ध मंत्रि हेमाद्रि, सोमेश्वर, इत्यादिकांच्या ग्रंथांवरून व नवीन उपलब्ध झालेल्या अनेक प्राचीन लेखांवरून असें समजतें कीं, महाप्रतापी सिंघणदेवांच्या वेळीं यादवांच्या साम्राज्याची सत्ता भरतखंडांतील बहुतेक सर्व प्रदेशावर चालत होती. शिवाजी महाराजांच्या व पेशव्यांच्या वेळच्या आपल्या स्वराज्याचे सार्वभौम मोगल होते. सिंघणदेवाच्या वेळीं यादवांचें ह्मणजे मराठ्यांचें स्वराज्य असून मराठे यादव सर्व हिंदुस्थानाचे सार्वभौम किंवा प्रौढ प्रतापचक्रवर्ती साम्राट् होते. अंग, वंग, कलिंग, पांचाळ, सिंध, चोल, मगध, माळवा, गुजराथ, लाट, केरळ, काशी, मथुरा, चेदी, आणि नेपाळ येथील राजे सिंघणाचा हुकूम मानीत असत, व तुरुष्क, पल्हव आणि बर्बरिग (?) हे यवनही त्यांस मान देऊन त्यांच्या आज्ञेचा उच्छेद करीत नसत. शिवाजी महाराजांची जननी जिजाबाई ही ह्या देवगिरीच्याच यादव घराण्यांतील होती, व अल्प वयांत शिवाजीनें जें अप्रतिम स्वातंत्र्यप्रेम दर्शविलें आणि अचाट जी क्षात्रबुद्धि प्रगट केली, त्याचेंही श्रेय शौर्यशाली यादवांच्या कुळांत जन्म पावलेल्या " अपांसुलानाम् धुरि कीर्तनीया " व आपणां महाराष्ट्रस्थांस " वंदनीया " अशा वीरप्रसू जिजा जननीसच दिलें पाहिजे. ह्यावरून यादवांची केवढी मोठी योग्यता होती व आपणां महाराष्ट्रीयांस त्यांचा कां व किती अभिमान वाटला पाहिजे हें लक्षांत येईल. तेव्हां:—

> आधींच **यादव**कथा-मधुशर्करा हे
> " द्वारावतीपति " **सभाजि** समीप राहे ।
> अध्यक्ष **कीर्तिकर वाक्**परिषत्प्रसंगीं
> रंगेल कां न कवि कीर्ति-सुधा-तरंगीं ? ॥ १ ॥

अर्थात् सुसमय, सुविषय आणि सुसान्निध्य ह्या त्रयीचा यदृच्छेनें लाभ झाला असतां कोणत्या स्वदेशाभिमानी गृहस्थाचें चित्त प्रसन्न होणार नाहीं ? तशांतून, प्रस्तुत लेखकही देवगिरी यादवांच्या कृपा-प्रसादानें वाढलेल्या व त्यांच्या विपत्प्रसंगींही त्यांच्या सुखदुःखाचे वांटेकरी झालेल्या

त्यांच्या अभिजाताश्रितांच्या वंशांतील एक असल्यामुळें, त्या प्रौढ प्रतापचक्रवर्ती यादवांच्या अतुल पराक्रमांच्या वर्णनापेक्षां त्यास अधिक प्रियकर व विशेष श्रेयस्कर तें काय असणार ? ह्मणून आजच्या प्रसंगीं देवगिरीच्या यादवांच्या संबंधानें दोन शब्द सांगण्याचें योजिलें आहे.

श्रीकृष्ण भगवंतानें भरतखंडांत अवतीर्ण होऊन आपल्या जननानें ज्या यादवकुलास पवित्र केलें, आणि जगास गीतासुधा देऊन मोक्षाचा मार्ग सुगम केला, त्याच सुप्रसिद्ध यादववंशांत देवगिरीच्या साम्राज्याचा संस्थापक ' भिल्लम ' ह्याचा जन्म झाला. भिल्लमाच्या बापाचें नांव 'मल्लुगि' असें होतें. ह्याच मल्लुगि नांवावरून मराठ्यांत प्रचारांत असलेलें ' मालुजी ' किंवा 'मालोजी' हें नांव निघालें असावें. मल्लुगि हा सेउणदेशाचा राजा होता. सेउण देश पुराणप्रसिद्ध दंडकारण्याच्या हद्दींत असून, त्यांत नासिकापासून देवगिरीपर्यंतच्या प्रदेशाचा समावेश होत होता. हा सेउणदेश ह्मणजे हल्लींचा खानदेश होय. सेउणदेशास खानदेश हें नांव यवन राजांनीं, तो प्रांत आपल्या सत्तेखालीं आल्यावर दिलें, असा आधार सांपडतो.* ' दृढप्रहारी ' ह्या नांवाचा ह्या यादव घराण्यांत प्रतापी राजा झाला; हा देवगिरीच्या यादवांचा पूर्वज होय. त्याचा पुत्र सेउणचंद्र आणि सेउणचंद्रापासून सेउणदेश हें नांव पडलें. ह्यासंबंधानें प्रसिद्ध कवि राजमंत्रि हेमाद्रि ह्मणतात:—

> " ततः स राजा निज राजधानी । मधिष्ठितः **श्रीनगरं** गरीयः ॥
> लेभेसुतं **सेउण** चंद्रसंज्ञम् । तत्संज्ञया **सेउणदेश** माहुः ॥ "

ह्मणजे, त्यानंतर त्या दृढप्रहारी राजानें श्रीनगर आपली राजधानी करून तेथें तो सिंहासनारूढ झाला. त्याला सेउणचंद्र नांवाचा मुलगा झाला, आणि सेउणचंद्रावरून त्या प्रदेशास सेउणदेश असें ह्मणूं लागले.

+ दृढप्रहारीपासून भिल्लमापर्यंत ह्या सेउणदेशच्या यादव घराण्यांत १८ राजे झाले. त्यांचीं नांवें:—१ दृढप्रहारी, २ सेउणचंद्र, ३ धाडियस, ४ भिल्लम

---

* खानदेश गॅझेटीअर पु. १२, पृ. १, ग्लाडविनकृत ऐनी अकबरी पु. २, पृ. ५५.

\+ दृढप्रहारीचा उल्लेख वसई येथील सन १०२५ तील शिलालेखांत व जीनप्रभुसूरि विरचित ' नाशक कल्पांत ' मिळतो. (India Ant. Vol. XII, 119, 121) ह्यावरून हेमाद्रीनें दिलेला इतिहास अगदीं विश्वसनीय ठरतो.

(पहिला), ५ राजागि, श्रीराज, ६ वाद्दुगि, ७ धादियस (दुसरा), ८ भिल्लम (दुसरा), ९ वेसुगि, १० भिल्लम (तिसरा), ११ वाद्दुगि, १२ वेसुगि, (दुसरा), १३ भिल्लम (चौथा), १४ सेउणचंद्र (दुसरा) शक ९९१, १५ परम्मदेव, १६ सिंघणसिंहिराज, १७ मल्लुगि, १८ भिल्लम, श. ११०९ सन ११८७. ह्या सेउणदेशच्या यादवांत भिल्लम दुसरा, सेउणचंद्र दुसरा व सिंहिराज हे महत्वाचे राजे झाले. ह्या दुसऱ्या भिल्लमाचा विवाह शिलाहार घराण्यांतील झंझराजाच्या लक्ष्मीयव्वा (लक्ष्मीयव्वा) नांवाच्या कन्येबरोबर झालेला असून हिची आई राष्ट्रकूट घराण्यांतील होती. ह्यासंबंधानें पंडित भगवानलालइंद्रजींनीं प्रसिद्ध केलेल्या एका लेखांत पुढील श्लोक आढळतो:—

> भार्यायस्य च झंझराज-तनया श्रीलस्थियव्वाव्हाया
> धर्मत्याग विवेक-बुद्धि सगुणा (श्री) राष्ट्र कूटान्वया ।
> या याता नवबालनाम‡ समये यद्वन्वयाधारिता
> सप्तांगोद्यत राज्यभार धरणा-द्रायत्रयार्घ्यां मता ॥

ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, ह्या वेळचे क्षत्रिय राजे हल्लींप्रमाणें जातिसंबंधीं उचनीच भेद मानीत नव्हते; व त्यामुळें परस्पर विवाहास कोणत्याही प्रकारचा प्रत्यवाय नव्हता. सिंहिराज हाही मोठा शूर असून त्यानें कर्नाटकाच्या राजाचा पराभव केला, पांड्य देशाच्या राजास शासन केलें, आणि गुर्जराच्या नृपतीस समारांगणांतून पळावयास लाविलें असा लेख आढळतो.†

देवगिरीचे यादव राजे.

दृढप्रहारीपासून पांचव्या भिल्लमापर्यंत सेउणदेश यादव घराण्यांतील जे राजे झाले ते सार्वभौम नव्हते. ह्या भिल्लमाच्या वेळीं चालुक्य वंशांतील सोमेश्वर हा सार्वभौम होता. भिल्लमानें सोमेश्वराच्या प्रांतावर स्वारी करून त्याचें राज्य घेतलें. तेणेंकरून चालुक्यांचे महत्व व सार्वभौमत्व नष्ट होऊन यादवांच्या अभ्युदयास प्रारंभ झाला.

---

‡ Indian Ant, XII, 125 a Dr. Bhandarkar's History of Deccan in Bombay Gazetteer Vol I

† Indian Ant. XIV, 314..

कवि हेमाद्रि ह्मणतातः–भिल्लमानें श्रीवर्धनच्या अंतल नामक राजाचा पराभव करून श्रीवर्धन घेतलें, प्रत्यण्डक येथील दुष्ट राजास समरांगणांत एका क्षणांत जिंकिलें, मंगळवेढें येथील राजा बिल्लण ह्याच्या सेनेचा मोड करून मंगळवेष्टक काबीज केलें, व राजास यमसदनीं पाठविलें. कल्याण येथील चालुक्य राजाची 'कल्याणश्री' (राज्यलक्ष्मी) हरण केली, आणि होयसळ यादवांच्या (नृसिंह) राजास जिंकून स्वर्गस्थ केलें. भिल्लमाचा जल्ह नांवाचा एक शूर सेनापति होता.† तो मदोन्मत्त हत्तींपासून शत्रूचा पराभव करण्याच्या कलेंत फार प्रवीण होता. ह्याच्यासंबंधानें जल्हणाच्या सूक्तिमुक्तावलीच्या प्रस्तावनेंत पुढील लेख आढळतो.‡

> विजित्य विज्ञनं याते सुरलोके महीधरे ।
> निनाय भिल्लमं जल्हो राजतांक्षयवर्जिताम् ॥
> गुर्जरभूभृत्कटके कंटक विषमेऽतिदुर्गमे येन
> भगदत्तकीर्तिभाजा दुष्टगजः स्वेच्छया नीतः ॥

ह्यावरून असें दिसतें कीं, जल्हानें (आपला बंधु) महीधर ह्याच्या मरणानंतर भिल्लम राजास त्याचें राज्य चिरस्थायी करण्यास साहाय्य केलें, आणि गुर्जरांच्या प्रवेश होण्यास अवघड अशा सैन्यांत भगदत्तनांवाचा मस्त हत्ती नेऊन त्या सैन्याची दाणादाण केली.

ह्याप्रमाणें भिल्लमानें स्वपराक्रमानें अनेक देश जिंकून आपलें राज्य सुस्थिर केल्यावर, देवगिरी नगरी आपल्या राज्याची राजधानी केली, आणि ह्या ठिकाणीं आपणांस यथाविधि राज्याभिषेक करून घेऊन देवगिरीच्या साम्राज्याची प्राणप्रतिष्ठा केली. ही गोष्ट स. ११८७ च्या सुमारास झाली असें मानण्यांत येतें. ह्या प्रसंगाचें वर्णन हेमाद्रीनें आपल्या रसाळ वाणीनें पुढील पद्यांत दिलें आहेः—

> सदंडका मंडल मंडयित्री_मकंपसंपत्प्रभवैर्विलासैः ।
> चक्रेपुरं देवगिरिं गिरीश-प्रसाद-संसादित दिव्यशक्तिः ॥

ह्मणजे, शंकराच्या प्रसादानें ज्यास दिव्य शक्ति प्राप्त झाली आहे अशा त्या प्रतापी भिल्लमानें अचल संपत्ति, अपार वैभव आणि अनेक विलास

† Dr. Bhandarkars' History of Deccan, Bombay Gazetter I, 344.
‡ Ibid.

ह्यांनीं युक्त व महाराष्ट्रास शोभा आणणारी अशी ती देवगिरि नगरी स्थापन केली. ह्या रीतीनें भिल्लमानें‡ आपलें सामर्थ्य व वैभव वाढविल्यावर तो आपणांस "प्रतापचक्रवर्ती" असें ह्मणवूं लागला. भिल्लमाच्या वेळच्या हल्लीं उपलब्ध झालेल्या प्राचीन शिलालेखांत व दानपत्रांत भिल्लमाचीं पुढें लिहिलेलीं बिरुदें सांपडतात. 'प्रतापचक्रवर्ती, परमभट्टारक, परमेश्वर, समस्त भुवनाश्रय, श्रीपृथ्वीवल्लभ, आणि ‡महाराजाधिराज. भिल्लमानें होयसळ यादव घराण्यांतील नृसिंह नामक राजाचा पराभव करून त्यास मारिलें असें मागें सांगितलें आहे. नृसिंहाचा वीरबल्लाळ नांवाचा पुत्र होता तो नृसिंहामागें द्वारसमुद्र येथील गादीवर बसला. वीरबल्लाळ हा मोठा शूर असून आपल्या बापाच्या मृत्यूचा सूड उगवावा ह्या हेतूनें भिल्लमाच्या विरुद्ध युद्धाची तयारी करीत होता. तेव्हां त्याचा पाडाव करावा या हेतूनें भिल्लमानें सन ११९१ त त्याच्या मुलुखावर स्वारी केली असें दिसतें; कारण, ११९१ च्या जून महिन्यांत भिल्लमाच्या विजयी सेनेचा तळ गदगनजीक हेरूर (बेह्रूर) गांवीं होता असा पुरावा मिळतो.† परंतु ह्या स्वारींत त्यास यश आलें नाहीं. त्याचा सेनापती जैत्रसिंह व होयसळ यादवांचा राजा वीरबल्लाळ ह्यांचा सामना होऊन जैत्रसिंह* लढाईत मारला गेला, व वीरबल्लाळाचा विजय झाला. ह्याच वर्षी भिल्लमही स्वर्गवासी झाला असें दिसतें.

---

‡ Dr. Fleets Dynastics of Canares Districts; Karnatak D Inscriptions Vol. II. 353, 361.

† Ind. Ant XVIII, 271

* मुं. ग्या. पु. १, पृ. ५२०. डॉ. भांडारकर "हिस्टरी ऑफ् डेक्कन" मध्यें लिहितात कीं, हा जैत्रसिंह भिल्लमाचा मुलगा जैत्रपाळ असावा; परंतु नवीन उपलब्ध झालेल्या लेखाच्या आधारें डॉ. फ्लीट ह्यांचें असें अनुमान आहे कीं, हा जैत्रसिंह भिल्लमाचा मुलगा चैत्रपाळ नसून एफिग्रफिया इंडिका पु० ३ मध्यें प्रसिद्ध झालेल्या लेखांत निर्दिष्ट केलेला भिल्लमाचा मंत्री जैत्रसिंह होय; आणि हा अभिप्राय विशेष संभवनीय दिसतो, कारण होयसळ वीरबल्लाळाच्या गदग येथील लेखांत लिहिलें आहे कीं, जैत्रसिंहाचा नाश करून वीरबल्लाळानें कुंतल देशाचें स्वामित्व मिळविलें. तेव्हां डॉ. भांडारकर ह्मणतात, त्याप्रमाणें हा जैत्रसिंह भिल्लमाचा मुलगा जैत्रपाळ मानल्यास, युद्धांत नष्ट झाल्यावर तो पुन्हा भिल्लमानंतर गादीवर कसा बसूं शकेल?

जैत्रपाळ इ. स. ११९१–१२१०.

भिल्लमानंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाळ हा गादीवर बसला. ह्याला जैतुगि असेंही ह्मणत. ह्याच्या वेळचे तीन महत्वाचे शिलालेख उपलब्ध झाले आहेत. एक विजापुरास, दुसरा त्याच जिल्ह्यांतील मनगोळी गांवीं, आणि तिसरा देउरास. ह्यांपैकीं विजापूरचा लेख नल संवत्सर शके १११८ ह्मणजे स. ११९६ सालचा असून त्यांत हें वर्ष हा राजा गादीवर बसल्यापासून सहावें असें लिहिलें आहे. ह्यावरून स. ११९१–२ मध्यें जैत्रपाळ गादीवर बसला असें सिद्ध होतें. विजापूर व उदेपूर येथील लेखांत जैत्रपाळ आपणास **प्रतापचक्रवर्ती** असें ह्मणवितो व मनगोळी येथील लेखांत त्यास **समस्तभुवनाश्रय** व **पृथ्वीमल्लभ** अशीं आणखीं बिरुदें लाविलीं आहेत. विजापूर येथील लेखावरून आणखीं असें समजतें कीं, ह्या राजाचा शंकर नांवाचा एक महाप्रधान सेनापति व दंडनायक होता व ह्या शंकराची तर्दवाडीच्या १ हजार गांवांवर सत्ता चालत होती. जैत्रपाळाचे पुष्कळ महामंडलेश्वर ह्मणजे मांडलिक राजे होते. सिंघणदेवाच्या ह्मणजे जैत्रपाळाच्या मुलाच्या कारकीर्दींतील स. १२२२ च्या एका लेखाच्या आधारें असें आढळतें कीं, स. १२०७ मध्यें निकुंभ घराण्यांतील सोईदेव आणि हेमाद्रिदेव ह्या नांवाचे बंधु सेउणदेशांतील सोळाशें गांवावर अधिकार चालवीत होते. ह्याच लेखावरून आणखीं एक महत्वाची गोष्ट कळून येते ती ही कीं, सुप्रसिद्ध जोतिर्विद् भास्कराचार्य ह्यांचा मुलगा लक्ष्मीधर ह्यास जैत्रपाळ राजानें आपल्या पदरीं बाळगून दरबारांतील पण्डितांचा प्रमुख केलें होतें. जैत्रपाळाच्या दुसऱ्या एका महाप्रधानाचें नांव पारिससेटी असें असून त्याला "बहात्तरनियोगाधिपति" असा किताब होता. बहात्तरनियोगाधिपति हा शद्ब ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे, कारण ह्या वेळेस शुद्ध मराठी शब्दांचा शुद्ध संस्कृत शद्बांशीं मिलाफ होऊं लागला ह्याचें हें एक उदाहरण आहे. मराठी भाषेचे आद्यकवी श्रीमुकुंदराज ह्यांचा उदयही ह्याच जैत्रपाळराजाच्या अमदानींत झाला असें कित्येक विद्वानांचें मत आहे. विवेकसिंधूच्या शेवटीं मुकुंदराज ह्मणतात—

१ निझामाच्या राज्यांतील हगरिनिगे येथील ऋषीच्या देवळांतील लेख.

नृसिंहाचा बल्लाळ । त्याचा कुमर जैत्रपाळ ॥
तेणें करविला हा खेळ । ग्रंथरचनेचा ॥

ह्यावरून मुकुंदराज ह्यास जैत्रपाळाचा आश्रय असून विवेकसिंधु काव्य त्या राजाच्या कृपाप्रसादाचें फळ होय. आतां, येथें अशी शंका येते कीं, हा जैत्रपाळ देवगिरि यादवांच्या वंशांतील नसून कदाचित् द्वारसमुद्र यादवकुळांतील वीरबल्लाळ ह्याचा पुत्र असावा; कारण, बल्लाळाच्या बापाचें नांव नृसिंह असें होतें. परंतु वीरबल्लाळाच्या मुलाचें नांव जैत्रपाळ नसून नरसिंह असें होतें. दुसरी गोष्ट ही कीं, द्वारसमुद्र यादवांचा म्हैसूरप्रांत महाराष्ट्रभाषेचें मातृगेह किंवा जन्मभूमि नसून महाराष्ट्र देशच मराठी भाषेचें माहेर घर आहे. तेव्हां तेथील राजानें मराठी भाषेस किंवा मराठी कवीस उत्तेजन दिलें हें अयथार्थ नाहीं. तिसरी गोष्ट ही कीं, जैत्रपाळ हा मोठा विद्याव्यासंगी व विद्वानांचा चाहता राजा होता. त्यानें सुप्रसिद्ध भास्कराचार्याच्या मुलास आपल्या सभेंतील पण्डितांचा प्रमुख केलें होतें हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याला वेदांचें व तर्कशास्त्राचें चांगलें ज्ञान असून तो मीमांसाही पढला होता. तेव्हां असा विद्वान् राजा मुकुंदराजासारख्या विद्वान् कवीस उत्तेजन देईल हें विशेष संभवनीय आहे. चौथी गोष्ट ही. मुकुंदराजाविषयीं अशी आख्यायिका आहे कीं, तो मोठा ब्रह्मज्ञानी असून जो गाईचें आंबें येथें राहत होता. मुकुंदराज ब्रह्मविद् आहे अशी ख्याति असल्यामुळें जैत्रपाळानें त्यास आपणांस ब्रह्मस्वरूप दाखीव ह्मणून सांगितलें, व त्याप्रमाणें तें दाखवून मुकुंदराजानें त्या राजाचें समाधान केलें. ह्यानंतर जैत्रपाळानें मुकुंदराजास आपला गुरू करून त्याच्याजवळून विवेकसिंधु हा ग्रंथ तयार करविला. विवेकसिंधु हा ग्रंथ वेदांतविषयात्मक आहे. जैत्रपाळराजास वेदाचें ज्ञान व चहा होती हें सांगितलेंच आहे, आणि जोगाईचें आंबें हा गांव देवगिरिराजाच्या हद्दींतलांच होय ह्मणून, मुकुंदराजास देवगिरीच्या यादवराजांचा आश्रय होता हें ह्मणणें सयुक्तिक दिसतें.

जैत्रसिंहाच्या प्रतापाचें वर्णन हेमाद्रि कवीनें राजप्रशस्तींत पुढील मार्मिक, खुबीदार व अलंकारिक भाषेनें केलें आहे:—

दीक्षित्वा रणरंगदेवयजने प्रोदस्तशस्त्र स्रव-
श्रेणीभिर्जगतीपती न्हुतवता येन प्रतापानले ।
तिलिंगाधिपतेः पशोर्विशसनं रौद्रस्य रौद्राकृतेः
कृत्वा पूरुषमेधयज्ञविधिना लब्ध त्रिलोकी जयः ॥

ह्मणजे, जैत्रपाळ नृपतीनें समरांगणाच्या पवित्र भूमीवर यजन करण्याची दीक्षा घेतली, आणि शस्त्ररूपी स्रवांनीं आपल्या प्रतापाग्नींत अनेक राजांच्या आहुति टाकिल्या, व शेवटीं भयानक आकृतीच्या तैलंग देशाधिपती रुद्र नामक नर पशूची (राजाची) पूर्णाहुति देऊन नरमेधयज्ञ समाप्त केला; आणि तेणेंकरून त्रैलोक्यांत जय मिळविला !

सिंघणदेव इ. स. १२१०–१२४७.

जैत्रपाळाच्या मागून स. १२१० च्या सुमारास त्याचा मुलगा सिंघण हा गादीवर बसला. सिंघणास सिंहदेव, सिंहण आणि सिंव्हलदेव असेंही ह्मणत. सिंहणाच्या वेळचे ५० प्राचीन लेख उपलब्ध झाले आहेत. त्यांतील अगदीं पहिला निझामाच्या राज्यांतील इंगळी येथील असून त्याचें वर्ष शालिवाहन शक ११३२ प्रमोद संवत्सर ह्मणजे सन १२१० होय. शेवटचा लेख शक ११६९ ह्मणजे इ. स. १२४६–७ तील असून त्यांत तो लेख सिंहणदेवाच्या राज्यारोहणापासून ३७ व्या वर्षीं लिहिला असें दर्शविलें आहे. सिंहणदेव हा मोठा पराक्रमी राजा झाला. ह्याच्यासंबंधानें हेमाद्रि ह्मणतात कीं, सिंहणदेव हा स्वरूपानें केवळ मदनाची मूर्ति असून कीर्तीचें निवासस्थान होता; ह्याचा प्रताप इतका प्रखर होता कीं, ज्याप्रमाणें मध्यान्हीच्या सूर्यतेजानें कैरवें (चंद्रविकासी कमलें) म्लान होतात, त्याप्रमाणेंच ह्याच्या वैरिवीरांच्या स्त्रियांचीं मुखकमलें त्याच्या प्रतापचण्डांशूच्या प्रचण्ड तेजानें म्लानत्व पावत. ह्या सार्वभौम राजाच्या पराक्रमांचें वर्णन हेमाद्रि कवीनें वीररस प्रधान अशा पुढील पद्यांत केलें आहे. कवि ह्मणतातः—

येना नीयत मत्तवारणघटा जज्जल्ल भूमीपते :
कक्कलादवनीपते रपहृता येनाधिराज्य श्रियः ।
येनक्षोणिभृदर्जुनोपि बलिना नीतः कथाशेषताम्
येनोद्दाम भुजेन भोजनृपतिः कारा कुटुंबी कृता ॥

यद्भंभागिरिकेसरी विनिहतो लक्ष्मीधरःक्ष्मापतिः
यद्वाहावलिभिः प्रसह्य रुरुधे धाराधराधीश्वरः ।
बल्लालक्षितिपाल पालितभुवा सर्वापहारश्चयः
श्रीसिंहस्य महीपते विजयते यद्बाललीलायितम् ॥

ह्मणजे, सिंहणदेवानें जज्जल नृपतीचा पराभव करून त्याचे मदोन्मत्त हत्ती धरून आणिले, कक्कलराजाची राजलक्ष्मी हरण केली, अर्जुनभूपतीला नामशेष केलें, आणि भोजराजाला कारागृहांत घातलें. त्याप्रमाणेंच भंभागिरि येथील सिंहपराक्रमी लक्ष्मीधरनामक महीपतीचा युद्धांत संहार केला, धारानगरीच्या राजास अश्वारूढ सेनेचा वेढा घालून मागें हटविलें, आणि बल्लाळ नृपतीचें सर्वस्व हरण केलें. आणि हीं सर्व कृत्यें ह्मणजे सिंघणनृपतीची केवळ " बाललीला " च होय !

वर निर्दिष्ट केलेला जज्जल हा छत्तीसगड येथील चेदी घराण्यांतील राजा असावा व अर्जुन हा माळव्याचा अधिपति असावा असें डा. भांडारकर ह्यांचें अनुमान आहे. डा. फ्लीट ह्यांच्या मतें हा अर्जुन अनहिलवाडा येथील चालुक्य (वाघेला) वंशांतील अर्जुनदेव असावा. परंतु अर्जुन नृपतीस नामशेष केलें असें हेमाद्रि ह्मणतात आणि इतिहासावरून पाहिलें तर अर्जुनदेव हा सन १२६१ पासून १२७५ पर्यंत अनहिलवाडा येथील चालुक्यांच्या गादीवर होता. सिंघणच्या वेळीं ह्मणजे इ. स. १२५३ त विसलदेव हा अनहिलवाड्याचा राजा होता. ह्यावरून डॉ. फ्लीट ह्यांचें अनुमान चुकीचें असून डॉ भांडारकर ह्यांचेंच अनुमान खरें ठरतें.

सिंघणानें गुजराथ प्रांतावर अनेक स्वाऱ्या केल्या असे लेख आढळतात. ह्याचा मुद्गल गोत्रांतील कोलेश्वर नांवाचा एक ब्राह्मण सेनापति होता. त्यानें गुजराथ प्रांतावर स्वारी करून तेथील राजास सत्वहीन केलें, माळव्याच्या राजाचा पराभव केला, आणि अभीरांच्या हा राजास ठार मारिलें असा लेख आढळतो. कोलेश्वरानंतर त्याचा मुलगा राम सिंहणराजाचा सेनाधीश झाला. सिंघण्याच्या आज्ञेनें बरोबर मोठी सेना घेऊन राम हा गुजराथेवर चालून गेला व त्याचें विजयीं सैन्य नर्मदेपर्यंत येऊन पोहोंचलें. ह्या ठिकाणीं दोन्ही सैन्याचें तुंबळ युद्ध झालें. ह्या युद्धांत गुर्जरांचा पराभव

१ आंबें येथलि लेख, मुं. . गॅ. पु. १ भा. १.

होऊन त्यांचे असंख्य लोक मारले गेले. परंतु ह्या युद्धांत सिंहणाच्या विजयी सैन्याचा समरधीर सेनानायक राम हाही मारला गेला.[1] ह्या प्रसंगाचें वर्णन कीर्ति कौमुदीकार सोमेश्वर ह्यानें खालीं लिहिल्या प्रमाणें केलें आहेः—"सिंघणाचें सैन्य गुजरातेवर चाल्हून आलें ही वार्ता कानीं पडतांच गुर्जरांची राजधानी कंपायमान झाली. ह्या सैन्याचें गुर्जरांस इतकें भय वाटलें कीं सर्व गुजरात प्रांतांत कोणीही नवें घर बांधीना, किंवा घरांत धान्याचा संग्रहही करीना. सर्वांचीं मनें उदास झालीं. शेतांतून तयार झालेलें धान्य घरीं आणण्यास गाड्यांचा उपयोग करण्याच्या ऐवजीं, दूर पळून जाण्यासाठीं लोक गाड्या शोधूं लागले, आणि जसजसें सिंघणाचें सैन्य जवळ जवळ येऊं लागलें तसतसे लोक दूर दूर पळूं लागले. यावेळीं गुर्जरांचा राजा चालुक्य घराण्यांतील लावण्यप्रसाद हा होता. यादवांचें असंख्य सैन्य जलदीनें कूच करीत आहे हें ऐकून तो फार संतप्त झाला, आणि जरी आपली फौज फार लहान होती, तरी सिंहणाच्या फौजेशीं टक्कर देण्यास तो पुढें सरसावला. सिंहणाचें सैन्य तापी नदीवर आलें असें कळतांच घाईघाईनें लवणप्रसाद महीकांठावर येऊन थडकला. सिंघणाच्या फौजेनें गुर्जरांचीं गांवें जाळलीं व त्यांचा जो धूर निघाला तो पाहून यादव सैन्य कोठपर्यंत आलें हें गुर्जरांस कळे, आणि त्याप्रमाणें ते पळण्याची दिशा बदलीत. ह्याप्रमाणें यादवांच्या सैन्यानें भडोचपर्यंत सर्व प्रदेश पादाक्रांत केला. तथापि गुर्जरांचा राजा, यादव अजिंक्य आहेत असें मानीना." मराठे यादव अजिंक्य आहेत असें गुर्जरांचा राजा किंवा गुर्जर नृपतींचा स्तुतिपाठक सोमेश्वर हे मानोत किंवा न मानोत. पण एवढी गोष्ट खरी कीं, यादवांच्या सैन्याची वार्ता कानीं पडतांच सर्व गुर्जर राष्ट्र भयानें गांगरून गेलें, व त्यांचा राजा मागें हटला. लवणप्रसाद मागें हटला व सिंघणाच्या सेनेनेंही त्याचा पाठलाग केला नाहीं ह्याचें कारण सोमेश्वर असें सांगतो कीं, मृगेंद्र ह्मणजे सिंह हा लांब गेल्यावरही मृग त्याच्या वाटेनें जात नाहींत ! ही केवळ गुर्जर कवीची गर्वोक्ति होय. लवणप्रसाद मागें हटला यावरून असें दिसतें कीं, लवणप्रसादानें सिंघण देवाचें सार्वभौमत्व कबूल करून तहाचें बोलणें लाविलें असावें. डॉ. भांडारकर

1 Arch Sur. D. I. Vol. III, p. 85.

ह्यांनीं मिळविलेल्या. " लेखन पंचाशिकें " त लवणप्रसाद आणि सिंघण देव ह्यांच्यामध्यें झालेल्या तहाचा मसुदा दिला आहे, त्यावरूनही हीच गोष्ट सिद्ध होते. ह्या मसुद्यांतील आरंभींचा भाग पुढें लिहिल्याप्रमा आहे:–[1]

" संवत् १२८८ वर्षे वैशाख शुद्ध १५ सोमेऽद्येह श्री मद्विजय कटके महाराजधिराज श्री सिंहणदेवस्य महामंडलेश्वर लावण्य प्रसादस्य। संराज (सम्माट्) कुलश्रीमत्सिंहणदेवेन महामंडलेश्वर श्रीलावण्यप्रसादेन पूर्वं रुढयात्मीय देशेषु रहणीयं केनामि कस्याभूमी ना क्रमणीया +++++"

ह्यांत सिंघण देवास महाराजाधिराज व सम्राट् हीं बिरुदें लाविलीं असून गुजरातच्या राजास महामंडलेश्वर व राणक ह्मणजे लहान राजा असें ह्मटलें आहे. ह्यावरून लावण्यप्रसादानें सिंहणाचें स्वामित्व व सार्वभौमत्व कबूल केलें हें उघड आहे. विजय कटके आणि रहणीय हे शब्दही विचार करण्यासारखे आहेत. विजय कटके ह्यावरून यादव राजाच्या विजयी सैन्यांत किंवा छावणींत हा तह झाला असें दिसतें. बहात्तर नियोगाधिपति ह्या समासांत त्या वेळीं मराठी व संस्कृत शब्दांचा मिलाफ कसा होऊं लागला होता हें मागें सांगितलें आहे. त्याप्रमाणेंच शुद्ध मराठी शब्दास संस्कृत बनविल्याचें रहणीय हें एक उदाहरण आहे.

सिंघणदेवानें अनेक देश जिंकिले व अनेक राजांस आपले आंकित करून सोडिलें असे लेख आढळतात. धारवाड जिल्ह्यांतील ईश्वराच्या देवालयांतील लेखांत सिंघणास " पन्नलनिलयप्रबलभोजभूपालव्याल विद्रावणविहंगमराज " ह्मणजे पन्हाळा येथील बलाढ्य भोज भूपाळरूपी सर्पास पळवून लावणारा गरुड असें ह्मटलें आहे. ह्याच लेखांत सिंघण देवानें बल्लाळ, जज्जलदेव व माळव्याचा राजा ह्यांस जिंकिलें, व गुर्जर राजांस तर तो हत्तीच्या अंकुशाप्रमाणें असह्य भासला असें वर्णिलें आहे. मथुरा व काशी येथील राजांस सिंघणदेवानें जिंकून स्वर्गस्थ केलें, आणि हम्मीराचा पराभव तर सिंघणाच्या बाल सेनापतीनें केला.[2] ' हा हम्मीर कोण होता हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. परंतु, कविचरित्रकारांनीं सं-

1 Dr. Bhandarkar's search for Sanskrit Manuscript (1882-3) 40-41.
2. Journal B. B. R. A. Sty Vol I, 414.

स्कृत कवि ह्या सदराखालीं दिलेल्या शार्ङ्गधराच्या त्रोटक चरित्रांत हम्मीरराजासंबंधानें पुढील लेख आढळतो. "शार्ङ्गधर हा कवि नामांकित पौराणिक असे. त्याची भरभर शालिवाहन शकाच्या अकराव्या शतकांत अनंगभीम राजाच्यावेळीं झाली. तो दामोदर ह्याचा पुत्र होता. त्याच्या आजाचें नांव राघवदेव. तो हम्मीरराजाच्या दरबारीं मुख्य पंडित असे. ह्या कवीनें एक ग्रंथ केला, त्याला **हम्मीरविजय** हे नांव दिलें. त्यांत हम्मीरराजाची वंशावळी व त्याचीं लोकोत्तर कृत्यें लिहिलीं आहेत. त्यानें आणखी एक सुभाषित श्लोकांचा संग्रह करून ग्रंथ लिहिला, त्याला सुभाषित शार्ङ्गधर असें ह्मणतात व वैद्यक विषयावर लिहिलेल्या ग्रंथास, शार्ङ्गधर हें नांव दिलें." ह्यावरून सिंघणाच्या बाल सेनापतीनें पराभूत केलेला, हम्मीर राजा हिंदू असून, विद्वानांचा चाहता होता असें दिसतें.

आणखी एका लेखावरून असें समजतें कीं, अंग[2], वंग (बंगाल) कलिंग[3], पांचाल (पंजाब), सिंध, केरल (मलबार), माळवा, चेर, चोलें[4], मगध (बिहार), गुर्जर, पांड्यें[5], लाट[6], व नेपाळ येथील राजे सिंघणाचा हुकूम मानीत असत, आणि तुरुष्क, बर्बर व पल्हव हेही त्यास मान देत. वरील हकीकतीवरून देवगिरीच्या यादवांचें साम्राज्य किती बलाढ्य होतें व महाराष्ट्रीयांची सत्ता सर्व भरतखंडभर कशी गाजत होती हें लक्षांत येईल. इंग्रजांची सत्ता ज्याप्रमाणें हल्लीं सर्व भरत खंडभर गाजत आहे, त्याचप्रमाणें आपल्या प्रिय भरतवर्षांत—केवळ महाराष्ट्रांतच नव्हे— आपल्या साम्राज्य सत्तेचा यशोदुंदुभि गर्जत होता, हें पाहून कोणत्या स्वदेशाभिमानी मराठ्याच्या अंतःकरणांत आनंदातिशयाची उकळी फुटणार नाहीं? आमच्या हल्लींच्या राज्यकर्त्यांपैकीं पुष्कळ आंग्लभौम लेखकांचा असा समज आहे कीं, हिंदुस्थानांत हिंदूचें कधींही अनियंत्रित सा-

---

१ डा. फ्लीट ह्यांच्या मतें हम्मीर हा मुसलमान राजा असावा. डा. भांडारकरांनीं आपल्या हिस्टरी ऑफ डेक्कनमध्यें, हम्मीरासंबंधानें कांहींच अभिप्राय दिला नाहीं.

२ अंगदेश गंगानदीच्या पूर्वभागीं ह्मणजे हल्लींच्या भागलपुराजवळ होता. ३ कलिंग हा देश ओरिसाच्या दक्षिणेस होता. ह्यालाच हल्लीं **नार्दर्न सरकार्स** ह्मणतात. ४ कर्नाटक? ५ पांड्यदेश हिंदुस्थानच्या अगदीं दक्षिण टोकांस होता, ह्मणजे हल्लींचा रामेश्वरा जवळील प्रदेश. ६ लाट हा गुजरातचाच कांहीं भाग होय.

म्राज्य नव्हतें इतकेंच नाहीं, तर त्यांचें राष्ट्रही नसून त्यांस राष्ट्राची कल्पनाही नव्हती. हा समज मराठ्यांच्या संबंधानें तर अगदीं चुकीचा असून केवळ अज्ञानमूलक आहे. आमच्याविषयीं अशा प्रकारचा भ्रांतिमूलक समज ज्यांच्या मनांत बिंबला असेल त्यांस आमची अशी विनंति आहे कीं त्यांनीं शांतचित्तानें देवगिरीच्या यादवांच्या सामराज्याच्या इतिहासाचें, व विशेषतः सिंघणदेव आणि महादेव ह्यांच्या कारकीर्दींतील नवीन उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक लेखांचें पर्यालोचन करावें.

सिंघणाचें साम्राज्य इतकें विस्तृत होतें कीं, दूरदूरच्या राज्यांचा बंदोबस्त ठेवण्यासाठीं व कारभार चालविण्यासाठीं हल्लीं ज्याप्रमाणें इंग्रजी राज्यांत व्हाइसरॉय किंवा गव्हर्नर नेमिले जातात, त्याचप्रमाणें देवगिरीच्या साम्राज्यांतून निरनिराळ्या प्रदेशांवर गव्हर्नर किंवा राजप्रतिनिधि नेमिले जात असत. त्यांस त्यांच्याच प्रांताप्रांताच्या महत्वानुरूप महाप्रधान, महामंडलेश्वर, दंडनायक, किंवा बहात्तर नियोगाधिपति असें ह्मणत. ह्यांपैकीं कित्येकांचीं[1] नांवें उपलब्ध झालीं आहेत. सर्वांत बीचण किंवा बीचीदेव हा मोठा पराक्रमी असून, तो दक्षिणेकडील ह्मणजे कोल्हापूर, कऱ्हाड वगैरे प्रांताचा दंडनायक व महाप्रधान (व्हाइसरॉय) होता. बीचणदेवानें पश्चिमेचे चालुक्य, गोंव्याचे कदंब, मद्रासेंतील गुट्टीचे पांड्य, सौंदत्तीचे रट्ट राजे आणि द्वारसमुद्र येथील होयसळ यादव यांस जिंकण्याच्या कामीं सिंघणदेवास साह्य केलें होतें. व ह्यानें यादवांचा विजयी सुवर्णगरुडध्वज ह्मणजे महाराष्ट्रीयांचा ‘ जरीपटका ’ कावेरीपर्यंत नेऊन त्या ठिकाणीं जयस्तंभ उभारिला होता. दुसऱ्या एका महाप्रधानाचें नांव नारायण लक्ष्मीदेव असें असून तो ‘ दक्षिण मही ’ ह्या प्रदेशाचा दंडनायक होता. शके ११३७ त मायीदेव पंडित ह्याच्याकडे महाप्रधान, सर्वाधिकारी, व महापरम विश्वासिन् हे तीन हुद्दे होते. व ह्या पंडिताच्या हाताखालीं हेमनायक हा असून त्यास बनवासी प्रांताचा सुंकाधिकारिन् (शंकाधिकारी) हा हुद्दा होता. आणि शक ११४८ मध्यें हाच हेम्मनायक हेळसिगे येथील १२००० गांवांवर अम्मल चालवीत होता. सिंघणदेवाच्या महामंडलेश्वरां-

1. Journal BB. R. A. AS. XV. 315, Karnatak D. I. Vol. II, 459. By Gaz I, 553.

मध्यें अनंगदेवाचा पुत्र वीर बीज्जरस ह्यास " माहीष्मती पुरवराधीश्वर " अशी पदवी होती[२]. सिंघणदेवाच्या राज्यांत ८४ किल्ले असून त्यांत देवगिरी येथील किल्ला प्रमुख होता.

सिंघणदेवाच्या वेळच्या लेखांत पुढें लिहिलेलीं बिरुदें त्यास लाविलेलीं आढळतात:—परमभट्टारक, प्रौढप्रताप चक्रवर्ती, भुजबल प्रताप चक्रवर्ती, व यादवचक्रवर्ती. द्वारावतीपुरवराधीश्वर हें बिरूद देवागिरीचे यादव व द्वारसमुद्राचे यादव हे दोघेंही आपणास लावीत. सिंहणदेवाचा बाप जैत्रपाळ हा विद्वानास आश्रय देत असे व त्याच्या पदरीं भास्कराचार्यांचा मुलगा लक्ष्मीधर होता असें मागें सांगितलेंच आहे. सिंघणदेवही आपल्या बापा-प्रमाणेंच विद्वानांचा चाहता होता. ह्याच्या पदरीं लक्ष्मीधराचा मुलगा चांगदेव हा असून ह्यानें सिद्धांतशिरोमणि आदिकरून भास्कराचार्यांचे ग्रंथ शिकविण्याकरितां पाठशाळा काढिली होती. कविचरित्रावरून आपणांस कळतें कीं, प्रसिद्ध भास्कराचार्य ह्यांचा जन्म बेदर येथें ह्मणजे देवगिरि यादवांच्या राज्यांत झाला. भास्कराचार्यांच्या पुत्रास व पौत्रासही देवगिरीच्या राजांचा आश्रय होता. तेव्हां तो भास्कराचार्यांसारख्या महाविद्वानास नसेल हें संभवत नाहीं. ज्या अर्थी त्यांचा मुलगा लक्ष्मीधर हा जैत्रपाळ राजाच्या दरबारांतील मुख्य पंडित होता त्या अर्थी भास्कराचार्य ह्यांचा उदययादव साम्राज्याचा संपादक भिल्लम ह्याच्या वेळेस झाला असावा. भास्कराचार्यांनें महाराष्ट्रांत, लीलावती, सूर्यसिद्धांत, सिद्धांतशिरोमणि, जोतिषतत्त्व इत्यादि अनेक उपयुक्त ग्रंथ केले. जोतिषशास्त्रावरील पूर्वींचे सर्व ग्रंथ भास्कराचार्यांनीं तपासून जेथें न्यूनाधिक वाटलें तेथें त्याची परिपूर्तता केली, आणि नवीन गणित करून नवीन नियम बांधिलें. त्यांच्या वेळेस हल्लींप्रमाणें ग्रहांचे वेध घेण्यास यंत्रसामुग्री नव्हती. असें असूनही गणित, पृथ्वीचा आकार, ग्रहणें इत्यादिकांसंबंधीं भास्का-चार्यांनीं जे सिद्धांत ठरविले आहेत ते हल्लींच्या पाश्चिमात्य विद्वानांच्या सिद्धांताबरोबर पुष्कळ अंशीं जुळतात. तेव्हां असा महापंडित ज्या

---

२ हें " माहीष्मती पुरवराधीश्वरा " चें घराणें फार प्राचीन असावें कारण, कालि-दासाच्या काव्यांतही ह्यांचा उल्लेख आढळतो.

राज्यांत झाला व ज्या यादवराजांनीं त्यास व त्याच्या पुत्र पौत्रांस आश्रय दिला त्या यादव नृपतींची महती किती वर्णावी!

यादव नृपतींनीं भास्कराचार्यांच्या पुत्रपौत्रांचें आश्रय देऊन संगोपन केलें एवढेंच नव्हे, तर भास्कराचार्यांचा बंधु श्रीपति, श्रीपतीचा मुलगा गणपति आणि गणपतीचा मुलगा अनंतदेव ह्यांसही यादव नृपतींनीं आपल्या पदरीं बाळगिलें असून सिंघणदेवाच्या वेळीं चांगदेव व अनंतदेव हे दरबारांतील मुख्य ज्योतिषी होते. डॉ. भांडारकर, आपल्या महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासांत लिहितात कीं, सिंघणदेवाचा सोढल नामक एक 'श्रीकरणाधिपति' मंत्री असून तो मूळचा काश्मीरचा राहणारा होता. ह्या सोढल देवाचा मुलगा शार्ङ्गधर, ह्यास सिंघणाचा आश्रय असून त्यानें संगीतशास्त्रावर "संगीत रत्नाकर" हा ग्रंथ केला. ह्यावरून असें दिसतें कीं, मागें सांगितलेला वैद्यक विषयावरील "शार्ङ्गधर" ग्रंथाचा कर्ता शार्ङ्गधर व सिंघणाच्या दरबारांतील शार्ङ्गधर हे एक नसून त्या वेळचे दोन निरनिराळे कवि होते.

जैतुगि इ. स. १२४७.

सिंघणदेवाच्या मागून देवगिरीच्या गादीवर त्याचा मुलगा जैतुगि हा बसला असें हेमाद्रि ह्मणतात. ह्याच्या गुणांचें वर्णन करितांना कवि ह्मणतातः—

सकलवरकलानामालयः पालनाय। क्षितितलमवतीर्णः पौर्णमासी शशीव।
अभवदवनिपालो जैतुगिर्नाम तस्मादसमसमरधीरद्वेषिभूपालकालः॥

ह्मणजे जैतुगि हा मोठा शूर, धीट, आणि समरांगणांत शत्रूंचा केवळ काळच होता. तो सर्व कलांचें निवासस्थान असून पूर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें कलांच्या अभिवृद्धीसाठींच पृथ्वीवर अवतीर्ण झाला होता. ह्यांत जैतुगीनें अमक्या राजास जिंकिलें किंवा अमक्या तऱ्हेचे पराक्रम केले अशा प्रकारचें कांहींच वर्णन नाहीं ह्यावरून व जैतुगीच्या वेळचा एकही शिला लेख उपलब्ध झालेला नाहीं. ह्या गोष्टीवरून असें अनुमान काढितां येतें कीं, एक जैतुगि हा मुळींच गादीवर बसला नसावा, किंवा बसला असल्यास त्यानें फारच अल्पकाळ ह्मणजे थोडेच महिने राज्याचा उपभोग घेतला असावा.

कृष्णदेव इ. स. १२४७-१२६०.

जैतुगीस कृष्णदेव आणि महादेव असे दोन मुलगे होते. त्यांपैकीं वडील कृष्णदेव हा शक ११६९ त देवगिरीच्या गादीवर बसला. कृष्णदेवास कन्हर, कन्धर, व कन्धार असेंही ह्मणत. कृष्णदेव व महादेव हे लोकांस इतके प्रिय वाटत होते कीं, लोककल्याणासाठीं श्रीकृष्ण आणि राम (बळिराम) हे पुन्हां पृथ्वीवर अवतरले असें लोकांस वाटलें. कृष्णदेव पराक्रमी असून फार धर्मशील राजा होता. ह्याच्या पराक्रमांचें व दाक्षिण्याचें वर्णन हेमाद्रिसूरीनें पुढील पद्यांत केलें आहे:-

येनाकारि विशालवीसलचमूसंहारकालानले
हेलोन्मूलित मूलराजसमरे निर्वीरमुर्वीतलम् ।
येनानेकमहाफलक्रतुकृता संवर्ध्यमानोऽनिशम्
क्षीणः कालवशात्पुनस्तरुणतां धर्मोऽपि संप्रापितः ॥

ह्मणजे ह्यानें वीसलदेव राजाच्या सेनेचा संहार केला, व समरभूमीवर अनेक राजांचें निर्मूलन करून पृथ्वी निर्वीर केली; आणि आपल्या राज्यांत त्यानें शुभ फल देणारीं अशीं यज्ञयागादि अनेक पुण्यकृत्यें करून कालांतरानें क्षीण झालेल्या प्रत्यक्ष धर्मासही तारुण्य आणिलें. वर निर्दिष्ट केलेला वीसल हा गुजरातचा चालुक्यवंशीय बीसलदेव होय. ह्या वीसलदेवाच्या एका लेखांत बीसलदेव सिंघणदेवाच्या सेनासमुद्रास केवळ वडवानलच होता असें लिहिलें आहे; परंतु कृष्णदेवासंबंधानें उल्लेख आढळत नाहीं, ह्यावरून कृष्णदेवानें गुर्जरांचा पुरा पाडाव केला असावा असें दिसतें. कृष्णदेवाच्या वेळचे पुष्कळ लेख उपलब्ध झाले आहेत. त्यापैकीं अगदीं पहिला लेख शके ११७१ ह्मणजे स. १२४९ तील असून, शेवटचा लेख शक ११८२ स. १२५९-६० तील आहे. कृष्णदेवाच्या वेळच्या लेखांत, प्रतापचक्रवर्ती, भुजबल प्रतापचक्रवर्ती, भुजबल प्रौढप्रतापचक्रवर्ती, अशीं बिरुदें लाविलेलीं आढळतात. परंतु ' समस्त भुवनाश्रय ' हें बिरूद आढळत नाहीं. कृष्णदेवाच्या शक ११७१ तील लेखांत बीचण महाप्रधानाचा भाऊ मल्ल किंवा मल्लीसेट्टी हा कुहुंडी प्रांताचा दंडनायक (गव्हरनर) होता असें लिहिलें आहे. हा मल्लीसेट्टी मुद्गल गांवीं रहात असे व ह्यानें कृष्णदेवाच्या अनुमतानें बागेवाडी प्रांतांतील कांहीं जमीनी बत्तीस ब्राह्मणांस इनाम करून दिल्या

होत्या, त्या ब्राह्मणांपैकीं कांहींची उपनांवें बालिस, पाठक, व त्रिवादी अशीं होतीं. ह्यांतील त्रिवादी किंवा त्रिवेदी हें उपनांव दक्षिणी ब्राह्मणांत आढळत नाहीं असें डॉ. भाण्डारकर हे त्यांच्या महाराष्ट्र–देशाच्या प्राचीन इतिहासांत ह्मणतात. परंतु शोधाअंतीं आह्माला असें समजतें कीं, त्रिवेदी हें उपनांव माध्यंदिन शाखेच्या यजुर्वेदी देशस्थ ब्राह्मणांतही आढळतें. कांहीं वर्षांमागें मुंबईच्या "पेपरकरन्सी" ऑफिसांत त्रिवेदी उपनांवाचा एक यजुर्वेदी दक्षिणी ब्राह्मण नोकरीस होता. ह्याचे पूर्वज मूळचे संगमनेर येथील असून त्यांस देवगिरीच्या राजांचा आश्रय होता. ह्याचें मूळचें उपनांव पिंगळे. परंतु गंगभट्ट नांवाच्या त्याच्या एका पूर्वजांस सामवेद्यांकडील पुरोहितपणाची वृत्ति मिळाल्यामुळें त्यांजकडील धार्मिक कृत्यें त्यास सामवेदमंत्रानुरोधानें करावीं लागत ह्या कारणास्तव त्याच्या वंशजांस त्रिवेदी हें उपनांव पडलें.*

मल्लदेवानंतर त्याचा मुलगा चौन्दराज ह्यास कृष्णदेवानें आपला महा-प्रधान व महा–अमात्य केलें लक्ष्मीदेव नामक दुसऱ्या एका महाप्रधानानें कृष्णनृपतीस त्याचें राज्य सुस्थिर करण्याच्या कामीं साह्य केलें होतें. ह्या लक्ष्मीदेवाच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा जह्लण ह्यास कृष्णदेवानें त्याच्या बापाचा अधिकार दिला. ह्यावरून गुणी आश्रितांच्या क्षेमकुशलांकडे देव-गिरीच्या राजांचें केवढें लक्ष होतें व त्यांच्या पुत्रपौत्रांचेंही परिपालन करण्यास ते कसे तत्पर होते हें दिसून येतें. ह्या जह्लणाकडे कृष्णदेवाच्या गजसेने-चेंही अधिपत्य असून आपल्या धन्याच्या समागमें समरभूमीवरही ह्यानें तरवार गाजविली होती. ह्यानें सुभाषितांवर सूक्तिमुक्तावली नामक ग्रंथ तयार केला असून तो हल्लीं उपलब्ध आहे. शंकराचार्यांच्या वेदान्तसूत्र-भाष्यावरील वेदांन्तकल्पतरु नामक टीकाविषयक ग्रंथाचा कर्ता अमलानंद हाही कृष्णदेवाच्या विद्वान् आश्रितांपैकींच एक होता. कृष्णदेवानें गुर्जर राजाच्या विशाल सेनेचा संहार केला असें मागें वर्णिलें आहे. त्याशिवाय चोल, माळवा, त्रिपुर (येथील कलचुरी) आणि कोंकणांतील राजे ह्यांस ह्यानें युद्धांत जिंकिलें असा लेख आढळतो. परंतु अद्यापि कोंकणप्रांत यादवांच्या सत्तेखालीं पूर्णपणें आला नव्हता.

वीरमहादेव इ. स. १२६०–१२७१.

कृष्णदेवानंतर त्याचा धाकटा भाऊ महादेव हा इ. स. १२६० त

---

*. उ. को. प्रा. यजुर्वेदीय ब्रा. इतिहास, पृ. २८

गादीवर बसला. त्यास वीरमहादेव असेंही ह्मणत. हा सिंघणदेवाप्रमाणेंच मोठा प्रतापी राजा झाला. हेमाद्रि कवीनें महादेवाच्या पराक्रमांचें वर्णन पुढें लिहिल्याप्रमाणें केलें आहे:—

ततःकृष्णे राजन्यमर तरुणी चामरमरु
त्तरंगैरुत्तुंगं दिवि किमपि तेजः श्रितवति
परित्राता भूमेः समजनि जगज्जित्वरमहा ।
महादेवः सेवारसिक सकलक्ष्माभृतनुतः ॥ १ ॥
तिलंगक्षितिपालतूलनिचयप्रक्षेपचण्डानिलो
गर्जद्गुर्जरगर्वपर्वतभिदादंभोलिदोर्विक्रमः ।
हेलोन्मूलित कोंकण क्षितिपतिः कर्णाटलाटोद्भट—
क्षोणीपाल विडंवनः सहि महादेवः कथं वर्ण्यते ॥ २ ॥

ह्मणजे कृष्णदेव स्वर्गस्थ झाल्यावर महादेव भूपाल झाला. जगाला जिंकण्यासारखें त्याचें सामर्थ्य होतें, आणि सेवापरायण असे अनेक राजे त्याची कीर्ति गात असत. तैलंगणराजसेनासरूपी कापसाच्या राशीस दशदिशांस फेंकणारा तो एक प्रचण्ड वायूच होता; आणि गुजरातच्या उन्मत्त राजास तर त्याच्या बाहूंचा पराक्रम त्याच्या गर्वरूपी पर्वताचा भंग करणाऱ्या वज्राप्रमाणें वाटला, कोंकणच्या राजाचा संहार तर त्यानें बोलबोलतां केला; आणि कर्नाटक व लाट येथील राजांचा संपूर्ण मोड झाल्यामुळें त्यांची विटंबना झाली. तेव्हां कवि ह्मणतात, अशा बलाढ्य महादेवाच्या पराक्रमांचें वर्णन कोठवर करावें ?

वर निर्दिष्ट केलेला गुजरातचा राजा हा वीसलदेव असून कोंकणचा राजा सोम किंवा सोमेश्वर होय. हा सोम शिलाहारवंशांतील असून त्या वंशांतला उत्तरकोंकण प्रांताचा शेवटचा राजा होय. पूर्वीच्या यादवराजांनीं कोंकणावर स्वाऱ्या केल्या. परंतु तेथील राजांचा युद्धांत पराभव करून त्यांच्या जवळून यादवांचें सार्वभौमत्व कबूल करविल्यावर यादवांनीं त्यांचें राज्य हरण केलें नाहीं. महादेवाच्या वेळेस मात्र तसें झालें नाहीं. महादेवानें बरोबर मोठें सैन्य व शिकविलेले हत्ती घेऊन कोंकणावर स्वारी केली. सोमेश्वर त्यास युद्धास सामोरा आला. परंतु त्याच्या फौजेचा मोड होऊन त्यानें आपल्या आरमाराचा आश्रय धरिला पण महादेवानें तेथेंही त्याचा पराभव करून त्याचीं गलबतें समुद्रांत बुडविलीं व त्यांबरोबर सोमराजाचाही अंत झाला.

ह्या प्रसंगाचें वर्णन करितांना कवि हेमाद्रि ह्मणतात. " एतत्प्रतापो बहिरंबुराशे रौर्वोन्तरेप्यास्ति कुतः प्रयामि । चिरं विमृश्येति यदीय वैरी सोमेश्वरो । वाडवमेव यातः ॥ " ह्मणजे ह्या राजाचा प्रताप पृथ्वीवर भयप्रद वाटतो आणि जलावरही भयंकर वाटतो; तेव्हां आश्रयास जावें कोठें, हा विचार करून सोमेश्वरानें समुद्रांतील वडवानलाचा आश्रय धरिला. ह्मणजे सोमेश्वर सेनेसहित समुद्रांत बुडाला.

ह्याप्रमाणें कोंकणच्या राजाचा अंत झाल्यावर महादेव नृपतीनें कोंकणप्रांत देवगिरीच्या राज्यास जोडला, व पुढें ह्मणजे सुमारें सन १२६० पासून कोंकणप्रांतावर अधिकार चालविण्यासाठीं देवगिरीच्या राज्यांतून दंडनायक व महाप्रधान ह्मणजे गव्हर्नर नेमिले जात असत. महादेवाच्या वेळचे अठरा प्राचीन लेख उपलब्ध झाले आहेत. त्यांत त्यास प्रौढप्रतापचक्रवर्ती, भुजबल प्रतापचक्रवर्ती, आणि भुजबलप्रौढप्रतापचक्रवर्ती हीं बिरुदें लाविलेलीं आढळतात. त्याच्या महा प्रधानांत तोरगलेय देवरस (सन १२६४) सिंगय्य देवण नायक (स. १२६४), महाप्रधान व सर्वाधिकारी तिप्परस (स. १२६९) आणि महाप्रधान व सर्वाधिकारी वित्तरस (स. १२७०) हीं नावें आढळतात. परंतु महादेवाच्या दरबारांतील प्रधानांत व मंत्र्यांत अत्यंत महत्वाचें नांव ह्मटलें ह्मणजे हेमाद्रि. हा महादेव राजाचा मंत्री असून त्याजकडे श्रीकरणाधिप हा हुद्दा होता. ह्यासंबंधानें आपल्या राजप्रशस्तींत हेमाद्रि ह्मणतातः—

सा संपत्तदिदं यशो बलमिदं सोयं प्रतापो महा-
नेकैकं पृथिवीभृतो भुवि महादेवस्य लोकोत्तरम् ।
यस्य श्रीकरणाधिपः स्वयमयं हेमाद्रिसूरिः पुरः
प्रौढप्रातिभवर्ण्यमान विलसद्वंशो भृषं शोभते ॥

ह्मणजे पृथ्वीवरील राजांमध्यें जी संपत्ति, जें यश, जें बल आणि जो प्रताप लोकोत्तर ह्मणून मानिला असेल, तो प्रताप, ती संपत्ति तें बल आणि तें यश हीं एकट्या महादेव नृपतीच्या ठायीं एकवटलीं आहेत. त्या प्रौढप्रतापचक्रवर्ती राजाच्या दरबारांत श्रेष्ठ बुद्धिमत्ता आणि विद्वत्ता ह्यांनीं विभूषित झालेल्या वंशांत जन्मलेला मी हेमाद्रि पंडित "श्रीकरणाधिप" ह्या अधिकारावर उत्तम प्रकारें शोभतों.

हेमाद्रि हा जातीचा माध्यंदिन वाजसनेयी यजुर्वेदी ब्राह्मण, गोत्र वत्स, प्रवर पांच, भार्गव, च्यावन, आप्नवान, और्व आणि जामदग्न्य, आणि कुलस्वामीण म्हाळसा किंवा महालसा. ह्याच्या बापाचें नांव कामदेव, आजाचें नांव वासुदेव, आणि पणज्याचें नांव वामन. हेमाद्रि हा मोठा शूर व राजकार्यधुरंधर असून, फार विद्वान्, धर्मशास्त्रज्ञ आणि धर्मशील असा होता. तो उत्तम संस्कृतज्ञ आणि कवि होता. त्यानें धर्मशास्त्रावर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांत चतुर्वर्गचिंतामणि हा मुख्य होय, ह्याचे चार भाग आहेत. म्हणजे १ व्रतखंड, २ दानखंड, ३ तीर्थखंड, ४ मोक्षखंड. परिशेषखंड नांवाचा आणखी एक ग्रंथ ह्यानें केला आहे. त्यांत प्रायश्चित्त, श्राद्ध व निरनिराळ्या देवता ह्यांच्यासंबंधानें विवेचन केलें आहे. हे सर्व ग्रंथ हल्लीं कलकत्त्यास छापले आहेत. आणखीही ह्यानें बरेच ग्रंथ केले आहेत. ह्यासंबंधानें डॉ. भांडारकर महाराष्ट्र देशाच्या प्राचीन इतिहासांत लिहितात कीं, हे सर्व ग्रंथ हेमाद्रीनेंच लिहिले असतील किंवा नाहीं ह्या बद्दल शंका उत्पन्न होते. पण आमच्या मतें अशी शंका घेण्याचें कांहींच कारण नाहीं. नागानंदासारखें उत्तम काव्य जर श्रीहर्षासारख्या राजानें लिहिलें आहे, नीतिशतकादिशतकत्रयांसारखी रुचिर कविता जर राजा भर्तृहरीनें लिहिली आहे, तर मग मंत्री हेमाद्रिसारख्या विद्वान् ब्राह्मणानें वर सांगितलेले ग्रंथ स्वतः लिहिले असें मानण्यास प्रत्यवाय दिसत नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं हेमाद्रि मोठा धार्मिक ब्राह्मण होता; तेव्हां असा धर्मशील मंत्री लटकेंच आपलें नांव एखाद्या ग्रंथास देईल असें संभवत नाहीं. आणखीही तिसरी गोष्ट लक्षांत ठेविलीं पाहिजे कीं, आपले बहुतेक सर्व महाराष्ट्रकवि आणि संत हे देशस्थ ऋग्वेदी किंवा यजुर्वेदी ब्राह्मण होते. ज्ञानदेव, चांगदेव, मुकुंदराज, हे तर यजुर्वेदी देशस्थ म्हणजे हेमाद्रीचेच संबंधी किंवा जातभाई, आणि बहुतेक समकालीन होते. तेव्हां ज्ञानदेवांनीं जर ज्ञानेश्वरीसारखा दिव्य ग्रंथ केला, तर त्याच वेळेस व त्याच राज्यांत हेमाद्रीनेंही धार्मिक विषयांवर ग्रंथ लिहिले ह्यांत कांहीं अयथार्थ नाहीं. प्रस्तुत लेखांत हेमाद्रीच्या राजप्रशस्तींतील माहितीचा उपयोग जागजागीं केला आहे; आणि ही राजप्रशस्ति शोधून काढण्याचें व ती प्रकाशांत आणण्याचें अवघें यश विद्वद्वर्यविभूषण डॉ. भांडारकर ह्यांसच दिलें पाहिजे. ह्या राजप्रशस्तींतील माहिती इतकी विश्वसनीय आहे कीं,

ती एक यादव वंशाचा त्रोटक इतिहासच होय; आणि त्यांतील कविता इतकी रसाळ व अलंकारमंडित आहे कीं, ती वाचल्याबरोबर कवीच्या काव्यकौशल्याचें आणि देवगिरि यादवांच्या अतुल प्रतापाचें चित्र वाचकांच्या डोळ्यापुढें उभें राहतें. म्हणून हेमाद्रीस महाराष्ट्रदेशाचा पहिला इतिहासकार म्हटल्यास वावगें होणार नाहीं. आपल्या महाराष्ट्रांत तर हेमाडपंत ह्या नांवानें त्याची कीर्ति अद्यापही गाजत आहे. महाराष्ट्रदेशांत मोडी लिपी पहिल्यानें हेमाद्रीनेंच प्रचारांत आणिली असें म्हणतात. दंतकथा अशी आहे कीं, ही मोडी लिपी हेमाद्रीनें लंका म्हणजे सिलोन येथून आणिली. तेथूनच त्यानें एक नवीन धान्य आणिलें आणि त्याच्यायोगानें राजास (रामराजास) दृष्टिपात झाला होता तो दूर झाला. ह्यानें पुष्कळ ठिकाणी देवळें, तलाव इत्यादि लोकोपयोगी कामें केलीं, आणि त्यानें बांधलेल्या देवळांस हेमाडपंती देवळें म्हणतात.

महादेव नृपतीचें हें त्रोटक चरित्र संपविण्यापूर्वी एक गोष्ट सांगावयाची राहिली आहे. ती ही कीं, शिशु, अबला आणि शरण आलेला ह्यांचें संरक्षण करणें हें जें यादव मराठ्यांचें ब्रीद—आणि जें शिवाजी महाराजांनीं उत्तम रीतीनें पाळिलें होतें—तें महादेव पूर्णपणें जाणत होता. * अंध्र देशच्या राजाला हें पूर्ण अवगत होतें, आणि म्हणून त्यानें आपल्या गादीवर आपली कन्या रुद्रम्मा हिला बसवून आपण तपश्चर्येस गेला. महादेव नृपतीनें त्या राज्यांतील हत्ती व इतर राजचिन्हें नेलीं; परंतु राज्यावर स्त्री असल्यामुळें तिला कोणत्याही प्रकारचा उपद्रव केला नाहीं.

आमगदेव इ. स. १२७१.

हेमाद्रीनें लिहिलेल्या राजप्रशस्तींत महादेवानंतरच्या राजांचा मुळींच उल्लेख नाहीं ही दुःखाची गोष्ट होय. परंतु स. १२७२ तील रामदेवाच्या पैठण येथील एका दानपत्रांतील लेखांत रामदेवानें आपल्या भुजबलानें महादेवाचा मुलगा आमण ह्याजपासून देवगिरीचें राज्य काबीज केलें असा लेख आढळतो. ह्याशिवाय ह्या राजासंबंधानें आणखी हकीकत उपलब्ध नाहीं.

---

* अयं शिशुस्त्री शरणागतानाम् हंता महादेवनृपो न जातु । इत्थं विनिश्चित्य ततो तिभीतैरंध्रैः पुरंध्री निहिता नृपत्वे ॥ हेमाद्रिः

रामदेव इ. स. १२७२–१३०९.

रामदेव हा कृष्णदेवाचा मुलगा. रामदेवाच्या वेळचे चोवीस लेख हल्लीं उपलब्ध झाले आहेत. त्यांत त्यास " प्रौढप्रतापचक्रवर्ती " " भुजबलप्रौढप्रतापचक्रवर्ती, " व " यादवचक्रवर्ती " हीं बिरुदें लाविलीं आहेत. ह्या लेखांत त्याच्या कार्कीर्दीतील महामंडलेश्वर व महाप्रधानांपैकीं कांहींचीं नांवें मिळतात. महाप्रधान अच्युत नायक हा इ. स. १२७२ त कोंकणांतील साष्टी प्रांताचा महाप्रधान व दंडनायक ह्मणजे गव्हरनर होता. महामंडलेश्वर सालुवदेव ह्याजकडे स. १२७७–८० पर्यंत " समस्त सैन्याधिपति " हा अधिकार होता. इ. स. १२८९–९० त कृष्णदेव नांवाचा भारद्वाज गोत्रांतील यजुर्वेदीय ब्राह्मण समस्त कोंकण प्रांताचा महाप्रधान व दंडनायक होता. हेमाद्रि कवि रामदेवाच्या राज्यांतील मंत्रिपदावर असून त्यांच्याकडे पूर्वींचाच ह्मणजे श्रीकरणाधिप हा अधिकार होता. हेमाद्रीनें रामदेवाच्यासंबंधानें फारसा उल्लेख केलेला आढळत नाहीं, किंवा त्यांच्या राजप्रशस्तींतही रामदेवाचीं प्रशंसा नाहीं, ह्यावरून रामदेवाच्या निधनापूर्वींच हेमाद्रि स्वर्गस्थ झाले असावे असें वाटतें.

रामदेवाच्या अमदानींत मराठ्यांस अभिमान मानण्यासारखीं युद्धें झालीं नाहींत किंवा सिंघणदेवाप्रमाणें यादवांचा यशोदुंदुभि हिमाचलापासून तो रामेश्वरापर्यंत गर्जला नाहीं हें खरें; तथापि, संस्कृत आणि प्राकृत वाङ्मयांच्या बाजूनें पाहिलें तर रामदेवाच्या वेळीं बरींच विद्वद्रत्नें उदयास आलीं. हेमाद्रिसारखा विद्वान् रामदेवाच्या वेळीं होता व त्यास राजाश्रय होता हें मागें दर्शविलेंच आहे. बोपदेवही ह्याच राजाच्या अमदानींत उदयास आले. बोपदेवांच्या बापाचें नांव केशव व गुरूचें नांव धनेश. ह्यांची मूळचीं जन्मभूमि वऱ्हाड प्रांतांतील सार्थ नांवाचा गांव. बोपदेवास हेमाद्रीचा मोठाच आश्रय होता, व हें त्यानें आपल्या भागवतावरील टीकेच्या शेवटीं "विदुषा बोपदेवेन मंत्रिहेमाद्रि तुष्टये" या शब्दांनीं व्यक्त केलें आहे. बोपदेवानें व्याकरण, वैद्यक, अलंकार, धर्मशास्त्र इत्यादि विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. मगधबोध ह्मणून बालभाषेवर त्यानें एक व्याकरण-ग्रंथ लिहिला आहे. ह्या ग्रंथांत मागधी, पैशाची, शूरसेनी आणि महाराष्ट्री ह्या भाषांसंबंधानें नेम सूत्रें असून बंगाल्यांत विद्वानांमध्यें ह्या ग्रंथाची योग्यता मोठी मानिली

आहे असें ह्मणतात. त्याप्रमाणेंच हरिलीला, मुक्ताफल, धातुपाठ, छंदःशास्त्र-कोश, कविकल्पद्रुम, आणि कविकामधेनु, ह्या ग्रंथांचा कर्ताही बोपदेवच होय असें मानण्यांत येतें. हरिलीला आणि मुक्ताफल हे संस्कृत ग्रंथ भागवतधर्मविषयक असून वैष्णवांमध्यें ह्यांची योग्यता मोठी मानिली जाते. शतश्लोकीनामक आयुर्वेदविषयक ग्रंथही बोपदेवानेंच लिहिला असें ह्मणतात. ह्यावरून बोपदेवाची विद्वत्ता किती थोर होती हें लक्षांत येईल.

आपल्या प्रिय मराठी भाषेच्यासंबंधानें तर हा काळ अत्यंत महत्वाचा होता. निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव आणि मुक्ताबाई ही पुण्यशाली मराठी संतकविमंडळी ह्याच रामदेवाच्या राज्यांत उदयास आली. ज्याप्रमाणें हेमाद्रि, बोपदेव, चांगदेव, मुकुंदराज, शार्ङ्गधर आदिकरून विद्वानांस मागील यादवनृपतींचा आश्रय होता, त्या प्रमाणेंच ज्ञानदेवासही होता. आणि ही गोष्ट प्रौढप्रतापचक्रवर्ती यादवनृपतींच्या संस्कृत आणि प्राकृत वाङ्मयांवरील प्रेमाची साक्ष देते. ज्या ज्ञानखाणि ज्ञानदेवांनीं मराठी वाचकांस आपली भावार्थदीपिका देऊन श्रीमद्भगवद्गीतेच्या गूढार्थावर ज्ञानाचा प्रकाश पाडिला, आणि तेणेंकरून महाराष्ट्रवाङ्मयास शोभा आणिली, त्या पुण्यशाली ज्ञानदेवाची थोरवी किती वर्णावी ! ही ज्ञानदेवाची भावार्थदीपिका ह्मणजे आपली पवित्र ज्ञानेश्वरी, रामदेवाच्या राज्यांत शक १२१२ मध्यें तयार झाली. ह्यासंबंधानें ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं ओंव्या आढळतातः—

> ऐसे युगीं परिकळीं । आणि महाराष्ट्र मंडळीं । श्रीगोदावरीच्या कुळीं दक्षिणिलीं ॥ १ ॥ त्रिभुवनैक पवित्र । अनादिपंचक्रोजक्षेत्र । जेथ जगाचें जीवनसूत्र श्रीमहालया असे ॥ २ ॥ तेथ यदुवंश विलास । जो सकळ कला निवास । न्यायातें पोषी क्षितीश । श्रीरामचंद्र ॥ ३ ॥ तेथ महेशान्वय संभूतें । श्रीनिवृत्तिनाथसुतें । केलें ज्ञानदेवें गीते । देशीकार लेणें॥ ४॥ शके बाराशें बारोत्तरें । तैं टीका केली ज्ञानेश्वरें । सच्चिदानंद बाबा आदरें लेखकु जाहला ॥ ५ ॥

ह्यांत ज्ञानदेवांनीं रामदेवास सकळ—कलानिवास व न्यायी हीं विशेषणें देऊन त्याची प्रशंसा केली आहे. यावरून रामदेव राजा स्वतः विद्वान् असून गुणिजनांचा चाहता व न्यायानें राज्य करणारा होता असें दिसतें, व ज्ञानदेवास त्या राजाचा आश्रय असावा असें मानण्यास हरकत दिसत नाहीं. ज्ञानदेवांनीं आपल्या भावार्थदीपिकेनें भक्तिमार्गावर

प्रकाश पाडिला आणि तेणेंकरून सर्व भाविकांस व भगवद्भक्तांस–मग ते ब्राह्मण असोत किंवा शूद्र असोत, मुक्तीचें द्वार मोकळें केलें. ही केवढी मोठी परोपकाराची गोष्ट केली!

ज्ञानदेवाच्या वेळेस आमच्या ब्राह्मणांत व क्षत्रियांत देखील कर्मठपणाचें प्रस्थ फार माजलें होतें. देशांत जिकडे तिकडे शांतता असल्यामुळें व आमचें (विशेषतः देशस्थ ब्राह्मणांचें) यादवराजांपाशीं विशेष वजन व विशेष मान असल्यामुळें आमच्या कर्मठ ब्राह्मणांनीं राजांची प्रवृत्ति कर्मकांडाकडे विशेष वळविली, व ह्यामुळें कृष्णदेव, रामदेव यांसारखे यादवराजे कर्मपंथपरायण ह्मणजे यज्ञयागादि कृत्यांतच आपली इतिकर्तव्यता, खरा मोक्ष मार्ग, आणि प्रजेचें खरें हित आहे असें मानूं लागले. आपण कर्मठ आहों, यज्ञ यागादि कृत्यें करितों, गोब्राह्मणांचा प्रतिपाळ करितों, मंत्री हेमाद्रीनें व्रतखंडांत वर्णिलेलीं अनेक व्रतें, उपोषणें आचरितों. आणि संताचें व विद्वानांचें संगोपन करितों. तेव्हां, अर्थात्, भगवंताची आपणावर कृपा आहे, परमेश्वर आपला पाठीराखा आहे, असा त्यांच्या मनाचा ग्रह झाला. कवीनें ह्मटलें आहेः–"पाठीशीं असतां भगवंत। कृतांतही करूं न शके घात। अपाय ते उपाय होत। विघ्नें निरसत सर्वही॥" ह्मणून आपण अजिंक्य आहों असें रामदेवास व त्याच्या वेळच्या महाराष्ट्रीयांस वाटूं लागलें. त्यामुळें, यवनांनीं कोणते देश काबीज केले, हिंदूंची कोणकोणतीं राज्यें किंवा घराणीं बुडविलीं, यवनांचें सैन्य किती आहे, तें कोठपर्यंत चाल करून आलें, तें देवगिरीवरही एक दिवस चालून येण्याचा संभव आहे किंवा नाहीं, आल्यास त्याच्या प्रतिकारार्थ काय काय उपायांची योजना आधींच करून ठेवावी, हिंदुधर्म व हिंदुस्थानाचें स्वातंत्र्य ह्यांच्या संरक्षणासाठीं भरतखंडांतील सर्व हिंदुराजांचें ऐक्य व त्यांच्या सैन्याचें सम्मेलन करावयास पाहिजे किंवा कसें, कठिण प्रसंग आल्यास आपल्या सैन्याची शत्रूंशीं टक्कर देण्याइतकी तयारी आहे किंवा नाहीं, आणि तसाच आणीबाणीचा प्रसंग गुदरल्यास आपल्या राज्यांतील चौऱ्यांयशीं किल्ल्यांपैकीं कांहींची आपल्या व सैन्याच्या बचावाकरितां निर्भय आश्रयाची जागा ह्मणून योजना करून ठेविली आहे किंवा नाहीं? इत्यादि गोष्टींकडे राम-

देवाचें लक्ष गेलेलें दिसत नाहीं. कारण ह्या गोष्टींकडे जर रामदेव व त्याचे मुत्सद्दी ह्यांनीं लक्ष दिलें असतें तर दिल्लीच्या कपटी व विश्वासघातकी अल्लाउद्दीनें फक्त ८००० स्वारांनिशीं देवगिरीस येऊन यादवांच्या आजिंक्य मानलेल्या सैन्याबरोबर टक्कर देण्याचें साहस केलें नसतें. पण एवढ्या लहान फौजेनिशीं दिल्लीच्या बादशाहाचा पुतण्या हां हां ह्मणतां देवगिरीवर चालून येऊन अजिंक्य मानलेल्या यादवसैन्याचा पराभव करितो, आणि क्षणांत यादवांचें साम्राज्य आणि सार्वभौमत्व नष्ट करितो, ह्याचें कारण काय, ह्याचा प्रत्येक स्वदेशभक्तानें व महाराष्ट्राचा अभिमान बाळगणाऱ्या प्रत्येक महाराष्ट्रीयानें शांत चित्तानें विचार केला पाहिजे.

येथवर आपल्या महाराष्ट्रीय यादवांच्या साम्राज्यवैभवाचें व त्यांच्या पराक्रमांचें वर्णन केलें, व यादव नृपतींचें संस्कृत व प्राकृत वाङ्मयांवर किती प्रेम होतें हेंही सांगितलें. पुढील भाग ह्मणजे देवगिरीच्या साम्राज्याची आणि राज्याचीही परिसमाप्ति हा होय. हें कथानक अत्यंत खेदजनक आहे. पण विशेष दुःखाची गोष्ट ही कीं, आमच्या सांप्रतच्या दयाळु राज्यकर्त्यांनीं त्यांच्या समजाप्रमाणें **विश्वसनीय** ह्मणून ठरविलेल्या हिंदुस्थानाच्या किंवा महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासास ह्या खेदजनक कथानकापासूनच आरंभ होतो; आणि आमच्या पाठशाळांतून व कॉलेजांतूनही ह्या उद्वेगजनक प्रसंगापासून आरंभ झालेल्या हिंदुस्थानाच्या इतिहासाचें शिक्षण मिळत असल्यामुळें हें कथानक आपणां सर्वांस अवगत आहे. ह्मणून त्याचें येथें निरूपण करीत नाहीं. आमच्या देशाचा व विशेषतः आमच्या महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास आह्मांलाच जर माहीत नव्हता व अद्यापि पुष्कळांस तो अवगत नाहीं, तर मग आमच्या परकीय राज्यकर्त्यांला त्याची यथार्थ माहिती कोठून असणार! ह्यासाठीं स्वदेशाचा अभिमान बाळगणाऱ्या प्रत्येक महाराष्ट्रीयानें देवगिरीच्यां यादवांच्या साम्राज्येतिहासाचें मनःपूर्वक परिशीलन केलें पाहिजे.

शुद्ध मराठी शब्दांचें युरोपियन शब्दांशी साम्य.

(लेखक—श्रीयुत मोरेश्वर वासुदेव कर्वे.)

संस्कृतोत्पन्न आणि देशी असे मराठी शब्दांचे दोन वर्ग करितात. महाराष्ट्रांतील भिल्ल, रामोशी, कोळी वगैरे द्राविडीय जातीच्या लोकांच्या भाषेंतले मराठींत मिसळलेले शब्द ‘ देशी ’ या वर्गांतले असून ते आर्य भाषेंतले नाहींत, असा सार्वत्रिक समज आहे. शोधकदृष्टीनें पाहतां हा समज खरा वाटत नाहीं. वैदिक आणि लौकिक जेवढे शब्द संस्कृत भाषेंत आढळतील, तितकेच प्राचीन आर्य भाषेंतले, अशा समजुतीवर वरील तर्क बांधिला आहे, असें वाटतें. मराठींतील देशी वर्गांतील कित्येक शब्द युरोपांतील फार दूरच्या देशांत अद्यापिही किंचित् रूपांतरानें व अर्थांतरानें प्रचारांत राहिले आहेत. रूपांतर ओळखतां येतें, अर्थांतराचा उलगडा करितां येतो. आर्येतरांच्या संगतीनें देशी शब्द बोलणारे द्रविड वगैरे लोक विंध्याद्रीपासून आइसलंडापर्यंत पसरले होते अशी दुसरी कल्पना करावी लागते. या दुसऱ्या कल्पनेस इतिहासाचा आधार नाहीं. अर्थात् देशी शब्द वैदिक किंवा लौकिक संस्कृत कोशांत नसले तरी, ते आर्य भाषेंतले आहेत असें अनुमान करणें ओघास येतें. या अनुमानाच्या सिद्धीसाठीं मराठींतील कांहीं देशी शब्दांची व्युत्पत्ति खालीं दिली आहे. तिचा परिषदेनें विचार करावा अशी सविनय प्रार्थना आहे. व्युत्पत्ति देतांना मराठी शब्दाशीं अगदीं मिळता असेल तोच परभाषेंतला शब्द येथें दिला आहे. क्वचित् रूपांतराचा किंवा अर्थांतराचा उलगडा केला आहे.

‘ देशी ’ मराठी.	परभाषेंतला शब्द.
१ अननस	Ger. Ananas.
२ असा	Danish Saa, English so.
३ अळी	English alley.
४ आळवणें	Latin allo to nourish.
५ आत्या, प्राकृत अत्ता,	Eng. aunt.
६ इश्श	Eng. pshaw.
७ उजून	Eng. again.
८ काठ	Eng. skirt. यांत आरंभींच्या जोडाक्षरांतील पहिल्या वर्णाचा मराठींत लोप झाला आहे. याच नियमानें दुसऱ्याही कित्येक शब्दांचीं मराठींतील रूपें ओळिखतां येतात.
९ कोड (वीस)	Eng. score. वरील नियमाप्रमाणेंच मराठी शब्दाचें रूप.

१० कोरणें	Eng. carve.
११ केव्हां	Scottish quehen.
१२ कळप	Eng. club. वरील नियमाप्रमाणें.
१३ खाट	Eng. cot, वैदिक कट=प्रेत पुरण्यासाठीं केलेली जागा. Greek cata.
१४ खोपा (केसांचा)	Ger. kopf a head.
१५ गाडा	Eng. cart.
१६ गल्ली	Welsh gwely, a group of kinsmen.एका गोतावळ्याचे लोक राहण्याची जागा.
१७ गमणें (खेळणें)	Old Germ, gaman sport not necessarily शिकार, Eng. game.
१८ गाठ	Eng. knot.
१९ गुडा, गुंठी	Eng. junta.
२० चिडवणें	Eng. chide.
२१ त्रिएणें	Fng. tare.
२२ चीप (ढलपी)	Eng. chip.
२३ जाणें	Gern. gan, Eng. go.
२४ जबडा, जाभाड	Armonian javed. व्ह चा भ होतो. जिव्हा, जीभ. केव्हां कभी. नाभी Navel.
२५ टेंभा	Eng. stem. वर दिलेला जोडाक्षरांतील प्रथम वर्णाच्या लोपाचा नियम येथें लागू पडतो. 'म्' ला स्पष्ट रूप देण्यासाठीं 'ब' किंवा 'भ' ची भर देण्याची गरज असते. Eng. beam. मराठींत बिंब झाला आहे. कोम कोंभ, किंवा कोंब, शेम शेंब, गभीर गंभीर, हीं वरील नियमाचींच रूपें दिसतात.
२६ ठोकणें	Eng. thash.
२७ ठणकणें	Sax. thunkan.
२८ डुंबणें, डुबणें, डूब देणें	Danish dib, Gothic diupan, Eng. deep.
२९ ताल (डोंगरी शेत)	Ger. tal Eng. dale.
३० थापणें	Eng. tap.
३१ दोन	Eng. twain.

३२ दडणें	Eng. darn.
३३ दाबणें	Eng. dab.
३४ दंव	Eng. dew.
३५ दुप्पट	Ger. doppelt.
३६ धकटी	Danish degty सं. दह.
३७ धजणें	Ger. taugen, Sax. dugen.
३८ धोतर	Greek zoster. ग्रीक लोक झोस्तर नेसले ह्मणजे हुबेहुब हिंदु दिसत असतील. (Ency. Brit.–costume शब्दाखालीं figure No. 3 पहा.)
३९ नड	Eng. need. ज्या वस्तूची नीड (गरज) आहे त्या वस्तूचा अभाव ही एक नड आहे. अडचण आणि गरज यांचा संबंध नीड आणि नड या दोन शब्दांत दिसून येतो.
४० नको	Latin nego, Swedish neka.
४१ नीट	Eng. neat.
४२ नारिंग	Spanish naranja.
४३ नुकता	Ger. nachste. मराठींत नुकता शब्द विवक्षित कालाच्या किंचित् 'आधीं' या अर्थानें वापरतात. जर्मन भाषेंत 'नंतर' या अर्थानें तो वापरण्याचा प्रसार असावा.
४४ पोट प्रा. पोट्ट	Latin. pantex.
४५ परसू or परूस	Eng .park, Sax. pearruc.
४६ पिटणें	Eng. beat, Sax. beatan.
४७ पैका	Latin pecus.
४८ पावडें	Eng. spade. जोडाक्षराचा वरील नियम लागू.
४९ पोर	Latin puer, a child.
५० पिंजणें	Eng. spin.
५१ फाल	Eng. plough.
५२ फळी	Eng. plank. फाळ आणि फळी हे दोन शब्द इंग्रजी भाषेंतील तत्सदृश शब्दांच्या आरंभींच्या जोडाक्षराचे दोन वर्ण विभक्त करून सिद्ध होतात. या नियमाचीं उदाहरणें शेंकडों आहेत.

५३ फार	Eng. far.
५४ बाज	Eng. bed.
५५ बांक (बसण्याचा)	Eng. bench.
५६ बांक (वाकण)	Eng. bent.
५७ बंद (बांधण्याचा)	Eng. band.
५८ बैल	Eng. bull.
५९ भोकणें	Eng bark.
६० भाट	Eng. bard.
६१ भाकर	Latin frangere. भाकर ह्मणजे मोडून खाण्याचा पदार्थ. सं. भंगुर.
६२ मोडणें	Frigian mede.
६३ म्यांव (मांजराचा शब्द)	Eng. mew.
६४ मुलगा	Gothic magula, या शब्दांत वर्णानुक्रम-विपर्यास आहे.
६५ लहान	Ger. liosan. यांत मध्यस्थ 'स'चा मराठींत 'ह' झाला आहे.
६६ लकणें (लिकणें)	Eng. lurk.
६७ लख्ख	Latin lux, Eng. lucid.
६८ लहर	Eng. leisure 'स'चा 'ह' लीझर ह्मणजे विश्रांति. लहर इच्छेस येईल तेव्हां, अर्थात् अन्य व्यवसायानें चित्त व्यग्र नसेल तेव्हां.
६९ लादणें	Eng. load.
७० लागणें	Eng. lag.
७१ लुड	Eng. lea.
७२ लठ्ठ	Icelandic lutza.
७३ लाड	Eng lull.
७४ लाट (मोठा लाभ)	Eng. lot.
७५ वाट (पाहणें)	Eng. wait
७६ वाण (गरज)	Eng. want.
७७ वाईट	Anglo saxon baed. सॅक्सन भाषेंतील शब्दांत डी (d) वर्णापूर्वी इ (e) हा वर्ण होता, त्याचा लोप होऊन हल्लीं इंग्रजींत bad असें रूप झालें आहे.
७८ वर	Armorian var., सं. उपरि.

७९ शिजणें	Eng. seeth. सं. सीद.
८० सूप (पाखडण्याचें) प्रा. सुप्प.	Swedish sopa, Eng. sweep.
८१ सुकणें	Eng. saak.
८२ सुटणें, सुटयो !	Eng hoot., सुटून जा, चालता हो.
८३ साद	Eng. sound.
८४ हळू	Eng. slow. जोडाक्षराचे अवयव मराठींत विभक्त झाले.
८५ हिडिस	Eng. hedeous.
८६ रहाट	Ger. rad a wheel. मराठींत 'र' नंतर 'ह' फार जास्त आला आहे. काढणें, बाढला, वहाडला असे शब्द पुष्कळ ऐकण्यांत येत आहेत. रहाट शब्द याच प्रकारानें तयार झाला आहे.
८७ गंज (ढीग)	Ger. ganz total.
८८ नाकटा	Ger. neekt
८९ रुंद	Ger. rund, round. जर्मन रुंद शब्दाचा अर्थ वाटोळा असा आहे. वाटोळेपणा हा विस्ताराचा एक प्रकार आहे आणि या दृष्टीनें मराठींतील रुंदीचा त्या शब्दाच्या अर्थांत समावेश होतो.
९० जिगजीग	Ger. giezig. लोभी. लोभी माणूस पैसा देतांना फार जिगजीग करितो.
९१ थोपणें	Eng. stop. पहिल्या s चा लोप.
९२ पोट (हाताचें)	Ger. pfote a paw. जर्मन फोट चा मराठींत अर्थ पंज्याचा एक अवयव असा झाला.

आणखीही कित्येक शब्द आहेत; पण त्यांच्याविषयीं अजून मला संशय आहे म्हणून येथें दिले नाहींत.

यावरून देशी या वर्गातील शब्दांशीं साम्य असलेले दुसरे पुष्कळ शब्द स्वीडिश, आइसलांडिक, डेनिश, जर्मन, इंग्लिश, स्पॅनिश, लॅटिन, आणि ग्रीक वगैरे अनेक भाषांत असले पाहिजेत असें अनुमान होतें. असे शब्द शोधून काढणें फार श्रमाचें काम आहे, तें कोणाही एकाला साध्य नाहीं. परिषदेंतील विद्वानांनी असे शब्द शोधून काढण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांचे प्रयत्न वायां जाणार नाहींत असें मला वाटतें.

मराठी व्याकरणाचाही युरोपियन अर्वाचीन भाषांच्या व्याकरणाशीं निकट संबंध असावा असा माझा समज आहे. पुढें एखादे प्रसंगी यां संबंधाचा सविस्तर खुलासा करण्याचा माझा हेतु आहे आज थोडेसें दिग्दर्शन मात्र करितों.

१ लघुत्वसूचक मराठी गी प्रत्यय स्कॅाटिश भाषेत Kie असा आहे. उ० पोरगी. स्काटिश doggikie लहान कुत्रें.

२ लघुत्वसूचक स्कॅाटिश is प्रत्यय मराठींत ई असा आहे. वासरी, रेडी, मांजरी. सकृद्दर्शनीं हीं रुपें स्त्रीलिंगी दिसतात, हें खरें.

३ लघुत्वसूचक लॅटिन lus मराठींत रु या रूपानें राहिला आहे. वासरूं, मेंढरूं, वाघरूं.

४ लघुत्वसूचक फ्रेंच et मराठी नुसता 'ट' झाला आहे. हलका हलकट, हिरवा, हिरवट.

५ मेसोगाथिक लघुत्वसूचक la मराठींत डा झाला आहे. म्हतारा, म्हातारडा.

६ पुलिंगी नामास स्त्रीलिंगी रुप देणारा मराठी ईण प्रत्यय साक्सन भाषेत en असा आहे. god, gyden देवी.

७ षष्ठीचा मराठी प्रत्यय चा आणि इंग्रजी s हे एकच आहेत. संस्कृत स्यचीं हीं दोन रूपांतरें होत. च आणि स हे वर्ण परस्पर विनिमेय आहे. चंद्रगुप्त, संद्रकोटस, चऊल, सेऊल, खुर्ची, खुर्सी, कैचा, कैसा.

८ पंचमीचा मराठी प्रयत्न हून हा जर्मन von शब्दाशीं एकरूप दिसतो. von चा अर्थ पासून किंवा—चा (from or of) असा आहे.

९ सप्तमीचे प्रत्यय ई आं इंग्रजींत in व on या अव्ययांच्या रूपानें राहिले आहेत. प्राचीन काळीं मराठी प्रत्ययांप्रमाणें त्यांचा विनियोग मुख्य शब्दानंतरच होत असे. गाथिक भाषेत घरीं असें म्हणावयाचें असल्यास घर+इन् असें म्हणत असत.

१० मुख्य शब्दानंतर प्रत्यय योजिण्याच्या या नियमास अनुसरून मराठींत कर धातूपासून कर+ईल, करील असें भविष्यकाळचें रूप होतें. तसेंच प्राचीन काळीं will do बद्दल do-'ill असें म्हणत.

११ मराठींत यावें अशी विध्यर्थी रूपें होतात. गाथिक भाषेंत धातूला विध्यर्थी रूप देण्यासाठीं at असा प्रत्यय लावीत असत.

सर्वांचा विचार करितां युरोपांतील गाथिकभाषेशीं मराठी भाषेच्या व्याकरणाचा बराच निकट संबंध असावा असें वाटतें. दुसऱ्या भाषांच्या अभ्यासाची मदत होईलच. हा विषय फार विस्तीर्ण आहे. अनेक विद्वानांच्या मदतीशिवाय तो नांवारूपास यावयाचा नाहीं. मराठी भाषेचा खरा उगम संस्कृत आणि द्रविड या मध्येंच आहे, ही कल्पना सोडून आपण युरोपांत जाऊन त्याचा शोध केला पाहिजे. इतकेंच आजच्या प्रसंगीं मला सुचवावयाचें आहे.

या विषयासंबंधानें मला कोणी कांहीं सूचना केल्यास मी त्यांचा अतिशय आभारी होईन.

श्रीमत्सयाजीगुणवर्णनम्.

(ले. रा. रा. पांडुरंग गोविंद शास्त्री पारखी).

वटोदरे प्राक् प्रलयाब्धिमध्ये
निद्रालुरासीद्भगवान् मुकुन्दः
अत्रैव तस्माद्वसतेरमुष्या
वटोदराख्या प्रथितेह युक्ता ! ॥ १ ॥

विंशे स्ववर्षे वयसः सयाजि-
र्गुर्वीं स्वराज्यस्य धुरं दधार
विस्मापयत्यन्यनृपान् सुबुद्धिः
प्रजाःप्रशास्येह सुराजनीत्या ॥ २ ॥

विराजते ज्ञानगुणश्रिया बुधो
राज्यश्रियाश्लिष्टतनुः सयाजिराट्
तथापि यो गर्वमुवाह नाल्प-
मेतत्सुयुक्तं नृपतेर्विशेषतः ॥ ३ ॥

चकास्त्यसौ राज्यपदाधिरूढो-
राजा सयाजिर्नृपमण्डले तथा
औत्तानपादिः[1] सुपदं भमण्डले[2]
संराजते प्राप्य परानुकम्पया[3] ॥ ४ ॥

हूणादयश्चार्यजनाः[4][5] सयाजे-
र्वन्दंत्यजस्रं शुभपाणिपादम्[6]
यत्सद्वचोभिः सचिवोऽपि राज्ञ्याः
प्रभूरिपन्[7] हर्षमगादगाधम्[8] ॥ ५ ॥

रत्नाकरो[9] जन्तुसहस्रपोषको[10]
राजा[11] कलापूर्णतनुः[12] सयाजिराट्

---

१ ध्रुव. २ नक्षत्रमंडले. ३ परमेश्वर कृपेनें. ४ युरोपियनादिक. ५ हिंदू इ०. ६ पाणिवन्दन (शेकह्यांड) ७ लॉर्ड. ८ अपार. ९ रत्नाचा सांठा ज्या जवळ आहे असा; लक्ष्मी, कौस्तुभ इ० रत्नविशिष्ट. १० हजारों प्राण्यांचा पोषक. ११ राजा. १२ चंद्र, चौसष्टकला, षोडशकला.

सिन्ध्विन्दुतुल्योऽपि[1] सदा समृद्धिमान्-
जीयादसौ ताविव न क्षयी[2] नृपः ॥ ६ ॥

व्रजत्यस्मिन्भूपे गजतुरगपद्मास्त्वनुपदम्-
प्रकामं गच्छान्ति त्वरितगतयो हैमव्रसनाः
सुवर्णैर्[3]दुर्वर्णै[4]र्घटितबहुघंटारवयुतै-
रलंकारैर्युक्ताः प्रमदभरतो रुर्च्यतनवः ॥ ७ ॥

लोकोत्तरः सुगुणराशिरयं सयाजी
राजा चिरं विजयतां भ्ववनैकदक्षः[5]
वाणीश्रियोर्वसतिरत्र विरुद्धयोर्यत्-
प्रेम्णा प्रमाणयाति नः सुगुणि त्वमस्य ॥ ८ ॥

नालीकभिद्यश्च[6] नदीनबन्धु[7]-
र्नक्षत्रपो[8] नार्यभिमानहारी[9]–
राजा विधुःकिन्तु गुणैर्विशिष्टो (?)
नासौ सयाजिर्जयतीह लोके ॥ ९ ॥

प्रागल्भ्यं महदन्यदेव महितं कोप्येषगंभीरिमा
चौदार्यं प्रथितं त्विहेतरनृपाऽसाधारणं भूतले
चित्ते वाचि विभिन्नता न च कृतौ यस्यास्ति लोकोत्तरा
यस्मिन् जाग्रति सद्गुणाः स नृपतिः स्तात्[10]सर्वदा नो मुदे ॥ १० ॥

पद्मो[11]ल्लासकरः सुमित्र[12] इहयो राजा[13] सयाजिश्चिरम्
अस्माकं बहुभाग्यतो विजयतां सन्मार्ग[14]गामी बुधः[15]

---

१ समुद्र व चन्द्र यांसारखा. २ क्षय पावणारा. ३ रुपें. ४ सुंदर. ५ भूरक्षण. ६ अलीकभित्=असत्य नाहींसें करणारा (सयाजी महाराज); न+अलीकभित् (चन्द्र) नालीकभित्=कमलें प्रफुल्लित करणारा (चन्द्र). ७ दीनबंधु (सयाजी महराज); न+दीनबंधु दीनरक्षक नाहीं असा (चन्द्र). नदीन=समुद्र त्याचा बंधु=भरती आणणारा (चन्द्र). ८ क्षत्रप=क्षत्रियांचें रक्षण करणारा (सयाजी महाराज) न+क्षत्रप=नक्षत्रराज. चंद्र. ९ अर्यभिमानहारि=शत्रूंचा अभिमान हरण करणारा (सयाजी महाराज) नारी+अभिमानहारि=स्त्रियांचा अभिमान हरण करणारा (चन्द्र) १० अस्तु. ११ लक्ष्मी, कमल. १२ सूर्य, सुंदर आहेत मित्र ज्याला. १३ राजा, चन्द्र. १४ चांगला मार्ग, नक्षत्रमार्ग. १५ विद्वान्, बुधनामक ग्रह-

य: सेन्मंगलतुष्टिकृत्कविरुचिर्मन्दोदरोऽवक्रगो–
वांणीशो नृप एष निर्गततम:–पीडो यश:केतुभाक् ॥ ११ ॥

किं कल्पद्रुममंजरीस्रज इमा किंवा सुचिंतामणे:
स्वच्छाभाजलवीचय: किमुत वा सिध्यौषधिमूलिका:
लक्ष्मीप्रीतिरसाच्छसौख्यदझरा हे गुर्जराधीश ते
मह्यं भांति सदा प्रफुल्लकमलाकारा: कटाक्षा:प्रभो ॥ १२ ॥

त्वयि सति नृप दातर्यर्थिलोकोऽश्रु मोदात्–
अधिगतबहुवित्तो मुञ्चति क्ष्माप दृग्भ्याम्
विधिरलिकगतां स्वां दुर्लिपिं मार्ष्टुमिच्छन्
विसृजति जलबिन्दून्व्रीडित: किन्नु भाति ! ॥ १३ ॥

पूर्वातिशायिनि सयाजिनृपे धरित्र्या-
राज्यं प्रशासति जना: सुखिनो बभूवु:
श्रीमच्छिवाजि-नृपबाजि-रमाधवानाम्
लोका: स्मरंत्यविरतं गुणलुब्धचित्ता: ॥ १४ ॥

मित्रेऽप्यमित्रे समदृष्टयो ये
लोभानभिज्ञा बहुकार्यदक्षा:
सयाजिना नीतिविदा नियुक्ता-
राज्याधिकारेष्वधिकारिणस्ते ॥ १५ ॥

लोके बव्हधिकारिणोन्यदिवतत्कृत्वा वदंति प्रभुं
लोकानां नृपतेरनेन सततं नाशो भवत्यार्थिक:
ज्ञात्वा विश्वसति प्रभुर्न सचिवेष्वन्याधिकारिष्वपि
प्राय: पश्यति सर्वकार्यनिवहान् राजा सयाजि: स्वयं ॥ १६ ॥

चौरांशुसंचारनिरंधकारे
भास्वत्सयाजेरिह राज्यतन्त्रे-

---

१ कल्याण, मंगलग्रह. २ विद्वान् , शुक्र. ३ शनि. ४ अदर=भयरहित. ५ सरळ मार्गानें गमन करणारा (ग्रह वक्र मार्गानें गमन करणारे असतात). ६ वक्ता, बृहस्पति. ७ अज्ञान, राहु. ८ यशोरूपी केतु सेवन करणारा. ९ कपाळ. १० पूर्व राजाहून अधिक गुणवान्. ११ दूतरूपाकिरण. १२ सूर्य प्रकाशित.

तमेस्कृतागोऽल्पमपीह लोके-
नदृष्टमस्यद्विषदंतकस्य ॥ १७ ॥

विद्यालया बहव एव कृताः स्वराज्ये
राज्ञा स्वकीयजनबालसुशिक्षणाय
द्वीपान्तरात्स्वविषयादपि दूरतश्चा-
नीताबुधाः सुमतयोऽत्र कलाविदश्च ॥ १८ ॥

कलोत्तेजनार्थं नृपेण स्वपुर्या-
मनाथादिकानांच संजीवनार्थं
कृतं वस्त्रयन्त्रं जना गीर्णिमाहुः
प्रसूते क्षणाद्वस्त्रसंधाननेकान् ॥ १९ ॥

स्वदेशादन्यस्मादनयदतिदूराच्च विषया-
दनेकान्सुज्ञान् यो बहुविधकलाकृत्यकुशलान्
अयुंक्त प्रासादाद्भुतसुरचनायां नरपति-
र्यया देवेन्द्रस्यालयमपि जितं स्वीय-रुचिना ॥ २० ॥

ब्रूते वचो यन्न तदन्यथा कदा
गृण्हाति नासौ च कदा, ददाति यत्
करोति सत्ये च रतिं, न कापथे
एते गुणाः सन्त्यतुलाः क्षितौ नृपे ॥ २१ ॥

क्षीणाः प्रजा लोभमवाप्नुवन्त्यलम्
लुब्धाश्च ता यान्ति विरागतां ध्रुवम्
अमित्रतां यान्ति विरक्तमानसा
ज्ञात्वैतदूनांश्च करान्करोति यः ॥ २२ ॥

त्वल्लुब्धता सयाजे काचिदचिन्त्यैव भात्यहोऽस्माकम्
गुणवानपि नाथ त्वमितरगुणांल्लुब्धवत्प्रगृण्हासि ॥ २३ ॥

छायाद्रुम इव सुखयत्याश्रितवर्गान्नृपः सयाजिरयम्
यत्स्मितपुष्पविकासः सत्फललाभं सदैव सूचयति ! ॥ २४ ॥

---

१ अंधारांत केलेला अपराध.

हे दीनपोषक वटोदरराट् सयाजे
विश्रोणनैर्बहुविधैर्जनतापहारिन्
त्वत्पूर्वजैः सुभटदातृवरैस्त्वयापि
सत्यं कलिः कृतयुगीकृत एवमन्ये ॥ २५ ॥

भुंक्ष्व प्रजानाथ चिरं स्वराज्यम्
प्रेक्षस्व पुत्रैरपि पालितं तत्
शृणु प्रजाशीर्वचनं यशस्वत्
स्मर प्रभुं त्वं सकलेष्टदं शिवम् ॥ २६ ॥

स्वसात्कृता भूप परेण लोकाः
वत्साः सुरक्षार्थमवेहि नित्यम्
परार्थ–बुद्ध्या परिपाल्य यत्नात्
संपादयेशस्य कृपां परस्य ॥ २७ ॥

वाग्यज्ञे स्थपतिर्मतो गुणनिधिर्याजी सयाजी प्रभुः
वाणी बाण इवार्चितोऽत्र किमहो संपत् हि संपन्नराट्
नानादेशसमागता बहुविधा लेखाः सुलेखर्षभाः
भाषाया गुणदोषदर्शनचणाः संमेलने संगताः ॥ २८ ॥

परीक्षककुलोत्पन्न पांडुरंगेण गुम्फितः
पद्यहारो महाराजसयाजिक्षितिपार्पितः ॥ २९ ॥

भूगुणदिग्भूशाके सौम्याश्विनविजयदशमि दिने
गुर्जरसुराजधान्यां जातं संमेलनं मनीषिमतम् ॥ ३० ॥

पां० गो० शा० पारखी.

---

१ देणग्यानीं. २ तुझ्या स्वाधीनें केलें. ३ राजा, बृहस्पतीप्रीत्यर्थ यज्ञ करणारा. (ह्मणजे वाग्यज्ञ करणारा) ४ वाणी बाणरूपानें पुरुषरूपानें उत्पन्न होऊन जशी प्रौढ झाली, तशी संपत् संपतराव रूपानें होऊन प्रगल्भ झाल्या सारखी दिसून आली. ५ लेखक ६ लेखकाग्रणी, देव. ७ शके १८३१. ८ सौम्यवत्सरीं.

पुरवणी.

.अध्यक्ष ले. कर्नल कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर यांचें भाषण, पृष्ट ११, ओळ १३ पर्यंत ठीक आहे. चौदाव्या ओळीच्या पूर्वी त्यांनीं ज्या अर्जुनविषादासंबंधानें स्वकृत दिंड्या ह्मणून दाखविल्या त्यांचा या पुरवणींत समावेश केला आहे.

दिंडी वृत्त.

पाहुनीयां अशि व्यवस्थीत सेना
कौरवांची, जाणोनि युद्धमाना
शस्त्र पडण्याच्या समयिं, घेउनीयां
पार्थ, वानरध्वजि, आपुल्या धनुष्या, ॥ २० ॥
इंद्रियांच्या चालका कृष्णजीला
वचन ऐसें महिपते ! * बोलियेलाः—

अर्जुन ह्मणतोः—

दोन्हि सैन्यांच्या मध्यभागिं देवा !
अच्युता ! मम रथ उभा करावा ! ॥ २१ ॥
तेथुनी कीं, त्यां, न्याहळून पाहीं
उभे युद्धा जे सिद्ध इये ठाईं
अशा मोठ्या संग्रामकारणीं, या,
कोण आले बघुं युद्ध तें कराया ॥ २२ ॥
अंधजा त्या दुर्योधना कुबुद्धि
तोषवायाला कोण कोण युद्धीं
लढायाला, ते, तेथ असति आले
नीट पाहूं रागें कोण सिद्ध झाले ॥ २३ ॥

संजय ह्मणतोः—

असें वदतां, भारतां ! गुडाकेशें
तदा दों सैन्यांमधीं हृषीकेशें

---

* हे धृतराष्ट्रा ! १ हे धृतराष्ट्रा. २ अर्जुन. ३ निद्रेला ज्याणें जिंकलें तो कृष्ण.

द्रोण भीष्म जिथें नृपति सर्व होते,
दिव्य सन्मुख त्यां करि उभा रथातें; ॥ २४ ॥

ह्मणे, पार्था ! कुळ सकळ मिळालें हें
कौरवांचें इथ, अगा ! तया पाहें;
पार्थ पाहे तों दोन्हि सैन्यभागीं
उभे ठेले ते सुहृद जागजागीं, ॥ २५ ॥

गुरू, आजे, चुलतेहि तसे पुत्र
भाउ, मामा, सासरे, नातु, मित्र
आप्त ऐसे हे युद्ध-सिद्ध झाले
अर्जुनानें जैं असें देखियेलें, ॥ २६ ॥

परम करुणेनें व्यापुनियां गेला,
खिन्न होउनि अति वदे कृष्णजीलाः—

अर्जुन ह्मणतोः—

येति युद्धास्तव ममाप्त हेचि सारे;
वासुदेवा ! पाहोनियां तयां रे ! ॥ २७ ॥

सकळ गात्रें मम गलित बहू झालीं !
मुखा कोरड अति, अहा ! मला आली !
शरीराला मम कंप सूटताहे !
त्वचेठायीं रोमांच उभा राहे ! ॥ २८ ॥

हातिंचें मम गांडीव धनु गळे हें !
हाय ! माझें सर्वांग पोळताहे !
शक्ति नुरली मज उभें राहण्याला
गमे झाला भ्रम माझिया मनाला ॥ २९ ॥

अशुभ दिसती केशवा ! शकुन आतां
रणीं हाणोनी आपुलिया आप्तां
कदा कल्याण-प्राप्ति होय मातें
असें देवा ! मज मुळीं दिसेना तें ॥ ३० ॥

नको मातें जय; राज्यहि ना इच्छीं;
सुखा गोविंदा ! तेविं मी न वांच्छीं;
राज्य काशा ? सुखभोग ते कशाला ?
कशा इच्छावें त्याहि जीविताला ? ॥ ३१ ॥

जयां कारणिं मज राज्यप्राप्ति व्हावी,
भोग-सौख्यें ज्यांसाठिं मेळवावीं,
धनप्राणाशा तेच सोडुनियां
सिद्ध युद्धाला ठाकले स्थळीं या ॥ ३२ ॥

गुरु द्रोण, तसे पिते पुत्र आजे
आज त्यांचा समुदाय इथ विराजें;
श्वशुर, मातुल, मेहुणे, आप्त, नातू
पातले इथ साधण्या युद्ध-हेतू ॥ ३३ ॥

जरी वधण्या मज इच्छियलें यांहीं;
मला इच्छा त्यां मारण्यास नाहीं
जरी मारुन त्रैलोक्यनाथ होई;
पृथिवि-राज्याची चाड काय राही ? ॥ ३४ ॥

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेचे नियम.

(उद्देश व उपाय.)

१. उद्देश—विविध उपायांनीं मराठी भाषा व साहित्य यांचा लोकांत व्यासंग वाढविणें, आणि त्यांची उन्नति व विस्तार करविणें हा या परिषदेचा उद्देश आहे.

२. नांव—या परिषदेस 'महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद्' असें नांव दिलें आहे.

३. उपाय—कलम १ यांत सांगितलेला उद्देश सिद्धीस नेण्यासाठीं खालीं दिलेले व जे दुसरे उपाय परिषदेस वेळोवेळीं अवश्य वाटतील ते योजण्यांत येतील.

(अ) मराठी भाषेचें व्याकरण इतिहास, व कोश इ० तयार करणें, किंवा तयार करण्याच्या कामास मदत करणें.

(आ) शास्त्रीय (Scientific) दार्शनिक (philosophical) वगैरे विशिष्ट विषयांची परिभाषा ठरविणें.

(इ) प्राचीन काव्यें इतिहास इतर महत्त्वाचे लेख व ऐतिहासिक वस्तु यांचा संग्रह करणें आणि त्यांचें संशोधन व प्रकाशन करणें अगर करविणें.

(ई) इतर भाषांतील उत्कृष्ट ग्रंथांचीं मराठींत भाषांतरें करवून तीं प्रसिद्ध करणें.

(उ) तत्त्वज्ञान, शास्त्रें, साहित्य इत्यादि सर्व प्रकारच्या विषयांवर (प्रकृत राजकीय विषय खेरीजकरून) चांगले ग्रंथ लिहवून प्रसिद्ध करणें.

(ऊ) साहित्यविषयक चर्चा करून महत्त्वाच्या प्रश्नांचा निर्णय करणें.

(ए) वेळोवेळीं मराठी भाषेविषयीं आस्था बाळगणारांचें संमेलन भरविणें व साहित्यविषयक व्याख्यानमाला करविणें.

(ऐ) जेणेंकरून मराठी वाङ्मयाची अभिवृद्धि होईल असे हरएक उपाय योजणें.

टीप.—वरील उपायांचें लक्ष्य मराठी भाषेची व वाङ्मयाची उन्नति हेंच राहील व तें साधतांना राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, इत्यादि मतभेदांना महत्त्व न देण्याची खबरदारी घेतली जाईल.

परिषदेची घटना.

४. परिषदेंत (क) आश्रयदाते (Patrons), (ख) सन्मान्य-सभासद (Honorary Members), (ग) तहाहयात सभासद, (घ) इतर संस्थांचे

प्रतिनिधि सभासद, (ङ) साधारण-सभासद, (च) विशेष-सभासद, आणि (छ) छात्र-सभासद, असे सात प्रकारचे सभासद राहतील.

(क) परिषदेस एक हजार किंवा अधिक रुपयांची रकम एकदम देऊन मदत करणारे परिषदेचे आश्रयदाते समजले जातील.

(ख) अलौकिक विद्वत्ता, गुण अगर कामगिरी इत्यादि कारणांसाठीं ज्यांस परिषद् सभासद निवडील, ते परिषदेचे सन्मान्य-सभासद समजले जातील.

(ग) परिषदेस शंभर किंवा अधिक रुपयांची रकम एकदम देऊन मदत करणारे परिषदेचे तहाहयात सभासद समजले जातील.

टीप.—बडोदें येथें स. १९०९ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत झालेल्या संमेलनाचे वेळीं परिषदेच्या फंडाकडे ज्यांनीं अशी रकम दिली आहे, ते परिषदेचे पहिले तहाहयात सभासद होत.

(घ) मराठी भाषेंत काम करणाऱ्या शिक्षणसंस्थांस अगर साहित्य-संस्थांस परिषद्देस प्रतिनिधि पाठविण्याचा हक्क राहील. अशा संस्थांनीं पाठविलेले एक अथवा अधिक प्रतिनिधि, परिषदेचे प्रतिनिधि-सभासद समजले जातील.

टीप.—अशा संस्थांस कार्यकारी मंडळीनें पुढील संमेलनापावेतों विनंति करून त्यांचे प्रतिनिधि निवडून घ्यावे.

(ङ) मराठी भाषेविषयीं आदर किंवा कळकळ बाळगणारे जे गृहस्थ, दरसाल दोन रुपये व[illegible] देऊन सभेचे सभासद झाले आहेत किंवा होतील, ते परिषदेचे साधारण-सभासद समजले जातील.

टीप.–साधारण-सभासद होऊं इच्छिणारानें आपलें नांव, धंदा, पत्ता वगैरे माहिती देऊन चिटणिसांस सभासद होण्याची आपली इच्छा कळवावी, व परिषदेचे नियम आपणास मान्य असल्याबद्दलचेंही कळवावें. त्यावर त्यांस सभासद नेमल्याबद्दल चिटणिसांनीं कळविलें, म्हणजे ते सभासद झाले असें समजावें.

टीप.—वर्गणीच्या वसुलीचे पोट नियम कार्यकारी मंडळ वेळोवेळीं ठरवील, त्याप्रमाणें वर्गणी देणें साधारण-सभासदांचें कर्तव्य आहे.

टीप.—बडोद्याच्या संमेलनांत परिषदेच्या फंडाकडे ज्यांनीं १०० च्या आंत रकमा दिल्या आहेत, त्यांस हे नियम मान्य असतील तर ते परिषदेचे पहिले साधारण-सभासद समजले जातील. दुसऱ्या वर्षापासून त्यांनीं वार्षिक वर्गणी दिली पाहिजे.

(उ) ज्यांना परिषदेचे साधारण-सभासद होण्याची इच्छा नाहीं, परंतु जे परिषदेला अन्य प्रकारें मदत देऊं शकतात, त्यांस परिषदेचे नियम मान्य असल्यास परिषद विशेष सभासद निवडूं शकेल; व त्यांच्याकडे परिषदेला योग्य दिसेल तें काम सोंपविण्यांत येईल.

(ऊ) शाळेंतील किंवा कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांस परिषदेचे छात्र-सभासद होतां येईल. त्यांजविषयींचे नियम शेवटीं जोडिले आहेत.

५. परिषदेचें काम बहुमतानें चालेल व मत देण्याचा अधिकार छात्रसभासदांशिवाय सर्व प्रकारच्या सभासदांस आहे. परिषदेच्या कामाची सुरुवात होण्याला कमींत कमी दहा सभासद तरी हजर असले पाहिजेत.

कार्यकारी–मंडळ.

६. परिषदेचें काम सतत व सुव्यवस्थित चालविण्यासाठीं तिच्या सभासदांतून खालीलप्रमाणें कार्यकारी मंडळ नेमण्यांत येईल.

(अ) १ परिषदेचे अध्यक्ष (आ) २ अगर अधिक उपाध्यक्ष (इ) १ नियंता (चेअरमन म्ह० मंडळाचा अध्यक्ष)	आश्रयदाते, सन्मान्य व तहाहयात सभासद यांपैकीं.
(ई) १ चिटणीस (उ) २ मदतगार चिटणीस (ऊ) १ खजिनदार (ए) ७ कार्यकारी सभासद (ऐ) १ हिशेब तपासनीस	कोणत्याही प्रकारच्या सभासदांपैकीं.

टीप.—या मंडळाची नेमणूक परिषदेच्या वार्षिक बैठकींत होईल. कोणतेही पूर्वींचे अधिकारी पुनः नेमण्यास हरकत नाहीं. अशा नेमणुका होईपावेतों परिषदेचे नियम करण्याकरितां जी मंडळी बडोदें येथील संमेलनाचे वेळीं नेमिली गेली आहे तेंच कार्यकारी–मंडळ समजावें.

७. कार्यकारी-मंडळाचें कार्यस्थान मुंबईस राहील. सबब निदान एक चिटणीस व एक उपाध्यक्ष मुंबईचे असावे.

८. परिषदेचें मामुली काम चिटणिसानें नियंत्याच्या सल्यानें करावें. परिषदेचे उद्देश सिद्धीस नेण्याच्या बाबतींत सर्व तऱ्हेनें चिटणिसानें पुढाकार घेतला पाहिजे व ही जबाबदारी त्याजवर आहे. मदतगार चिटणीस, नियंता व इतर अधिकारी त्यास वेळोवेळीं स्वतः होऊन अथवा मागतील त्या वेळीं, सल्ला व मदत देतील. कार्यकारी-मंडळाची सल्ला, विशेष प्रसंगीं सभा भरवून, किंवा लेखी मतानें, चिटणिसानें घ्यावी.

९. (अ) नियंत्याच्या सल्यानें जरूर तो खर्च करण्याचा व मंजुरी अन्वयें नोकर ठेवण्याचा चिटणिसास अधिकार आहे.

(आ) परिषदेचे हेतु सिद्धीस नेण्याकरितां निरनिराळ्या कमिट्या नेमण्याचा व प्राप्तीच्या मानानें योग्य तो खर्च करण्याचा अधिकार कार्यकारी मंडळास आहे.

(इ) परिषदेकरितां फंड जमविण्याची जबाबदारी चिटणिसावर आहे. त्यानें स्वतः जाऊन अगर कोणास पाठवून नियंत्याच्या सल्ल्यानें मराठी भाषेच्या अभिमान्यांकडून द्रव्यद्वारा साह्य मिळविण्याची खटपट नेहमीं केली पाहिजे.

(उ) परिषदेचा फंड खजिनदार यांचे ताब्यांत राहील. त्याचा जमा खर्च ठेवण्याचें कामही खजीनदार यांचेंच आहे.

संमेलन व परिषदेच्या बैठकी.

१०. परिषदेमार्फत साहित्य-संमेलन होतां होई तों दरवर्षी भरविलें जावें. असें संमेलन भरविण्याचें काम नियंत्याच्या सल्यानें व ज्या ठिकाणीं संमेलन भरेल तेथील 'स्वागत मंडळी'च्या सल्ल्यानें चिटणिसानें करावें.

११. अशा संमेलनाच्या वेळीं परिषदेची वार्षिक बैठक व्हावी व तींत वार्षिक अहवाल व जमाखर्चाचा तक्ता चिटणिसानें सादर करावा.

१२. अशा परिषदेच्या वार्षिक बैठकीशिवाय परिषदेची असाधारण बठक योग्य कारणासाठीं व योग्य वाटेल त्या ठिकाणीं भरविण्याचा अधिकार कार्यकारी मंडळास आहे. तसेंच परिषदेच्या दहा सभासदांनीं अशी असाधारण सभा भरविण्याविषयीं मागणी केल्यास, व कार्यकारी मंडळास योग्य वाटल्यास, परिषदेची असाधारण सभा बोलाविली जाईल. मात्र अशा असाधरण बैठिकीची नोटीस सभासदांस एक महिना तरी आगाऊ पोंचली पाहिजे.

१३. परिषदेच्या संमेलनाच्या वेळच्या वार्षिक बैठकींत कार्यकारी-मंडळाची नेमणूक होईल. कोणत्याही कारणानें मध्यंतरीं जागा रिकामी झाल्यास कार्यकारी मंडळास ती जागा पुढील बैठकीपावेतों भरण्याचा अधिकार आहे.

१४. परिषदेचे उद्देश न बदलतां परिषदेचे हे नियम बदलण्याचा किंवा जरूर ते नवीन नियम करण्याचा अधिकार परिषदेच्या बैठकीस आहे. मात्र अशा बैठकींत परिषदेचे निदान एक–तृतीयांश सभासद हजर असले पाहिजेत.

सभासदांस सवलती.

१५. परिषदेकडून जीं पत्रकें अगर पुस्तकें छापलीं जातील, तीं सभासदांस फुकट अगर ठराविक अल्प किंमतीस मिळूं शकतील. तसेंच परिषदेमार्फत कोणीं आपल्या खर्चानें व स्वामित्वानें ग्रंथ प्रकाशित केल्यास, त्याच्या संमतीनें ते ग्रंथ सवलतीच्या किंमतीनें सभासदांस मिळूं शकतील.

(पुरवणी.)

छात्र–सभासदांसंबंधीं नियम.

साधारण नियम.

१. " छात्र-सभासद " नांवाचा परिषदेच्या सभासदांचा एक निराळा वर्ग खालील नियमांप्रमाणें राहील.

२. कॉलेजांतील किंवा हायस्कुलांतील कोणत्याही विद्यार्थ्यानें आपल्या कॉलेजाचें व वर्गाचें नांव आणि आपलें ठिकाण पत्रद्वारें चिटणिसांस कळविलें असतां, कार्यकारी-मंडळाकडून त्याचा तपास केल्यानंतर, त्या विद्यार्थ्यास कॉलेज किंवा हायस्कूलच्या अधिकाऱ्यांच्या संमतीनें, कार्यकारी मंडळानें ' छात्र-सभासद' ह्मणून दाखल करावें.

३. छात्र-सभासदांना देण्याचें काम, म्हणजे कोणत्या सभासदानें कोणतें काम करावयाचें व तें कोणत्या प्रकारें करावयाचें हें ठरविण्याचें काम, चिटणिसांकडे सोंपविण्यांत येईल.

४. छात्र-सभासदाचें काम कसें काय चाललें आहे त्याची हकीगत चिटणिसांनीं कार्यकारी मंडळापुढें वेळोवेळीं मांडीत जावी.

५. छात्रसभासदांस परिषदेच्या कामांत मत देण्याचा अधिकार नाहीं.

छात्रसभासदांचें कर्तव्य.

१. स्वतःच्या गांवांतील, तालुक्यांतील अथवा जिल्ह्यांतील नेहमींच्या प्रचारांतील शब्द व ह्मणी आणि त्यांची व्युत्पत्ति ह्यांचा संग्रह करणें:–
(क) संबंधवाचक शब्द, (ख) नेहमींच्या उपयोगांच्या पदार्थांचीं नांवें, (ग) शरीराच्या अवयवांचीं नांवें, (घ) शिल्प, वाणिज्य इ. संबंधाचे शब्द, (ङ) पशु, पक्षि, मत्स्य वगैरेंचीं नांवें, (च) फळें, मुळें, झाडें, पानें वगैरेंचीं नांवें, इ०

२. सर्वनाम, क्रियापद, वगैरेंचीं रूपें, कारक आणि क्रिया यांचीं व विभक्तींचीं रूपें, त्याचप्रमाणें कृत् आणि तद्धित प्रत्यय, वगैरेंचा संग्रह करणें.

३. प्रचारांत असलेल्या स्थानिक दंतकथा व त्यांची उत्पत्ति ह्यांविषयीं माहिती मिळविणें.

४. जुन्या कविता, कूटप्रश्न, जनवार्ता, व्रतकथा, कल्पित गोष्टी, पौराणिक कथा (traditions) वगैरेंचा संग्रह करणें.

५. प्रचारांत असलेले खेळ व उत्सव यांची माहिती मिळविणें.

६. विशेष, सामाजिक व धार्मिक संस्कार व रीतिभातींची माहिती गोळा करणें.

७. निरनिराळ्या धर्मसंप्रदायांविषयीं माहिती गोळा करणें.

८. भूगोलविषयक नांवांसंबंधीं व इतर ऐतिहासिक माहिती व लोकप्रवाद यांचें संकलन करणें.

९. जुन्या इमारतींसंबंधीं ऐतिहासिक माहिती आणि दंतकथा यांचें संकलन.

१०. जुन्या व वर्तमान ग्रामिक (Pastoral) काव्यांचा आणि पोवाडे व बीभत्स नाहींत अशा लावण्या, पदें, कवनें वगैरेंचा संग्रह करणें.

११. जुन्या पोथ्या आणि ग्रंथकार यांची माहिती वगैरे गोळा करणें.

१२. परिषदेच्या कार्यालयांत एकत्र झालेल्या वरील सर्व प्रकारच्या माहितीची सूची तयार करणें.

१३. परिषदेनें छापण्यास हातीं घेतलेल्या ग्रंथांच्या रचनेच्या व प्रकाशनाच्या कामांत लागेल ती मदत देणें.

पारितोषिक वगैरेसंबंधीं.

६. छात्र-सभासदांना प्रवेश फी अथवा वर्गणी भरण्याची जरूर नाहीं.

७. परिषदेच्या वार्षिक अथवा विशेष बैठकीस त्यांस हजर रहातां येईल, आणि त्याचपुरतें त्यांस आमंत्रण देण्यांत येईल. कोणत्याही विषयावर ठराव, अथवा सूचना यांवर त्यांना मत देतां येणार नाहीं.

८. ह्याशिवाय फक्त त्यांचेकरितांच अशा परिषदेच्या अवश्य वाटतील तितक्या बैठकी व साध्यसंमेलनें (Evening gatherings) करण्याची व्यवस्था जरूर वाटल्यास करण्यांत येईल.

९. निर्दिष्ट रक्कम अनामत ठेविली असतां, छात्र-सभासदांस परिषदेच्या मालकीचीं पुस्तकें वाचण्यासाठीं घरीं मिळूं शकतील.

१०. छात्र-सभासदांना परिषदेकडून प्रसिद्ध झालेले ग्रंथ अर्ध्या किंमतीस मिळूं शकतील.

११. दरवर्षाच्या शेवटीं छात्र-सभासदांनीं केलेल्या कामाचा विचार होऊन त्यांत ज्यांचें काम उत्तम ठरेल, अशा सभासदांस बक्षिसें किंवा पदकें देण्याची व्यवस्था करण्यांत येईल. बक्षिसें कोणास द्यावयाचीं हें कार्यकारी मंडळ ठरवील. हीं बक्षिसें परिषदेच्या वार्षिक बैठकींत वांटण्यांत येतील.

१२. छात्र-सभासदांनीं केलेलीं कामें वार्षिक रिपोर्टांत दाखल केलीं जातील. जे उत्साहपूर्वक काम करतील अशांचा वार्षिक रिपोर्टांत विशेष प्रकारें उल्लेख करण्यांत येईल. त्याचप्रमाणें कोणत्याही छात्र-सभासदानें केलेला संग्रह विशेष उपयुक्त आहे असें वाटल्यास, तो परिषदेच्या खर्चानें स्वतंत्र प्रसिद्ध करितां येईल.

(डा.) कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर (ले. क.).
अध्यक्ष—सा. सं. ब.